

**OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E
MUHACİR KOMİSYONLARI VE FAALİYETLERİ
(1860-1923)**

Ufuk ERDEM

**Doktora Tezi
Tarih Anabilim Dalı
Prof. Dr. Yavuz ASLAN
2014
Her Hakkı Saklıdır**

**ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Ufuk ERDEM

**OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E
MUHACİR KOMİSYONLARI VE FAALİYETLERİ
(1860-1923)**

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Yavuz ASLAN**

ERZURUM-2014

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

03/12/2014

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "**Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)**" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- ☐ ☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ ☐ Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ ☐ Tezimin/Raporumun 1 (bir) yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

03/12/2014

Ufuk ERDEM

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Yavuz ASLAN danışmanlığında, **Ufuk ERDEM** tarafından hazırlanan bu çalışma **06 /11/ 2014** tarihinde aşağıdaki jüri tarafından **Tarih** Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Yavuz ASLAN

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Selami KILIÇ

İmza:

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Murat KÜÇÜKUĞURLU

İmza:

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Cemil KUTLU

İmza:

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Yavuz ÖZDEMİR

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. / /

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET	VII
ABSTRACT	VIII
KISALTMALAR	IX
TABLolar DİZİNİ	XI
ÖNSÖZ	XIII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL ARKA PLAN: XIX. ve XX. YÜZYILDA OSMANLI TOPRAKLARINA YAPILAN GÖÇLERİN SEBEPLERİ, GÖÇ YOLLARI ve GÖÇMENLERLE İLGİLİ GENEL DÜZENLEMELER

1.1. MUHACİR KOMİSYONLARINDAN ÖNCE OSMANLI DEVLETİ'NE YAPILAN KİTLESEL GÖÇLER VE DEVLETİN GÖÇ ALGISI	9
1.2. OSMANLI DEVLETİ'NE YAPILAN GÖÇLERİN SEBEPLERİ	11
1.2.1. Demografik Sebepler: Savaş ve Hâkimiyet Kurma	12
1.2.2. Etnik Kalıcılık: Irk ve İnanç	15
1.3. GÖÇ YOLLARI VE ULAŞIMDA KAYNAK SORUNU	17
1.3.1. Karayolu ile Yapılan Göçler.....	17
1.3.2. Demiryolu ile Yapılan Göçler	19
1.3.3. Denizyolu ile Yapılan Göçler	21
1.3.4. Ulaşımında Kaynak Sorunu.....	23
1.4. OSMANLI NÜFUS SAYIMLARI VE GÖÇMEN SAYISININ GENEL NÜFUSA ETKİSİ	25
1.4.1. 1831 Nüfus Sayımı	25
1.4.2. 1844 Nüfus Sayımı	26
1.4.3. 1881/82-1893 Nüfus Sayımı	28
1.4.4. 1905-1906 Nüfus Sayımı.....	29
1.4.5. 1914 Yılına Ait Nüfus Verileri.....	31
1.4.6. Osmanlı Topraklarına Gelen Göçmenlerin Genel Nüfusa Etkisi ve Göçmen Sayısının Tespiti Çalışmaları.....	32

1.5. MUHACİRLERİN HAYATLARINA İLİŞKİN YASAL

DÜZENLEMELER.....	39
1.5.1. 1831 Kırım ve Kafkasya Muhacirlerinin İskânları İçin Alınacak Tedbirler (12 Mayıs 1861)	39
1.5.2. Muhacir İskânına Dair Nizamname Layihası (Mart 1878)	40
1.5.3. İskân Çalışmalarında Yetki ve Sorumlulukları Belirten Talimatname (1879)	42
1.5.4. Muhacirler İçin Kapsamlı Kanun Hazırlığı ve Vatandaşlığa Geçiş (1902)	48
1.5.5. Muhacirin Talimatı (1906)	49
1.5.6. Muhacirler İçin Kurulacak Köylere İlişkin Nizamname (Mart 1913)	52
1.5.7. Muhacirlerin Kayıt Edilecekleri Defterlere İlişkin İzahname (1912-1913)	53
1.5.8. İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi (1913)	55
1.5.9. Dâhiliye Nezareti Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesinin Muhacir ve Mülteciler ile İlgili Yapmış Olduğu Ek Düzenlemeler	58
1.5.9.1. Muhacir ve Mültecilere Verilen Arazi ve Çiftlik Hayvanlarına İlişkin Düzenlemeler	58
1.5.9.2. Muhacir ve Mültecilerin Askerliklerine İlişkin Düzenlemeler	63
1.5.9.3. Muhacir ve Mülteci Beyannamelerine İlişkin Düzenlemeler	64
1.5.9.4. Osmanlı Vatandaşı Olmak İsteyenlere İlişkin Düzenlemeler	66
1.5.9.5. Muhacirlerin Vergi ve Tahsisatlarına İlişkin Düzenlemeler	67

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE KURULAN İLK MUHACİR KOMİSYONLARI VE FAALİYETLERİ

2.1. 1853-56 KIRIM SAVAŞI'NDAN SONRA KİTLESEL GÖÇLER VE

MUHACİR KOMİSYONUNUN KURULMASI (1860).....	69
2.1.1. Muhacir Komisyonunun Kadrosu.	72
2.1.2. Muhacir Komisyonunun Mali Kaynakları	77
2.1.2.1. Bütçesi	77
2.1.2.2. Bağışlar	78
2.1.3. Muhacir Komisyonunun Faaliyetleri	80
2.1.3.1. Sivas Bölgesinde Yapılan İskân Çalışmaları.....	81

2.1.3.2. Konya Bölgesinde Yapılan İskân Çalışmaları	84
2.1.3.3. Büyük Çerkez Göçü (1864) Sürecindeki Çalışmalar.....	85
2.1.4. Muhacir Komisyonunun Kapatılması ve Küçültülen Bir Yapının Ortaya Çıkması: Muhacir İdaresi/Komisyonu	90
2.2. 1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI İLE KURULAN MUHACİR KOMİSYONLARI	93
2.2.1. Umûm Muhacir Komisyonu	93
2.2.2.1. Umûm Muhacir Komisyonu Kadrosu	94
2.2.2.2. Umûm Muhacir Komisyonu Mali Kaynakları	95
2.2.2.3. Umûm Muhacir Komisyonunun Faaliyetleri	95
2.2.2.3.1. Muhacirlerin Sevk ve İskânı	96
2.2.2.3.2. Muhacirlerin Cenaze İşlemleri	99
2.2.2.3.3. Temizlik Konusu ve Sağlık Çalışmaları	100
2.2.2.3.4. Muhacirlerin Arz-ı Hal(Dilekçe) Taleplerinin Değerlendirilmesi	102
2.2.2.4. Umûm Muhacir Komisyonunun Faaliyetlerini Sonlandırması	103
2.2.2. İdare-i Umûmiye-i Muhacirin Komisyonu	104
2.2.2.1. İdare-i Umûmiye-i Muhacirin Komisyonunun Kadrosu	106
2.2.2.2. İdare-i Umûmiye-i Muhacirin Komisyonunun Mali Kaynakları	111
2.2.2.3. İdare-i Umûmiye-i Muhacirin Komisyonunun Faaliyetleri	111
2.2.2.3.1. İskân Çalışmaları	111
2.2.2.3.2. Sosyal Hizmetler	116
2.2.2.4. İdare-i Umûmiye-i Muhacirin Komisyonunun Kapatılması	118
2.3. 1897 OSMANLI-YUNAN SAVAŞI İLE KURULAN MUHACİRİN KOMİSYON-I ÂLİSİ	120
2.3.1. Muhacirin Komisyon-ı Âlisinin Nizamnamesi	122
2.3.2. Muhacirin Komisyon-ı Âlisinin Faaliyetleri	124
2.3.3. Muhacirin Komisyon-ı Âlisinin Kapatılması	126
2.4. MUHACİRİN-İ İSLAMİYE KOMİSYONU.....	127
2.4.1. Muhacirin-i İslamiye Komisyonunun Nizamnamesi	128
2.4.2. Muhacirin-i İslamiye Komisyonunun Kadrosu	129
2.4.3. Muhacir-i İslamiye Komisyonunun Mali Kaynakları	130

2.4.3.1. Bütçesi	130
2.4.3.2. Muhacir Pulu Uygulaması	131
2.4.3.3. Piyango İdaresinin Kurulması	134
2.4.4. Muhacirin-i İslamiye Komisyonunun Faaliyetleri	136
2.4.5. Muhacirin-i İslamiye Komisyonunun Kapatılması	139
2.5. TRABLUSGARP SAVAŞI İLE KURULAN MÜLTECİ KOMİSYONU	140
2.5.1. Trablusgarp Mülteci Komisyonu.....	143
2.5.2. Trablusgarp Mülteci Komisyonunun Faaliyetleri	147
2.5.3. Trablusgarp Mülteci Komisyonunun Kapatılması	148

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BALKAN SAVAŞLARI SONRASI KURUMSALLAŞMA: AŞÂİR VE MUHÂCİRİN MÜDÜRİYET-İ UMÛMİYESİ

3.1. BALKAN SAVAŞI İLE BAŞLAYAN GÖÇLER	150
3.2. AŞÂİR VE MUHÂCİRİN MÜDÜRİYET-İ UMÛMİYESİ	152
3.2.1. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin Teşkilât Yapısı	157
3.2.2. Aşâir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umûmiyesinin Mali Kaynakları	160
3.2.3. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin Faaliyetleri.....	166
3.2.3.1. Müdüriyet-i Umûmiyenin Sorumluluğundaki Nüfus ile Bu Nüfus için Yapılan Yardımlar.....	166
3.2.3.2. Muhacirler ve Mülteciler İçin Yapılan Çalışmalar	168
3.2.3.2.1. İzmir Muhacir ve Mültecileri İçin Yapılan Çalışmalar	178
3.2.3.3. Rumlar ve Ermeniler İle İlgili Çalışmalar	179
3.2.3.4. Aşiretler ile İlgili Çalışmalar	184
3.2.3.5. Arap Aileleri İçin Yapılan Çalışmalar	188
3.2.3.6. Yetim ve Dullar İçin Yapılan Çalışmalar	189
3.2.3.7. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi Yayın Faaliyetleri	192

3.2.3.7.1. Beynelmilel Usul-i Temsil: İskân-ı Muhâcirîn	193
3.2.3.7.2. Türkmen Aşiretleri	193
3.2.3.7.3. Kürtler	195
3.2.3.7.4. Türkiye’de Yunan Fecaiyi: I. Kitap ve II. Kitap.....	195
3.2.3.7.5. Cemiyet-i Akvam ve Türkiye’de Ermeniler ve Rumlar	196
3.2.4 Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin Kapatılması	196
3.3. MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİNDE ANKARA’DA KURULAN AŞÂİR VE MUHÂCİRİN MÜDÜRIYET-İ UMÛMİYESİ	198
3.3.1. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin Mali Kaynakları	204
3.3.2. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin Faaliyetleri	204
3.3.3. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin Kapatılması	204

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MUHACİRLERLE İLGİLENEN DİĞER KURULUŞLAR ve MUHACİRLERE TANINAN MUAFİYETLER

4.1. İANE-İ MUHACİRİN ENCÜMENİ (MUHACİRİNE MUAVENET CEMİYETİ/MUHACİR-İ ENCÜMEN-İ ÂLİ)	208
4.1.1. İane-i Muhacirin Encümeninin Kadrosu	209
4.1.2. İane-i Muhacirin Encümenine Yapılan Yardımlar	210
4.2. MUHACİRİN İANE KOMİSYONU	213
4.3. OSMANLI DEVLETİ’NDE DIŞ YARDIM KONUSU VE YABANCI YARDIM KOMİSYONLARI	215
4.3.1. Sermaye-i Şefkat-i Osmanîye (Turkish Compassionate Fund)	215
4.3.2. Göçmenlere Yardım Milletlerarası Komitesi	226
4.4. RUMELİ MUHACİRİN-İ İSLÂMİYE CEMİYETİ	229
4.4.1. Rumeli Muhacirin-i İslamiye Cemiyetinin Yayın Faaliyetleri	231
4.4.1.1. Cemiyetin Çıkardığı Kitaplar	231
4.4.1.2. Cemiyetin Yayın Organı: Muhacir Gazetesi	233
4.5. MUHACİRİN-İ MÜSLİMEYE MUAVENET KOMİSYONU	235
4.6. HİLAL-İ AHMER CEMİYETİ VE MUHACİRLER	240
4.6.1. Hilal-i Ahmer Cemiyetinin Muhacirlere Yönelik Çalışmaları	241

4.6.1.1. Balkan Muhacirleri İçin Yapılan Çalışmalar	241
4.6.1.1.1. Muhacir Hastanesi	245
4.6.1.2. Birinci Dünya Savaşı Sürecinde ve Savaş Sonrasında Muhacirlere Yönelik Çalışmalar	246
4.7. MUHACİRLERE TANINAN MUAFİYETLER	249
4.7.1. Askerlik Muafiyeti	249
4.7.2. Vergi Muafiyeti	253
4.7.2.1. Öşür ve Ağnam Vergi Muafiyeti	254
4.7.2.2. Bina ve Damga Vergisi Muafiyeti	255
SONUÇ	256
KAYNAKÇA	260
EKLER.....	279
EKLER DİZİNİ.....	280
ÖZGEÇMİŞ	302

ÖZET

DOKTORA TEZİ

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E MUHACİR KOMİSYONLARI VE
FAALİYETLERİ (1860-1923)

Danışman: Prof. Dr. Yavuz ASLAN

2014 – Sayfa: XVI+302

Juri: Prof. Dr. Yavuz ASLAN
Prof. Dr. Selami KILIÇ
Doç. Dr. Murat KÜÇÜKÜĞURLU
Yrd. Doç. Dr. Cemil KUTLU
Yrd. Doç. Dr. Yavuz ÖZDEMİR

Osmanlı Devleti son döneminde karşılaşmış olduğu savaşlar ile ortaya çıkan göç sorununu önceleri elindeki mevcut idari birimlerle (Şehremaneti-Zaptiye Nezareti vb.) çözmeye çalışmıştır. Ancak bu birimler bir taraftan sorumlu oldukları işler ile diğer taraftan muhacirlerin sorunlarıyla ilgilenebilecek yapısal güce sahip değillerdi. Bu durum Devleti muhacirler ile ilgilenecek müstakil idari birimler kurmaya yöneltmiştir. Böylelikle muhacir sorunlarını çözmek için değişik zamanlarda çeşitli yapısal farklılıklara sahip Muhacir Komisyonları kurulmuştur. Bu yapısal farklılıklara örnek olarak Balkan Savaşı sonrası komisyon tabiri yerine müdüriyet ifadesi kullanılmaya başlanmıştır. Aynı dönem muhacirler ile birlikte aşiretler sorunu da bu müdüriyetin çalışma alanına dahil edilmiştir. Yine Birinci Dünya Savaşı sırasında kurumun yapısı ve yetkileri genişletilmiş, Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesine dönüştürülmüştür.

Muhacir Komisyonları sürekli olarak bir savaş olayından sonra kuruluyordu. Bir savaşın yaraları sarılmadan sayıları bazen on bin bazen de yüz bine ulaşan göçmen akınına maruz kalmak Devleti oldukça zor durumda bırakmıştır. Muhacirlerin pek çok yaşamsal desteğe ihtiyaç duyması ve mevcut kaynakların yetersiz gelmesi üzerine Devlet ve duyarlı insanlar ülke genelinde ve ülke dışında yardım organizasyonları düzenlemişlerdir. Böylelikle içeride ve dışarıda muhacir komisyonlarına yardımcı olmak için çalışan yardım komisyonları kurulmuştur. Bütün ekonomik yetersizliklere rağmen Devlet yine de göçmenlere arazi, hane, eşya, sermaye ve vergi muafiyeti gibi desteklerde bulunarak elinden gelebilecek her türlü yardımı göstermeye çalışmıştır.

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin muhacir sorununa yaklaşımı ve sorunları çözmek için kurduğu kurumların incelemesi yapılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Göç, Göçmen/Muhacir, Komisyon, İskân, Yardım.

ABSTRACT

Ph. D. THESIS

**REFUGEE COMMITTEES AND ACTIVITIES FROM OTTOMAN TO
REPUBLIC (1860-1923)**

Supervisor: Prof. Dr. Yavuz ASLAN

2014 – Pages: XVI+302

**Jury: Prof. Dr. Yavuz ASLAN
Prof. Dr. Selami KILIÇ
Assoc. Prof. Dr. Murat KÜÇÜKUĞURLU
Assist. Prof. Dr. Cemil KUTLU
Assist. Prof. Dr. Yavuz ÖZDEMİR**

Ottoman Empire first attempted to solve the migration problem that emerged as a result of wars with existing administrative units (Şehremaneti-Zaptiye Nezareti). However, these units were not strong enough to handle both their responsibilities and refugees' problems. These circumstances directed the government to constitute separate administrative units to take care of the refugees. In this way, Refugee Committees with various structural differences were established to solve immigrants' problems. For example, following Balkan War, instead of the committee, the term directorate was started to be used. In the same period, besides refugees', tribes' problems were included in directorate's field. Moreover, following World War I, foundation's structure and authority were expanded, and General Directorate of Tribes and Immigrants was transformed.

Refugee committees were constantly established following a war event. Before healing war wounds, it was difficult for the government to be exposed to immigrant raid whose number sometimes reached from ten to hundred thousand. As immigrants needed lots of vital support and existing sources fell short, the Government and the sensitive people held help organisations in the country and abroad. In this way, at home and abroad, help organisations were established to support refugee committees. Instead of all economic deficiencies, with various supports like land, shelter, furniture, capital and tax exemption, the Government did its best.

In this study, institutions that were established by the Ottoman Empire to solve the refugee problem have been examined.

Key Words: Migration, Immigrant/Refugee, Committee, Settlement, Help.

KISALTMALAR

AAM	: Atatürk Araştırma Merkezi
A.Ş	: Anonim Şirketi
AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
AÜHFD	: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
b.d.t.	: Basılmamış Doktora Tezi
b.t.y.	: Basım Tarihi Yok
b.y.t	: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi
b.y.y	: Basım Yeri Yok
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Bir.	: Birleşim
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
ÇTTAD	: Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
D.	: Dosya
Der.	: Derleyen
Dev.	: Devre
Ed.	: Editör
e.t.	: Erişim Tarihi
F.	: Fon
FO	: Foreign Office
Haz.	: Hazırlayan
İ.S	: İhtima Senesi
K.	: Kutu
kg.	: Kilogram

kr.	: Kuruş
mad.	: Madde
MAZC	: Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi
MMZC	: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi
S.	: Sayı
SÜ	: Selçuk Üniversitesi
s.	: Sayfa
San.	: Sanayi
TA	: Türkler Ansiklopedisi
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türk Diyanet Vakfı
TDVİA	: Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Tic.	: Ticaret
TNA	: The National Archives
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: Ve Benzeri
Vol.	: Volume
YKY	: Yapı Kredi Yayınları

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1.1. 1831 Nüfus Sayımı Sonuçları	25
Tablo 1.2. 1844 Nüfus Sayımı Sonuçları	26
Tablo 1.3. 1905-1906 Son Nüfus Sayımı	29
Tablo 1.4. 1914 Yılı Nüfus Verileri	31
Tablo 1.5. Balkan Savaşları ve Sonrasına Ait 17 Aylık Göç İstatistiği	33
Tablo 1.6. Arnold Toynbee'ye Göre 1912-1920 Müslüman Mülteciler	35
Tablo 1.7. İktisadiyat Mecmuasına Göre İskân Bölgeleri ve Göçmen Sayısı	36
Tablo 1.8. Muhacirlerin Dolduracağı Taahhüt Senedi	59
Tablo 2.1. 1861 Yılı Muhacir Komisyonu Görevlileri ve Maaşları	71
Tablo 2.2. Muhacir Komisyonuna Yeni Atamalar ve Çalışma Bölgeleri (1861)	73
Tablo 2.3. Muhacir Komisyonunun Yıllara Göre Bütçesi	75
Tablo 2.4. Muhacir Komisyonunun Yıllara Göre Yaptığı Harcamalar	76
Tablo 2.5. Büyük Çerkez Göçü ile Gelen Göçmenler	84
Tablo 2.6. Muhacir Komisyonunun Yeni Görevli Listesi (1864)	86
Tablo 2.7. Muhacirlerin İskânı Düşünülen Yerler, Hane ve Nüfus Miktarları	111
Tablo 2.8. Rıza Paşa'nın Giritli Göçmenlere İlişkin İskân Çalışması.....	123
Tablo 2.9. 1906 Mart Ayından 1907 Şubata Ayına Kadar Muhacirin-i İslamiye Komisyonuna Gelen ve Komisyondan Giden Evrak Sayısı	136
Tablo 3.1. Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda Kaybettiği Toprak ve Nüfus Miktarı ..	149
Tablo 3.2. 1913 yılında Aşair ve Muhacirin Müdüriyetinin Görev Dağılımı, Çalışan Sayısı ve Maaşlar	151
Tablo 3.3. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi 1916 Yılı Bütçesi	158
Tablo 3.4. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi 1918 Yılı Bütçesi	162
Tablo 3.5.1. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin Sevk, İskân ve İaşesinden Sorumlu Olduğu Nüfus	166

Tablo 3.5.2. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin Yapmış Olduğu Para ve Eşya Yardımları	166
Tablo 3.6. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin 1913-1916 Yıllarında Balkanlardan Gelen Muhacirlerle İlgili İstatistiki Çalışması	167
Tablo 3.7. Türk Mültecilerin İskân Alanları	169
Tablo 3.8. Birinci Dünya Savaşı İçerisinde ve Sonrasında Mülteci Nüfus	172
Tablo 3.9. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin 1918 Yılında Vilâyât-ı Müstahlasa Gönderdiği Yardımlar	174
Tablo 3.10.1. Vilayat-ı Müstahlasa İçin Ayrılan 5 Milyon Liralık Bütçenin Harcama Kalemleri	175
Tablo 3.10.2. Vilayat-ı Müstahlasa İçin Ek Tahsisat	175
Tablo 3.11. İzmir Mültecileri İçin Yapılan Yardımlar	177
Tablo 4.1. Constance Gemisinde Bulunan Yardım Malzemeleri	217

ÖNSÖZ

Göçmenlik-mültecilik sorunu dünya gündemindeki yerini insanlık tarihi boyunca korumuş, hatta siyasal gelişmelere/değişmelere bağlı olarak giderek de artırmıştır. Tarih boyunca çeşitli siyasal gelişmelerin odağında yer alan Anadolu coğrafyası da, sahip olduğu stratejik konumu dolayısıyla eski çağlardan günümüze kadar göç ve ulaşım konusunda bağlantı noktası olma görevini üstlenmiştir. Anadolu kimi zaman zorunlu göçlere kucak açıp göçmenlere ev sahipliği yapmış, kimi zaman da göçler için sadece bir geçiş güzergâhı olmuştur.

Osmanlı Devleti güçlü zamanlarında nüfusu ve iskân politikalarını düzenli ve devlet menfaatlerine uygun sürdürürken gücünün azaldığı dönemlerde (XIX. ve XX. yüzyıllar) aynı istikrarı gösterememiştir. Gelen göçmen sayısının fazla oluşu, ekonomik yetersizlikler ve devletin sistemli iskân planlarına sahip olmayışı istenilen sonuçlara ulaşılmasına engel olmuştur. Buna karşın yine de Devlet mevcut imkânlar çerçevesinde göçmenler için elinden geleni yapmaya çalışmış ve Devletin son altmış yılında göçmenlere hizmet edecek komisyonlar eksik olmamıştır. Göçmenler Devlet için her zaman çok önemli olmuş ve hatta bazı padişahlar (II. Abdülhamit gibi) komisyonlara fahri başkanlık ederek himayelerine almışlardır.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde gerçekleşen göçler ve göçmen meselesi üzerine çok sayıda yerli ve yabancı yayın bulunmaktadır. Bu nedenle bu çalışmada göçe sebep olan savaşlar ve siyasi olaylar sadece ana hatları ile ele alınmıştır. Yapılan yayınlarda genellikle belirli dönemler ve belirli noktalar çalışıldığı için bir bütün olarak “*Muhacir Komisyonları*” ele alınmamış, komisyonlar genellikle dönemsel kısa değerlendirmelere tabi tutulmuştur. Bu çalışmada ise muhacirlerle ilgilenen kurumların genel teşkilat yapıları, mali durumları, faaliyetleri ve kapatılışları ele alınarak Devlet ile muhacir arasındaki iletişimi sağlayan bu kurumların bütünsel bir bakış açısıyla değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Bu araştırma yapılırken en fazla kaynak *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*nden temin edilmiş olup, *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi* ve İngiliz Ulusal Arşivi'nden (*The National Archives of United Kingdom*) faydalanılmıştır. İngiliz Ulusal Arşivinde çalışırken Bilal Şimşir'in *Rumeli'den Türk Göçleri I-II-III* ve Justin McCarthy'nin *Ölüm ve Sürgün* isimli çalışmaları yol gösterici olmuştur.

Çalışmada yerli ve yabancı gazetelerden, hatıra ve inceleme eserlerden yararlanılmıştır. Konu ile ilgili yapılan en önemli araştırmalar; Ahmet Cevat Eren'in *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, David Cameron Cuthell Jr'in *The Muhacirin Komisyonu: An Agent in the Transformation of Ottoman Anatolia 1860-1866*, Nedim İpek'in *Rumeli'den Türk Göçleri ve İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Abdullah Saydam'ın *Kırım ve Kafkas Göçleri* isimli tez ve kitap çalışmaları ile Faruk Kocacık'ın *Balkanlar'dan Anadolu'ya Göçler*", Ahmet Efiloglu'nun '24 Mayıs 1920 Tarihli Raporuna' Göre Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesi ve Faaliyetleri" adlı makaleleri sayılabilir. Bunların dışında talimatnameler ve nizamnamelerin yer aldığı çeşitli Düstur Tertipleri, Dâhiliye Muharrerat Mecmuaları ve göçmenlere ilişkin pek çok önemli bilginin yer aldığı Meclis-i Mebusan, Meclis-i Ayan ve Türkiye Büyük Millet Meclisi tutanakları çalışmayı yönlendirmede büyük katkı sağlamıştır. Bazı belgelerdeki eski tarihlerin çevrilmesinde Yücel Dağlı ve Cumhure Üçer'in *Tarih Çevirme Kılavuzu I-IV* kullanılmıştır.

Çalışma sürecinde çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. ATASE Arşivinde yapılan taramalar sırasında kataloglarda yer alan bilgi özetleri ile arşiv belgeleri arasında bir takım farklılıklar bulunduğu, çoğunlukla özetteki bilgilerin belgedeki bilgileri karşılamadığı görülmüştür. Kızılayın faaliyetlerinin anlatıldığı *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi*'nde göçmenler ile ilgili pek çok bilgi bulunurken, Kızılay Arşivi kataloglarında muhacir komisyonları konusunda doyurucu bir bilgiye ulaşılamamıştır. Karşılaşılan diğer önemli bir sorun da göçmenlerin nüfus verilerine ilişkindir. Göçmenlerin nüfus olarak tespiti konusunda pek çok araştırmacı farklı rakamlar ileri sürmektedir. Bu rakamların tam olarak tespit edilmesi pek çok açıdan mümkün olmadığı gibi bazen de bu rakamlar gerçeklerden daha çok siyasi amaçlara hizmet etmek için kurgulanmıştır. Göçmenlerin muhacir, mülteci vb. adlandırmalar ile tanımlanması başka bir sorundur. Özellikle kimin muhacir kimin mülteci olduğu günümüzdeki tanımlamalarından çok uzaktır. Bu nedenle çalışmanın giriş kısmında tanımlamalar ile ilgili açıklamalar yapılarak, mülteci ve muhacirleri ifade eden değişik sözcüklerin kullanım amaçları verilmiştir.

Karşılaşılan bir başka sorun da muhacir komisyonlarının göçmen sorunlarıyla ilgilenen tek yetkili kurum olmamasından kaynaklanmaktadır. Muhacir komisyonlarının olduğu dönemlerde çeşitli devlet birimleri komisyonlardan bağımsız

bir şekilde, göçmenlere yönelik olarak faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu faaliyetlere çalışmada fazla bir yer verilmemiş, ilgili kurumların (varsa) komisyonlar ile kurduğu ilişkiler ele alınmıştır.

Çalışmamız dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; göçe sebep olan olaylar, Osmanlı Devleti'nin göç algısı, göç yolları, göçün genel nüfusa etkisi ve göçmenlere ilişkin yapılan yasal düzenlemeler ele alınmıştır. İkinci bölümde; savaşlar sonucu ortaya çıkan kitlesel göçler ile kurulan muhacir komisyonları (komisyonların kuruluşu, mali kaynakları, faaliyetleri ve kapatılış süreci) incelenmiştir. Üçüncü bölümde; Balkan Savaşları sonrası kalıcı bir kuruma duyulan ihtiyaç üzerine kurulan Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesinin faaliyetlerine yer verilmiştir. Ayrıca bu bölümde Milli Mücadele döneminde kurulan ve Vilayat-ı Şarkiye mültecileri için çalışan Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesi konusu da işlenmiştir. Dördüncü bölümde; çoğunlukla sosyal yardımlaşma ile muhacirlerin sorunlarını hafifletmeyi hedefleyen ve toplumun güç kaynaklarına başvuran diğer kuruluşlar (encümen, komisyon, cemiyet vb.) ele alınmıştır. Yine muhacirlere tanınan ayrıcalıklar (vergi muafiyetleri) da bu bölümde yer almaktadır.

Metinde bir çalışmaya birden fazla başvuru yapılmışsa faydalanan çalışmalar için adı geçen eser (*a.g.e*) ifadesi yerine anlamlı kısaltmalar kullanılmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgeleri referans gösterilirken ilk verilen rakam dosya numarası, ikinci verilen rakam gömlek numarası için kullanılmıştır (Örneğin Dosya:56, Gömlek:65 yerine 56/65). Ayrıca çalışma sırasında kullanılan Devlet Salnameleri, I.-II. ve III. Tertip Düstur, Meclis-i Mebusan, Meclis-i Âyan ve TBMM tutanaklarına yapılan atıfların dipnotunda ilgili eser tam künye verilmiş kaynakçada fazla yer kaplamasını önlemek amacıyla tekrar uzun künye verilmemiştir.

Bu çalışma sırasında benden yardım ve desteğini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Yavuz ASLAN'a, Tez İzleme Komitesi'nde yer alan hocalarım Prof. Dr. Selami KILIÇ ve Yrd. Doç. Dr. Yavuz ÖZDEMİR'e, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, İngiliz Milli Arşivi ve Milli Kütüphane çalışanlarına, Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki belgelerin temin edilmesi konusunda çokça yardımlarını gördüğüm değerli arkadaşım Uzman Taner GÖKDEMİR'e, faydalanmam için basılmamış doktora tezlerini gönderen David Cameron CUTHELL, Erdal

TAŞBAŞ ve Volkan MARTTİN'e, arşiv belgelerinin fotoğraflanmasında benimle birlikte çalışan kardeşim Yasin ERDEM'e, yurtiçi-yurtdışı çalışma giderlerimi destekleyen Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Koordinatörlüğüne, çalışmayı okuyup, dil ve üslup açısından hatalarımı görmemi sağlayan hayat arkadaşım Arş. Gör. Nilüfer AKA ERDEM'e ve bana maddi-manevi her türlü desteği veren aileme teşekkür ederim.

Erzurum, 2014

Ufuk ERDEM

GİRİŞ

Göç Olgusu: İnsanlığın varoluşu ile başlayan ve yok oluşuna kadar devam edecek olan göç olgusu kısaca “*yer değiştirme*” hareketidir. “Göç” kelimesi bir kavram olarak ele alındığında; sınırlarına ve kapsamına göre çeşitli tanımlar yapılmaktadır. Ancak bu çalışmayı ilgilendiren göç tanımı, toplumsal değişimin dinamik gücü olan nüfus hareketi üzerinedir.

Bilimsel kaynaklar incelendiğinde değişik bilim dallarının “göç” kelimesini tanımlarken farklı ifadeler kullanılmasıyla beraber, genellikle aynı noktalara vurgu yaptıkları görülmektedir. Bu tanımlardan birkaçı şöyledir; göç: Ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi, taşınma, hicret, muhaceret,¹ şeklinde açıklanabilir. Başka bir tanımlamaya göre göç: *Geniş tanımıyla geçici ya da kalıcı olarak yer değişikliğidir*.² Akkayan’a göre göç: “*Kişilerin hayatlarının gelecekteki kısmının tamamını veya bir kısmını geçirmek üzere, bir iskân ünitesinden (köy, kasaba, kent gibi.) diğerine yerleşmek kaydıyla yaptıkları coğrafik bir yer değiştirme olayıdır*.”³ Yalçın’a göre göç: “*Ekonomik, siyasi, ekolojik veya bireysel nedenlerle bir yerden başka bir yere yapılan kısa, orta veya uzun vadeli, geri dönüş veya sürekli yerleşim hedefi güden coğrafik, toplumsal ve kültürel bir yer değiştirme hareketidir*.”⁴ Karpat’a göre göç: “*Asıl yerinden, ulaşılmak istenilen yere harekettir*.”⁵ Bir başka tanımlamayla göç: “*Toplumsal değişimin neden olduğu kolektif bir eylem*”⁶ şeklinde ifade edilmiştir. Göç kavramı basit tanımların yanı sıra tarihî, hukukî, idarî, sosyal, kültürel, ekonomik ve psikolojik dinamikleri de içerisinde bulunduran bir olgudur. Bütün bu tanımlardan ortaya çıkan sonuç, göçün tarihsel akış içerisinde bireyin ya da toplumun yaşantısını değiştiren önemli bir yaşamsal etken olmasıdır.

¹ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Akşam Sanat Okulu Matbaası, Ankara, 2005, 769.

² Everett S. Lee, “A Theory of Migration”, *Demography*, 3(1), 1966, 49.

³ Taylan Akkayan, *Göç ve Değişme*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1979, 20.

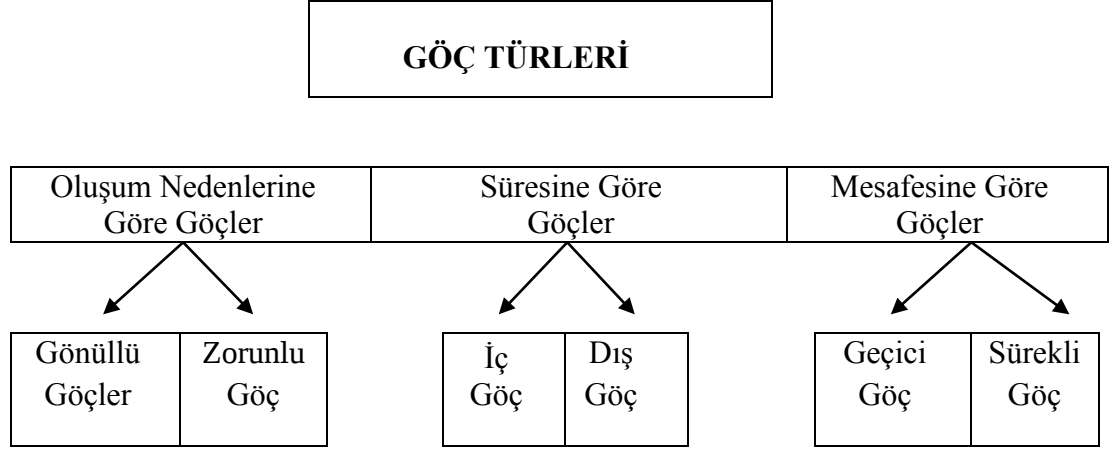
⁴ Cemal Yalçın, *Göç sosyolojisi*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2004, 13.

⁵ Kemal Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, 71.

⁶ Stephen Castles-Mark J. Miller, *Göçler Çağı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, 29.

Tarih boyunca politik şiddet ve savaşlar dolayısıyla insanlar evlerini terk etmeye zorlanmıştır.⁷ Bu zorunlu göçler ulus devletlerin inşasında ve uluslararası siyasi sistemlerin kurulmasında önemli rol oynamışlardır.

Göç tanımlarına bakıldığında bir göçün ortaya çıkmasında farklı nedenlerin etkili olduğu görülmektedir. Her göç kendi içerisinde farklı sınıflandırmalara tabi tutulur. Çalışma kapsamını ilgilendiren göç türleri ise şöyledir:

Çalışmayı kapsayan göç hareketlerinde “gönüllü göç” hariç tüm kategorilerden çeşitli örnekler bulmak mümkündür.

Osmanlı Devleti’ndeki Göç ve İskân Faaliyetlerinin Genel Özellikleri:

İskân kavramı, yurtlandırma ve yurtlanma,⁸ insan topluluklarının belirli bir toprak parçasına bağlanarak yerleşik bir hayat kurması anlamına gelmektedir. İskân, devletin iç ve dış göçe maruz kalması sonucu ortaya çıkan yaşam alanları ihtiyacı ya da devlet içinde bulunan nüfusun yerleşim –sabit noktada durma ve yer değiştirme– sorunlarını çözmeye yönelik bir hareketidir. Her devlet kurulduğu ve varlığını devam ettirdiği dönemlerde iskân meselesi ile karşılaşmıştır. Başarılı bir “iskân politikası” devletlerin büyümesinde etkili olduğu gibi başarısız bir iskân politikası da devletlerin parçalanmasında ve yıkılmasında etkili olmuştur.

Anadolu’da kurulan uç beylikleri sayesinde Rumeli’de Osmanlı Devleti’nden önce bir iskân hareketinin uygulandığı bilinmektedir. XIV. yüzyılda Bizans krallarına yardım maksadıyla Trakya’ya geçen Anadolu beyliklerine mensup

⁷ World Health Organization, “*International Migration, Health & Human Rights*”, Fransa, 2003, s.10.

⁸ TDK, *Türkçe Sözlük*, 982.

kuvvetlerin bir kısmının gittikleri bölgelerde kaldıkları görülmektedir.⁹ Osmanlı Devleti de bu mirası alarak uygulanan iskân politikasını daha sistemli hale getirmiştir.

Kuruluş ve genişleme dönemlerinde Rumeli topraklarının fethinde,¹⁰ gaza/cihat anlayışının ön planda olduğu ve din unsurunun birleştirici bir öge olarak kullanıldığı görülmektedir. Rumeli'deki boş topraklar üzerinde zaviyeler kurulmuş ve buralara yerleşen Türk dervişleri kolonizatörlük görevi yaparak askeri fetihlerin önünü açmışlardır.¹¹ Din unsuru dışında Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de uygulamış olduğu diğer iskân politikaları “göçürme” ve “sürgün”¹²dir. Fethedilen bölgelerden kaçan insanların yerlerini doldurmak ve Hristiyan nüfusa karşı denge oluşturmak için Anadolu'dan bazı halk göçürülerek ihtiyaç duyulan çeşitli yerlerde iskânları sağlanmıştır. Ayrıca devlet, gelirini artırmak, verimli sahalardan azami derecede faydalanmak, yeni fethedilen yerleri şenlendirmek,¹³ köy ve kasabalar kurarak nakliyat unsurlarını geliştirmek, yabancı (düşman) devletlere karşı bir set oluşturmak,¹⁴ amacıyla sürgün usulü de kullanılmıştır.¹⁵ Nüfusun zorunlu olarak yer değiştirmesinin devlet tarafından iyi organize edilmesi kurumsallaşan bir yapıyı ortaya çıkarmıştır.¹⁶ Kısaca belirtmek gerekirse kuruluş ve yükseliş dönemlerinde uygulanan iskân politikaları ile siyasî, askerî, sosyal ve ekonomik faydalar elde edilmeye çalışılmıştır.

⁹ M. Münir Aktepe, “XIV. ve XV. Asırlarda Rumeli'nin Türkler Tarafından İskânına Dâir”, *Türkiyat Mecmuası*, C. X, 300.

¹⁰ Osmanlı Devleti'ndeki fetih yöntemleri için bkz. Halil İnalcık, *Osmanlılar*, Timaş Basım, İstanbul, 2010.

¹¹ Ömer Lütfi Barkan, “*Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolonizatör Türk Dervişleri*”, TA, C.9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 136, 150.

¹² Osmanlı Devleti'nde sürgün konusu için bkz. Abdullah Acehan, “Osmanlı Devleti'nin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri”, *The Journal of International Social Research*, Vol. 1/5, (Fall 2008), s. 12-29; M. Çağatay Uluçay, “Sürgünler: Yeni ve Yakınçağlarda Manisa'ya ve Manisa'dan Sürülenler”, *Belleten*, C.XV, S.605 (1951), 507-592.

¹³ Şenlendirmek: Terk edilmiş toprakların ihya edilmesi. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Yusuf Halaçoğlu, “*Kolonizasyon ve Şenlendirme*”, *Yeni Türkiye Dergisi*, S.32, (Ankara 2000), 630-635.

¹⁴ Osmanlı Devleti tarafından sınır bölgelerinin güvenliğini sağlamak amacıyla *Derbend Teşkilâtı* kurulmuştur. Böylelikle sınır bölgeleri ve önemli kontrol noktalarına yerleştirilen ahali hem güvenliği sağlıyor hem de boş toprakların şenlendirilmesine katkıda bulunuyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı*, Eren Yayınları, İstanbul, 1990.

¹⁵ Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 13, S. 1-4 (1952), 57-58.

¹⁶ İlhan Tekeli, *Anadolu'da Yerleşme Sistemi ve Yerleşme Tarihleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, 41.

Duraklama, gerileme ve çöküş dönemlerinde uzun süren savaşların getirdiği ekonomik sıkıntılar halka yüklenen ağır vergiler ile telafi edilmeye çalışılmıştır. Ancak bu durum Anadolu'nun bazı yerlerinde “*kontROLSÜZ göç*” hareketlerini tetiklemiştir. Özellikle merkezi otoritenin azalması iç karışıklıkları (eşkıyalık) artırmış, çıkan isyanlar halkın can ve mal güvenliğini tehdit eder vaziyete gelmiştir. Bu durumda halk güvenli gördüğü iç bölgelere göç (iç göç)¹⁷ etmeye başlamıştır. İç göç olayına can, mal güvenliği, dış baskılar, seferler ve savaşların etken olduğu, neticesinde ise toplumsal yapının ve ekonomik düzenin bozulduğu görülmektedir.¹⁸ İçer doğru yapılan göç hareketleri özellikle savaş dönemlerinde artış göstermiştir.

Ruslar ile yapılan savaşlarda Osmanlı Devleti'nin büyük toprak kayıplarına uğraması sonucu bu bölgelerdeki Müslüman Osmanlı tebaasını mülteci durumuna düşmüştür. Ayrıca Rusların genişleme politikası da Müslüman göçlerinde etkili olmuştur. Osmanlı Devleti'nin girmiş olduğu 1828-1829, 1853-1856, 1877-1878 Rus, 1897 Yunan, 1911-1912 Trablusgarp, 1912-1913 Balkan, 1914-1918 Birinci Dünya Savaşları içerisinde ve bu savaşlar sonucunda milyonlarca insan dev göç dalgaları halinde ya Anadolu'ya göç etmiş ya da iç bölgelerde bir takım nüfus değişiklikleri yaşanmıştır. Devlet, ilk başta göçmenlerin sorunlarını Dâhiliye Nezareti (İç İşleri Bakanlığı) ve şehremanetleri (belediyeler) vasıtasıyla çözmeye çalışmıştır. Ancak bu kurumların her birinin aslî işi farklı olduğundan göçmenlerle ilgilenecek ve onların iskânını sağlayacak özel kuruluşların bulunmayışı çeşitli sorunları beraberinde getirmiştir. Giderek artan göçmen sayısı ve sorunların çözümü için farklı bir kurumsal yapı şeklinde “*Muhacir Komisyonları*”nın kurulması zaruri olmuştur. Bu kurumsal yapıların temel görevi göçmenlerin sorunlarını çözüme kavuşturmak olarak belirlenmiştir. Kurulan komisyonlar dönem dönem değişik isimlerle (Umum Muhacir Komisyonu, İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu, Muhacirin-i İslâmiye Komisyonu, Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesi vb.) anılmakla beraber genel anlamda görevleri şöyledir:

¹⁷ İç göç: Ülkenin bir bölgesinden (kent, köy vb.) bir başka bölgesine yerleşmek amacıyla yapılan nüfus hareketidir (Sunday Üner, *Nüfusbilim Sözlüğü*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1972, 77).

¹⁸ İbrahim Güler, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus Hareketleri Olarak ‘İç Göçler’”, *İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 1995-2000 Prof. Dr. Fikret Işıltan Hatıra Sayısı, S.36 (İstanbul 2000), 155-211.

- 1- Göçmenlerin Müslüman olsun Hristiyan olsun refahlarını temine çalışmak,
- 2- Devlete külfet getirmeyecek iskân sahaları tespit etmek (Bu iskân sahalarının tespit edilmesinde iklim, su kaynakları, üretim ve pazarlama, ulaşım noktalarına yakınlık vb. pek çok ölçüt dikkate alınmaya çalışılmıştır),
- 3- Göç etmiş ahaliye ve bundan sonra da göç edeceklere yardım ederek uygun iskân alanlarına yerleştirmek,
- 4- Göçmenlere iâşe temin etmek,
- 5- İstihdam alanları oluşturarak göçmenleri işe yerleştirmek,
- 6- Çiftlik hayvanı, arazi ve ziraat aleti dağıtarak göçmenlerin bir an önce üretim faaliyetine başlaması ve kendi kendilerine yetebilir duruma gelmelerini hızlandırmak,
- 7- Aşiretleri yerleşik hayata geçirerek sosyal hayata uyumlarını sağlamak.

1860 yılında Osmanlı Devleti bünyesinde ilk kurulan Muhacir Komisyonundan son olarak 1920’de Ankara’da kurulan Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesine kadar geçen süre içerisindeki bütün teşkilatlanmalar *öncelik-sonralık* olarak birbirinin devamı niteliğindedir. Öyle ki bir kurum kurulurken sürekli geçmişe atıf yapılmış, geçmişte çıkarılan talimatlar, nizamnameler ve komisyonlar incelenerek daha sistemli bir yapı kurma çabası içerisine girilmiştir. Dolayısıyla kurulan her bir komisyon *geçmişin mirası* üzerinde yükselmiştir.

Muhacir/Göçmen/Mülteci Adlandırmaları: Osmanlı Devleti’nde göç eden insanları tanımlamak için “*muhacir*”¹⁹ kelimesinin daha çok tercih edildiği görülmektedir. Bununla birlikte “*göçmen*” kelimesinin de kullanıldığı örnekler mevcuttur.²⁰ Konuyla ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivinde, nizamnamelerde ve talimatnamelerde göçmenlerin farklı şekillerde tanımlandıkları görülmektedir. Bu farklı

¹⁹ 1913 yılında Anadolu’nun bir kısmını gezip, gezdiği yerlere ilişkin bir seyahatname yazan Béla Horváth muhacir deyiminin Anadolu’da Balkan ülkelerinden ve Rusya’dan göçen insanlar için kullanıldığını ifade etmektedir. Bkz. Béla Horváth, *Anadolu 1913*, çev. Tarık Demirkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, 48.

²⁰ BOA, MKT, MHM, 90/102; BOA, MKT. UM, 276/35.

kullanım örneklerinin bazıları şöyledir: Muhacir²¹, üsera-yı muhacir²², ümera-yı muhacirin²³, kaht-zede²⁴, mülteci²⁵, istilazede²⁶ vb. Bu tanımlamalar Osmanlı memur ve idarecilerinin göç sebebine göre göçmenleri farklı sınıflandırmasından kaynaklanmaktadır.²⁷

İngiliz Arşiv belgelerinde (ve İngiliz gazetelerinde) “göçmen” kelimesine karşılık olarak yaygın bir şekilde “*refugee (mülteci, göçmen)*” kullanılmıştır. Ancak Osmanlı Arşivinde olduğu gibi İngiliz Arşiv belgelerinde de farklı adlandırmalara rastlamak mümkündür. Örneğin; *Mussulman refugees* (Müslüman mülteciler)²⁸, *Turkish refugees* (Türk mülteciler)²⁹, *Turkish emigrant/immigrant* (Türk göçmen\leri)³⁰, *fugitives* (günümüzdeki anlamı kaçak, kaçkın, firari)³¹ gibi kullanımları görmek mümkündür.

Belgelerde geçen kelimeleri değerlendirirken bugünkü anlamlarından ziyade zamanın şartlarına göre değerlendirmek yerinde olur. O dönem günümüzdeki gibi “göçmen” ile “mülteci” kelimelerinin ayrımı açık ve kesin değildir. Örneğin 1877-78 göçmenleri, pasaport ve vize alarak göç eden, iltica talep eden kimseler değildi. Bu göçmenler kendi arzuları ile değil düşman tehlikesinden kaçıp güvenilir bir yer arayan “*savaş göçmenleri*”ydi. Nitekim aynı devlet görevlisi kişilerin aynı göçmenleri anlatmak için farklı kelimeleri kullanabildikleri dahi görülmektedir.³²

Meclis-i Mebusan tutanaklarında da mülteci ve muhacir kelimelerinin bazen birbirleri karıştırılarak ifade edildiği de görülmektedir. 25 Mayıs 1910’de muhacirine tahsis edilen bütçe üzerine söz alan Edirne Mebusu (milletvekili) Rıza Tevfik Bey kimlerin muhacir sayılacağına, kimlerin hükümetin parasından faydalanabileceğinin belirtilmesi gerektiğini ifade etmiştir.³³ 21 Aralık 1916’de Muş Milletvekili İlyas Sami

²¹ BOA, MVL, 835/84; BOA, MKT. UM, 425/8.

²² BOA, MVL, 873/22; BOA, MVL, 1074/29.

²³ BOA, ŞD, 2886/29; BOA, ŞD, 2081/24.

²⁴ Kaht-zede: Kıtığa uğramış. Kullanım örnekleri için bkz. BOA, İ. DH, 713/49878; BOA, Y. PRK. KOM, 6/36.

²⁵ BOA, İ. DUİT, 148/14; BOA, DH. SN. THR, 74/90

²⁶ BOA, İ. DH, 754/61522.

²⁷ Nedim İpek, “Göçmen Köylerine Dair”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, C. 25, S. 150, 15.

²⁸ TNA, F.O, 424/83, No: 398, s.791; *Liverpool Echo*, 12 Aralık 1879.

²⁹ TNA, F.O, 424/84, No: 262, s.48; *Portsmouth Evening News*, 5 Mart 1878.

³⁰ TNA, F.O, 424/82, No:717, s.8; *Sheffield Daily Telegraph*, 23 Mart 1885.

³¹ *Parliamentary Papers*, Command Papers; Account Papers, XCI.853, Turkey No.24, 1876-1877, s.5; *The York Herald*, 27 Ağustos 1877.

³² Bilal Şimşir, *Rumeli’den Türk Göçleri I*, Ay Yıldız Matbaası, Ankara, 1968, s.21-22.

³³ MMZC, Dev.I, C.5, İ.S.2, 97.Bir., 480.

Efendi muhacirin teşkilatına yönelik bir takım eleştiriler yönelttiği konuşmasında mülteciler ifadesini kullanmaktadır.³⁴ Erzincan Mebusu Halet Bey 22 Aralık 1917 tarihinde Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesi ile ilgili söz aldığı bir konuşmasında muhacirin ve mültecilerin %70'inin istihdam edildiğini belirtmekte ve ifadeleri ayırmadan ortak bir şekilde kullanmaktadır.³⁵

Birinci Dünya Savaşı sırasında Meclis-i Ayân ve Meclisi Mebusanda savaştan kaçan Osmanlı vatandaşlarını tanımlamak için *mülteci* ifadesi kullanılmıştır. Her iki Mecliste de kullanılan mülteci kelimesinin 1916 yılında çıkarılan bir talimatnameye dayandığını ifade etmek mümkündür. Bu talimatnamenin birinci maddesinde zorunlu harp dolayısıyla (Birinci Dünya Savaşı) harp bölgelerinden iltica eden Müslüman Osmanlı tebaasına *mülteci* denilmesi ve Birinci Balkan Savaşı dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne yerleşenlerin de *muhacir* olarak adlandırılması kararlaştırılmıştı.³⁶ Bu tanımla birlikte mebusların aklındaki karmaşıklık tam olarak giderilememiştir. Nitekim konu 3 Ocak 1918 tarihinde Meclis-i Ayan'da yeniden gündeme gelmiştir. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi Müdürü Hamdi Bey yaptığı açıklamada düşman istilasına maruz kalarak topraklarını terk eden ahaliyi *mülteci*, çeşitli anlaşmalarla bir devlete terk edilmiş topraklardan gelenleri ise *muhacir* olarak ifade etmiştir.³⁷

Göçmenleri ifade eden kelimelerden *muhacir* ifadesi sadece ve sadece Osmanlı Devleti topraklarına giriş yapan -çoğunlukla Müslüman- göçmenleri/muhacirleri için kullanılmıştır. *Mülteci* ifadesi ise iç göç hareketi ile yer değişikliği yapan nüfus için kullanılmıştır.

Örneklerle ifade edilen tanımlamalar incelendiğinde savaşların ortaya çıkardığı dış göç ve ülke içerisindeki nüfusun yer değiştirmesi sonucu bir kavram kargaşasını da beraberinde getirmiştir. Hatta göçmen/muhacir/mülteci kelimelerinin birbirlerinin yerine kullanıldığı dönemler olmuştur. Her ne kadar göçmen/muhacir/mülteci kelimeleri

³⁴ MMZC, Dev.III, C.1, İ.S.3, 15.Bir., 194.

³⁵ MMZC, Dev.III, C.1, İ.S.4, 21.Bir., 361.

³⁶ Dâhiliye Nezareti Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti, *Menatık-ı Harbiye'den Vürud Eden Mültecilerin Sevk, İskân, İaşe ve İkdarlarını Mübeyyin Talimatname*, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1332.

³⁷ MAZC, Dev.III, C.1, İ.S.4, 16.Bir., 207.

birbirinin yerine kullanılsa da bu ifadeler hiçbir zaman günümüzdeki mültecilik kavramına³⁸ karşılık gelmemiştir.

³⁸ Günümüzde mültecilik daha çok İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kabul edilen tanımlarla ifade edilmektedir. 28 Temmuz 1951 Birleşmiş Milletler Sözleşmesi'nin 1. Maddesine göre 1 Ocak 1951 tarihinden önce meydana gelen olaylar sonucunda ırk, din, tabiiyet, belli bir toplumsal gruba mensup olma veya siyasi düşünceleri yüzünden haklı nedenlerle baskıya uğrayacağı düşünülen, vatandaşı olduğu ülkenin korunmasından faydalanamayan, faydalanmak istemeyen veya tabiiyeti olmayan ve bu tür olaylar sonucu önceden ikamet ettiği ülkesinin dışında bulunan, oraya dönemeyen ya da dönmek istemeyen her şahıs mültecidir. <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet20en.pdf>. (e.t. 20.01.2014)

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL ARKA PLAN: XIX ve XX. YÜZYILLARDA OSMANLI TOPRAKLARINA YAPILAN GÖÇLER, GÖÇ YOLLARI, GÖÇMENLERLE İLGİLİ GENEL DÜZENLEMELER

1.1. MUHACİR KOMİSYONLARI KURULMADAN ÖNCE OSMANLI DEVLETİ'NE YAPILAN KİTLESEL GÖÇLER VE DEVLETİN GÖÇ ALGISI

Osmanlı Devleti topraklarına yapılan ilk kitlesel zorunlu göç hareketi, duraklama döneminde, Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan (1774) sonra gerçekleşmiştir. Kırım'ı işgal etmeden önce askeri hazırlıkların yanı sıra psikolojik hazırlıkların da Ruslar tarafından hayata geçirildiği görülmektedir. Rus politikasının söylemi bağımsızlık ve özgürlük olmakla beraber, esas düşünce böl-parçala-yut üzerine kuruluydu. Kulağa hoş gelen söylemlerle Rus Kraliçesi Katerina 1773 tarihinde bir bildiri yayınlamıştır. Bu bildiri şöyle başlıyordu: “Tanrı dünyadaki bütün inançları hoş görüyor, Kraliçe de bütün inançlara izin verecek”.¹ Ancak bildiride bulunan insan ve inanca saygı kuralları sadece bildiri üzerinde kalmış, hiçbir zaman uygulanmamıştır.

1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde Osmanlılar mağlup olmuş ve imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması sonucu Kırım'ın özerk (sadece dinen halifeye bağlı) yapısı kabul edilmiştir. Bu yapı çok uzun sürmemiş ve Kırım 1783 yılında Rus istilasına uğramıştır. Bu istila Kırım'dan ve Kırım Hanlığı'na ait diğer bölgelerden Osmanlı topraklarına doğru bir göç hareketi başlatmıştır.² Rusların taarruza devam ederek Kuzey Kafkasya'da bulunan Kuban Nehri'ne ulaşması ve Kuban'da müstahkem mevkiiler yapması üzerine Kuban ahalisi bölgeyi terk etmiştir.³ Benzer şekilde Rus saldırısına uğrayan Nogaylar da bölgeden kaçmıştır.⁴ Bu kaçışların/göçlerin güzergâhı daima Osmanlı Devleti olmuştur. O dönem Osmanlı topraklarına ulaşmak kolay olduğu için XIX. yüzyılın başlarında Kıpçak bozkırlarında yaşayan Nogay ve bazı Kırım

¹ Alan Fisher, *The Crimean Tatars*, Institution Press, California, 1987, 71.

² Muhacirler gemiler ile İstanbul sahillerine geliyor ve burada muhacirlerin nerelere iskân edilecekleri kararlaştırılıyordu. BOA, C.MTZ, 13/612; BOA, Hat, 28/1339; BOA, Hat, 10/331; Hakan Kırımlı, *Türkiye'deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşmeleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, 5.

³ BOA, Hat, 21/1011/C.

⁴ BOA, Hat, 16/727.

Türkleri genellikle bir nehir geçerek Bucak, Dobruca veya Kuban'ın güneyine giriyor ve böylece Osmanlı topraklarına göç etmiş oluyorlardı.⁵

Osmanlı Devleti'nin Ruslar ile yapmış olduğu 1806-1812⁶ ve 1828-1829 tarihli savaşlarda mağlup olması göç hareketlerinin artmasına yol açmıştır.⁷ 1853-1856 Kırım Savaşı'nı Osmanlı Devleti kazanmasına rağmen en büyük kitlesel göç, savaşı takip eden yıllarda olmuştur. Bu kitlesel göçler muhacir komisyonlarının kurulmasına kapı aralamıştır.

Osmanlı Devleti XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde yüzölçümü olarak küçülürken kaybedilen topraklardan gelen “*insan seli*” ile büyüyordu. Mali açıdan kötü durumda bulunan devlet, beklenmedik “*nüfus patlaması*” karşısında iskân (barınak), iâşe, yakacak, sağlık, istihdam, eğitim, alt yapı, ulaşım ve asayiş gibi sorunlarını çözmeye çalışmıştı.

Kafkasya, Balkanlar ve Kırım'dan göç eden Türk ve/veya Müslümanların *toplumsal psikolojisi* (kitlesel bilinçaltı) hem göçleri tetikliyor hem de göçlerin yönünü Osmanlı Devleti'ne çeviriyordu. Çünkü göç edenlerin gözünde Osmanlı Devleti “*koruyucu baba*” rol modeliydi.

Osmanlı Devleti, çok geniş arazilere sahip olduğu için 1860 yılından önce yapılan göçleri teşvik ederek nüfusun artırılması ve boş arazilerde yeni iskân bölgeleri oluşturarak tarım arazilerinin değerlendirilmesiyle ekonominin canlandırılmasını amaçlamıştı. Ayrıca göçmenleri Rumeli'de iskân ederek Hristiyanlar karşısında nüfus olarak tutunabilmek (etnik kalıcılık) ve olası bir Rus saldırısına karşı bir savunma hattı meydana getirilmesi düşünülmüştü.

1860 yılından sonra gerçekleşen kitlesel göçler ise devletin kontrolü kaybetmesine, göç ve göçmenlik sorunlarının artmasına neden oldu. Devlet, 1860

⁵ Kırımlı, *Türkiye'deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşmeleri*, 11.

⁶ 1806-1812 Osmanlı Rus Savaşı'nda “*potansiyel güvenilmez*” olarak kabul edilen Kırım Türklerinin bir kısmı Ruslar tarafından sınır dışı edilmiştir (Hakan Kırımlı, “Emigrations from the Crimea to the Ottoman Empire during the Crimean War”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 44, No.5, (2008), 752); 1812 yılından sonra göçler yoğunlaşmıştır (Julide Akyüz, “XIX. Yüzyılda Rusya'dan Yapılan Göçler ve Kars-Sarıkamış Çevresinde Yaşanan Muhacir Hareketleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.154, 182).

⁷ 1828 – 1829 Osmanlı Rus Savaşı'nda Erzurum'dan çok sayıda aile Anadolu'nun iç kısımlarına göç etmiştir. XIX. yüzyılın başında nüfusu 100 bin tahmin edilen Erzurum, bu nüfusuna ancak 1965'te ulaşabilmiştir (İbrahim Aykun, “Paskeviç ve Şark Seraskerliği”, *T.A, C.12, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara, 2002, 728).

öncesinde olduğu gibi göçleri teşvik etmiyor, aksine kontrol altına almaya çalışıyor,⁸ yasaklama yoluna ise gidemiyordu. Özellikle hilafet makamı ile üstlenilen İslam âleminin liderliği, kaybedilen topraklardan gelen ve esaret altında yaşamaktansa göç etmeyi tercih eden Müslümanlara sahip çıkmayı gerektiriyordu. Bu anlayış göçmenlere itibar açısından da sahip çıkmayı gerektirdiğinden, Osmanlı Devleti muhacirlerin her türlü ihtiyaçlarını karşılama çabası ile üstlendiği sosyal sorumlulukları yerine getirmeye çalışmaktaydı. Aksi bir uygulama Devlet-i Âliyye'nin şanına yakışmayacağı gibi, dünya Müslümanları gözünde de itibar kaybedilmesine ve İslâm dünyası liderliği iddiasından uzaklaşmaya yol açabilirdi.⁹

Osmanlı Devleti'nden ayrılan Hristiyan unsurlar kendi din, gelenek ve göreneklerine göre bir devlet kurup yaşam alanı oluşturmuşlardı. Hristiyan unsurların kendi milli ideolojileri uğruna geleneksel Osmanlı düzenini bozması sonucunda Müslümanlar da kendi inanç, gelenek ve göreneklerine göre bir hayat seçmeleri konusunda¹⁰ arayışlara başlamışlardı. Böylelikle Osmanlı Devleti, bu arayışlara cevap olarak *bütün Müslümanların doğal ülkesi* olma¹¹ görevini üstlenmişti.

1.2. OSMANLI DEVLETİ'NE YAPILAN GÖÇLERİN SEBEPLERİ

Göçler genellikle ekonomik, siyasî, dinî, savaş, sınırların değişmesi, uluslararası anlaşmalarla yapılan nüfus değişimi ve coğrafi koşullar (iklim, yer şekilleri vb.) nedenlidir. Her göç terk edilen toprak ve yerleşilen toprak bağlamında farklı öğeleri bünyesinde barındırmaktadır. Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren göç hareketleri de periyodik olarak farklı tarihlerde gerçekleşmiş olsa bile nedensel olarak çoğunlukla aynıdır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'ne yapılan göçlerin nedenleri 1- Demografik sebepler: Savaş ve hâkimiyet kurma, 2- Etnik kalıcılık: Irk ve inanç şeklinde sınıflandırmak mümkündür.

⁸ Bedri Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Nart Yayıncılık, İstanbul, 1993, 103-106.

⁹ Mehmet Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası", *Osmanlı Ansiklopedisi* 4, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, 587.

¹⁰ Kemal Karpat, "Pan-İslamizm ve İkinci Abdülhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi", *X. Türk Tarih Kongresi*, C.IV, TTK, Ankara, 1993, 1355.

¹¹ Hilmi Bayraktar, "Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayeti'ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869-1907), *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, Haz. Mehmet Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, C.2, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, 399.

1.2.1. Demografik Sebepler: Savaş ve Hâkimiyet Kurma

Savaşların nedenleri ve sonuçları değişse de meydana getirdikleri göç olgusu değişmemiştir. Bir anlamda her savaş küçük ya da büyük yer değişimlerine sebep olmuştur. Osmanlı Devleti açısından savaşların neden olduğu göçler yoğun olarak Osmanlı-Rus Savaşları ve Balkan Savaşları ile gerçekleşmiştir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin Rusya ile girmiş olduğu mücadeleler bireylerin daha iyi yaşama ya da hayatta kalma arzularını tetiklediğinden, göç bir mecburiyete dönüşmüştür.

XIX. ve XX. yüzyılda yaşanan Osmanlı-Rus mücadelesine bakıldığında genellikle iki devlet arasında Boğazlar konusu mücadele sahası olmuştur. Osmanlı Devleti Boğazlardaki hâkimiyetini sürdürmek isterken, Rusya ise tarihsel bir görev saydığı sıcak denizlere ulaşmak çabasıyla Boğazların statüsünde diplomatik ve askerî yöntemler ile kendi çıkarları doğrultusunda değişiklikler yapmaya çalışmıştır.¹² Bu durum iki devlet arasında pek çok savaşın yaşanmasına sebep olmuştur. XIX. yüzyıl içerisinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1806-1812, 1828-1829, 1853-1856, 1877-1878 ve XX. yüzyılda 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı (Kafkasya Cephesi) gibi çeşitli mücadeleler gerçekleşmiştir.

Rusya bir taraftan Osmanlı Devleti ile mücadele ederken diğer taraftan kendi topraklarında hâkimiyetini pekiştirmek amacıyla coğrafi ve stratejik hedeflerine yönelik bir takım adımlar da atmaktaydı. Bu anlamda Rusya'nın savaş yoluyla yayılım politikasında başarı kazanması *istenmeyen grupların* göç dalgalarına sebep olmuştur. Nitekim 1840-1864 yılları arasında Kafkaslarda dağlıların ve Çerkezlerin Rus sömürgeciliğine karşı yürüttükleri Müridizm¹³ direniş hareketini kaybetmeleri, sayıları bir buçuk milyon olarak tahmin edilen Kafkas Müslüman'ın anayurtlarından

¹² Yuluğ Tekin Kurat, "1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkilerinin Siyasal Anatomisi", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992 Sempozyumu*, TTK, Ankara, 1999, 139.

¹³ Müridizm: Kuzey Kafkasya'da başlayan Rus istilası ve kolonizasyonu karşısında direnmeye çalışan Kafkas dağlıların Nakşibendî-Halidî tarikatının organizasyonu ile daha derli ve toplu yürüttüğü kurtuluş mücadelesidir (Abdullah Temizkan, "Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feodal Beylerle İlişkileri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, (İzmir 2009), C.IX, S.2, 165); Kuzey Kafkasya dağlık ve zaptı güç olması nedeniyle Rus kuvvetlerinin orantısız gücüne rağmen bölgenin Ruslar tarafından ele geçirilmesi 30 yıldan fazla sürmüştür. Özellikle Şeyh Şamil elindeki sınırlı sayıdaki kuvveti ile Rus İmparatorluğu'nu çeyrek asır kadar uğraştırmıştır. 1859'da Şeyh Şamil'in teslim olmak mecburiyetinde kalmasıyla Rus orduları Kafkasların tamamını ele geçirdi. Ruslar tarafından Kafkas kavimlerine karşı şiddet ve cebir tatbik edildiği gibi Rus köylülerinin ve Rus Kazakların bölgeye yerleştirilmesi üzerine on binlerce Kafkas Müslüman'ını Türkiye'ye göç ettirmiştir (Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara, 2010, 331-332).

kovulmasıyla sonuçlanmıştır.¹⁴ Bu tarihten sonra bir başka büyük göç dalgası da 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve takip eden yıllar içerisinde gerçekleşmiştir.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rus askeri birliklerinin sivil halkı kıyımdan geçirdiği, Osmanlı raporlarının yanı sıra, savaşın ortaya çıkardığı mülteci sorununu incelemek üzere bölgeye gönderilen tarafsız heyetler (Osmanlı Devleti'ne çok sempati duymayan) tarafından da ortaya konmuştur. Yapılan incelemeler neticesinde heyetler Rusların mültecilere uyguladığı katliam, işkence, tecavüz gibi insanlık dışı muameleleri tespit etmiştir. Olaylarda Rusların suçlu olduğu konusunda fikir birliğine varılarak yirmi bir farklı gazete temsilcisinin imzaladığı bir bildiri yayınlanmış ve Rusların insanlık suçu işlediği dünyaya ilan edilmiştir.¹⁵ Bu bildirinin tamamına veya bir kısmına da hemen hemen tüm İngiliz basınında yer verilmiştir.¹⁶

XIX. yüzyıl Osmanlı tarihi, Rusya'nın Osmanlı topraklarında nüfuz kurma çabaları ve bunun türevleri şeklinde geçmiştir.¹⁷ Rusya'nın nüfuz kurma üzerine şekillenen politikası, diplomatik baskı, askeri hazırlıklar ve savaş tehdidi ile birlikte yürütülmüştür.¹⁸

Rusya askerî ve siyasî baskıları kullanarak ele geçirdiği bölgelerde kalıcı olmak için demografik bir üstünlük elde etme çabası içerisine girmiştir. Rusya'nın uygulamış olduğu demografik siyaset temelde özendirme, baskı ve zor kullanma endeksliydi. Bu politikalardan amaçlanan nüfus gücü ile hâkimiyet üstünlüğünün pekiştirilmesiydi.

Rusya ile yapılan savaşlardan başka Rumeli'den Osmanlı topraklarına yapılan ve kitlesel göç hareketine sebep olan bir diğer mücadele de Balkan Savaşlarıdır. Bu savaş sırasında Rumeli'den Türk göçlerinin en önemli nedenini müttefik Balkan Devletlerinin (Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ) askerleri ve komitacılarının yapmış

¹⁴ Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri II*, Ay Yıldız Matbaası, Ankara, 1970, 151.

¹⁵ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, çev. Fatma Sarıkaya, TTK, Ankara, 2012, 71-73.

¹⁶ Rusların yapmış olduğu katliamlara ve yayınlanan bildiriye ilişkin bazı haber örnekleri için bkz. *Derbyshire Times and Chesterfield Herald*, 21 Temmuz 1877; *Manhester Courier and Lancashire General Advertiser*, 21 Temmuz 1877; *London Standart*, 23 Temmuz 1877; *Huddersfield Chronicle*, 23 Temmuz 1877; *Western Mail*, 23 Temmuz 1877; *Freeman's Journal*, 23 Temmuz 1877; *The Star*, 24 Temmuz 1877.

¹⁷ Cezmi Karasu, "XIX. Yüzyılda Eflak ve Boğdan'daki Rus İşgalleri", *T.A.*, C.12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 747.

¹⁸ Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri II*, 150;

olduğu baskılar oluşturmaktaydı.¹⁹ Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa* kitabında durumu şöyle tasvir etmektedir:

*Türkler için göç, göç yoluna çıkılan günden başlayarak, her gün biraz daha azalmak, dağılmak, kaybolmak, sefilleşmek demektir. Bu kaçışta ya arkadan düşman yetişir, kabileyi kılıçtan geçirir ya da soğuk, açlık, hastalık, yağmalar ve bin bir çeşit bela, kabileyi her gün küçültür, yoksullaştırır... İşte Rumeli bozgununda Trakya'dan İstanbul yollarına dökülen veya Makedonya'da, hiç değilse kasabalara, şehirlere sığınmaya koşan yüz binlerce göçmenin hikâyesi buydu...*²⁰

Osmanlıların savaşlarda Avusturya ve Rusya yararına toprak kaybetmesi Devlet sınırları içinde yaşayan halkların bağımsızlık hareketlerini tetiklemiştir. Böylelikle hem ideolojik hem de jeopolitik bir süreç başlamıştır. Hristiyan unsurlar arasındaki ulusal çıkarlar birlikte hareket etmelerine kapı aralamıştır.²¹

Savaş ile ortaya çıkan baskı ve katliamlarda pek çok insan hayatını kaybetmiş²² ve durumun “*panik hali*”ni²³ alması bütün ahaliye sirayet etmiştir. Savaş sırasında imha edilemeyen nüfus ortaya çıkan panik halinden faydalanılarak kaçmaya zorlanmış ve böylelikle demografik istilanın yolu açılmıştır.

Savaş ve isyan gibi askeri-politik olaylarla katliam yapılması, bilinç ve karar verme gücünün kaybolmasıyla “*kaçan kurtulur!*” zihniyetini tetiklemiş ve sonuçta savaş kazananlardan taraf yüz binlerle oynanan demografik bir oyuna hâline dönüşmüştür.

¹⁹ Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, TTK, Ankara, 1994, 31.

²⁰ Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa(1908-1914) II*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1971, 322, 324.

²¹ Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, 18-19.

²² Yapılan katliam ve vahşetler konusunda bkz. Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri*, 31-41; Mahmut Belig (Uzdil), *Bulgar Komitalarının Tarihi ve Balkan Harbinde Yaptıkları*, Askeri Matbaa, İstanbul, 1936, 50-61; Yusuf Hamzaoglu, *Balkan Türklüğü*, C.1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2010, 279-301; Georgi Zenegora, “Balkan Savaşı-Kitlesele Ölüm ve Etnik Temizlik”, çev. Ayşe Kayapınar, *Belleten*, C.LXXVIII, S.281, (Nisan 2014 ayrı basım), 315-342; Hasan Demircioğlu, “Birinci Balkan Savaşı Başlarında Makedonya'da Yunan Mezalimini Gösteren Örnek Bir Arşiv Vesikası”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.3, S.5, (Ocak-2013), 46-53.

²³ Mahmut Belig Uzdil, *Balkan Savaşı'nda Çatalca ve Sağ Kanat Ordularının Harekâtı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006, 133-134.

1.2.2. Etnik Kalıcılık: Irk ve İnanç

Rusya'nın ırk ve inanç temelli “göç ettirme” sebeplerini, sınırları içerisinde uyguladığı politikalar ve sınırları dışında kalan topraklarda uyguladığı politikalar olarak ikiye ayırmak mümkündür:

1- İç topraklarda göç ettirme politikası; çok kültürlü bir yapıya sahip olan Rus devletinin kanunlarına göre tüm halklar inanç hürriyetine sahiptiler. Ancak diğer taraftan Rus Devleti'nin kurulmasında ve şekillenmesinde Ortodoksluk ve Slavlık öncelikli bir konumdaydı. Ortodoks-Slav yapısından kesin çizgilerle ayrılan Kafkasya ve özellikle Kırım ahalisi ise İslâmî kültür anlayışını benimsemişti. Rus topraklarında yaşayan Türkleri bir arada tutan unsur daha çok din esaslı gelenek ve görenek ile şekillenmişti.

Rusların yayılma/genişleme siyaseti ilk tesirini, dinî, örfî ve kültürel olarak kendisinden farklı gördüğü gruplar üzerinde gösterdi.²⁴ Zaten Rusya olası bir Osmanlı savaşında topraklarında yaşayan Müslümanları *doğal tehdit unsuru* olarak algıladığı için radikal önlemler almaya başlamıştı. Bölgedeki ahalinin müftü seçimine müdahale etmek, hacca gidilmesine kısıtlamalar getirmek, din adamı yetiştirilmesine engel olmak, ibadethane açılmasına izin vermemek, eğitim-öğretim faaliyetlerini yasaklamak ve ülkeye İslâmî yayınların girişini engellemek gibi doğrudan manevi yaşantıya müdahaleyi içeren baskılar giderek artmıştır. Bu baskılar kültürel kimliklerini korumak isteyen insanları göç etmeye mecbur bırakmıştır.²⁵

2- Rusya'nın sınırları dışındaki topraklarda uyguladığı göç ettirme politikalarının temelinde ise “panslavist” bir ideoloji yatmaktaydı. Panislavizm Türkleri Avrupa'dan kovarak İstanbul başkentli bir Slav devleti kurma hedefiydi.²⁶ Rusya, kültürel ve dinî

²⁴ Horváth, 1913 tarihli Anadolu seyahatnamesinde göçmenler ile yapmış olduğu bir söyleşiye şöyle vermektedir: “Biz buraya (Anadolu'ya) geleli çok olmadı. Rusya'dan göçtük buralara. Kimimiz Sivastopol'dan kimimiz Moskova'dan, kimimiz ise Kırım Yarımadası'ndan geldik. Oralarda hayat çok zor: İnsan çok toprak ise az. Ama bizi en çok zorlayan üzerimizdeki baskılar ve askerlik konusuydu. Orduda Müslüman ve Hristiyan askerler arasında fark gözetmiyorlar ve bu nedenle bize domuz eti bile yediriyorlar. Dayanamadık ve 8-10 sene kadar önce terk ettik o toprakları ” (Béla Horváth, *Anadolu 1913*, 47).

²⁵ Hayri Çapraz, “XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Kırım Politikası”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S.11, (Güz 2006), 57, 67-69.

²⁶ Panslavizm'in tohumları bazı Slav tarihçileri ve şairlerinin eserlerinde erken tarihlerde (1500-1600) atılmaya başlanmıştı. Bu düşüncelere göre Balkan Slavlarının Türk hâkimiyetinden “kurtarılmaları”nın bir Slav devletinin müdahalesiyle mümkün olabileceği fikri ortaya konuluyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hans Kohn, *Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği*, çev. Agah Oktay Güner, Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği, İlgı Yayınları, İstanbul, 2007, 1.

yakınlık nedeniyle Balkan milletlerini himaye eden bir siyaset anlayışı benimseyip, Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan Ortodoks ahalinin hamisi olma durumunu üstlenmişti. Özellikle Balkanlar Rusya'nın hareket sahasını oluştuyordu. Rusya, Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan Hristiyan uyrukluları sanki Rus muhafazası altında yaşıyormuş gibi yorumluyor ve buna göre hareket ediyordu.²⁷

XIX. yüzyıl ve XX. yüzyıl Yunan, Sırp, Bulgar, Arnavut, Romen vs. birçok Ortodoks halk Osmanlı siyasi hâkimiyetinden çıkmaya başlamıştı. Bir anlamda din anlayışı milli kurtuluş mücadelelerinin temel motifi haline dönüşmüştü. Osmanlı Devleti'nin jeopolitik düşmanı konumundaki Rusya ise hasmını çökertmek için bu durumu aktif şekilde kullandı. Balkanlardaki Rus ajanlarının çabaları, Ortodoks ahalinin ayrılıkçı taleplerini iyice pekiştirdi. Bu çabalar, Rusya'nın jeopolitik çıkarları ve baskısını da perçinlemekteydi.²⁸ Balkanlarda hedeflenen, Ortodoks ahaliye özerk/otonom devletler kurdurarak geniş haklar verilmesi isteği²⁹ ve daha sonra bu devletlerin Osmanlı'dan koparılarak Rusya'ya bağlanmasıydı. Panslavist politikalar ve Balkan milliyetçiliğinin yükselişi bu bölgedeki Müslümanları göçe zorluyordu.³⁰

Bulgar-Yunan ve Sırp Balkan Savaşları ile -Rusların daha önce uygulamış olduğu baskıcı din politikasını miras alarak- Müslümanlar üzerinde dini baskıya başlamış, onları zorla Hristiyanlaştırmaya çalışmışlardır.³¹ Bu durum da 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda baskıya karşı göç eden ahalide olduğu gibi aynı tepkiye sebep olmuş ve göç kaçınılmaz bir hale gelmiştir.

²⁷ G.H. Bolsover, "1815-1914 Arasında Rus Dış Politikasına Bir Bakış", *Belleten*, C.XXX, S.118, (Nisan 1966), 279; Rusya'da 1905 İhtilali'nden sonra "Neoslavizm (Yeni Slavcılık)" akımı doğdu. Bu hareket eski Panslavizm görüşlerinin canlandırılmasından ibaretti. Rusya bu akım ile önceliğini kültür ve iktisat problemlerine vermiş görünüyordu. Kısa bir müddet sonra da Neoslavizm Rus hükümetinin dış politikası olarak tasvip gördü ve Panslavist politika Balkan Harbi'ni (1912-1913) başlattı. Ruslar, Bulgarlara askerî ve parasal destekte bulunmaya başladı. Böylelikle Rusya'da Panslavist politikalar yeniden uyanmış ve bu defa artık Türklerin "Avrupa'dan Asya'ya kovulmaları" zamanının gelip çatığına hükmedilmişti. "Ayasofya'ya haç koymak" Rus milliyetçiliğinin, Panslavistlerin ve bu hareketin arkasında duran Rus hükümetinin siyasi parolası olmuştu (Kohn, *Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği*, 18).

²⁸ Aleksandr Dugin, *Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım*, çev. Vügar İmanov, Küre Yayınları, İstanbul, 2005, 223.

²⁹ TNA, F.O, 424/46, No: 187, s.98.

³⁰ Balkanlardaki Müslüman nüfusun fazla oluşu Balkan milletleri tarafından kabul edilebilir bir durum değildi. Nitekim kısa süre içerisinde nüfus anlamındaki eşitsizlik, baskı, yıldırma ve katliamlar ile önce dengelenmiş ardından Hristiyanlar lehine değiştirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Justin McCarthy, *Osmanlı'ya Veda*, çev. Mehmet Tuncel, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2006, 174-176.

³¹ Balkan Savaşlarında yapılan zorla Hristiyanlaştırma çalışmaları için bkz. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, 167-170.

Yukarıda anlatılanlar açısından bakıldığında göç ettirme politikasının temel amacı; mevcut hâkim nüfusun “*etnik azınlık*” haline dönüştürülmesi ve hâkim olması istenen nüfusun da “*etnik kalıcılık/süreklilik*” kazanmasıydı.

1.3. GÖÇ YOLLARI VE ULAŞIMDA KAYNAK SORUNU

Kafkasya, Kırım ve Balkanlar’dan Anadolu’ya yapılan göçlerde kara, deniz ve demiryolunun kullanıldığını görmek mümkündür. Deniz yolu ile yapılan sevkiyatların ardılı olarak karayolu sıkça kullanılmıştır. Demir yolu ile göç ise hatlar göz önüne alındığında sınırlı imkânlar çerçevesinde yapılmıştır.

Kitlesel göç olayında 1853-1856 Kırım Savaşı, 1864 Büyük Çerkez Sürgünü, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, I. Balkan Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı keskin kırılmalardır. Bu nedenle göç yolları sınıflandırılması bu kırılma noktalarından hareketle yapılmıştır.

1.3.1. Karayolu ile Yapılan Göçler

Tanzimat Fermanı öncesinde Osmanlı Devleti’nin sistemli bir ulaşım politikasının olduğunu söylemek zordur. Her alanda baş gösteren yıkıntı, ulaşımı da etkisi altına almış, önceki dönemlerden kalma yolların birçoğu kullanılmaz hale gelmişti. Yılın belli dönemleri dışında birçok bölgenin birbiriyle ve hükümet merkezleri ile irtibatı kesilmektedir.³²

Toplam karayolu miktarı 1858’de 6.500 kilometre, 1895’te 14.935 kilometre, 1904’te 23.675 kilometreye ulaşmıştır.³³ Ancak devletin sınırları düşünüldüğünde bu yolların yetersiz olduğu anlaşılmaktadır.

Karayolu ile yapılan göç şekli iki kısımda sınıflandırılmaktadır: Birincisi; göç eden ahalinin hayvanları ve eşyalarını yanlarına alarak yaya şekilde hareket etmeleri, ikincisi; Osmanlı topraklarının iç bölgelerinde uygulanan çeşitli taşınma işlemleri. Osmanlı Devleti’nin iç bölgelerinde demiryolunun yetersiz kaldığı durumlarda karayolu vasıtalarının kullanıldığı görülmektedir. Kara yolunda yapılan göçlerde genel olarak

³² Musa Çadircı, “Tanzimat Döneminde Karayolları Yapımı, ”*AÜDTCF Tarih Bölümü Araştırmaları Dergisi*, (Ankara 1991), C.15, S.26, 153.

³³ Stanford j. Shaw – Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C.2, E Yayınları, İstanbul, 2006, 279.

muhacir arabaları³⁴ ve hayvanları kullanılmıştır. Aydemir, bu durumu şöyle tasvir etmektedir: *Göçmenler yuvalarını, topraklarını doğdukları yerlerde bıraktıktan sonra zahire, kap, kacak, yorgan, döşek namına ne alabilirse, iri öküzlerin çektiği ağır arabalara atarlar, yollara dökülürlerdi. Kadınlar ve çocuklar bu yüklerin üstüne binerlerdi.*³⁵

Muhacirlerin iskân mahallerine naklinde arabacı ve memurların ilgisizliğinde eziyet çekmemeleri için devlet bir emirname yayınlarak muhacirlerin emniyet ve rahat içerisinde mahallerine ulaştırılmasına çalışmıştır.³⁶ İç bölgelerdeki iskân noktasının hazırlanması sırasında muhacirlerin geçici olarak başka bir yere nakli de dönem dönem karayolu üzerinden gerçekleşmiştir.³⁷ Ordunun kullanmış olduğu araba, öküz ve mekkari hayvanlarının (taşıma hayvanı at, katır vb.) göçmenlerin taşınması için tahsis edildiği de olmuştur.³⁸

Osmanlı Devleti'nin İstanbul merkez olmak üzere Rumeli'de kullandığı yollar şöyledir:

- a- Özi-Prekop Kırım yolu-Akkerman-İsakçı-Pravadi-Aydos-Kırklareli-Çorlu-İstanbul
- b- Dalmaçya-Saraybosna-Vişegrad-Yenipazar-Metroviçe-Prishtine-Üsküp-Kamanova-Köstendil-Samakov-Filibe-Edirne-Çorlu-İstanbul
- c- İşkodra-Prizren-Üsküp-Kamanova-Köstendil-Samakov-Filibe-Edirne-Çorlu-İstanbul
- d- Avlonya-Tepeden-Görice-Selanik-Kavala-Gümölcine-İpsala-Keşan-Tekirdağ-Çorlu-İstanbul
- e- Atina-Lavadiye-Lamia-Yenişehir-Selanik-Kavala-Gümölcine-İpsala-Keşan-Tekirdağ-Çorlu-İstanbul.³⁹

Bu güzergâhlar ordu tarafından asker sevkiyatı ve lojistik/ikmal amaçla kullandığı gibi göçmenler tarafından da İstanbul'a ulaşmak için kullanılıyordu. Ancak yolların

³⁴ Muhacir Arabası: Üstü ve yanları örtülü, dört tekerlekli, yaysız araba (TDK, *Türkçe Sözlük*, 1434).

³⁵ Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006, 19.

³⁶ BOA, MKT. UM, 453/29.

³⁷ BOA, MKT. UM, 401/41.

³⁸ BOA, MKT. MHM, 95/65.

³⁹ Bülent Durgun, "Balkan Harbi'nde Ulaştırma Hizmetleri", *Balkan Savaşları Paneli (03-04 Mayıs 2011)*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 2012, 117.

bakımsızlığı, askeri amaçlarla kullanımı (özelikle askerlerin geri çekilmesi) yolların kapanmasına neden oluyor ve kısa bir mesafe çok uzun bir zamanda kat ediliyordu.⁴⁰

Balkan Savaşı sırasında savaş muhabiri olarak görev yapan Bartlett, kara yoluyla yapılan göçlere ilişkin şu değerlendirmede bulunmaktadır:

*Öyle bir ölüm sessizliği vardı ki, kendimi, sisler içinde ilerleyen ruhsuz ölümler ordusuyla yürüyor hissediyordum. Asker güruhuna karışmış binlerce öküz arabasının içinde bölge halkı Müslümanlar, tüm yükleriyle birlikte İstanbul'a doğru ilerliyordu. Bu toplu bir göçtü; Türklerin Asya'ya dönüşü...*⁴¹

Balkanlardan yapılan göç mevcut ulaşım imkânsızlıkları nedeniyle büyük oranda karayoluyla gerçekleştirilmiştir. Hatta demiryolu hatlarında dahi yürüyerek ilerleyen göçmen kabileleri görmek mümkündü.⁴²

Birinci Dünya Savaşı sırasında can güvenliği dolayısıyla doğu bölgesini terk eden mülteciler geri dönüşleri sırasında çalışan demiryolu hattı sadece Sivas'a kadar olduğu için yaya olarak ilerlemek durumunda kalmışlardır.

1.3.2. Demiryolu ile Yapılan Göçler

Osmanlı Devleti'nde 1851-1866 yılları arasında yapılan toplam demiryolu uzunluğu 513 kilometre civarındaydı. Demiryolu yapımında yabancı devletlerin Osmanlı Devleti'ni pazar ve imtiyaz sahası olarak görmeleri rahatsızlığa sebep olmuş ve Devlet 1871 yılından sonra kendi demiryolunu kendisi yapmaya çalışmıştır. Ancak 1875 mali buhranı demiryolu yatırımlarını da vurmuş yeniden yabancı sermaye yatırımı başlamıştır.⁴³ 1907-1908 döneminde toplam demiryolu 5883 kilometreyi bulmuştur.⁴⁴

⁴⁰ Yollardaki muhacirlere ait iki örnek fotoğraf için bkz. EK 1.

⁴¹ Ellis Ashmead-Bartlett, *Türklerin Rumeli'ye Vedası*, çev. Gökem Şengün-H.Büşra Yavuz, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012, 223.

⁴² *Herkes kaçıyor, çoluk çocuklarıyla manda arabalarıyla uzun kabileler halinde demiryolu hattı boyunca veya aşağıya Tekirdağ'a doğru gidiyorlar* (Gustav von Hochwächter, *Balkan Savaş Günlüğü*, çev. Sumru Toydemir, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009, 29).

⁴³ Ali Satan, "Osmanlı'nın Demiryolu Çağına Girişi", Ed. Vahdettin Engin - Ahmet Uçar - Osman Doğan, *Osmanlı'da Ulaşım*, Çamlıca Basım, İstanbul, 2002, 214-215.

⁴⁴ S. Shaw - E.K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, 278; Başka bir kaynakta toplam demiryolunun 4923.8 km olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Tefik Güran, "Osmanlı Tarım Ekonomisi 1840-1910", *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, (1987), S.1, 233.

Demiryollarının daha çok muhacirlerin Balkanlardan gelişinde ve bu muhacirlerin Anadolu'nun muhtelif noktalarına iskân edilmesinde kullanıldığı görülmektedir. Ancak demiryolu hatlarının ve sefer sayılarının yetersiz olduğunu söylemek mümkündür.

Osmanlı Devleti'nde ilk açılan demiryolu hattı Aydın-İzmir Demiryolu hattı olup bu yolda ilk defa 26 Kasım 1860'da muhacir taşındığı görülmektedir.⁴⁵ İskân edilmesi planlanan muhacirlerin birçoğunun demiryolu güzergâhında yerleştirildiklerine dair pek çok örnek kayıt bulunmaktadır.⁴⁶ Bu durum iskân noktasında gerçekleşecek olası bir değişiklikte muhacirlerin kolay taşınmalarını sağlamak için devlet tarafından uygulanan bir sistemdir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Balkanlardaki pek çok göçmenin trenlerle Anadolu'ya kaçmaya çalıştığı ve trenlerin göçmenleri taşımakta yetersiz oldukları görülmektedir. Bu yetersizlik sefer sayısı, vagon sayısı ve çalışan memur sayısının az olmasından kaynaklanmaktadır. Bu imkânsızlıklara rağmen göçmenler kaçış için trenlere yöneliyordu. Yabancı gazeteler de trenlerle İstanbul'a yönelen göçmen akınına dikkat çekiyordu.⁴⁷ Diğer taraftan göçmenlerin İstanbul'a gitmek için trenlere hücum etmesi izdihama yol açtığı gibi⁴⁸ bu durum Osmanlı Devleti'nin askerî sefer lojistiğine de darbe vuruyordu.⁴⁹

Balkan Savaşlarına kadar Osmanlı Devleti'nin Avrupa yakasında sahip olduğu demiryolu hatları: Cernovada-Köstence hattı, Varna-Ruşuk hattı, Rumeli(Şark) Demiryolu hattı, Selanik-Manastır hattı, Selanik-İstanbul hattı, Selanik-Mitroviçe hattı, Priştine-Niş hattı, Babaeski-Kırkkilise hattı, Tırnova-Yanbolu hattı idi.⁵⁰ Balkan Savaşları sırasında bu sınırlı hatlardan⁵¹ ne kadar göçmen taşındığı konusunda henüz

⁴⁵ BOA, MKT. MHM, 200/93.

⁴⁶ Bazı örnek kayıtlar için bkz. BOA, DH. MKT, 1941/53; BOA, DH. MKT, 1909/5; BOA, DH. MKT, 2038/25; BOA, BEO, 4355/326552.

⁴⁷ Edirne'den 9 trenle hareket eden çoğu kadın ve çocuklardan oluşan 10 bin göçmenin bugün İstanbul'a varması bekleniyor (*The Sheffield & Rotherham Independent*, 14 Ocak 1878); Geçen hafta Rumeli'den İstanbul'a 20 bin göçmen ulaştı. Yolculuk sırasında bir trenin raydan çıkması sonucu 50 göçmen öldü (*The Blackburn Standard: Darwen Observer, and North-East Lancashire Advertiser*, 19 Ocak 1878).

⁴⁸ Göçmenlerin trenlere hücum etmesi neticesinde izdihamdan ölen insanlar oluyordu. (*Birmingham Daily Post*, 15 Ocak 1878.); Trende ölen insanlar yol kenarına atılıyordu. (TNA, F.O, 424/67, No:97, s.40.)

⁴⁹ TNA, F.O, 424/66, No: 190, s.96.

⁵⁰ Serkan Er, "Balkan Harbi Çerçevesinde Osmanlı Ordusunun Demiryollarını Kullanımına Bakış", *Balkan Savaşları Paneli (03-04 Mayıs 2011)*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 2012, 81; Bkz. EK 2.

⁵¹ Balkan Savaşları ile Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu sınırlı demiryolu ağının önemli bir kısmı Balkan Müttefiklerine terk edilmiştir. Bulgaristan'a 64 km, Yunanistan'a 294 km, Sırbistan'a 370 km olmak üzere toplamda 728 kmlik demiryolu terk edilmişti (Durgun, "Balkan Harbi'nde Ulaştırma Hizmetleri", 112).

varsayım ve tahminlerin ötesinde fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Bilinen Şark Demiryolu Kumpanyası ile Osmanlı Devleti arasında muhacirlerin taşınması için bir anlaşmaya varıldığıdır.⁵² Savaş sırasında haliyle demiryolu hatlarının öncelikle kullanımı asker ve levazım taşımak içindir. Buradan arta kalan zaman ve imkânlarla dönem dönem muhacirler çeşitli istasyonlara toplanmış ve toplu bir hareket sağlanmaya çalışılarak taşıma yapılmıştır. Bazen de muhacirler günlerce istasyonlarda beklemiş gelmeyen trenler nedeniyle demiryollarında yürüyerek ilerlemiştir.

1.3.3. Denizyolu ile Yapılan Göçler

Coğrafi koşullar, ekonomik koşullar (deniz taşımacılığının daha ucuz olması) ve muhacirlerin sahile yakın noktalarda ikâmet etmesi ve çok sayıda muhacir kapasitesini karşılayacak limanlar (Selanik gibi) olması kitlesel göçlerde deniz yolunu ön plana çıkarmıştır.

Göçmen akını karşısında Osmanlı Devleti bütün imkânlarını zorlayarak göçmenleri deniz yoluyla güvenli noktalara taşımak için çaba göstermiştir. Devlet 15 Ağustos 1860'da Rumeli'deki muhacirlerin taşınması için gerekli olan vapurların Tersane-i Amire'den⁵³ gönderilmesini kararlaştırmış⁵⁴ ancak bu tarihten dört ay sonra vapurların muhacir taşımak için yeterli gelmemesi üzerine posta vapurları da amacı dışında taşıma hizmetiyle görevlendirilmiştir.⁵⁵

Muhacirlerin küçük gruplar halinde Osmanlı sahillerine ulaşması durumunda bekletilip sayıları artınca yine deniz yoluyla iskân mevkilerine gönderildiği uygulamalar görülmektedir.⁵⁶ Sevk sırasında bazı karışıklıklar olduğu devletin bu karışıklıkları önlemek için çeşitli önlemler aldığı görülmektedir. Yanlış vapura binilmesini önlemek,

⁵² Başbakanlık Osmanlı Arşivinde Osmanlı Devleti ile Şark Demiryolları arasında yapılan bir anlaşmaya ulaşamadık. Ancak savaş sonrası şirketin taşıdığı muhacirlerin ücretlerine dair Osmanlı Devleti'nden para isteğinde bulunduğu görülmektedir. Şark Demiryollarıyla ilişkiler konusu "Ulaşımında Kaynak Sorunu" başlığı altında ele alınmıştır.

⁵³ Tersane-i Amire: Osmanlı Devleti'nin kuruluşuyla teşekkül eden ve sonraları Devletin genişlemesine paralel olarak esaslı bir teşkilâta kavuşan Osmanlı donanmasının merkez üssü Tersâne-i Amire (İstanbul Tersânesi) idi. Ayrıntılı bilgi için bkz. İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, TTK, Ankara, 2003.

⁵⁴ BOA, MKT. NZD, 321/5.

⁵⁵ BOA, MKT. NZD, 335/6.

⁵⁶ Trabzon'da bulunan ve sayıları giderek artan Çerkez muhacirlerin Varna ve Köstence taraflarına gönderilmesi için uygun bir vapur tahsis edilmesi 21 Nisan 1864 (BOA, MKT. MHM, 300/50); Samsun Limanı'nda da muhacir sayısının yavaş yavaş artarak kapasitenin üstüne çıkması benzer bir durumu ortaya çıkarmıştır 14 Mayıs 1864 (BOA, MKT. MHM, 298/26).

Kafkasya'dan gelecek muhacirlerin hangi limana gideceklerinin tespiti, bu başarılamazsa belirli bir bölgede toplanmaları,⁵⁷ göç edecek muhacirlerin hareket tarihinin dört gün önceden bildirilmesi, İstanbul'un durak noktası olarak kullanılmaması (Ekim 1890),⁵⁸ alınan önlemlerden bir kaçıdır. Göçmenlerin özellikle İstanbul'da bekletilmeden iskân sahasına götürülmesine çalışılmıştır.

Rusya'dan deniz yolu ile gelen muhacirlerin Akdeniz havzasında bir yere iskânı durumunda Çanakkale aktarma merkezi olarak kullanılmıştır. Çanakkale'den İdare-i Mahsusa⁵⁹ vapurlarına yapılan aktarma ile göçmenler iskân alanlarına taşınmaya çalışılmıştır.⁶⁰

Devletin bütün kaynakları ve kiralama sistemlerini seferber ederek muhacirler için çalışması dolayısıyla İstanbul'da bulunan Muhacirin Komisyonu Padişah'a teşekkür yazısı göndermiştir (30 Aralık 1881).⁶¹

Trablusgarp Savaşı ve savaş sonrasında da göçmenler coğrafi konum dolayısıyla mecburi olarak deniz yolunu kullanmışlardır. Balkan Savaşları sırasında da göçmenler ulaşım araçlarının sınırlılığı nedeniyle deniz yolunu yoğun olarak tercih etmek zorunda kalmışlardır. Bu dönem muhacirlerin çıkış yaptıkları limanlar şöyledir: Selanik, Dedeağaç, Preveze, Antivari (Karadağ), Varna, Burgaz, Balçık, Köstence, Avlonya şeklindeydi. Muhacirlerin giriş yaptığı limanlar ise İstanbul, İzmir, Antalya Mersin, Sinop, Samsun,⁶² İskenderun, Suriye ve Mısır'dı.⁶³

Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeniler ve Ruslardan kaçan ahali genellikle kara yolu ile eski memleketlerine dönmüşlerdir. Nadiren de olsa zengin göçmenler deniz yolunu kullanmıştır.

⁵⁷ BOA, DH. MKT, 1766/71.

⁵⁸ BOA, DH. MKT, 1766/113.

⁵⁹ İdare-i Mahsusa: İstanbul'da denizyolu ile taşımacılık yapan işletme. Bu işletme 1862'de Fevaid-i Osmaniye İdaresi, 1871'de Aziziye İdaresi, 1878'de İdare-i Mahsusa, 1910 tarihinde Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi ismini almıştır. Ayrıntılı Bilgi için bkz. Kasım Sözer, *1913 Tarihli Bahriye-i Ticariye Salnamesindeki Bilgiler Işığında Cumhuriyetin İlk Yıllarındaki Deniz Ticaret Yapısının Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (b.y.t.), Ankara, 2006.

⁶⁰ BOA, DH. MKT, 1817/118.

⁶¹ BOA, Y. MTV, 8/24.

⁶² Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Talihi Göç*, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2001, 167.

⁶³ Balkan Savaşları sırasında göçmenlerin kaçış yollarının harita üzerinde gösterimi için bkz. EK 3.

1.3.4. Ulaşımda Kaynak Sorunu

Muhacir sayısının fazla olması Devletin taşıma masraflarını karşılamasında problemlere yol açmıştır. Ödeme gücü olmayan muhacirlerin göç ederken kullanmış oldukları ulaşım araçlarının ücretini çoğunlukla Devlet karşılamıştır.⁶⁴

Muhacirlerin karayolu ulaşımında geçtikleri güzergâhlarda yaşayan halkın ücretsiz araba verdiği ya da arabalardan aldıkları kiralama ücretlerini Devlete bağışladığı sıkça görülmektedir.⁶⁵ Devlet görevlisi olan memurların da muhacirlere yardım için araba kira ücreti, yardım malzemesi ve yevmiye verdikleri olmuştur.⁶⁶

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı dolayısıyla Osmanlı topraklarına trenle gelecek olan muhacirlerden yarı ücret alınmasına dair düzenleme yapılmıştır.⁶⁷ Ankara demiryolu güzergâhında iskân edilecek muhacirlerin, eşyalarının yarı ücretle taşınacağı diğer yarısının Devlet hesabından karşılanacağı Ankara Demiryolu Şirketine 18 Aralık 1892’de bildirilmiştir.⁶⁸ Demiryolu ile sevkiyat yapılırken başka bir sancağın vergi ve aşar gelirlerine başvurularak kaynak elde edilmeye çalışıldığı da olmuştur.⁶⁹ Şimendifer İdaresinin de çeşitli yerlerde normal taşıma ücretinin çok altında muhacir taşıdığı görülmektedir.⁷⁰ Demiryolunun yanı sıra sevk olunan muhacirlerin vapur masraflarının Devlet tarafından ödenmesi kararlaştırılmıştır.⁷¹

Muhacirler sevk edilirken iklim koşullarına dikkat edilmekteydi. 7 Ocak 1861 tarihli bir belgede kış ayının bastırması ile sevki için bekletilen muhacirlere kömür verilmesi⁷² ve erzak miktarının artırılması ön görülmüştür.⁷³ Yine Trabzon’da biriken muhacirlerin sevkiyatında görevli gemilerin kömürlerinin bitmesi üzerine ihtiyaç olunan

⁶⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivinde göçmen taşımak için kullanılan araba ücretlerinin Devlet tarafından karşılandığına dair pek çok kayıt bulunmaktadır. Birkaç örnek için bkz. BOA, MKT. MHM, 401/41; BOA, MKT. NZD, 413/17; BOA, DH. MKT, 1906/95; BOA, DH. MKT, 1789/ 23.

⁶⁵ Birkaç örnek için bkz. BOA, MKT. MHM, 208/59; BOA, MKT. MHM, 211/62; BOA, MKT. UM, 458/59; BOA, MKT. UM, 459/37; BOA, MKT. UM, 555/92.

⁶⁶ BOA, MKT. MHM, 191/57.

⁶⁷ BOA, İ. DH, 773/62984.

⁶⁸ BOA, MV, 72/79.

⁶⁹ Böyle bir uygulama için bkz. BOA, MKT. MHM, 302/3.

⁷⁰ BOA, DH. MKT, 1940/43; Yapılan tahkikat sonucu Kütahya, Eskişehir ve Ankara dahilinde başka bir yere nakledilecek muhacirlerin nakil masrafı fazla olacağından muhacirlere yardım için çeyrek ücretle nakillerinin tamamlanması 10 Nisan 1892 (BOA, BEO, 16 /1189); Nafia, Ticaret ve Dâhiliye Nezaretlerine gönderilen bir başka yazıda iskân ettirilecek muhacirlerin Ankara şimendifer hattıyla rub (1/4) ücretle nakli (BOA, BEO, 128/9539).

⁷¹ BOA, İ.DH, 466/31104.

⁷² BOA, MKT. MHM, 205/13.

⁷³ BOA, MKT. MHM, 205/45.

kömür, Ereğli kömür madenlerinden sağlanmıştır.⁷⁴ Sadece ülke içerisindeki taşınma işlemi için değil aynı zamanda Rusya limanlarından göçmen taşımak için kiralanan vapurların kömür ve ihtiyaçlarının da Devlet tarafından karşılanması kararlaştırılmıştır (11 Ocak 1906).⁷⁵

Muhacirlerin nakli için Devlet, elindeki tüm imkânları kullansa da vapur sayısı yetmeyince vapur kiralama yoluna gitmiştir.⁷⁶ Kafkasya'dan göç edecek muhacirlerin iskân yerlerine deniz yoluyla taşınması için Rusya Vapur Kumpanyası ile 21 Ekim 1890 tarihinde mukavele imzalanmıştır.⁷⁷ Göçmenleri İstanbul'a getirecek olan vapur acenteleri ile de anlaşma yapıp göçmenlerin aynı vapurla aktarma yapılmaksızın seyahat etmelerine çalışılmıştır.⁷⁸

İdare-i mahsusa vasıtasıyla taşınacak muhacirlerden hali vakti yerinde olanlardan para alınması, muhacirlerin eşyalarının belirli bir bedel ile taşınması⁷⁹ az da olsa ulaşım da kaynak olarak kullanılmıştır. Ancak bu durum çok sınırlıdır.

Balkan Savaşlarında da muhacirlerin taşınması konusunda ciddi kaynak problemleri ile karşılaşmıştır. Öyle ki trenle nakledilen muhacirlerden ücret alınmıyor, muhacirlerin taşınma ücreti anlaşma yapılan Şark Demiryolları Şirketine, Devlet tarafından ödeniyordu. Ancak 30 Eylül 1913 tarihli Meclis-i Vükela kararında muhacirler için Şark Demiryolları Şirketi tarafından istenen bir milyon kuruşa yakın meblağ hükümetçe fazla bulunmuştur. Şirketin taşıdığı muhacirlere ilişkin resmi bir belge gösterememesi, muhacir sayısına oranla istenen paranın yüksek olması, bazı yolculardan para alındığına dair ciddi söylentiler bulunması dolayısıyla bir soruşturma açılmıştır. Soruşturma neticesinde şirketin gerekli belgeleri ibraz edememesi üzerine şirketin talep ettiği paranın ödenmemesi gerektiği Nafia Nezaretine bildirilmiştir.⁸⁰ Bununla birlikte aynı belgeden şirkete daha önce belli bir oranda ödeme yapıldığı anlaşılmaktadır. Dönemin şartları itibarıyla Devletin böyle bir miktarı sadece taşıma için ödeyebilmesi de pek mümkün görünmüyordu.⁸¹

⁷⁴ BOA, MKT. MHM, 302/11.

⁷⁵ BOA, DH. MKT, 1041/7.

⁷⁶ BOA, ŞD, 2440/12.

⁷⁷ BOA, DH. MKT, 1773/94.

⁷⁸ BOA, DH. MKT, 1778/73.

⁷⁹ BOA, DH. MKT, 1804/86.

⁸⁰ BOA, BEO, 4179/313372.

⁸¹ Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Talihi Göç*, 166.

Birinci Dünya Savaşı sırasında fakir halkın parası olmayacağından muhacir sevkياتının Dâhiliye Nezareti eliyle İaşe Muhacirin İdaresi bütçesinden ödenmesi kararlaştırılmıştı.⁸²

1.4. OSMANLI NÜFUS SAYIMLARI VE GÖÇMENLERİN GENEL NÜFUSA ETKİSİ

Nüfus genel tanımıyla bir ülkede, bir bölgede, bir evde belirli bir anda yaşayanların oluşturduğu toplam sayı, popülasyondur.⁸³ Bir ülkede yaşayan toplam nüfus o ülkenin demografik gücünü oluşturmaktadır.

Demografik incelemelerde göç konusu önemli bir sorundur. Hem nüfus artış oranları hem de toplam nüfus sayısı uluslararası göç kavramından yoğun bir şekilde etkilenmektedir. Kontrol altına alınamayan veya kayıt dışı göçler demografik incelemeleri zorlaştırmaktadır.

Osmanlı Devleti, askere alma planlamaları, göçmenlerin nüfus yoğunluğuna göre yerleştirilmesi, vergi kontrolü, demiryolu, karayolu ve telgraf hatlarının geçiş güzergâhı seçimi, hükümetin ekonomik ve sosyal faaliyetlerinin yoğunlaşacağı bölgelerin tespiti gibi nedenlerden dolayı nüfus bilgilerine ihtiyaç duymuştur.⁸⁴ Devlet de bu hedefleri gerçekleştirmek için bir takım nüfus sayımları yapmıştır. Yapılan nüfus sayımları: 1831 Nüfus Sayımı, 1844 Nüfus Sayımı, 1881/82-1893 Nüfus Sayımı, 1905-1906 Nüfus Sayımı ve eldeki mevcut verilerin değerlendirilmesi ile ortaya çıkan 1914 yılına ait nüfus verileri, şeklindedir.

1.4.1. 1831 Nüfus Sayımı

Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra II. Mahmut yeni bir ordu kurulması için çalışmalara başlamıştı. Bu ordunun kurulması askerlik yapabilecek insan sayısını tespit etmek ve yeni vergi kaynaklarının bulunması ile yakından ilgiliydi. Bununla birlikte askerlikten daha çok Devletin vergiden elde edeceği gelir ile ilgilendiği söylemek mümkündür.

⁸² BOA, DH. EUM. MH, 101/62.

⁸³ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts (e.t. 12.01.2014).

⁸⁴ Justin McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, çev. İhsan Gürsoy, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995, 153.

Osmanlı Devleti’nde ilk nüfus sayımı 1831 yılında yapılmıştır. Sayım Anadolu ve Rumeli’de gerçekleştirilmiş olup yalnız erkek nüfusun sayısı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu sayım çalışmasında erkek nüfusun din gruplarına göre ayrılması esas alınmıştır. Kısaca İslâm nüfusun ve diğer nüfusların tespit edilmesine çaba harcanmıştır.⁸⁵

Tablo 1.1. 1831 Nüfus Sayımı Sonuçları⁸⁶

Dinsel-Etnik Grup	Anadolu	Rumeli	Toplam
Müslüman	1.988.027	513.448	2.501.425
Hristiyan	366.625	811.546	1.178.171
Kıptî	7143	29.532	36.675
Yahudi	5338	11.674	17.012
Ermeni	16.743	3566	20.309
TOPLAM	2.383.876	1.369.766	3.753.642

Sayımın sağlıklı ve kesin sonuçlar ifade ettiğini iddia etmek oldukça güçtür. Mevcut sayım sonuçları, gerçek nüfusun oldukça altında kalmıştır. Kadın nüfusun sayılmaması, kişinin beyanına dayalı kayıt alınması, ilk defa sayım yapılması, aşiret ve yörüklerin farklı değerlendirmelere tabi tutulması, bazı bölgelerde (Erzurum ve Van vb.) çeşitli nedenlerden sayım yapıl(a)maması, askerlik yapmak ve vergi vermek istemeyen kişilerin sayımdan kaçması gibi durumlar sayım sonuçlarının doğruluğunu tartışmalı bir hale getirmektedir. Bununla birlikte nüfus karşılığında toplanacak asker ve vergi gelirinin artacağı düşünülürse, ortaya çıkan sayım sonuçları üzerinde Devlet tarafından bilinçli bir artırma ya da eksiltme yapılmayacağı sonucuna ulaşılabilir.

1.4.2. 1844 Nüfus Sayımı

Osmanlı Devleti’nde merkezi nüfus kayıt sisteminin bir düzene oturtulması ve tüm ülkeyi kapsayan bir nüfus sayımı 1844 yılında Harbiye Nazırı Rıza Paşa

⁸⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 2010, 10-23.

⁸⁶ Nuri Akbayar, “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu”, *Tanzimat Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.5, 1239.

başkanlığında gerçekleştirilmişti.⁸⁷ Ancak bu sayım yeni vergiler konacağı ya da nüfusun çokluğuna göre yeni külfetler getireceği söylentileri nedeniyle birçok bölgede direnişle karşılaşmıştı. Bu nedenle hiç sayım yapılmayan yerler olduğu gibi gerçek rakamlar da ortaya konulamamıştı. Devlet de bu yüzden nüfus sonuçlarını açıklamamıştır. Ancak Ubcini⁸⁸ gibi bazı batılı araştırmacıların ikili ilişkilerini kullanarak Devlet yetkililerinden özel olarak sonuçları elde ettikleri bilinmektedir.

Tablo 1.2. 1844 Nüfus Sayımı Sonuçları⁸⁹

Dinsel-Etnik Grup	Avrupa	Asya	Afrika	Toplam
Müslüman	4.550.000	12.650.000	3.800.000	21.000.000
Rum-Ortodoks	10.000.000	3.000.000		13.000.000
Katolik	640.000	260.000		900.000
Musevi	70.000	80.000		150.000
Diğerleri				300.000
TOPLAM	35.350.000			

Toplam nüfusun 15.500.000'i Avrupa'da, 16.050.000'i Asya'da ve 3.800.000'i de Afrika topraklarında yaşamaktaydı.⁹⁰

1844 yılından 1893 sayımına kadar Osmanlı Devleti bir nüfus sayımı yapmamakla beraber İngiliz Elçisi Henry Layard'ın⁹¹ 1878 yılına ait bir takım nüfus verilerini İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkilileri ile paylaştığı görülmektedir. Layard bu bilgileri *Gazette Militaire* adlı Fransız gazetesinden aldığını belirterek istatistik verilerin kendi düşüncelerinden çok uzak olduğunu ifade etmektedir. Layard'ın paylaştığı bilgilere

⁸⁷ Abdülkadir Gül-Salim Gökçen, *Son Dönem Osmanlı Nüfusu ve Ecnebler Meselesi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2010, 49-50.

⁸⁸ Abdoloyne Ubcini(1818-1884): Fransız tarihçi ve gazeteci. XIX. yüzyılın ortalarına kadar İstanbul'da uzun süre kalmıştır. Ubcini'nin Türkiye ve Şark Meselesi'ne dair kitapları bulunmaktadır (Erbay Arıkboğa, "19 Yüzyıl İstanbul'unda Gündelik Hayattan Kesitler", *İstanbul: Şehir ve Medeniyet*, Haz. Şevket Kamil Akar, Klasik Yayınları, İstanbul, 2004, 273-274).

⁸⁹ M.A. Ubcini, *Letters on Turkey: an account of religious, political, social, and commercial condition of the Ottoman Empire*, çev. Lady Easthope, Arno Press, Newyork, 1973, 19.

⁹⁰ Ubcini, *Letters on Turkey*., 18.

⁹¹ Henry Layard: 1877-1880 yılları arasında İngiltere'nin İstanbul elçiliğini yürütmüş diplomat ve arkeolog. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968, 1-22.

göre; Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarında 9.942.431, Asya topraklarında 14.280.291, Afrika topraklarında 11.479, vassal eyaletler (Karadağ, Sırbistan, Romanya) 5.919.389 olmak üzere toplam nüfus 41.612.111'dir. Elçi eyaletlerdeki Müslüman olan ve olmayan nüfuslar ile ilgili olarak Dışişleri Bakanlığına uzun bir liste göndermiştir.⁹²

1.4.3. 1881/82-1893 Nüfus Sayımı

1855'ten sonra Devlet içerisinde yaşanan iç gelişmeler ve Rusya'dan Osmanlı ülkesine başlayan göçlerin yarattığı hızlı nüfus değişiklikleri/hareketleri yeni bir kayıt sistemi ve sayım sistemini zorunlu kılmıştır. Öncelikle eski kayıtların ıslah edilerek yeniden düzenlenmesi düşünülmüş, ancak bu düşünceden doğru bir sonuç alınamayacağı anlaşıldığından vazgeçilmişti. Nihayetinde 1874 yılında yeni bir nüfus sayımı yapılması kararlaştırıldı. Ancak mevcut iç ve dış gelişmeler dolayısıyla bu karar hayata geçirilemedi. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası kitleler halinde yapılan göçler nüfus sayımını imkânsız hale getirdi. Osmanlı Devleti kısmen de olsa iç istikrara kavuşunca sayım konusu yeniden gündeme gelmişti. Temel amaç eskiden olduğu gibi yine asker ihtiyacını karşılamak ve düzenli vergi sistemini oturtmaktı.⁹³

Şura-yı Devlet eski nizamnameleri de inceleyerek 1874 yılında tek bir Sicill-i Nüfus Nizamnamesi⁹⁴ hazırladı. Ancak nizamname Abdülhamit tarafından 5 Temmuz 1881 tarihinde onayladı. Bu gecikmede Abdülaziz'in tahtan indirilmesi, I. Meşrutiyet'in ilanı, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı gibi iç ve dış faktörler etkili olmuştu.⁹⁵

1881 Sicill-i Nüfus Nizamnamesi çerçevesinde, nüfus sayımı kaza düzeyine indirgenerek kazalarda nüfus komiteleri kuruldu. Bu komitede, kaza idare meclisi ve belediye meclisinden birer üye ile nüfus memuru ve askeri bir temsilci bulunuyordu.⁹⁶

1881/82 de başlayan nüfus sayımı 1893 yılında tamamlanmış olup Balkanlar, Anadolu, Ortadoğu ve kısmen Kuzey Afrika'daki nüfusla ilgili ayrıntılı sayısal bilgiler elde edilmişti.

⁹² British Documents On Foreign Affairs, The Near and Middle East 1856-1914, Ed. David Gillard, Part I, Series B, Vol.5, University Publications of America, (b.y.y), 351-395.

⁹³ Akbayan, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", 1240.

⁹⁴ Nizamnamenin tamamı 9 bölüm 50 maddeden oluşmaktadır. Nizamnamenin tam metni için bkz. *Düstur*, I. Tertip, 2. Zeyl, İstanbul, 1299, 15-24.

⁹⁵ Ali Güler, *Rakamlarla Türkiye'de Azınlıklar*, Berikan Yayınları, Ankara, 2001, 80-81.

⁹⁶ A.Gül-S.Gökçen, *Son Dönem Osmanlı Nüfusu ve Ecnabîler Meselesi*, 54.

1893 yılında Padişah’a ayrıntılı raporla sunulması⁹⁷ nedeniyle 1881-1893 sayımı da denen bu çalışma, “Osmanlının çağdaş anlamda ilk genel nüfus sayımı” kabul edilmektedir.⁹⁸ Sayım sisteminin temeli sicile dayalıydı. Tutulan kayıtlarda kişinin yaşı, fiziksel özellikleri, medeni ve sosyal durumunu içeren bilgiler yer alıyordu. Daha önceki sayımlardan farklı olarak kadın nüfus da kapsama alınmıştı. Sicile yazılan her kişiye bir nüfus tezkiresi verilmiş ve kişinin devletle olan bütün işlemlerinde bu tezkereyi göstermesi zorunlu kılınmıştı. Kayıt yaptırmayana para ve hapis cezası verilmesi de öngörülmüştü.⁹⁹ Bu nedenlerle elde edilen veriler Osmanlı nüfus istatistiği üzerine yapılan çalışmalar ile karşılaştırıldığında oldukça güvenilirli.¹⁰⁰ 1881/82-1893 nüfus sayımına göre Osmanlı nüfusu 17.388.562’dir. Ancak ek beyanlarda ayrıca çeşitli vilayetlerde yaşayan 3 milyon kişinin de eklenmesiyle 1893 yılında Avrupa, Anadolu, Suriye ve Irak’ta bulunan toplam Osmanlı nüfusu 20.388.562 kişidir.¹⁰¹

1895 yılına ait bir İngiliz arşiv belgesinde daha çok azınlıklara yönelik değerlendirme yapılarak Osmanlı Devleti’nin Asya topraklarındaki¹⁰² nüfusu 10.332.467 kişi olarak hesaplanmıştır. Bu belgede toplam nüfusa oranla Müslümanlar %82.77, Ermeniler %9.35 ve diğer gruplar %7.88 olarak belirtilmektedir.¹⁰³

1.4.4. 1905-1906 Nüfus Sayımı

II. Abdülhamit’in saltanatının son yıllarında, 1905-1906’da, Osmanlı Devleti’nin son nüfus sayımı yapılmıştı. Bu sayımın hem teknik hem de siyasal nedenlerle yapıldığı anlaşılmaktadır. Teknik olarak daha önce yapılan sayımlarda 2-3 milyon insanın kayıt altına alınmaması vergi anlamında Devlet hazinesine zarar anlamına geldiği için doğru sonuçlara ulaşmak önem taşıyordu. Siyasal olarak ise Rumlar, Bulgarlar, Sırp ve daha az olarak Makedonya ve Trakya’daki Vlahlar (Ulah) arasındaki milliyetçi mücadeleler ön plana çıkmıştı. Özellikle bu cemaatler belirli bir Hristiyan cemaatin önderi olabilmek kendi nüfuslarını kalabalık gösterme eğilimindeydi. Bulgarlar, Rum ve

⁹⁷ Genel nüfus sayımı sonuçlarını havi defterin Padişah’a takdimi için bkz. BOA, Y. PRK. A, 8/78.

⁹⁸ Adnan Çimen, “Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14/3 (2012), 197.

⁹⁹ BOA, BEO, 271/20282.

¹⁰⁰ Kemal Karpat, *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, 399.

¹⁰¹ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, 107.

¹⁰² Belgede Asya toprakları içerisinde tanımlanan eyaletler şöyledir: İzmir, Bursa, Kastamonu, Ankara, Konya, Adana, Trabzon, Sivas, Hatay, Erzurum, Harput, Diyarbakır, Bitlis ve Van.

¹⁰³ TNA, FO, 881/6621.

Sırp cemaatleri arasındaki çekişme, nüfus istatistiklerine hile karıştırma noktasında yoğunlaşıyor ve her grup kendi üstünlüğünü diğerine kabul ettirmeye çalışıyordu. Nüfus istatistikleri mücadelesine son vermek amacıyla Osmanlı Devleti yerel cemaat temsilcilerinin de katılımıyla yeni bir sayım yapılması için harekete geçti.¹⁰⁴ Sayım yapılırken geçmişteki tecrübelerden faydalanılması ve eksiklikleri görülen bazı uygulamaların yenilenmesi amacıyla öncelikle 12 Haziran 1902 tarihinde Sicill-i Nüfus Nizamnamesi değiştirildi.¹⁰⁵

Tablo 1.3. 1905-1906 Son Nüfus Sayımı¹⁰⁶

Etnik-Dini Grup	Nüfus
Müslümanlar	15.518.478
Ortodoks Rum	2.822.773
Gregoryen Ermeni	1.050.513
Bulgar	762.754
Katolik Rum	60.597
Katolik Ermeni	90.050
Protestan Ermeni	53.880
Latin	20.447
Yahudi	256.003
Marunî	28.726
Yabancı (Frenk)	197.700
Diğerleri	35.696 ¹⁰⁷
TOPLAM	20.897.617

Sayım tamamlandıktan sonra kaza nüfus memurlarının her üç ayda bir ölüm, doğum ve yeni kayıtları gösteren birer cetvel hazırlayarak, vilayet nüfus idaresi aracılığıyla İstanbul'a göndermesi kararlaştırılmıştı.¹⁰⁸ Böylelikle Devlet verileri güncel

¹⁰⁴ Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, 110-111.

¹⁰⁵ BOA, Y. EE, 113/31.

¹⁰⁶ Stanford Shaw, "The Ottoman Census System and Population 1831-1914", *International Journal of Middle East Studies* 9, (1978), 337; Ayrıca 1905-1906 nüfus sayımlarının detaylı istatistik tabloları için bkz. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, 334-355.

¹⁰⁷ Shaw makalesinde ("The Ottoman Census System...", 337) *diğerleri* olarak bir sütun açmamış 35.696 nüfusu genel toplama dâhil etmiştir. Yukarıdaki tabloda bulunan diğerleri sütunu tarafımızdan oluşturulmuştur.

¹⁰⁸ Orhan Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı 1914 Nüfusu*, Ekim Yayıncılık, İstanbul, 2010, 192.

tutmayı ve sonradan yapılacak istatistik çalışmalarında eldeki hazır verileri kullanarak masrafları azaltmayı planlamıştır.

1.4.5. 1914 Yılına Ait Nüfus Verileri

1907’de tamamlanan genel nüfus sayımından Osmanlı Devleti’nin son bulmasına kadar bir daha genel bir nüfus sayımı yapıl(a)mamıştır. 1914 yılına ait veriler ise daha önce 1905-1906 nüfus sayımından sonra görevlendirilen kaza nüfus memurlarının tutmuş olduğu kayıtların İstanbul’a, Sicill-i Nüfus İdaresine gönderilmesiyle hazırlanmıştı.

Devletin 1914 yılına ilişkin derlenmiş olduğu veriler dönemin savaş koşulları dolayısıyla 1920 yılında yayınlanmıştı.¹⁰⁹ Dâhiliye Nezareti tarafından kitapçık halinde basılan bu veriler¹¹⁰ nüfus olarak bazı bölgelerde sayısal üstünlük iddia eden Ermenilere karşı kullanılmak amacıyla Fransızca da basılmıştı.¹¹¹

1914 yılına ait genel nüfusu ifade eden tablolarda sırasıyla şu vilayetler yer almaktadır:¹¹² İstanbul, Edirne, Adana, Aydın, Halep, Ankara, Beyrut, Bitlis, Bursa, Kastamonu, Diyarbakır, Erzurum, Adalar, Konya, Mamuret-ül-Aziz (Elazığ), Sivas, Suriye, Trabzon, Van.¹¹³ Bu vilayetlerden sonra müstakil nüfus sayıları ifade edilen sancaklar ise şöyledir: Antalya, Bolu, Canik, Eskişehir, İzmit, Kudüs, Kayseri, Kale-i Sultani (Çanakkale), Karahisar-ı Sahib (Afyonkarahisar), Karesi, Kütahya, Maraş, Menteşe, Niğde, Urfa, Çatalca ve Zor.¹¹⁴ Bütün vilayet ve sancaklara ait nüfus sayıları Müslüman, Rum ve Ermeni olarak ayrılmış olup etnik grupların genel nüfusa oranla yüzdelik değerlerine de yer verilmiştir.

¹⁰⁹ Akbayer, “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu”, 1241.

¹¹⁰ *Memalik-i Osmaniye’nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği*, Dersaadet Hilal Matbaası, İstanbul, 1336.

¹¹¹ İngiliz Arşivinde bulunan Fransızca bir örnek için bkz. TNA, FO, 371/4218. (*TABLEUX indiquant le nombre des divers éléments de la population dans l’Empire Ottoman au 1er Mars 1330 [14 Mars 1914]* İstanbul, 1919.) Bundan sonra bu çalışmaya atıf yapılırken *TABLEUX* ifadesi kullanılacaktır.

¹¹² *TABLEUX*’da vilayetlere bağlı olan sancaklardaki nüfus sayıları da ilgili vilayetin alt kısmına detaylı bir şekilde yazılmıştır. Ancak sancaklarında yer alacağı bir liste uzun olacağı için burada sadece ana vilayetleri ifade edilmiştir.

¹¹³ *TABLEUX*., s.5-10.

¹¹⁴ *TABLEUX*., s.11-13.

Tablo 1.4. 1914 Yılı Nüfus Verileri¹¹⁵

Etnik-Dini Grup	Nüfus
Müslümanlar	15.044.846
Rumlar	1.792.206
Ermeniler	1.294.851
Yahudiler	187.073
Bulgarlar	14.908
Süryani	65.505
Keldaniler	13.211
Nasturiler	8091
Diğer	99.325
TOPLAM	18.520.016

1914 yılına ait nüfus verilerine göre, önceki yıllara nazaran Osmanlı Devleti nüfusunun azaldığı görülmektedir. Bu duruma büyük oranda kaybedilen topraklardaki nüfus sebep olduğu gibi bu elden çıkan topraklara Osmanlı Devleti'nden yapılan göçler de etkili olmuştur. Örneğin Osmanlı topraklarını terk edip Balkanlara göç eden Rumlar gibi. Her ne kadar kaybedilen topraklardan Osmanlı Devleti'ne doğru bir iç göç hareketinin yaşanması nüfus anlamında bir denge unsuru sağlamış olsa da kayıp topraklarda kalan nüfusun daha fazla olduğu sayımlarda ortaya çıkmaktadır.

1.4.6. Osmanlı Topraklarına Gelen Göçmenlerin Genel Nüfusa Etkileri ve Göçmen Sayısının Tespiti Çalışmaları

Osmanlı Devleti'ne yapılan göç hareketleri genel sayım bağlamında değerlendirilirse üç ayrı sonuç ortaya çıkmaktadır:

- a- 1860-1880 dönemi: Kafkaslardan yoğun olarak göç alınan dönem
- b- 1880-1911 dönemi: Büyük bir göç olayının yaşanmadığı dönem.

¹¹⁵ TABLEUX., s.14.

- c- 1911 sonrası dönem: Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı ile yaşanan göç ve etkileri dönemi.

Dönemlere bakıldığında Osmanlı Devleti'nin gerek taraf olduğu savaşlar gerekse bîtaraf (tarafsız) olduğu savaşlar neticesinde bir takım kırılmaların olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bu kırılmaları daha eski tarihlerden alıp, uzun yıllara bölerek değerlendiren bazı çalışmalar da bulunmaktadır.¹¹⁶

McCarthy, 1880-1895 yılları arasındaki zaman diliminde göç olayının Anadolu'yu çok etkilemediğini, ortalama olarak genel nüfusa yılda 10-15 bin kişinin eklendiğini ifade ederek bu sayının normal nüfus artış oranının bir parçası olarak genel nüfus potasında eritildiğini belirtmektedir.¹¹⁷ Akbayer'ın çıkarmış olduğu tabloya göre de 1880-1895 yılları arasında Osmanlı Devleti topraklarına giriş yapan göçmen sayısı (yıllık) ortalama 15 bin civarındaydı.¹¹⁸

Göçlerin yoğun olarak hangi yıllarda gerçekleştiği ilişkin ise bir tahminde bulunmak oldukça zordur. Karpat, Rusya'da yapılan istatistikî çalışmalar, Karadeniz limanlarında bulunan bazı yabancı elçilerin tespitleri ve çeşitli araştırmalar sonucunda 1859-1879 yılları arasında çoğunluğu Çerkez olmak üzere yaklaşık 2 milyon kişinin Rusya'yı terk ettiğini, ancak bunların sadece 1.5 milyonunun hayatta kalarak Osmanlı topraklarına yerleştiklerini ifade etmektedir.¹¹⁹

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile Balkanlardan 1.2 milyon, Sohum, Batum ve Kars'tan yaklaşık 300 bin, toplamda ise 1.5 milyon insan Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalmıştır.¹²⁰ McCarthy ise 1877-1880 yıllarında çoğunluğunu bölgede

¹¹⁶ Doğanay, Türk tarihindeki göç dönemlerini yıllara göre şöyle tasnif etmektedir:

1071-1299	I.Dönem	Göç Alma
1299-1699	II. Dönem	Göç Verme
1699-1976	III. Dönem	Göç Alma

Tablonun oluşumu ve tarihi kırılmalar için bkz. Bkz. Hayati Doğanay, "Dıştan Anadolu'ya Göçün Etkilerine Genel Bir Bakış (1783-1976)" *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S.12, Fasikül:2, Sevinç Matbaası, (Ankara 1980), 351-353.

¹¹⁷ McCarthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus*, 159.

¹¹⁸ Bu tablo için bkz. Akbayer, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfus", 1242.

¹¹⁹ Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, 170.

¹²⁰ TNA, FO, 424/66, No:213, s.122; Nedim İpek, "93 Muhacereti", *Osmanlı Ansiklopedisi IV*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, 664; Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, 184.

bulunan İngiliz temsilcilerinin raporlarından derlediği tabloda 1.2 milyon göçmene işaret etmektedir.¹²¹

1912-1913 Balkan Savaşları ile Osmanlı topraklarına giriş yapan göçmen sayısında yeniden bir patlama yaşanmıştı. Balkan Savaşlarının doruk noktasına çıktığı 1913 yılında yaklaşık 1.5 milyon Müslüman'ın yaşadığı Makedonya ve Trakya, Yunanistan-Sırbistan ve Bulgaristan karşısında terk edilmişti.¹²²

Tablo 1.5. Balkan Savaşları ve Sonrasına Ait 17 Aylık Göç İstatistiği¹²³

Zaman Dilimi	Nüfus
1912 Kasım	8.866
Aralık	15.393
1913 Ocak	12.087
Şubat	12.288
Mart	7.553
Nisan	6.725
Mayıs	12.813
Haziran	9.368
Temmuz	21.045
Ağustos	29.312
Eylül	12.380
Ekim	14.764
Kasım	17.213
Aralık	15.502
1914 Ocak	10.192
Şubat	25.060

¹²¹ McCarthy çizmiş olduğu tabloda genel toplam vermemiştir. Tablo için bkz. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün...*, 106-107.

¹²² K. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, 185.

¹²³ *İkdam*, 29 Nisan 1330/1914, Numro: 6173; *Tercüman-ı Hakikat*, 1 Mayıs 1914, Numro: 11843.

Mart	12. 346
Toplam	242.907

McCarthy'in savaş bölgesinde görev yapan İngiliz konsolosların raporlarını kullanarak verdiği bilgilere göre; Selanik, Manastır, Serez, Drama, Gevgili, İşkodra, Kavala, Biga ve İzmir'de 9 Mart 1913-18 Temmuz 1913 tarihleri arasında bulunan toplam Müslüman mülteci sayısı 198 bindir.¹²⁴

Gazete ve konsolos raporlarında yer alan veriler dışında mülteci ve muhacir sayıları dönem dönem Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayanın da gündemine gelmiştir. 1916 yılında Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi Müdürü Şükrü (Kaya) Bey¹²⁵ Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûyesinin ek bütçeye ihtiyaç duymasını Birinci Dünya Savaşı dolayısıyla 800 bin kişinin mülteci olmasına bağlamaktadır.¹²⁶ 22 Aralık 1917 tarihli Meclis-i Mebusan oturumunda Erzincan Mebusu Halet Efendi 1.077.155 muhacir ve mülteci bulunduğunu ifade etmektedir.¹²⁷ 1918 yılında başka bir Meclis-i Ayan oturumunda Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesi bütçe görüşmelerinde söz alan ayandan Ahmet Rıza Efendi,¹²⁸ Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi Müdürü Hamdi (Arpağ) Bey'e¹²⁹ ülke dâhilinde kaç muhacir bulunduğunu sormuştur.

¹²⁴ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün...*, 179.

¹²⁵ Şükrü Kaya: Ahmet Rüştü Bey'in oğludur. 1882'de İstanköy'de doğmuştur. Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi), İstanbul Hukuk ve Fransa'da yüksek öğrenimini tamamlamıştır. Osmanlı Devleti'nde hâkimlik, mülkiye müfettişliği ve Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi Müdürlüğü gibi görevleri yürütmüştür. 1923 yılında Menteşe Milletvekiliği'ne seçilen Şükrü Kaya 1924-1925 Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı ve 1927-1938 yılları arasında İçişleri Bakanlığı görevini yürütmüştür. 1938 yılından sonra milletvekili seçilememiş ve 1959 yılında İstanbul'da ölmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Solak, *Atatürk'ün Bakanı Şükrü Kaya*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2013; http://www.mfa.gov.tr/sayin-sukru-kaya_nin_ozgecmisi.tr.mfa.

¹²⁶ MAZC, Dev. III, C.1, İ.S.3, 18.Bir., 224-225; Şükrü Bey bir başka konuşmasında mültecilerin büyük bir çoğunluğunun çocuklar, kadınlar ve 50 yaş üzeri ihtiyarlardan ibaret olduğunu belirtmektedir (MAZC, Dev. III, C.1, İ.S.3, 18. Bir., 227).

¹²⁷ MMZC, Dev. III, C.1, İ.S.4, 21.Bir., 361

¹²⁸ Ahmet Rıza Efendi: II. Meşrutiyet Dönemi Ayan Meclisi üyelerindendir. Mütarekeden sonra bir müddet Ayan Meclisi başkanlığı görevini yürütmüştür. İttihat ve Terakki Cemiyeti Paris şube başkanlığı yapmıştır. Abdülhamit'e karşı Fransızca *Meşveret* gazetesini çıkarmıştır. II. Meşrutiyet'ten sonra Paris'ten İstanbul'a dönmüş ve Ayan Meclisi üyesi olmuştur. İttihat ve Terakki ile bir takım fikir uyuşmazlıkları yaşadığından İttihat ve Terakki hükümetlerine karşı olan muhalif söylemleri ile bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Rıza, *Ahmet Rıza Bey'in Anıları*, Der. Bülent Demirtaş, Arba Yayınları, İstanbul, 1988; Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İsis Yayınları, İstanbul, 2003, 20.

¹²⁹ Mehmet Hamdi Arpağ (1880-1955): Darülfünun Ulumu Tabiiye ve Hukuku Mektebiye mezunudur. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi Genel Müdürlüğü, Mübadele Komisyon Üyeliği, Nafia Heyeti Tahririye Müdürlüğü, Nafia Müdür Yardımcılığı, Londra Konferansı Heyeti Dâhiliye Müşavirliği görevlerinde bulunmuştur. TBMM II. Dönem Erzincan milletvekili olmuş ancak Viyana elçiliğine

Hamdi Bey, II. Meşrutiyet öncesinde nüfus istatistiklerinin tutulmadığını ifade ederek, 1293/1876-77'den beri tetkik edilen kayıtlara göre 854.870 muhacir bulunduğunu, II. Meşrutiyet ve Balkan Harbi'nden sonra ise 450 bin civarı muhacirin geldiğini söylemiştir.¹³⁰ Konuşmasının devamında muhacirlerle ilgili farklı konulara değinen Hamdi Bey, ülke genelinde toplamda 1.210.000¹³¹ muhacir bulunduğunu belirtmiştir. Hamdi Bey başka bir konuşmasında ülkeye yerleşen muhacir sayısını ise 854.000 olarak ifade etmiştir.¹³² Hamdi Bey ile Ahmet Rıza Bey arasında yaşanan tartışmadan Hamdi Bey'in muhacir olarak sadece iskân edilen nüfustan bahsederek, resmi verileri ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Hamdi Bey'in de ifade ettiği gibi geçmiş dönemlere ait bazı kayıtların tutul(a)maması, muhacirlerin geldikleri yerlere geri dönmeleri ve yaşanan can kayıpları Devletin resmi hesaplamalarının dışındadır.

Toynbee, Balkan Savaşları ile başlayan ve devam eden süreçteki (1912-1920) Müslüman mülteci sayısını daha düşük ifade etmektedir.

Tablo 1.6. Arnold Toynbee'ye Göre 1912-1920 Müslüman Mülteciler¹³³

1912-13	1914-15	1916-17	1918-19	1919-1920	TOPLAM
177.352	120.566	18.912	22.244	74.848	413.922

Toynbee'nin vermiş olduğu rakamların sadece Balkanlardan gelen göçmenlerle alakalı olduğu anlaşılıyor.

Balkan Savaşlarına ilişkin sayısal başka bir değerlendirme ise Sadrazam ve Hariciye Nazırlığı görevi aynı anda yürüten Sait Halim Paşa'nın Yunanistan'ın İstanbul Elçisi M. Panas'a 12 Haziran 1914'de gönderdiği tarihli notada belirtilmişti. Paşa,

atandığından 26.10.1925'te vekillikten istifa etmiştir. Bkz. *TBMM Albümü 1920-2010*, 1.Cilt 1920-1950, TBMM Genel Sekreterliği Basın ve Halkla İlişkiler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2010, s.94; Bir İngiliz arşiv kaydında Hamdi Bey'in kısa boylu, Fransızca bilen, zeki ve ılımlı biri olduğu ifade edilmekteydi (TNA, FO, 371/12321, 4).

¹³⁰ MAZC, Dev. III, C.2, İ.S.4, 41.Bir., 215.

¹³¹ MAZC, Dev. III, C.2, İ.S.4, 41.Bir., 217.

¹³² MMZC, Dev. III, C.3, İ.S.3, 49.Bir, 56.

¹³³ Arnold Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, Constable and Company, Londra, 1922, 138. Aynı sayfada Toynbee bu bilgileri *melankolik bir kurum* olarak nitelendirdiği Mülteci Bakanlığından (Muhacir Komisyonu) aldığını ifade etmektedir. McCarthy de bu bilgileri başka bir çalışma ile karşılaştırarak verilerin doğru olduğunu ifade etmektedir. Bkz. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün...*, 181. Ancak arşivde yaptığımız çalışmada Komisyona ait böyle bir belgeye ulaşmak mümkün olmadı.

Yunan zulmünden kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınan 200 binden fazla Müslüman'a işaret etmekteydi.¹³⁴

Balkan Savaşları dolayısıyla Osmanlı topraklarına giriş yapan göçmen sayıları konusunda Toynbee ve ondan alıntı yapan Mccarthy'den farklı olarak sayıların daha fazla olduğunu söylemek mümkündür. Bu cümleden olmak üzere bir Osmanlı mecmuası göçmenlerin iskân edildikleri çeşitli bölgeleri ve göçmen sayılarını okuyucuları ile şöyle paylaşmıştı:¹³⁵

Tablo 1.7. İktisadiyat Mecmuasına Göre İskân Bölgeleri ve Göçmen Sayısı

Vilayet İsmi	Hane	Nüfus
Adana vilayeti	1216	6381
Ankara vilayeti	2111	9325
Aydın vilayeti	29128	145320
Edirne vilayeti	27368	81542
Erzurum vilayeti	1	2
İstanbul vilayeti	959	3209
Halep vilayeti	2099	10514
Hüdavendigâr vilayeti	4250	18315
Suriye vilayeti	237	3178
Sivas vilayeti	2129	10805
Konya vilayeti	238	3511
Mamuret-ül-Aziz vilayeti	48	242
Van vilayeti	5	27
İzmit sancağı	1153	2771
Eskişehir sancağı	1236	9088
Bolu sancağı	118	566
Canik sancağı	619	3875
Çatalca sancağı	1493	5932

¹³⁴ Bilal Şimşir, *Ege Sorunu II*, TTK, Ankara, 1989, Belge No:552, 544.

¹³⁵ İktisadiyat Mecmuası, 29 Mart 1333, 1-2. Mecmuadaki makale incelendiğinde verilerin Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesinde alındığı anlaşılmaktadır. Ayrıca mecmua göç meselesi ile Osmanlı Devleti'nin ne zaman karşılaştığı ve nasıl çalışmalar yaptığına dair kısa bilgiler de sunmaktadır.

Karesi sancağı	2961	14678
Kale-i Sultaniye sancağı	785	2980
Kayseri sancağı	328	1445
Menteşe sancağı	171	855
TOPLAM	78.653	334.561

Mecmuanın ifade ettiğine göre bunlar sadece Müdüriyet-i Umûmiyeye başvuru yapan göçmenlerdi. Bunun dışında da kayıt altına alın(a)mayan göçmenler bulunduğu için rakamın daha fazla olacağı kuvvetle muhtemeldir.

Karpat, 1854-1908 yılları arasında Rusya'dan (Kafkasya, Kırım, Kuban ve Orta Asya) ve Balkanlar'dan yaklaşık 5 milyon Müslüman'ın zorlamayla Osmanlı topraklarına göç ettiklerini belirtmektedir.¹³⁶ Karpat, sürece Balkan Savaşlarını dâhil etmeden bu rakamı vermekle beraber bu hesaba Balkan Savaşlarından sonra gelen muhacirleri de dâhil edilirse 5 milyon rakamının çok abartılı bir rakam olmadığı anlaşıyor.

Birinci Dünya Savaşı'na ilişkin rakamlar ise Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından detaylı bir şekilde kayıt altına alınmıştı.¹³⁷ Buna göre Müdüriyet-i Umumiye muhacirler 413.922, mülteciler 407.900, İzmir mültecileri¹³⁸ 142.131, Ermeni ve Rumlar 300.000, Arap aileleri ve sivil esirler 13.600 şeklinde toplam sayıyı 1.277.553 olarak vermektedir. Bu rakama dâhil olan nüfus dışarıdan alınan göç gibi algılanmamalı, savaş ve çeşitli kanunlar dolayısıyla iç bölgelere yönelen *hareketli nüfus* olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

Osmanlı topraklarına gelen muhacir sayısının genel nüfus sayımlarına oranlama yapıldığında dönem dönem toplam nüfusun %30'u gibi ciddi rakamlara ulaştığı

¹³⁶ Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, 50; Sayit Yusuf, "Türkiye'ye Yönelik Soydaş Göçü ve Sonuçları", 8-11 Aralık 2005 Uluslararası Göç Sempozyumu Bildiriler, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul, 2006, 113.

¹³⁷ Detaylı bilgi için Üçüncü Bölümde bulunan Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesi Faaliyetleri başlığına bakınız.

¹³⁸ Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesi İzmir mültecilerini genel mülteciler içinde değerlendirmeyerek ayrı bir yer ayırmıştır. Bu nedenle mültecilerin sayısı ifade edilirken Müdüriyet-i Umumiyenin kayıtları aslında olduğu gibi verilmiştir.

görülmektedir. Bu durum yarım asırlık gibi kısa bir süre içinde Osmanlı Devleti'nde %30'luk bir nüfus dönüşümünün gerçekleştiğine işaret etmektedir.¹³⁹

Tüm bu istatistiki verilere rağmen toplam göçmen sayısını hesaplamak hiçbir zaman mümkün olmayacak gibi gözüküyor. Ne kadar insanın göç için yola çıktığı, yollarda hayatını kaybeden göçmenlerin miktarı, kayıt dışı göçmenlerin bilinmeyen sayısı ve göçmenlerin hareket halinde olması dolayısıyla farklı yerlerde mükerrer sayılma ihtimali gibi nedenler, kesin göç rakamlarına ulaşmayı zorlaştıracaktır.

1.5. MUHACİRLERİN HAYATLARINA İLİŞKİN YASAL DÜZENLEMELER

Osmanlı Devleti, topraklarına gelen muhacirler için değişik dönemlerde çeşitli yasal düzenlemeler yapmak zorunda kalmıştır. Bu düzenlemeler günün ihtiyaçlarından kaynaklı olarak geçici olarak başlamış, ancak kitlesel göçün durmaması sonucu kapsamlı kanunlar şeklinde devam etmiştir. Yapılan yasal düzenlemeler Devletin muhacirlere nasıl baktığını gösterdiği gibi giderek biriken “*sorun mirası*” üzerinden “*probleme dayalı öğrenme*” metoduna geçişi sağlamış ve bu durum çıkarılan düzenlemelerin giderek daha kapsayıcı olmasıyla sonuçlanmıştır.

Muhacir komisyonlarının işleyişini anlamak için Devlet eliyle yapılan talimatların, layihaların, izahnamelerin, nizamnamelerin ve kanunların açıklanması zorunlu gözükmektedir. Çünkü muhacir komisyonları güçlerini ya da diğer bir ifadeyle yetkilerini bu düzenlemelerden almaktaydılar.

1.5.1. Kırım ve Kafkasya Muhacirlerinin İskânları için Alınacak Tedbirler (12 Mayıs 1861)

Kara ve deniz yoluyla Anadolu ve İstanbul'a gelen muhacirlerin büyük çoğunluğu iskân edilemediği için muhacirler çok kötü durumdaydı. Özellikle İzmir taraflarında bulunan muhacirlerin sığınacakları bir yerleri olmadığı için temsilcileri İstanbul'a giderek ilgili makamlarla görüşmüş ve geldikleri yerlere geri dönme isteklerini iletmişti.

¹³⁹ Gülfettin Çelik, “Osmanlı'da İskân Tarihi ve Ömer L. Barkan'ın Eserlerine Giriş”, *Notlar Dergisi*, S.15, (Mart 2009), 19.

Bu nedenle çözüm için Muhacirin Komisyon Reisi Hafız Paşa ve Refik Bey'in¹⁴⁰ de bulunduğu Meclis-i Ali-i Tanzimat'da,¹⁴¹

- 1- Muhacirlerin mevcut durumu müzakere edilmiş,
- 2- Yerel iskân memurlarının ilgisiz tutumlarının sonucunda muhacirlerin mevcut durumlarının içinde ve dışarıda olumsuz sonuçlara yol açacağı belirtilmiş,
- 3- Muhacirlere kendi ziraatlarını yapabilmeleri için bir çift öküz ve tohumluk bağışlanması,
- 4- Ülke genelinde iskân konusunda ileriye yönelik düşünme yetisine sahip memurlar ve subaylar atanması kararlaştırılmıştı.

Kırım Savaşı ve takip eden yıllarda sayıları yüz elli bine ulaşan muhacirlerin elli bin kadarı hayatını kaybetmiştir. Geriye kalan yüz bin nüfus hanelere ayrılmıştır. Her beş kişiye bir hane¹⁴² hesaplaması yapılmıştır. Buna göre muhacirlerin kalacağı yerlerde yirmi bin hane yapılacaktı. Muhacirlere yapılacak olan bu yardımların hazineye otuz bin kese ek masraf getireceği hesaplanmış ve hayırseverlerin yardımlarıyla bu masrafın daha da aşağı çekilebileceği düşünülmüştü. Bu alınan kararlar Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâda¹⁴³ da mütalaa edilmiş ve alınacak olan tedbirlerin yerinde olacağı belirtilmiştir.¹⁴⁴

1.5.2. Muhacir İskânına Dair Nizamname Layihası (Mart 1878)

Osmanlı Devleti tarafından hazırlanan düzenlemelerin savaşlardan sonra gelen büyük kitlesel göçlerden sonra yapılması büyük bir ihtiyaç açısından ortaya çıkmıştır.

¹⁴⁰ Refik Bey'in Darüşşura azası olduğu anlaşılmaktadır (BOA, MKT. NZD, 301/55).

¹⁴¹ Meclis-i Ali-i Tanzimat: 26 Eylül 1854'te kurulan Meclis, Tanzimat reformlarının gerektirdiği bütün kanun ve nizamnâmeleri hazırlamak ile görevliydi. Ayrıca Tanzimat hükümlerinin uygulanıp uygulanmadığını denetlemek, üst rütbeli görevlileri yargılayabilmek ve tanıklığa çağırmak, nezaret arşivlerini incelemek için memur göndermek gibi yetkileri de vardı. Meclis-i Ali-i Tanzimat başkanının doğrudan padişaha başvurma hakkı bulunuyordu (Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ*, TTK, Ankara, 1999, 47-53).

¹⁴² Hane: Osmanlı Devleti'nde nüfus meseleleri veya tapu-tahrir defterleri üzerinde çalışanlar için kaç nüfusluk bir anlamı karşıladığı tam olarak ifade edilemeyen kavramdır. Ömer Lütfi Barkan bir hane karşılığını 5 kişi olarak ifade ederken yabancı araştırmacıların 3.5, 4.5, 6 ve 7 kişilik bir nüfusu karşılayabileceğini dair ifadeleri bulunmaktadır (Nejat Göyünç, “ ‘Hane’ Deyimi Hakkında”, *Tarih Dergisi*, (İstanbul 1979), S.32, 331, 333).

¹⁴³ Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ: Osmanlı Devleti'nde sadrazamın başkanlığındaki şeyhülislamla diğer nazırlardan meydana gelen meclis; vekiller meclisi.

¹⁴⁴ BOA, İ. MMS, 22/961.

Mart 1878'de çıkarılan Muhacir İskânı Nizamnamesi de böyle bir ihtiyaçtan doğmuştu. Bu nizamnameye göre;

Çeşitli mahallerden deniz yoluyla sevk edilen muhacirler iskeleye vardıklarında o bölgenin mahalli idaresi tarafından karşılanıp ihtiyaç ve sevklerini sağlamak için gerekli nakil vasıtaları temin edilecekti. Mahalli idarelerin muhacirler için yapacakları masraflar mahallî sandıktan karşılanacaktı.

Muhacirler iki şekilde iskân edilecekti. Birincisi; her karyenin (köy) veya kasabanın mevcut durumuna göre bir miktar nüfusun iskânı, ikincisi; boş arazilerde yapılacak hane inşasına köy ahalisinin yardımı şeklindeydi. Yardım için mevcut şartlar uygun olmazsa bir hanenin yapımı, masrafı yüz elli kuruşu geçmemek kaydıyla hükümet tarafından inşa edilecekti.

Muhacirlerden muhtaç durumda olanlara yarımşar kıyye (okka)¹⁴⁵ ve on yaşından küçük çocuklara yüz dirhem¹⁴⁶ ekmek (nan-ı aziz) verilecekti. Bu yardım işlemlerinin yapılması için mahallî idare meclisi ile muhacirlerin hoca ve ihtiyarlarının bulunduğu bir meclis toplanacaktı. Bu meclis muhacirlerden kimlerin tayin almaya hakkının olduğunu ve kimin tayin almaya hakkının olmadığını tespit ederek bir deftere kaydedecekti. Verilen ekmek miktarları her mahalde mazbatalı defterlere kayıt edilecek ve defterler kazalardan sancağa, sancaklardan merkez vilayete havale edilecek, vilayet meclisleri tarafından onaylandıktan sonra bir nüshası Maliye Nezaretine gönderilecekti. Böylelikle en alt kademedan en üst kademeye ulaşan bir kontrol kademesi sağlanacaktı. Muhacirlerden ziraat ya da bir sanata başlayıp kendi geçimini temin edebilenler olursa bunlara verilen tayinat kesilecekti.

Muhacirlerin içinde hocalar ve farklı işlerden anlayan insanlar bulunacağından bu kişilere imamlık ve becerilerine göre çeşitli görevler verilecekti. Sanatlarını icra etmek üzere şehirlerde ikâmet etmek isteyenler olur ise bunlara ihtiyaçları olan malzemeler (aletler) temin edilerek hane, öküz, tohumluk ve tayin bedeli olarak her birine bir defaya mahsus yüz elli kuruş verilecekti.

¹⁴⁵ Kıyye (Okka): 1,282 kilogram veya 400 dirhemlik ağırlık ölçüsü birimi <http://tdkterim.gov.tr/bts/> (e.t. 01.03.2012).

¹⁴⁶ Dirhem: Okkanın dört yüzde birine eşit olan, 3,207 gramlık eski bir ağırlık ölçüsü <http://tdkterim.gov.tr/bts/> (e.t. 01.03.2012).

Muhacirler iskân edildikleri tarihten itibaren üç yıl vergi ve aşar gibi her türlü vergiden muaf olacaklardı. Hayatını kaybeden muhacirlerin defin işlemleri mahalli idare tarafından yürütülecekti.

Muhacirlerden bazılarının akrabaları çeşitli nedenlerle başka bir yere sevk edilmişse bunlardan birleşmek isteyenlerin iyi niyeti hakkında hükümet tarafından kolaylık gösterilecekti. Ancak birleştirme işlemi az olan nüfus çok olan nüfusun yanına yerleştirilerek gerçekleştirilecekti.

İstanbul ve çevre iskelelerden sevk edilen muhacirlerin şimdiye kadar kaç hane ve kaç nüfus oldukları, yapılan haneler ile ilgili olarak ahali tarafından ne kadar yardım yapıldığı, mahalli idarece ne kadar harcama yapıldığı, ne kadar tohum, öküz ve yiyecek verildiği kaza-liva ve vilayet idare meclisleri tarafından tetkik edilip hesapları imzalı defterlere yazılarak Bâb-ı Âli'ye gönderilecekti. Bundan sonra sevk olunan muhacirlerin dahi ne kadar nüfusa sahip oldukları, ahali tarafından yapılacak yardımlar ve hükümet tarafından yapılacak masrafların miktarı hakkında bölgedeki idareler tarafından defter tanzim edilecekti. Muhacirlere tahsis edilen arazinin ve her köye verilecek meranın tapu senedi düzenlenecekti.

Bu nizamnamede muhacirlerin geldiği yıl içerisinde iskân edilmelerinin Saltanat-ı Seniyye'nin (Padişah) isteği olduğu, bunun icrasına da bütün memurların (itina ve gayret ile) görevlendirildikleri belirtilmekteydi.¹⁴⁷

1.5.3. İskân Çalışmalarında Yetki ve Sorumlulukları Belirten Talimatname (1879)

Muhacir sayısının artması, bir dönem muhacir işleriyle dâhiliye, zaptiye ve belediye görevlilerinin ilgilenmesi, muhacire oranla mevcut memur sayısının yetersizliği iskân çalışmalarında yetki ve sorumluluk kavramlarının birbirine karışmasına yol açmıştır. Bu karışıklığın giderilmesi için Osmanlı Devleti, İstanbul ve Rumeli sahillerinde bulunan muhacirler ile sonradan gelecek olan muhacirlerin iskân çalışmalarının düzenli olarak yapılabilmesi için ilk olarak 4 Nisan 1879 bir talimatname yayınlamıştır.¹⁴⁸ Talimatnamenin aynı isimle, hiç değişiklik yapılmadan 1886-1887

¹⁴⁷ BOA, Y.PRK. KOM, 1/26.

¹⁴⁸ *Dersaadet ve Rumeli Sevâhilinden Anadolu'nun Vilâyât-ı Malûmesine Sevk Olunan ve Badema Gönderilecek Olan Muhacirinin İcra-yı İskânları Emrinde Vâli ve Mutasarrıf ve İskân Memurları ve*

(1304) yılında yeniden yayınlanması talimatnamenin uygulanmasına devam edildiğini göstermektedir.¹⁴⁹ Talimatname beş bölüm ve otuz dört maddeden oluşmaktadır.

Birinci kısım; vilayetlere tayin edilen memurlar ve vilayet merkezlerinde teşkil edilecek komisyonlara ait bilgileri içermekte ve on iki maddeden oluşmaktadır:

Muhacirlerin sevk ve iskânları ile ilgilenen muhacir iskân memurlarının yanına birer kâtip (iş yoğunluğuna göre sayı artırılabilir) görevlendirilmişti. Görevli memurlar merkezi vilayete gittikten sonra vülât-ı izâm (valiler) başkanlığında muhacir idare komisyonu kuracaktı. Bu kurulan komisyonun üyeleri merkezdeki memurlar ile belediye meclisinden birer, komisyonun kurulduğu mahallin ileri gelenlerinden üç veya dört kişi olacak şekilde düzenlenecekti. Merkezi vilayete bağlı olmak üzere sancak ve kazalarda birer şube kurulacaktı. Sancak ve kaza şubelerinin yazı işlerinde mahalli kâtiplerden birisi ya da mahallin yetenekli ahalisinden bir kişi istihdam edilecekti. Kurulacak olan komisyonların merkezi, vilayet olacaktı. Ancak asıl muhacir ihraç olunan iskelelerde başlıca şubeler bulunacak ve muhacirlerin gelme durumlarına göre (ihtiyaca göre) komisyon azalarından münasip olanlar iskelelere gidecekti. Muhacir işleriyle ilgilenen memurlar vazifelerini vali, mutasarrıf ve kaymakamların yardımıyla yürüteceklerdi. Vilayet dâhilinde yerleştirilecek olan muhacirlerin huzur ve rahatlarını sağlamak; mahalli idarelerin, mutasarrıfların, kaza kaymakamlarının, belediye meclislerinin ve muhacirin komisyon şubelerinin görevidir. İskân komisyonları ve şubeleri, muhacir hakkında yapacakları işlemleri mahallî hükümete bildirecekler ve yapılacak işlemler sırasında doğacak problemler konusunda ise İstanbul'da bulunan Umûm Muhacirin Komisyonuna müracaat edeceklerdi (mad.1, 2, 3, 4, 7 ve 8).

Vilayet dâhilinde bulunan kazalara iskânları kararlaştırılan muhacirlerin günlük işlerinin düzenlenmesi ve kanunların uygulanması kurulan komisyonların göreviydi. Muhacirlere verilecek olan günlük işe miktarları mahalli hükümet tarafından belirlenecek ve bu işe hile karışmamasına azami ölçüde dikkat gösterilecek, suiistimaller önlenecekti. Muhacirlere ilişkin olan bütün evraklar geciktirilmeksizin bu

Vilâyat ve Elviye Merkezlerinin İdare Komisyonları ve Kaza Kaymakamlarıyla Mezkûr Komisyonlar Şubelerinin Sûret-i Hareketlerini Mübeyyin Tanzim Olunan Talimâtıdır, Matbaa-i Âmire, 1296, 1-12.

¹⁴⁹ *Dersaadet ve Rumeli Sevâhilinden Anadolu'nun Vilâyât-ı Malûmesine Sevk Olunan ve Badema Gönderilecek Olan Muhacirinin İcra-yı İskânları Emrinde Vâli ve Mutasarrıf ve İskân Memurları ve Vilâyat ve Elviye Merkezlerinin İdare Komisyonları ve Kaza Kaymakamlarıyla Mezkûr Komisyonlar Şubelerinin Sûret-i Hareketlerini Mübeyyin Tanzim Olunan Talimâtıdır*, Matbaa-i Osmani, 1304, 1-14.

komisyonlara havale olunacak, evraklar geldikleri andan itibaren gerekleri yerine getirilecekti. Alınan kararlarda aza çoğunluğu aranacak ve kararnameler imzalanıp mühürlenecekti (mad. 5, 6).

Gerek muhacir işleriyle ilgilenen memurlar ve gerekse komisyon azaları gerekli gördükleri takdirde muhacir iskân edilen mahallere, muhacirlere tahsis edilecek arazilere ve günlük iaşelere ilişkin olarak kanunlar çerçevesinde tetkik-muayene yapabilecekti (mad.9).

Merkezi vilayetlerde bulunan muhacir komisyonlarında alınan kararların vakti zamanında uygulanması için vali ve mutasarrıfa müracaat edilecekti. Muhacir iskân edilecek mahaller hakkında bölgedeki iskân memurları ve idareciler sürekli istişare halinde olacak ve akraba olan muhacirlerin mümkün mertebe bir yerde iskân edilmelerine çalışılacaktı. Çeşitli sebeplerle farklı kasaba ve kazalara yerleştirilen aileler, akraba topluluklarının (kabileler) birbirinden haberdar olmaları için İstanbul gazetelerinde ilan verilecek ve birbiriyle bağı olduğu halde ayrı yaşayan muhacirlerin bir arada yaşamalarını sağlamak için mümkün mertebe gayret gösterilecekti (mad. 10).

Muhacir işleriyle ilgilenen yerel memurlar, komisyon ve şubelerde çalışan azalar gezdikleri mahallerde yapacakları işler için saat ücreti ve harcırah alacaklar, bu ödemeler hazine tarafından yapılacaktı. Merkez vilayet komisyonlarının iki yüz elli kuruş ve liva (sancak) şubelerinin yüz kuruşa kadar çeşitli işler için kullanacakları bir bütçeleri bulunacaktı (mad. 11 ve 12).

Talimatnamenin ikinci kısmı; çeşitli maddeler (mevâdd-ı şettâ) olarak adlandırılmış olup sadece iki maddeyi içermektedir:

Muhacirlerin haneleriyle bir yerden başka bir yere gitmelerine izin verilmeyecek, bir takım işler ve ticaret için gidecekler olur ise bunlar için izin belgesi (mürûr tezkiresi) düzenlenecekti. İzin belgesi olmayanların bir yere gittikleri tespit edilirse gittikleri mahalden alınarak eski yerlerine iadeleri sağlanacaktı. Muhacir işleriyle ilgilenen memurlar madde madde açıklanan bu talimatnameye uygun olarak hareket etmek zorundaydı (mad. 13 ve 14).

Talimatnamenin üçüncü kısmı; muhacirlerin sevkیاتlarıyla ilgilidir ve yedi maddeden oluşmaktadır:

İstanbul ve çeşitli sahillere vilayetlere sevk olunacak muhacirlerin iskân olacakları yerlere ulaşmalarıyla birlikte iskân komisyonları ve şubeleri tarafından muhacirlerin isimleri (şöhretleri), kaza ve memleketleri (geldikleri yerler), erkek ve kadın sayıları ile ne tür işler yapabildiklerine (ustalık alanları) dair bir defter tanzim edilecekti. İlaşeye ihtiyacı olan muhacirlere talimatname gereğince işlem yapılacaktı. Yardım durumu muhacirlerin kendi kendilerine geçinebilecekleri seviyeye gelmelerine kadar devam edecekti. İskân mahallinde yapılan bu işlemler bir deftere kaydedilerek yürütülecekti. Mahalli idare komisyonunda bu defter temize çekilerek muntazam bir defter haline getirilip İstanbul'daki Muhacirin İdare Komisyonuna takdim olunacaktı (mad. 15).

Muhacirlerin sahillere vapurlara binerken ve bir yerden başka bir yere giderken sevkleri sırasında hareket edemeyecek kadar hasta olanlarının iyileşene kadar gerekli tedavileri yapılacaktı. Bu tedavi süresince hasta kişinin ailesinden refakat etmek isteyenlere izin verilecekti. Eğer hastalar için refakat edecek aile ferdi olmazsa, hasta iyileştikten sonra ailesini bulmak için mahallî hükümet tarafından resmi mühürlü bir pusula yazılacaktı. Bu pusulada hasta muhacirin ailesinin hangi vapur ile nereye sevk edildiği, hangi iskeleye çıkarıldıkları ve iskân olunmak üzere hangi vilayete gidecekleri bilgileri yer alacaktı. Pusulanın kaybolmasını önlemek için pusula hastanın elbisesi içine dikilerek, özenle yerleştirilecekti. Bu işlemlerin yapılması için mahalli hükümet itina ve gayret gösterecekti (mad. 16).

Bir araziye veya bir yerden iskeleye sevk edilecek muhacirler imkânlar çerçevesinde soğuk ve sıcak havadan korunacak, muhacirlerin açıkta ve sefalette kalmamasına gayret gösterilecekti. Muhacirlerin iskelelere ulaşmaları durumunda hangi araziye iskân olunacaklarsa duruma göre lazım gelen araba ve hayvan tedarik edilecekti. Araba bulunmayan yerlerde yalnız lüzumu kadar hayvan tedarik edilecekti. Muhacirlerin sevk esnasında uğrayacakları yerlerde o mahallin nüfusuna göre kaç haneye ne kadar muhacir isabet ederse ona göre muhacirleri geçici olarak misafir etmeleri sağlanacaktı (mad. 17).

Bir yerden başka bir yere naklolunacak muhacirlerin nüfus miktarları, bulundukları yerlerdeki günlük hareketleri, iskân edilecekleri yerlere kaç günde varabilecekleri tespit edilip ona göre hareket planı yapılacaktı. Mahallî hükümetlerce

hareket planı beş-on gün öncesinden görevli memurlara bildirilecek, hazırlanmış olan hareket planına göre topluca hareket edilecekti. Beş gün öncesinden kalınacak yerler ve gidilecek yerler ilan yoluyla duyurulacaktı (mad. 18).

Bir yerden başka bir yere naklolunacak muhacirler kafiye suretiyle gönderilecekti. Örneğin yüz ve daha fazla hane bir kafiye kabul edilerek nakilleri sağlanacaktı. Sevkiyat sırasında muhacirlerin iskân edilecekleri yere kadar arada kaç kaza var ise birisinden diğerine hareket ederken ilmühaber verilecek, seyahat esnasında muhacirlerin refah ve huzurları sağlanacaktı. Her kafiye için mahallî hükümet tarafından bir memur verilecekti. Muhacirlerin sevkiyatı ve nakliyesi sırasında mahallî hükümet memurları ve zaptiye neferleri görev yapacaktı (mad. 19,20 ve 21).

Talimatnamenin dördüncü kısmı; muhacirler için gerekli olan iaşe (tayinat) ile ilgilidir. Bu kısım üç maddeden oluşmaktadır:

Günlük olarak muhacirlerin on yaşından küçük çocuklarına yüz dirhem ve on yaşından büyük olanlara ise yarımşar kıyye ekmek verilecekti. Ancak yardıma ihtiyacı olmayan muhacirlerin çocuklarına bu yardım yapılmayacaktı (mad. 22).

Muhacirler ziraat, sanat, ortakçılık ve hizmetkârlık gibi meslek grupları vasıtasıyla servet sahibi olursa kendilerine verilen iaşe kesilecekti. İhtiyaç sahibi olmayan muhacirlerin iaşe hakları da ilgili komisyon ve şubeleri tarafından takip edilerek iaşe aynen ya da bedelen mahallî idareye verilecekti (mad.24).

Talimatnamenin beşinci kısmı; muhacirlere tahsis edilecek arazi ve çeşitli ihtiyaç malzemelerinin teminini içermekte ve dokuz maddeden oluşmaktadır:

Muhacirlerin yığılma yaptıkları ve nüfus yığılması dolayısıyla iskân edilemedikleri bölgelerde, karye (köy) ve kasaba ahalisinden belirli oranda misafirlikle muhacir barındırması istenecekti. Kasaba ve karyelerde boş devlet arazileri ve terk edildiği sabit olan arazilerin lüzumu miktarında muhacirlere verilmesi ve muhacirlerin bu arazilerde ziraat yapabilmek için gerekli olan alet-edevatı temin edinceye kadar ortakçılık ve amelilik gibi işlerde çalışması sağlanacaktı (mad. 25).

Muhacirler tamamıyla iskân edilip ihtiyaçları olan levazım ve eşya tedarik edilse bile ilk sene için muhacirlerin yeterli miktarda ziraî ürün elde edemeyecekleri bilinmekteydi. Bunun önüne geçip muhacirlerin sefaletе düşmelerini önlemek için

mahallî memurlar, komisyonlar ve şubeler gerekli itinaı göstereceklerdi. Her mahalde en iyi hangi hububat yetişiyorsa ona göre tohumluk verilecekti. Muhacirler içerisinde ziraat işleriyle uğraşmayan farklı meslek gruplarından insanlar da bulunacağı için bu kişilerin kalfa ve çırak olarak esnaf olan bölge ahalisinin yanında istihdamına çalışılacaktı (mad.26, 30 ve 32).

Muhacirler verilecek tarlalar veya mahlûl arazi-i emriye (mirasçısı bulunmayan arazi) ve vakıf arazilerinde talimatname gereğince ziraat yapabileceklerdi. Yeni baştan bir yerleşim alanı oluşturulacak ise mutlaka sulak ve ormanlık alanlara yakın yerler olmasına gayret edilecekti (mad.27).

Daha önceleri hanesi çok olup sonradan harap olan veya hanesi az olan karyelere muhacir yerleştirilirken bu muhacirler için tedarik olunan arazinin geçmiş kayıtları ve durumu idare komisyonları ve şubeleri, vilâyet idare meclisleri, liva ve kazalar tarafından iyice tahkik edilecekti. Verilecek arazi miktarı bir hanenin nüfusuna göre yirmi dönümden elli dönüme kadar olacaktı. Bu arazi tapu memurları aracılığıyla dağıtılacak, tapu için tapu harcı alınmayacak ve arazinin taksimi Arazi Kanunnamesi'ne¹⁵⁰ göre yapılacaktı. Bu hususlar uygulanırken herhangi bir sorun çıkması halinde Defter-i Hakanî Nezaretine¹⁵¹ müracaat edilecekti (mad. 28).

Muhacirler iskân edilirken eski yerleşim yerleri ya da yeni oluşturulan bölgelere yerleştirme işlemi şart olmayıp şehir ve kasabaların yakınlarında bulunan arazilere de iskân yapılacaktı. Bu iskân bölgelerinde bir mescit ve bir okul inşa edilecekti. Muhacirler kendileri için tayin olunan iskân yerlerine gitmek istemezlerse kendilerini idare edebilecek olanlara iâşe verilmeyecekti. Bulundukları kazalarda kendi imkânlarıyla çiftlik alıp ikamet etmek isteyenlere izin verilecekti (mad.31 ve 33).

Talimatname hatime (son) ile bitmektedir. Bu kısımda muhacirlerin iskân ve barınma konusundaki ihtiyaçları noktasında hazineye fazla yük olunmaması için

¹⁵⁰ 1858 yılı Arazi kanunnamesi ve zeyli için bkz. *Düstur*, I. Tertip, C.1, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1289 (1872), 165-200.

¹⁵¹ Defter-i Hakanî Nezareti: Arazi ve tımar ile ilgili defterleri muhafaza eden kurumdur. İlk önce Defterhane olarak kurulan kurum 1871 yılında yapılan düzenlemeler doğrultusunda Defter-i Hakanî Nezareti adını almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erhan Afyoncu, "Defterhane", *TDVİA*, C.9, 100-104; Fatmagül Demirel, *Sultan II. Abdülhamid'in Mirası*, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul, 2011, 207-213.

muhacirlerin bulundukları yerlerde masraflarını azaltmaya yönelik olarak iyice araştırma yapmanın ve bölge ahalisinden yardım almanın önemi vurgulanmaktaydı.¹⁵²

1.5.4. Muhacirler İçin Kapsamlı bir Kanun Hazırlığı ve Vatandaşlığa Geçiş (1902)

Kitlesel göçün durmaması ve değişen dünya şartları Osmanlı Devleti'ni sürekli yeni düzenlemeler ve yeni kanunlar yapmaya zorlamıştır. Durumun farkında olan devlet erkânı kapsayıcı bir “*vatandaşlığa geçiş(iltica)*” kanunu yapmak için çalışmalara başlamıştır. Bu amaçla yabancı devletlerin uygulamış olduğu muhacir kanunları da incelenerek kapsamlı bir kanun yapılması için çalışmalara başlanmış (5 Aralık 1901)¹⁵³ ve bu çalışmalar 26 Mart 1902 tarihinde tamamlanmıştır.

Hazırlanan layiha; “*İskân-ı Muhacirin Nizamname Layihası*” ismiyle yayınlansa da daha çok vatandaşlığa geçiş işlemleri ile alakalıdır. Bu layiha 14 maddeden oluşmakta ve şu düzenlemeleri içermektedir: Muhacirlerin yapmış oldukları tabiiyet başvurusu altı ay içerisinde Muhâcirîn-i İslâmiye Komisyonu tarafından değerlendirilecekti. Osmanlı tabiiyetine girenler bütün devlet kanunlarına uyacaklar ve padişaha mutlak sadakat göstereceklerdi. Muhacirlerin mensup oldukları devletlerin İstanbul’da bulunan temsilcilikleri ile karşılıklı defterler tutularak muhacirlerin kayıtları yapılacaktı. Muhâcirîn-i İslâmiye Komisyonu uygun arazi ve çeşitli ziraat aletlerini tabiiyetini değiştirenlere uygun bir şekilde dağıtacaktı. Muhacirler kendilerine verilen araziye yirmi yıl boyunca devredemeyecekler, bu süreden daha önce bir devir işlemi söz konusu olursa -arazinin üzerinde bir yapı inşa edilmiş olsa dahi- devir Osmanlı Devleti’ne olacaktı.

Muhacirler on iki yıl arazi vergisi ve tekâlif-i mîrîyeden¹⁵⁴ muaf olacaktı. Yerleştirildiği yeri terk edip devletin başka bir bölgesine yerleşen muhacirin muaf olduğu vergi süresi daha önce yerleştiği yerde geçirmiş olduğu süre üstüne konularak hesaplanacaktı. İlk yerleştirilen muhacirler askerlikten muaf olacak, ancak bunların yerleştikleri topraklarda doğacak olan çocukları askerlikle mükellef olacaktı. Osmanlı

¹⁵² BOA, Y.PRK. DH, 2/93; *Düstur*, I. Tertip, C.8, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara, 1943, 313-322.

¹⁵³ BOA, MV, 103/27; BOA, Y.A. RES, 115/57

¹⁵⁴ Tekâlif-i Mîrîye: Arazi mülkiyeti devlete ait olan topraklara mîrî arazi veya arazi-i mîrîye denilmektedir. Devlet mîrî araziden kullanım karşılığı olarak vergi(tekâlif-i mîrîye) alırdı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil Cin, “Osmanlı Toprak Hukukunda Miri Arazinin Hukuki Rejimi ve Bu Arazinin TMK. Karşısındaki Durumu”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, (Ankara 1965-66),C.22-23, S.1-4, 745-798.

tabiiyetine girmiş bir muhacir öldüğünde varisleri başka ülke vatandaşlığına sahip olsa dahi mirastan faydalanacaklardı. Geldiği bölgede suça karıştığı tespit edilen muhacirler sınır dışı edilebilecekti.

Bu nizamnamenin uygulamasından Bâb-ı Vâlâ-yı Serâskerî¹⁵⁵, Muhâcirîn-i İslâmiye Komisyonu, Dâhiliye, Maliye ve Hariciye Nezaretleri sorumluydu.

Bu nizamnamenin haricinde Meclis-i Vükelâ'da yabancı bir devletin (metinde Rusya olarak ifade edilmekte) tabiiyetinde olup da Osmanlı topraklarına göç eden ve tabiiyetini değiştirmek istemeyen muhacirlere misafir statüsünde işlem yapılması da kararlaştırılmıştı. (14 Nisan 1909)¹⁵⁶

1.5.5. Muhacirin Talimatı (1906)

Muhacirin talimatnamesinden önce 22 Aralık 1905 tarihinde “*İskân Olunacak Muhacirinin Zürra*¹⁵⁷ *Takımına Arazi İtası Hakkında Talimat*” yayınlanmıştı.¹⁵⁸ Ancak uygulamada edinilen tecrübeler, ihtiyaçların ve şartların devamlı bir şekilde değişmesi ülke genelinde iskân edilen muhacirlere yönelik kapsamlı bir arazi talimatı hazırlanmasını zorunlu kılmıştır. Talimatnamede yapılan düzenlemelerin daha çok iç siyasete dönük olması ve iâşe, vergi, eğitim, arazi sahibi olma gibi konulardaki yaklaşımları, onu daha önceki talimatlardan ayrılmaktadır. Talimatname her ne kadar “*Muhacirin Talimatı*” olarak adlandırılrsa bile daha çok “*Muhacir için Tahsis Edilecek Arazi Hükümleri*”ni içermektedir. Arazi ile ilgili veriler talimatnamede oldukça fazladır.

Talimatname 22 Ocak 1906 tarihli ve yirmi iki maddeden oluşmaktadır. İskân için vilâyetlere gönderilecek muhacirlerin iâşe ve iskân işleri için vali, mutasarrıf ve kaymakamların kontrolünde olmak üzere defterdar, muhasebeci, mal müdürü, mektubî ve tahrirat müdürü ile kâtipleri gibi tabi azalardan birer ve seçilmiş azalardan birer, belediye azasından iki kişinin bulunacağı bir komisyon teşkil olunacaktı. Muhacirlere ait yazı işlerini ve hesap işlerini takiple vilâyetin heyet-i umumiyesi görevli olacaktı.

Kurulan komisyonlar vilâyete gelecek olan muhacirleri geliş anından itibaren himaye ederek, idarelerine alıp boş mevkilere yönlendirecekler, boş mevki yoksa

¹⁵⁵ Bâb-ı Vâlâ-yı Seraskerî: Günümüzde Genel Kurmay Başkanlığı'nın o dönem itibariyle karşılığı.

¹⁵⁶ BOA, MV, 126/51.

¹⁵⁷ Zürra: Ziraatçiler, çiftçiler, ekinciler (Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugât*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998, 1195).

¹⁵⁸ Talimat için bkz. *Düstur*, I. Tertip, C.8, 322.

kiralayacakları han ve hanelere muhacirleri geçici olarak yerleştireceklerdi. Bu yerleştirme işleminin hemen ardından muhacirler için iâşe temin edilecek ve masraflar kayıt altına alınıp, masraf cetvelleri Evrak Komisyonuna gönderilecekti.

Muhacirlerin gelmesiyle birlikte bunların nerelerde iskân edilecekleri muhacir komisyonlarınca kararlaştırılacak ve azalardan birinin refakatiyle belediye mühendisi ve kalfası gönderilecek, yapılması gereken muhacir haneleriyle, cami ve okul binalarının resim ve keşifnameleri tanzim edildikten sonra birer suretleri Komisyon-ı Âlisine gönderilecekti. Hazırlanan resim ve keşifname suretleri tasdik edildikten sonra telgrafla vilâyete yapım izni verilmesi ile derhal inşaat başlayacak ve mezkûr komisyon azasından bir memur inşaat işlerini dikkat ve gayretle takip edecekti. Muhacirler için yapılan inşaatın tamamlanması ve ziraatları için gerekli arazi tahsisinin ardından muhacirler geçici olarak kaldıkları yerlerden alınıp münasip yerlere ikâmet işlemi uygulanacaktı. Muhacirler kendileri için inşa olunan hanelere nakledildikten sonra her haneye bir numara verilecek, hanelerde yaşayan muhacir ailesinin isimleri, nüfus miktarları, kendilerine tahsis olunan arazinin ziraî durumunu içiren bir defter memur mührüyle tanzim edilecek ve mahalli hükûmete verilecekti.

Muhacirler için teşkil edilen mahallelerde cami ve mektep usul ve nizamnamelere uygun olarak işlevselliğini sürdürecekti. Mahallî hükûmet için gerekli olan muhtar seçilecek, tahsildar ve öğretmenler tayin edilecekti. Bir karye yirmi haneden aşağı olmayacak, yirmi karye bir nahiye olarak tesis edilip bu nahiyelere isim verilecekti. Kurulan nahiyelere ayrıca sıra numarası verilerek nizamnamelere uygun olarak bir müdür, bir kâtip, tahsildar ve gerekli miktarda zabıta memuru tayin olunacaktı. Karyeler içi gerekli mera ve baltalık alanlar, dönümleri miktarıyla kayıt edilerek, hudutlar harita şeklinde üç nüsha haline getirilecekti. Bu üç nüshadan biri mahallî tapu idaresinde, bir nüsha Defter-i Hakanî Nezaretinde ve bir nüsha da karye muhtarında kalacaktı (mad. 1-9).

Talimatname ile muhacirlerin geçim şartlarına ve iâşelerine yeniden düzenlenme getirilmişti. Buna göre muhacirlere iskânlarından itibaren hasat zamanına kadar geçen süre içerisinde sadece ekmek verilecekti. Fakat muhacirlerin misafirlikleri ramazan ayına rastlarsa akşam ve sahur zamanlarında çorbalık pirinç de ilave edilecekti (mad. 10-11).

Muhacirlere tahsis edilecek arazi (miri çiftlikler-sahipsiz araziler-devlete ait boş araziler) elli dönüm ile yüz dönüm arasında olacaktı. Muhacirlere verilecek arazi iki kısımdı. Bunlar; işlenmesi gereken ham arazi olan pırnallık arazi (çalıların toplu olduğu arazi) ve sabangirlik arazidir (sürülebilen arazi). Muhacirlere verilecek arazi için her haneye devletten ziraat aletleri, bir çift hayvan ve lüzumu miktarınca tohum verilecekti. Muhacirlerin bir araziye sahip olmaları için o araziye en az on yıl işletmiş olmaları gerekmektedir. On yılın sonunda muhacirlere sened-i hakanî (tapu senedi) verilecek, ancak daha öncesinde arazinin durumu hakkında mahallî muhacirin idareleri ilmühaber tanzim edeceklerdi. Onuncu senenin sonunda mezkûr ilmühaberler Defter-i Hakanî'ye teslim edilecek ve karşılığında tuğralı senet verilecekti. Sened-i hakanî ile tasarruf hakkı sabit olmayan arazilerin başkasına devri mümkün olmayacaktı. Arazinin tapu senedi çıkmadan araziye işleten muhacir vefat ederse arazi kanunen mirasçılarına devredecek ve bu mirasçılara ilmühaber verilecekti (mad. 12-15).

Muhacir iskânı kararlaştırılan vilâyet, liva ile kazalarda araştırma ve arazi taksimi konusunda komisyonlar kurulacaktı. Bu komisyonların başkanlığında Defteri Hakanî memurları görev yapacak ve kurulan komisyonların azaları; evkaf ve ziraat memurları, nafia-belediye mühendisleriyle belediye doktorundan oluşturulacaktı. Kurulan komisyonlar muhacirler için iskâna elverişli arazileri tespit edecek, ikamet edilecek bölgelerin ziraata elverişli olup olmadığı, konum ve emniyet olarak uygunluğunu kontrol edeceklerdi. Muhacirler iskân edilirken daha önce geldikleri yerlerdeki iklim özelliklerini taşıyan mahallere yerleştirilmesiyle de komisyon görevli olacaktı.

Arazi tespit komisyonları, iskân için tespit edilen arazilere yerleştirilecek hane, cami ve mektep yerlerinin inşa alanları, mera ile bataklık alanların sınırlarını gösterir krokileri vilâyet meclislerine tasdik ettirerek saklayacaklardı. Kurulan mahallelerin demir ve posta yollarına yakın olmasına, su ve orman bulunmasına, tehlikeye uzak bölgeler olmasına dikkat edilecekti. Muhacir iskânı için arazi tespitinde bulunacak olan memurlara muhacirin tahsisatından harcırah verilecekti (mad. 16-20).

Muhacirler için tahsis edilecek arazilerin ziraata elverişli olduğunu tasdik etmek için ziraat okullarında eğitim görmüş kişilerden Orman ve Maadin Nezaretinin seçimiyle bir memur, arazinin yerleşim için her konumdan uygun (ziraat, hayvan yetiştiriciliği, iklim koşulları açısından) olduğuna dair planları, resimleri düzenlemek

için Hendeshane-i Mülkiyeden bir kişi ve Defter-i Hakanî Nezaretine bağlı bir memurdan mürekkep teftiş heyeti kurulacaktı. Komisyona Teftiş-i Askerî Komisyonu Âlisi azasından bir kişi başkanlık edecekti. Teftiş heyeti talimatnameye uygun çalışacak, teftiş on beş günde bir yapılacak ve teftişin mahiyeti Komisyon-ı Âlisine bildirilecekti. Teftiş heyeti yerel mahallerde bulunan muhacir komisyonları ile direk temas halinde bulunabilecekti (mad. 20 ve 21).

Mahalli komisyonlar gerekli durumlarda Muhacirin Komisyon-ı Âlisinden gönderilecek teftiş heyetine yardım edecekler ve talimat gereğince verilecek emirleri yerine getireceklerdi. Talimatnamenin uygulanmasından valiler sorumlu olacaktı.

Talimatnamenin son bölümünde yer alan lâhika (ek) kısmında; muhacirler için kurulacak karye ve nahiyeler peyderpey teşkil oldukça birer fotoğraflarının alınarak Muhacirin Komisyon-ı Âlisine gönderilmesi belirtilmişti (Mmd. 22).¹⁵⁹

Talimatnamenin işe maddelerinin (mad. 10 - 11) suiistimal edilmesi, muhacirlere verilen tayinatların dağıtımında yolsuzluk olması ve bu durumun hazineye ek külfet getirmesinden dolayı irade-i seniyye ile muhacirlere dağıtılan tayinat uygulamasına son verilmiştir.¹⁶⁰

1.5.6. Muhacirler İçin Kurulacak Köylere İlişkin Nizamname (Mart 1913)

Osmanlı Devleti'ne göç edip memleketlerine geri dönmek istemeyenler için Mart 1913 tarihinde Dâhiliye Nezareti tarafından 10 maddelik bir talimatname yayınlanmıştır.¹⁶¹ Talimatnameye göre muhacirler için yeni kurulacak köylerde yapılması ve dikkat edilmesi gereken hususlar şöyledir: Köylerin seçiminde her şeyden önce havanın uygunluğu, bataklık olmaması, akarsu civarında bulunması, şiddetli rüzgâr almaması, çukur bir mevki seçilmemesi, ulaşım için demiryolu ve iskelelere yakın olmasına dikkat edilecekti. Arazinin durumuna göre köyler mümkün mertebe beşer-onar haneli olarak tesis edilecekti. Muhacirlerin dutçuluk, gülcülük, tütüncülük, bahçecilik gibi işleri dikkate alınarak arazi tahsisi yapılacaktı. Hanelerin inşasında köyler dörde bölünerek doğu-batı ve kuzey-güney doğrultusunda on beşer metrelik iki

¹⁵⁹ *Düstur*, I. Tertip, C.8, 333-337

¹⁶⁰ İskân-ı Muhacirin Talimatının 10 ve 11 inci Maddelerinin Tayyi Hakkında İrade-i Seniyye-i Hususiye için bkz. *Düstur*, I. Tertip, C.8, 657.

¹⁶¹ Talimatname *Muhacirin Suret-i İskân Hakkında Mart Sene 1329 Tarihli Tahrirat-ı Umumiye* başlığı ile yayınlanmıştı (Dâhiliye Nezareti, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.1, Hilal Matbaası, Dersaadet, 1329, 6-8).

müstakil cadde yapılacak, orta kısımda 5-6 dönümlük bir meydan bırakılacaktı. Okul ve cami bu meydana yakın bir yerde konumlandırılarak, birer bahçe inşa edilecekti. Köyün su kaynaklarına uzak bir yere kurulma mecburiyeti olursa köye içme suyu getirilecek, köyün nüfusuna ve hayvanların ihtiyacına göre su kuyuları açılacaktı. Şehirlerde kurulacak köyler konusunda eski yerleşim yerlerine herhangi bir engel teşkil etmemesine dikkat edilecekti. Köyün büyüklüğüne göre kabristan yeri ayrılacak ve arazinin müsaitliğine göre de her haneye bir bağ verilecekti. Her köye nüfusa uygun bir mera tahsis edilerek, her hanenin 25 küçük ve 5 büyük hayvan otlatma hakkı bulunmasına dikkat edilecekti.

1.5.7. Muhacirlerin Kayıt Edilecekleri Defterlere İlişkin İzahname (1912-1913)

Osmanlı Devleti, topraklarına giren göçmen sayılarını tespit için çeşitli yöntemlere başvurmuştur. Bu yöntemlerden en sık uygulananı; göçmenlerin yerleşmiş olduğu yerde bulunan yerel otoritenin merkeze göçmen sayısına ilişkin bildirimde bulunmasıydı. Devlet, yapılan bildirimleri sistemli ve standart bir metin haline getirmek için 1331(1912-1913) tarihinde *Muhacirinin Kayd ve İskânlarına ve Muamelatı Sairelerine Aid Olarak Muhacirin İdarelerince Tutulacak Kayd ve Defatir Hakkında İzahname* yayınladı.¹⁶²

İzahname 7 defter türüne ilişkin ayrıntıları içeren 30 madde ile açıklanmış ve tutulacak defterlere ilişkin boş numunelere yer verilmiştir. Birinci defter: *Esas Kayıt Defteridir*. Burada muhacire ilişkin olarak sıra numarası, sıralı hane numaraları, kayıt altına alınan muhacirin ismi, erkek, kadın ve çocuk sayısı, eski memleketi, sanatı, lisanı, geliş tarihi, sağlık durumu ve haklarında yapılan muamele yer alacaktı. İkinci defter: *Sevk Defteridir*. Bu bölümde muhacir reisi ailesinin ismi, ailenin toplam sayısı, memleketi, sevk mahalli, nakil araçları, sevk tarihi, yanlarında kendilerine Devlet tarafından verilmiş bir belge varsa belgenin tarihi ve numarası yer alacaktı. Üçüncü defter: *İskân Defteridir*. Bu defter iskân mahalline gönderilen muhacire mahsus olup, lüzumuna göre birkaç yaprak yer alacak ve liva, kaza, nahiye ile köye tahsis edilmek üzere düzenlenecekti. Defterin bu şekilde tanzimden sonra kayıt tutulan idari birimdeki muhacir sayısı, memleket, sanat, lisan, milliyet ve özel durumlar yer alacaktı. Bu

¹⁶² *Muhacirinin Kayd ve İskânlarına ve Muamelatı Sairelerine Aid Olarak Muhacirin İdarelerince Tutulacak Kayd ve Defatir Hakkında İzahnamedir*, Hilal Matbaası, Dersaadet, 1331.

kayıtlar yapıldıktan sonra muhacire tahsis edilen arazi, ziraat aletleri, hayvanlar, araba, tohumluk zahire, iaşe ve sevk masrafları deftere yazılacaktı. Dördüncü defter: *İaşe Defteridir*. Bu defterde iaşeleri zaruri olan muhtaç haldeki muhacirlere verilen yevmiye miktarı ya da yiyecek miktarı muhacir ismiyle birlikte yazılacaktı. Muhacirlere tayin edilen yevmiyenin ne zaman başladığı, kesildiyse niçin kesildiği de deftere kayıt edilecekti. Beşinci ve altıncı defterler: *Tahsisat ve Sarfiyat Defterleridir*. Bu defterlere yapılan havale ve ayrılan tahsisatlar üç ayda bir kayıt edilerek, sarfiyat miktarı yazılacaktı. Yapılan havalenin tarihi ve miktarı kayıt edilerek, sarfiyatın yapıldığı mahalde bulunan iaşe, sevk memurlarının maaş ve harcırahları, satın alınan inşaat aletleri, araba, hayvanat, tohumluk zahire, muhacirlerin iş kurmaları için verilen sermaye miktarı da detaylı olarak yazılacaktı. Ne şekilde olursa olsun yapılacak olan tüm harcamalar sarfiyat defterine kayıt edilecekti. Yedinci defter: *Arazi Defteridir*. Bir köydeki mevcut arazilerin miktarı ve ekilebilecek alanın niteliğini tespit etmek muhacir memurlarının birinci vazifesi olup buna göre iskân çalışması kayıt altına alınacaktı. Muhacir iskân edilmesi planlanan ya da iskân gerçekleşmiş arazinin miktarı, hava ve su durumu, ziraat ve tasarrufa elverişliliği arazi defterine yazılacaktı. Arazi defterlerinden elde edilecek sonuç neticesinde vilayet, liva veya kaza içerisinde hangi mahallerde, hangi türden, ne miktar arazi mevcut olduğu ve kaç hane muhacir iskânına imkân bulunduğu tespit edilerek, bu esas dairesinde sevk ve iskân başlatılacaktı.

İzahnamede belirtilen defterler üç ayda bir mevcut muhacir ve bunlardan iskân olunanlar ile olunmayanların miktarı izahatlı numune ile merkeze gönderilecekti. Tutulan kayıt defterleri ile merkeze gönderilecek defter arasında farklılık olmayacak merkez defteri üzerinde tadilat yapılmayacaktı.

Devlet, bütün kayıtları detaylı bir şekilde kontrol altında tutmayı hesaplarsa da izahnamenin sahaya yansımaya bakıldığında beklentilere cevap verdiğini söylemek pek mümkün değildir. Dönemin şartları, ekonomik yetersizlikler, muhacir sayısını kontrol edememe, nitelikli personel eksikliği gibi nedenler istenilen sonuca ulaşmada karşılaşılan en büyük güçlükler olmuştur.

İzahnamenin son maddesi isim vermeden İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi üzerinde çalışma yapıldığını ifade etmekteydi. Son madde şöyledir: *Muhacirinin suret-i kayd ve iaşe ve iskânları hakkında ayrıca bir talimatname ihzar edilmekte olduğundan*

iş bu izahnamede yalnız defatirin suret-i kaydı ve istimali hakkında izahat itasıyla iktifa olunmuştur.

1.5.8. İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi (1913)

Muhacirlerin kayıt edilecekleri defterlere ilişkin hazırlanan izahnamenin son maddesinin de belirttiği gibi, daha önce çıkarılan nizamnameler incelenerek bazı eklemeler yapılmak suretiyle muhacirler için 13 Mayıs 1913 tarihinden itibaren genel bir nizamname hazırlanmıştır.

Çıkarılan bu yeni nizamname 4 bölüm ve 45 maddeden oluşmaktadır. “Muhacirînin Suret-i Kabulü” olarak isimlendirilen ilk bölüm 8 maddeden oluşmaktadır:

Muhacirlerin Osmanlı vatandaşlığına kabulü, onlar için arazi tayini ve iskânları Osmanlı Devleti’nin tasarrufundaydı (mad. 1).

Talimatnamede muhacirler iki kısma ayrılmıştır. Birinci kısım muhacirlerden tabiiyetlerini terk edenler, ikinci kısım ise mülteci olarak gelip Osmanlı Devleti vatandaşlığına geçmek isteyenlerdi. Birinci kısım muhacirler bulundukları mahallerdeki Osmanlı memurlarına başvurarak Dâhiliye Nezaretine hicrete hazır olduklarını bildirip alınacak cevaba göre hareket edeceklerdi. Bu kimseler hükümet tarafından kabul edilirse bağlı bulundukları tabiiyetleri terk ettiklerine dair evrakı memurlara teslim edeceklerdi. Bu şekilde göç edenler kendilerine tebliğ edilecek alana giderek doğrudan doğruya tescil ve iskân edileceklerdi. İkinci kısım muhacirler haklarında yapılacak araştırma neticesinde vatandaşlığa kabul edileceklerdi. Vatandaşlığa kabul edilen muhacirler gösterilen arazide ikâmete mecburdu. Ancak kendi parasıyla başka yerde oturma kudretine sahip olanlara da izin verilecekti. Vatandaşlığa kabul edilenlerin eşleri ve çocukları da Osmanlı vatandaşlığına geçirilmiş olacak ve taahhüt senedi imzalayacaklardı. Yalan beyanda bulunan mülteciler vatandaşlıktan çıkarılacak, bunlara tahsis edilen arazi ve emlâk ellerinden geri alınacaktı (mad.2-8).

Talimatnamenin ikinci bölümü “Vezâif” olarak adlandırılmakta olup muhacir işlerinde görevli olan memurlar ile ilgili 12 maddeyi kapsamaktadır:

Muhacir işleri ile Dâhiliye Nezaretine bağlı bulunan Muhacirin Müdüriyeti görevli olup, müdüriyetin vazifesi talimatnamede beyan edilmiştir (mad.9).

Her vilayette bir idare şubesi teşkil edilecek ve mülki amirler bu şubelerden sorumlu olacaktı. Vilayet ve livalarda idare meclisi ve belediye azasından birer veya ikişer zat, Defter-i Hakanî, ziraat ve sıhhiye müdürlerinden ve nafîa başmühendislerinden birer, hükümet tabibi bulunmayan yerlerde belediye tabibinden mürekkep bir *İskân-ı Muhacirin Komisyonu* bulunacaktı. Bu komisyonun başkanlığı ve azalıkları fahri görevdi. Çalışan memurlar ise maaşlı ve harcırahlı olarak çalışacaklardı. Muhacirlerin geçici iâşesi ve sevk işlemleri İskân-ı Muhacirin Komisyonu tarafından yapılacaktı. Toplu şekilde yapılacak inşaatlar için vilayât komisyonları kararıyla Dâhiliye Nezaretinden alınan tahsisata ve izne göre hareket edilecekti. Muhacirlerin sevk ve iskânları sırasında yeterli sayıda jandarma ve polis görevlendirilecekti. Muhacirler için yapılacak harcamalar cetvellerle ilgili komisyonlara, komisyon olmayan yerlerde muhacirin müdüriyetine gönderilecekti (mad.10-20).

Talimatnamenin üçüncü kısmı “Suret-i İskân” olarak adlandırılmış olup 20 maddeden oluşmaktadır:

Gelen muhacirlerin Dersaadet'teki iskânıyla muhacir müdüriyeti, taşradaki iskânıyla muhacirin komisyonları ilgilenecek, muhacirleri kontrollerine alıp, geçici olarak uygun mahallere yerleştireceklerdi. Muhacirler sağlık kontrolünden geçirilecek ve ağır hasta olanlar en yakın hastaneye sevk edileceklerdi. Muhacir komisyonlarının görevi sadece iskân ile ilgili olup, zorunlu olmadıkça iâşe işine masraf etmeyecekler ve muhacirlerden çalışma gücü olanlara iş bulunmasına gayret edeceklerdi. Kışın ihtiyaca göre odun, kömür ve çocuklara belirli oranda ekmek verilecekti. Muhacirlerin hane nüfusuna göre arazi dağıtımı yapılarak, arazi hane reisine senetle teslim edilecekti. Komisyonlar tarafından iskân edilen muhacire verilecek çift hayvanı, tohum ve ziraat aleti için hane reisine zimmet kaydı tutulacaktı. Ziraat harici farklı işlerde becerikli muhacirlere iş kurmaları için komisyonca sermaye desteği yapılacaktı. Ancak bu sermaye hiçbir zaman iki bin kuruştan fazla olmayacaktı. Muhacirler mümkün mertebe akrabalarının yanında iskân edilecek, geldikleri coğrafyanın özelliklerini taşıyan bölgelere iskân edilmelerine de dikkat edilecekti. Toplu halde bir bölgeden göç eden ve toplu halde iskân edilecek muhacirler için teşkil edilecek köylerde, cami, okul, çeşme, karakol ve her köye mahsus hane başına on dönüm mera, bir dönüm ormanlık arazi, kabristan ve pazar yeri ayrılacaktı. Kurulacak yeni köyler için ihale yapılacak, ihaleyi alan müteahhitler çalışma gücü bulunan muhacirleri munasip bir ücretle

çalıştıracaklardı. Yeni kurulacak bir köyün cami, okul ve çeşmesinin inşaat masrafları hazinece karşılanacaktı. Köylere imam, muhtar, öğretmenler tayin edilecekti. Her haneye numara verilecek, her hanenin nüfusu ve verilecek arazinin dönümü defterlere kaydedilerek muhacirin müdüriyetine gönderilecekti. Muhacirlere verilen arazi bedeli hazineye ödenmeden on yıl süreli olarak el değiştirmeyecekti. Arazileri kayıtları için Dâhiliye Nezareti, il-ilçe muhacir komisyonu, Defter-i Hakanî ve karye muhtarında bulunmak üzere dört ayrı defter tutulacaktı. Muhtemel bir sınır anlaşmazlığında bu defterlere müracaat edilecekti. Muhacirler göç tarihinden itibaren 6 yıl askerlikten 2 yıl da vergiden muaf olacaklardı. Muhacirler gelişlerinden itibaren 2 sene içinde hükümete müracaat etmezlerse bu nizamnamenin verdiği haklardan yararlanamayacaklardı (mad.21-40).

Talimatnamenin dördüncü bölümü “Mevadd-ı Müteferrika” olarak adlandırılmış olup 5 maddeden oluşmaktadır:

Komisyonların bulunduğu bölgelerde yapılacak devir veya teftiş sırasında kaymakam, mutasarrıf, sıhhiye ve ziraat müdürleri, maarif müfettişleri, nafia mühendisleri, iktisat, sağlık, ihtiyaç ve icraat konularında vilayete rapor vereceklerdi. Maliye Nezaretinin izni ile hükümete ait çiftlikler de iskân için kullanılabilecekti. Vilayetlerdeki komisyonlar, muhacir iskânı için bir arazinin sahipli ya da sahipsiz oluşunu, ziraata elverişlilik durumunu, muhacirlerin geldikleri bölgedeki iklim ile mevcut arazinin iklim uyumunu kontrol etmekle mükellefti. Gerekli kontroller yapıldıktan sonra tespit edilen arazi Dâhiliye Nezaretine bildirilecek Nezaret de bu bilgiyi muhacirin müdüriyeti ve mahalli komisyonlar ile paylaşacak ve arazi durumunu içeren özel defterler tutulacaktı (mad.41-43).

Talimatname ilan tarihinden itibaren geçerli olup uygulanmasına Dâhiliye Nazırı memur edilmiştir (mad. 44-45).¹⁶³

¹⁶³ *İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1329; *Düstur*, II. Tertip, C.5, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1331, 377-385.

1.5.9. Dâhiliye Nezareti Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin Muhacir ve Mülteciler ile İlgili Yapmış Olduğu Ek Düzenlemeler

Osmanlı Devleti yayınlamış olduğu talimatname, nizamname, izahname ve kanunlarla göçmenlerin hayatlarını iyileştirmeye çalışmıştır. Ancak ilk başta yapılan yasal düzenlemelerin göçmenlerin tüm sorunlarına çözüm getirdiğini ifade etmek pek mümkün değildir. Özellikle dönemin şartları, tam olarak açıklanmayan ya da suiistimal edilen konular dolayısıyla Dâhiliye Nezareti, Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi aracılığıyla yeni düzenlemeler yapmak zorunda kalmıştır. Bu düzenlemeler kapsamlı talimatname ve kanunlara yapılan *yama/ek* denilebilecek türdendi.

1.5.9.1. Muhacir ve Mültecilere Verilen Arazi ve Çiftlik Hayvanlarına İlişkin Düzenlemeler

21 Şubat 1914 tarihinde *muhacirlerin süratle iskânı* için 10 maddelik bir tahrirat-ı umumiye (genelge) yayınlanmıştır:

- 1- Muhacirler; a- çiftçi, b- sanat erbabı, c- sanat sahibi olmayıp bir işle meşgul olanlar, d- dul ve kimsesiz kadınlar, e- çocuk ve yetimler, f- ağır hastalar, g- malul (sakat) durumda olanlar, şeklinde yedi kısma ayrılmıştı.
- 2- Tarım işiyle uğraşanlar iki kısımdır; a- çalışabilenler ve çalışamayanlar, b- aslî vatanlarına dönecek olanlar. Arazi miktarları her hanede bulunan erkek nüfusun sayısına oranla taksim edilecekti.
- 3- İskân edilecek muhacirlerin asıl vatanlarının coğrafi ve iklim koşullarına dikkat edilerek uyum problemi yaşamalarının önüne geçilecekti.
- 4- Muhacirlerden sanat sahibi olanlar ile çalışmaya muktedir olmayanlar ayrılmıştır. Sanat sahibi olanlar evvelce meşgul oldukları işe yönelik ne tür araç ve gereçlere ihtiyaç duyduklarını beyan edeceklerdi. Daha büyük iş makinelerine (kumaş dokuma makineleri vb.) ihtiyaç duyanlar hükümet veya belediye tarafından istihdam edilecekti.
- 5- Sanat sahibi olmayıp bir işle meşgul olanlar için istihdam saha araştırması yapılacaktı. İstihdam edilecek erkek ve kadınlar münasip bir iş bulmak için muhacir komisyonları bulunan her yerde deftere kayıt edilecekti. Bu defterlerde iş arayanlar ve işçi arayanlar şeklinde iki kısım bulunacaktı.

- 6- Çalışma gücü olan kadınlar ile çalışamayacak durumda olanlar tespit edilecekti. Çalışma durumları olan kadınların beylerinin yanına veyahut beylerin hanımları yanına istihdamları sağlanacaktı. Devlet bu şekilde iâşe masraflarını azaltacaktı.
- 7- Çalışamayacak durumdaki dul ve kimsesiz kadınlar için bir dulhane kurma hususu göz önünde bulundurulacaktı.
- 8- Çocukların ve kimsesiz çocukların tahsil ve terbiyeleri konusuna özen gösterilecekti. Osmanlı vilayetlerinde bulunan dulhane ve eytamhane tesislerinde kız ve erkek çocukları ayrılacak, erkek çocuklar iki sene okuma-yazma öğrendikten sonra gerekli müesseselere verilecekti.
- 9- Ağır hastaların bakımıyla hükümet hastaneleri ilgilenecekti.

İşkâna Salih Olan Arazi Hakkında Mütalaat

- 10- İşkâna müsait olan arazinin dönüm itibariyle miktarı ve kaç hanenin iskân edilebileceği tespit edilecekti. İskân edilen muhacirlerin arazi konusundaki itirazları kabul edilip, durum tetkik edilecekti. Arazinin şartları doktor ve mühendisler tarafından verilecek rapor ile mütalaa edilecekti. Tarım mahsullerinin satılabilmesi için sanayi müesseselerine yakın iskân noktaları tercih edilecekti.¹⁶⁴

Yayınlanan bu arazi düzenlenmesine rağmen gerek yerel idareciler gerekse muhacirler belirlenen arazilerin dışındaki yerlere yöneldikleri tespit edilmişti. Nitekim 31 Aralık 1914'te hazine uhdesinde bulunan arazi ve çiftliklere izinsiz muhacir iskân edilmemesi ilgililere tebliğ edildi.¹⁶⁵

15 Şubat 1915'te *muhacirlerin arazi arazi dolaştırılmamaları* hususunda tahrirat-ı umumiye yayınlandı. İâşe masraflarını azaltmak için muhacirler Devlet tarafından mümkün mertebe akrabalarının yanında iskân ediliyordu. Bunun dışında bir bölgeye yerleştirilmiş olan muhacirlerin başka bir bölgeye gitmek istemesi masraf çıkaracağından ve oturmuş bir sistemi bozacağından bulundukları yerlerden hareket ettirilmeyeceklerdi. Ancak velilerinin vefatı üzerine kimsesiz ve dul kalan kadınlar ile

¹⁶⁴ Dâhiliye Nezareti, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.1, 198-200.

¹⁶⁵ Dâhiliye Nezareti, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.2, Hilal Matbaası, Dersaadet, 1330, 148.

çocuklar belediye, hükümet doktoru, sıhhiye memurları ve muhacir komisyonlarının almış oldukları karar doğrultusunda akrabalarının yanına yerleştirilebilecekti.¹⁶⁶

16 Mayıs 1916'da *muhacirlerden emlak ve arazisini başkalarına terk ile kiraya verenler hakkında uygulanacak muameleye dair ilanname* yayınlandı. Bu ilanname 5 maddeden oluşmaktadır: Muhacirler kendilerine verilen arazide ikamet etmeye ve ziraata mecburdur. Bu arazi bir başkasına terk edilemez ve kiraya verilemez. Bir arazinin başkasına terk edildiği ya da kiraya verildiği tespit edilirse o arazi başka bir muhacire verilecekti. Arazisini boşaltan belli bir zaman içerisinde dönmezse arazisi başka muhacire tahsis edilecekti. Muhacirlerin memalik-i metrûkede (savaş dolayısıyla terk edilmiş topraklar) bırakmış oldukları servete denk olacak şekilde kendilerine dükkân ve mağaza verilecekti. Ancak işletilmek üzere verilen bu dükkân ve mağazalarda kiralama ya da satma gibi bir durum tespit edilirse buralara el konulacaktı. Bu maddelere ilgililer tarafından harfîyen uyulması konusunda itina gösterilecekti.¹⁶⁷ Bu talimatname Dersaadet'te bulunan gazetelerde ilan edilmiş ve ilgili mahallere tebliğ edilmişti.¹⁶⁸

Hükümet, yardımlarının yapıldığı arazilere yerleşmek isteyen muhacirlerin Dersaadet'te Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesine ve taşrada hükümet-i mahalliyeye müracaat etmelerini 31 Mayıs 1916'da tamimen tebliğ etmişti.¹⁶⁹

5 Ağustos 1916'da memalik-i metrûkedeki arazilerine karşılık olmak üzere muhacirlerin doldurması gereken bir taahhüt senedi düzenlendi. Bu senet numunesi, muhacirin göç etmeden önce sahip olduğu araziye dair bilgilerinin doldurulması

¹⁶⁶ Dâhiliye Nezaretî, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.2, 190-191.

¹⁶⁷ Dâhiliye Nezaretî, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.4, Bahriye Matbaası, İstanbul, 1333/1917, 35.

¹⁶⁸ Gazetelere verilen *İlanname Sureti* şöyledir: Şimdiye kadar kendilerine hane ve arazi vesaire ita olunarak vilayete sevk ve oralarda iskân edilen muhacirinden bir kısmının iş bu arazi ve emlakî başkalarına terk ve icar ederek mahal-i iskanlarından müfarikat ettikleri görülüyor. Bu gibiler kendilerine verilen hanelerde ikamete ve araziyi bizzat veya bil-vasıta imar ve ziraate mecbur müteahhittir. Teksir-i nüfus ve imar-ı memleket gayesinin matuf olan iş bu mecburiyet ve taahhüt hilafına olarak hane ve arazileri ahire terk ve icar ile mahal-i iskânlarından ayıranlar nihayet haziran ibtidasına kadar mahal-i mertebelerine aydet ettikleri takdirde icarelerinin feshi ve emlak ve arazilerinin istirdadıyla muhacirine tevzi tekrür etmiş ve keyfiyet mahallerine tebliğ edilmiştir (Dâhiliye Nezaretî, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.4, 35-36).

¹⁶⁹ Dâhiliye Nezaretî, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.4, 44.

gereken standart bir metin olarak ayarlanmıştı.¹⁷⁰ Bu senet dışında muhacirlerin doldurulması gereken bir tablo hazırlanmıştı:

Tablo 1.8. Muhacirlerin Dolduracağı Taahhüt Senedi

İsminiz nedir? Babanızın ismi nedir? Nerelisiniz? Doğum tarihiniz? Anadiliniz nedir?			
Aile fertleriniz var mıdır? Erkek ve kadın miktarı kaçtır?	Büyük Erkek sayısı	Büyük Kadın sayısı	Toplam
	Erkek çocuk sayısı	Kız çocuk sayısı	
Memleketinizde ne gibi zanaat ve ticaretle meşguldünüz? Halen bir işle meşgul müsünüz?			
Aile fertleriniz arasında memur, zabıta gibi kimse var mı?			
Terk-i tabiiyetinize ait muameleyi ifa ve sicil-i Osmaniye kaydınızı icra ettirdiniz mi? Nerede kayıtlısınız?			
Hangi tarihte hicret ettiniz? Hicret ettiğinize dair ne gibi bir vesikaya sahipsiniz?			
Şimdiye kadar hükümet tarafından iskân edildiniz mi? Tarla, hane, arazi, ziraat aleti, hayvanat, tohumluk aldınız mı? Hükümet-i seniyye hakkınızda başkaca masraf etmiş midir?			

¹⁷⁰ Senet numunesi şöyledir: Vilayetin kazası dahilinde uhdeme tefviz edilmiş olan malum-ul hudutkuruş kıymetli emlak ve araziye mukabil..... devletin taht-ı işgalinde bulunan..... vilayetindekazasında kain ve merbut vesaik-i tasarrufiye-i resmiye mucebince acizlerine ait olur den ibaret olan kuruş kıymeti haiz bulunan emlak ve arazi üzerindeki bil-cümle hukuk-ı temlikiye ve tasarrufiyemi rıza ve muvafakatımla hükümet-i seniyyeye terk ve ferağ eylemiş olduğum cihetle memalik-i müstevliyedeki iş bu emlak ve arazim hakkında badema iddia-i temellük ve tasrifte bulunmayacağıma ve mevali mezkureyi gerek bizzat ve gerek bir vekile bilahare diğer bir kimseye bey' ve ferağ eylemiş olduğum anlaşılır ise bunlara mukabil Memalik-i Osmaniye'de buna tefviz edilmiş ve ita olan emlak ve arazinin derhal yedimden istirdadına razı olduğum gibi emval-i mezkurenin yedimde kaldığı müddet için takdir edilecek ecr(ücret) misli defaten itaya ve bu müddet zarfında sun' ve taksire müstenid olarak tarafımdan iras edilen hasar ve ziyandan dolayı arazi ve emlak makbuzatının kıymetine dari olacak noksanı tazmine müteahhit bulunduğumu ve kezalik verilen araziyi ahire icar etmeyip bizzat işleteceğimiz mübeyyin iş bu senedi hükümet-i seniyyeye takdim kılındı.

Memleketinizde ne kadar emlak ve araziniz vardı?	Arazi	Emlak	Toplam Kıymeti
	Dönümü: Kıymeti:	Adedi: Kıymeti:	Para: Kuruş:
Bu emlak ve araziden bizzat veya vekâleten faydalanmakta mısınız? Memleketteki vekilinizin ismi nedir?			
Emlak ve araziniz zapt edilmiş ve hâsılatından mahrum kalmış iseniz memleketine yakın şehbenderhanemizden verilen bir vesika veya benzer muteber bir belgeniz var mı?			
Nerede iskân edilmek ve ne gibi emlak ve arazi istersiniz?			
Halen nerede oturuyorsunuz? (Adresiniz nedir?)			

Bu düzenlenen tablodaki alanlar muhacirler tarafından doğru bir şekilde doldurulup imlâ ve imza edildikten sonra Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi İskân Şubesine teslim edilecekti.¹⁷¹

18 Ekim 1916'da *iskân edilen mültecilerin sebepsiz yer değişikliğine müsaade edilmemesine* dair bir tebliğ yayınlandı. Tavsiye niteliğindeki tebliğ bir defa iskânları yapılmış göçmenlerin başka tarafa nakillerine müsaade edilmemesi, yanlarına birer vesika verilerek bulundukları mahalde iskân kayıtlarının alınması ve mahallerini değiştirip-değiştirmediklerini kontrol ederek levazım ile ihtiyaçlarının karşılanmasını içeriyordu.¹⁷²

Bütün emirlere rağmen muhacirlerin yer değiştirmesinin önü bir türlü alınamıyordu. Nitekim 3 Kasım 1916'da *bir mahale mürettep muhacir ve mültecilerin merkezden mezuniyet almaksızın vilayet ve liva haricinde ahir mahallere sevk edilmemesine dair* tekrardan bir tebliğ yayınlandı.¹⁷³

¹⁷¹ Dâhiliye Nezaretî, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.4, 76-79.

¹⁷² Dâhiliye Nezaretî, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.4, 125.

¹⁷³ Dâhiliye Nezaretî, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.4, 135.

Muhacirlere verilen çiftlik hayvanlarına ilişkin olarak 28 Mart 1915'te bir tahrirat-ı umumiye yayınlandı. Tahrirat-ı umumiye 8 maddeden oluşmaktaydı:

- 1- Nizamnamenin 26. maddesinde¹⁷⁴ görüldüğü üzere iskân edilecek muhacire verilecek çift hayvanatı, ziraat aletleri ve zahirenin hazinece aile reisine zimmet kaydı ile verilip, uzun vadeli taksitlerle geri ödenmesi, alınan yardımların herhangi bir şekilde devredilmemesi,
- 2- Büyük hayvanların “m” harfî veya “muhacir” kelimesi ile damgalanması,
- 3- Küçük hayvanların boynuzlarına damga veyahut kulaklarına işaret vurulması,
- 4- Şimdiye kadar dağıtılan hayvanlara da aynı uygulamanın yapılması,
- 5- Muhacirlere verilen hayvanlar üzerinde hükümetin tasarrufu olduğu ve gerektiğinde istenebileceği nedeniyle satılmaması, durumun belediyeye tebliğ edilerek gerekli yerlere bildirilmesi,
- 6- Devlet tarafından muhacire verilen malların satılması durumunda malları alanların mallarına el konulacağına bildirilmesi,
- 7- Benzer şekilde verilen arazilerin de el değiştirmesine katiyen müsaade edilmemesi,
- 8- Muhacirlere ait hayvanlar öldüğü zaman muhacirler bu durumu ihtiyar heyetine bildirilecekti. İhtiyar heyeti de hayvan bedelini muhacir komisyonuna ileterek, yeni hayvan alınması yoluna gidilecekti.¹⁷⁵

Bu tahriratla Devletin muhacirlere verdiği hayvanların kontrolünün sağlanmasına çalışılarak, hayvan satışı ve vurgunculuk faaliyetlerinin önüne geçilmesi hedeflenmişti.

1.5.9.2. Muhacir ve Mültecilerin Askerliklerine İlişkin Düzenlemeler

23 Ekim 1913 tarihli *muhacir ve mültecilerin askerlikleri hakkında tahrirat-ı umumiye*: Muhacir ve mültecilerin askerlik konusunda nasıl bir hükme tabi olacakları Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesinin 940 numaralı mazbatası ile çözüme

¹⁷⁴ İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi'nin 26. maddesi: Komisyonlarca iskân edilecek muhacirîne Dâhiliye Nezâretince ta'mîm edilen plana tatbikan bir hâne inşa ve iki re's çift hayvanıyla tarz-ı cedîd âlât-ı zira'îye ve tohumluk zahire iştirâ olunduğu takdirde bunların hâsıl-ı nakdîsi kefâlet-i müteselsile usulüyle karyece kefâlete rabt ve hazinece aile reisine zimmet kaydolunup uzun vadeli taksidlerle bilâhare istirdâd olunmak meşrûtdur.

¹⁷⁵ Dâhiliye Nezareti, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.3, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1332, 17-19.

kavuşturulmuştu. Askerlik konusundaki temel sorun muhacir ve muhacir sıfatıyla kabul edilen göçmenlerin askerlik işlemlerinin göç ettikleri tarihten mi yoksa nüfusa kayıt edildikleri tescil tarihinden itibaren mi olacağı sorunudur. Daha önce bu konuda bir takım düzenlemeler bulunmakta, ancak karşılaşılan bir takım sorunlar düzenleme konusunda kafa karışıklığına sebep olmaktaydı.¹⁷⁶ Meclis-i Vükelâ ve Şura-yı Devlet ortak görüş olarak, askerlik muafiyetinin muhacirlerin göç ettikleri tarihten itibaren, mültecilerin ise gerekli işlemleri yapıp, muhacir sıfatıyla tescil edilmelerinden itibaren başlamasını kararlaştırmıştı.¹⁷⁷

1.5.9.3. Muhacir ve Mülteci Beyannamelerine İlişkin Düzenlemeler

29 Haziran 1913'te *mültecilerin muhacir sıfatıyla kabullerini isteyenler hakkında yapılacak muameleye dair tahrirat-ı umumiye* yayınlandı: Mültecilerin ülkelerine dönmemesi şartıyla hükümet tarafından tayin edilen alanda veya akrabalarının yanına yerleştirme yapılarak kayıtları tutulacak, ancak bağlı bulundukları muhacirin idaresince yapılacak tetkik sonucu mülteciler muhacir sıfatıyla kabul edilecekti.¹⁷⁸

16 Mayıs 1914 tarihli *Muhacirlerden alınması gereken beyannameler hakkında tahrirat-ı umumiye*: Memalik-i metrûke ahalisinden olup Dersaadet'e sevk olunan ve başka alanlara giden muhacirlerden beyanname alınarak, bunların Hariciye Nezaretine irsal edilecekti.¹⁷⁹ Böylelikle Devlet kontrolsüz yer değiştirmelerin önüne geçmeye çalışıyordu.

19 Mayıs 1914'te *muhacirlerin kabul suretlerine dair tahrirat-ı umumiye* yayınlandı. Bu tahriratta göçmenlerin İstanbul Muahedesi ve Atina Mukavelenamesi maddelerine uygun bir şekilde elçiliklere başvurmadığı ya da elçiliklerde alelade işlem yapılması dolayısıyla beyannamesiz Osmanlı topraklarına girildiği ifade edilmişti. Konuya hassasiyet gösterilerek, ilgili birimlerden beyannamelerin muntazaman doldurulması istendi¹⁸⁰

¹⁷⁶ Askerlik durumu konusunda daha önce İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi'nin 28. maddesinde göçmenlerin göç tarihinden itibaren altı sene askerlikten muaf oldukları belirtilmişti. Ancak aynı nizamnamenin 4. maddesi mültecilerin yapılan tetkikat neticesinde uygun görülürse muhacir olarak tescil edilecekleri ifade ediyordu. Bu durumda tescil tarihi ön plana çıkıyordu.

¹⁷⁷ Dâhiliye Nezareti, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.1, 101-102.

¹⁷⁸ Dâhiliye Nezareti, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.1, 50.

¹⁷⁹ Dâhiliye Nezareti, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.2, 47.

¹⁸⁰ Dâhiliye Nezareti, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.2, 49-50.

8 Kasım 1914'te muhacirlerin vermiş olduğu dilekçe ve beyannamelerin puldan istisna olduğuna dair tahrirat-ı umumiye yürürlüğe girdi.¹⁸¹

13 Şubat 1915'te muhacirlerin gayr-i resmi varakalarla gönderilmemesi konusunda tahrirat-ı umumiye yayınlandı. Daha önce damgasız ve mühürsüz, sadece muhacir memuru vb. görevlilerin imzaladığı basit varakalar ile muhacirler Dersaadet'e gönderilmekteydi. Bundan sonra tek bir muhacirin bile Dersaadet'e gayr-i resmi varaka ile girmesine izin verilemeyeceği ve resmi vesikaların düzenli bir şekilde yapılması tebliğ edildi.¹⁸²

27 Mart 1915'te *gerekli vesikaları olmayan muhacirlerin iskân edilmeyeceğine dair* tahrirat yayınlandı. Yanında muhacirin müdüriyeti veya ilgili memuriyetlerin belgesini taşımayanların iskân edilmemesi tebliğ edildi. Tezkireleri olduğu halde farklı bir mahalle giderek belgelerini saklayıp, kendisini yeni gelmiş muhacir gibi gösterip, iskân edilmek isteyen muhacirler hazinenin zararına sebep olmaktaydı. Bu nedenle gerekli belgelere sahip olmayan muhacirler, tescil ve iskân talebinde bulunacak olur ise bunların öncelikle nereden geldikleri, daha önce başka bir mahalde kayıt altına alınıp alınmadıkları iyi bir şekilde tahkik edildikten sonra işlem yapılacaktı.¹⁸³

1 Nisan 1915 tarihli *Muhacirlerin iskân yerlerini terk ettiklerinde yapılacak muameleye dair tahrirat-ı umumiye*: Muhacirler yerleşmiş oldukları yerden hareket ederek başka bir yere gitmekte ve orada kendilerini yeni muhacir olarak göstermekteydi. Bu durumda iyice tahkikat yapılması, boşalan iskân noktalarında tutulan defterler ile karşılaştırma yapılarak ona göre muamele yapılması tebliğ edildi.¹⁸⁴

22 Aralık 1915 tarihli *asıl memleketi neresi olursa olsun tescil talebinde bulunan muhacirler hakkındaki taahhüt senedine dair tahrirat-ı umumiye*: Muhacirler nerden gelmiş olursa olsun tescil talebinde bulunuyorsalar, boşalan iskân noktalarında tutulan defterler ile karşılaştırma yapılarak ona göre muamele yapılması tebliğ edildi.

Yapılan bütün uyarılara rağmen göçmenlerin kayıtlarında sıkıntılar devam etmiştir. Muhacirlerin bir bölgeye gidip yerleştikten 4-5 ay sonra bile kayıtlarının

¹⁸¹ Dâhiliye Nezareti, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.2, 125; Muhacir pulu uygulaması, İkinci Bölümde yer alan *Muhacirlerin İskânına Yönelik Bir Kaynak: Muhacir Pulu* başlığı altında ele alınmıştır.

¹⁸² Dâhiliye Nezareti, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.2, 188-189.

¹⁸³ Dâhiliye Nezareti, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.3, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1332, 17.

¹⁸⁴ Dâhiliye Nezareti, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.3, 22.

yapılmadığı tespit edilmişti. Muhacirlerin bir bölgeye yerleştirildikten hemen sonra kayıtlarının alınarak, nüfusu sicillerine kayıt ettirilmeleri 14 Ağustos 1916'da ehemmiyetle bir kez daha ilgili birimlere tebliğ edildi.¹⁸⁵

1.5.9.4. Osmanlı Vatandaşı Olmak İsteyenlere İlişkin Düzenlemeler

22 Aralık 1915'te yabancı bir uyruğa sahip olup Osmanlı vatandaşlığına geçmek isteyenler için bir taahhüt senedi düzenlendi.¹⁸⁶ 6 Kasım 1916'da çıkarılan tahrirat ile taahhüt senedi doldurmak istemeyen Müslümanlara verilen sermaye ve mallar ellerinden alınarak, doğrudan doğruya merkez üsera (esir/ler) garnizonlarına sevk edilmeleri kararlaştırıldı.¹⁸⁷

12 Kasım 1916'da Osmanlı tabiiyetine kayıt olmadan, savaş dolayısıyla askere giden muhacirlerin aileleri için vatandaşlığa geçiş işlemlerine yönelik bir tahrirat yayınlandı. Buna göre bu ailelerin yaptıkları başvurular incelenecek ve bu incelemeden sonra yapılacak değerlendirme neticesine göre muhacir ailelerine vatandaşlık verilecekti.¹⁸⁸

¹⁸⁵ Dâhiliye Nezareti, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.4, 87.

¹⁸⁶ Yabancı bir uyruğa sahip göçmenlerin vermesi gereken *Taahhüt Senedi Örneği*: Sancağı KazasıMahallesi [yahut karyesi] ahalisinden olduğum halde makam-ı mualla-i hilafetpenahiye olan merbutiyet-i kalbiyem sevkile memleket-i asliyemden mahza (saf, temiz) hicret kastıyla kat'ı alaka ederek efrad-ı ailemden olan birliktesene-i maliyesininayı zarfında Memalik-i Osmaniye'ye muvasalat eylediğimizi ve tarih-i mezkureden mukaddem Memalik-i Osmaniye'ye gelerek sicilat-ı Osmaniye'ye kayıt ve tescil olduğumuzu ve Osmanlı toprağına ayak bastığımız dakikadan itibaren zir cenah saltanatı seniyyeye iltica ederek kalben ve fiilen tabiiyeti Osmaniye'yi kabul eylererek hiçbir vechile tabiiyet-i ecnebiye iddiasında bulunmadığımızı ve canib-i sefarat ve konsolosluklara asla müracaat etmediğimizi badema her gune kavanin nizam-ı Devlet-i Osmaniye'ye harfiyen itaatten ve saltanat-ı seniyyeye sadakat-ı tamadan asla ihraf eylemeyeceğimizi ve her ne surette olursa olsun tabiiyet-i ecnebiye iddiasında bulunmayacağımızı ve şayet böyle bir iddiada bulunur veya ecnebi sefarat ve konsoloslar tarafından kebir ve sagir her hangimizin himayesine kıyam edilecek olursa Memalik-i Osmaniye'den tard ve tabiiyetimize ve hakkımızda iskat-ı tabiyet muamelesinin hemen tatbikine razı olacağımızı ve tescilim hakkındaki istidaname münderecatı tamamen muvafık-ı hakikat olup şayet münderecatının kısmen veya külliye hakikat olduğu her ne zaman olursa olsun tebeyyün ettiği takdirde لازم gelen kafi mesuliyeti kabul ve her gune mücazat-ı kanuniyeye müstehak olacağımızdan maada makama-ı resmiyeye tervec-i maksat için beyanat kâzibede bulunanlar hakkındaki mevad-ı kanuniyede mesrih en ağır ceza ile tecziyeye razı olacağımızı mübeyyin iş bu taahhüt senedini ben ve efrad-ı ailem imza ve tahkim ederek hükümet-i seniyyeye takdim ederiz (Dâhiliye Nezareti, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.3, 198-200).

¹⁸⁷ Dâhiliye Nezareti, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.4, 142.

¹⁸⁸ Muhacir kaydı bulunmadan askere giden muhacirlerin ailelerine ilişkin ne tür işlemler yapılacağı konusunda nüfus, ahz-ı asker, tapu gibi kurumlarda çalışan memurlar ile askeri birimler birlikte çalışarak, yapılan araştırmalar neticesinde sevk ve iskân muamelesinin yapılması belirtiliyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dâhiliye Nezareti, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.4, 144-145.

1.5.9.5. Muhacirlerin Vergi ve Tahsisatlarına İlişkin Düzenlemeler

Muhacirler ücretsiz verilen arazileri işletirken aşar ve tekâlif-i örfi vergilerinden muaf tutulmuşlardı. Ancak geliri sadece muhacirlere harcanmak için “hassa-i teavün (yardımlaşma fonu)” adıyla bir iane birimi oluşturularak muhacirlerden aşar vergisi nispetinde ve aşarın tabi olduğu usul dairesinde vergi tahsilâtı yapılması konusunda Meclis-i Vükela kararıyla 17 Haziran 1915’te bir tahrirat-ı umumiye yayınlandı.¹⁸⁹ 1 Temmuz 1915’de de “hassa-i teavün” için 6 maddelik bir düzenleme yapılarak muhacirlere ait mahsulâtın hangi çerçevede toplanacağı, toplanan mahsulâtların muhacir müdüriyetleri tarafından ayrı ambar ve ayrı defterlere kayıt edileceği belirtildi.¹⁹⁰

Muhacirler için yapılan harcamalar genellikle muhacirin tahsisatından yapılmaktaydı. Ancak yapılan bu harcamalara ilişkin bir takım sıkıntılar ortaya çıkıyor ve merkez ile taşra arasında kopukluklar yaşanıyordu. Bunu önlemek için 23 Kasım 1916’da muhacir tahsisatından yapılan sarfiyatın cetveller yoluyla düzenli bir şekilde merkeze gönderilmesi istendi.¹⁹¹ Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi muhacir tahsisatından yapılan harcamalara ilişkin olarak 23 Aralık 1916’da bir sarfiyat cetveli tarifnamesi yayınladı. Bu tarifnameye göre cetvelde, yapılan harcamaların toplamı yer alacaktı. Sarfiyatlar, bulundukları şehir cetvelinde tahakkuk ettirilecekti. Geçmiş senelerin hesap ve sarfiyatı karıştırılmayacaktı. Havale haricinde nakit olarak gönderilen paralar da cetvelde yer alacaktı. Muhacir, mülteci, üsera, Arap aileleri için yapılan sarfiyat toplamı fasıllara göre yazılacaktı. Her üç aylık cetveller bir sonraki ay sonuna kadar posta yoluyla merkeze gönderilecekti.¹⁹²

Darüleytam, dulhane, tedavihane ve muhacirlerin istihdam edildiği bir takım atölyeler vb. tesislerin masrafları da muhacirin tahsisatından karşılanıyordu. Buralara ne kadar para harcandığı, memur ve müstahdem sayısının ne olduğu bilinmediği için merkez idare, şubelerinden konuya ilişkin 30 Aralık 1916’da ayrı cetveller istendi.¹⁹³

Emvâl-i metrûke konusunda da eşya, levazım ve zahirenin meclis idareleri tarafından kıymet tespiti yapıldıktan sonra muhacir tahsisatından mahsupları icra

¹⁸⁹ Dâhiliye Nezareti, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.3, 87-88.

¹⁹⁰ Dâhiliye Nezareti, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.3, 100-102.

¹⁹¹ Dâhiliye Nezareti, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.4, 156.

¹⁹² Dâhiliye Nezareti, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.4, 169.

¹⁹³ Dâhiliye Nezareti, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.4, 170.

olunarak, devir işlemi muhacir idareleri üzerine yapılacaktı. Düzenleme 28 Ağustos 1916'da tebliğ edildi.¹⁹⁴

¹⁹⁴ Dâhiliye Nezareti, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.4, 104.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE KURULAN İLK MUHACİR KOMİSYONLARI VE FAALİYETLERİ

2.1. 1853-56 KIRIM SAVAŞI'NDAN SONRA KİTLESEL GÖÇLER VE MUHACİR KOMİSYONUNUN KURULMASI (1860)

1853 yılında Rusya “*hasta adam*” dediği Osmanlı Devleti üzerindeki tasarılarını uygulamak üzere İngiltere ile görüşmelere başladı. Rusya, Katolik dünyasının liderliği için mücadele ettiği Fransa’yı hariç tutarak Osmanlı topraklarını paylaşmak için İngiltere’ye öneride bulundu. Buna göre İngiltere, Mısır ve Girit’i alacak, Sırbistan ve Bulgaristan’da bağımsız bir hükümet kurulacak; Eflâk ve Boğdan Rus hâkimiyetine gireceği gibi İstanbul da Rusya’nın olacaktı. Ancak İngiltere, Akdeniz ve Hindistan egemenliğini tehlikeye atacak ve Boğazları ele geçirecek Rus isteklerini reddetti. Fransa da benzer kaygılarla Rusya’ya karşı cephe aldı. Neticede Rusya isteklerini tek başına gerçekleştirmek için harekete geçip Eflâk ve Boğdan’ı işgal etti. Temmuz 1853’te sorunun çözümü için Viyana Kongresi toplandı, ancak kongreden barış sonucu çıkmadı. Bâb-ı Âli Rusya’ya bölgeyi boşaltması için bir ültimatom verdi.¹ Rusya işgal ettiği toprakları boşaltmayınca Osmanlı Devleti, Rusya’ya savaş ilan etti. 1854 yılında kendi çıkarları için İngiltere ve Fransa da Osmanlı Devleti yanında Rusya’ya karşı savaşa girdiler. 1855’te de Sardinya Krallığı İngiltere’nin sempatisini ve Fransa’nın desteğini alıp, İtalya’daki gücünü pekiştirmek için Osmanlı saflarına katıldı.²

Osmanlı Devleti ve müttefiklerinin Rusya’yı mağlup etmesi sonucunda 1856 yılında Paris Barış Antlaşması imzalandı.³ Savaşı görünürde Osmanlı Devleti kazanmış olsa da sonuçları itibariyle savaş pek çok kayıp getirmişti.⁴ Büyük güçler arasında rekabete dayanan barış, Osmanlı Devleti açısından iç çözümlerin hızlanışına sebep

¹ Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *1853-1856 Osmanlı-Rus ve Kırım Savaşı Deniz Harekâtı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1977, 7-8, 36-37; Fuat Andıç – Süphan Andıç, *Kırım Savaşı Âli Paşa ve Paris Antlaşması*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2002, 13, 29.

² Osmanlı Devleti’nin Kırım Savaşı sırasında yapmış olduğu yazışmalar, İngiltere, Fransa ve Sardinya Krallığı’nın savaşa katılmaları hakkında bkz. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, Ankara, 2006.

³ Antlaşmanın orijinal metni için bkz. F. Andıç – S. Andıç, *Kırım Savaşı...*, 127-144.

⁴ Savaşın sonuçları için bkz. Özcan Yeniçeri, *Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Paris Barış Antlaşması*, T.A, C.12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 852.

oldu.⁵ Ayrıca Osmanlı Devleti'nin savaşı sürdürebilmek için aşırı borçlanma yoluna gitmesi de malî denetim/kontrol altına girmesine yol açtı. Kırım Savaşı'nın sonuçlarına göçler açısından bakılırsa; Rus idaresi Kırım Türklerine karşı çok sert tedbirler almaya başladı. Bölge üzerinde siyasî ve iktisadî düzenlemeler yapıldı. Toprakları ellerinden alınan Kırım Türkleri göç etmek zorunda kaldılar ve böylece Kırım Türkleri Kırım'da azınlık konumuna düştüler. Kırımlıların Kırım'dan ayrılması Rus idareciler tarafından olumlu bir gelişme olarak kabul edildiği gibi bu göçlerde teşvik ile birlikte zorlama da yapılmıştır.⁶ 1855-56 ve 1857 yıllarında kesin rakamlar elde edilemese de tahminen 20-25 bin kişi,⁷ 1860 yılında da 200 bine yakın Kırımlı, Osmanlı Devleti topraklarına göç etti.⁸ Kırım yarımadasında 1850 tarihinde yapılan dokuzuncu nüfus sayımında 331.808, 1857 tarihli onuncu nüfus sayımında 340.774 kişi olduğu ve 1859 tarihinde nüfusun 230-240 bin⁹ olarak hesaplandığı göz önüne alınırsa Osmanlı topraklarına göç eden nüfusun fazlalığı daha iyi ortaya çıkar.

Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı'ndan önce, XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, göç dalgaları ile karşılaşmaya başlamıştı. Ancak muhacir komisyonları kurulmadan önce göç dalgaları ile gelen muhacirlerin sosyal, kültürel, iktisadî sorunlarının çözümü ve iskân işlerinin nasıl halledildiğine dair bilgiler sınırlıdır.¹⁰ Tanzimat Fermanı'na kadar muhacir işleriyle ilgili düzenlemeler daha çok emirnameler aracılığıyla yürütülmüştü.¹¹ Emirnamelerden sonra – ilk Muhacir Komisyonu (1860) kurulmadan önce – muhacir işleriyle *Şehremanetinin*¹² ilgilendiğine dair arşiv kayıtları bulunmaktadır.¹³

⁵ Hasan Şahin, “Kaynarca’dan (1774) Paris Barışı’na (1856) Kadar Şark Meselesi Perspektifinde Osmanlı-Rus Münasebetlerine Genel Bir Bakış”, *T.A.*, C.12, 542.

⁶ Hakan Kırımlı, “Kırım (Rus İdaresi Dönemi)”, *TDVİA*, C. 25, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, 458.

⁷ Bu rakam mevcut belgeler ışığında verilmekte ve kayıt dışı göçlerle bu rakamın daha fazla olabileceği belirtilmektedir (Kırımlı, “Emigration from the Crimea..”, 767, 773).

⁸ Kırımlı, “Kırım (Rus İdaresi Dönemi)”, 458.

⁹ Mark Pinson, “Russian Policy And The Emigration of the Crimean Tatars to the Ottoman Empire, 1854-1862”, *Güneydoğu Araştırmaları Dergisi*, S.2-3, (İstanbul 1972), s.107; Kırım’dan göç eden Tatar sayılarına ilişkin olarak bkz. Fisher, *The Crimean Tatars*, 88-89.

¹⁰ Ahmet Cevat Eren, *Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri*, Nurgök Matbaası, İstanbul, 1966, 39.

¹¹ Bazı örnekleri için bkz. Memalik-i Osmaniye’ye geçecek muhacirlerin kabulü için hudut valilerine emir verilmesi 17 Temmuz 1795 (*BOA*, Hat, 162/6748/E); Hüdevendigar ve Kütahya’da altı yüz nüfusun iskân edilmesi için emir verilmesi 25 Eylül 1828 (*BOA*, Hat, 850/38091).

¹² Şehremaneti: İstanbul’da şehir yönetimi ve günlük hizmetlerin yürütülmesi için 16 Ağustos 1854 yılında kurulan kent yönetimi birimi, belediye. Şehremanetinin görevleri; şehirde zaruri ihtiyaç maddelerinin sağlanması, yol - kaldırım yapım ve onarım işi, temizlik işleri ve esnafın

Kırım bölgesinden gelen muhacir sayısının giderek artması ve Şehremanetinin farklı işlerden sorumlu olması, muhacir işleriyle ilgilenecek yeni bir kurumsal yapının organizasyonunu mecburi hâle getirmişti. Nitekim Sadrazam Ali Paşa¹⁴ Meclis-i Vâlâda¹⁵ yapılan görüşmelerde bir müddetten beri İstanbul'a gelmekte olan muhacirlerin giderek çoğaldığını ve artık Şehremanetinin tek başına bu işin altından kalkamayacağını gündeme taşımıştır. Meclis de İstanbul'a gelmeye devam eden muhacirlerin işleriyle Şehremanetinin ilgilendiğini, ancak Şehremanetinin sorumlu olduğu işler dolayısıyla muhacirlerin isteklerini karşılamaya yeterli olamadığını ifade ederek, muhacir işleriyle ilgilenecek bir komisyonun kurulması gerektiğini uygun görüşle Sultan Abdülmecit'e iletmiştir.¹⁶ Sultanın da onaylaması ile 5 Ocak 1860 tarihinde Osmanlı Devleti bünyesindeki ilk Muhacir Komisyonu kuruldu. Komisyonun başkanlığına Eski Trabzon Valisi Hafız Paşa¹⁷ ve üyeliklerine Ticaret Muavini Remzi Efendi, Dâr'üş-Şûra-yı Askerî azasından Refik Efendi ile ulemadan Gürcü İsmail Efendi ve Hacı Pir Efendi getirildi. Muhacir işleri Şehremanetinden devralındığı için Şehremaneti ikinci muavinlerinden Asım Bey de daha önceki bilgilerinden faydalanılmak üzere komisyonda görevlendirildi.¹⁸ Hafız Paşa, kendisiyle birlikte çalışması için birkaç kişinin daha atanmasını Meclis-i Vâlâdan istemiş,¹⁹ Meclis de belirtilen kişilerin muhacir işlerini düzenlemede bir faydası olmayacağını ifade ederek

kontrolünü/denetimini sağlamaktı (İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*(1840-1880), TTK, Ankara, 2011, 132-134).

¹³ Muhacir işlerinin eskiden olduğu gibi Şehremanetinde görülmesi 3 Aralık 1857 (BOA, MKT. NZD, 244/43); Şehremaneti marifetiyle Kırım muhacirlerine tayinat bedeli ödenmesi 31 Ocak 1858 (BOA, İ. DH, 396/26239).

¹⁴ Sadrazam Ali Paşa: 5 Mart 1815 yılında İstanbul'da fakir bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. 1830 yılında Divan-ı Hümayun kalemine girdi. Kalemde resmi kitabet ve muamelatın yanı sıra Fransızca öğrendi. 1852, 1855-1856, 1858-1859, 1861 ve 1867-71 yıllarında sadrazamlık yapan paşa 1871 tarihinde ölmüştür (İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar I*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982, 4-58).

¹⁵ Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye: 1836 yılında askeri işleri görüşecek Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî, 1838'de hükümet işlerini görüşmek üzere Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âli ve bunların üstünde bir başkan beş üye ile çalışacak olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye kurulmuştur (1838). Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye Tanzimat Fermanı'ndan sonra fiilen "yasama meclisi" olarak çalışıp, çeşitli yapısal değişiklikler geçirmiş ve 1868'de Şûrâ-yı Devlet halini almıştır (Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ*, 35-47).

¹⁶ BOA, İ. MMS, 16/696.

¹⁷ Hafız Mehmet Paşa: Çerkez asıllıdır. Sırasıyla Musul, Yanya, Üsküp, Bosna, Edirne, Konya ve Trabzon'da valilik görevini yürütmüştür. 1282/1866 tarihinde ölmüştür (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî II*, Haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, 557-558).

¹⁸ BOA, İ. MMS, 16/696.

¹⁹ BOA, MKT. NZD, 302/104.

durumu Sadrazam'a bildirdi. Sadrazam da Meclis ile aynı görüşü paylaşarak istenilen atamaları reddetti.²⁰

Muhacir Komisyonunun görevleri; muhacirlere ait verilen emirleri yerine getirmek, iskân için çalışmak ve tayinat dağıtmak olarak belirlenmişti.²¹

Muhacir Komisyonunun işlerini yürütebilmesi için öncelikle uygun bir hizmet binası gerekiyordu. Bu amaçla Komisyon'a ilk başta Hamidiye Vakıf Dairesi'nde yer tahsis edildi. Eren, Komisyonun Hamidiye Vakıf Dairesi'nde faaliyete başlamasının nedenini merkezi bir alan ve denize yakınlık ile açıklamakta, özel olarak buranın seçildiği üzerinde durmaktadır.²² Ancak bu hizmet dairesinin geçici olarak tahsis edilmiş,²³ kısa bir müddet sonra Hayyamiye Kışlası'nda bulunan başka bir daire Komisyon başkanı Hafız Paşa'nın kontrolünden geçtikten sonra Komisyonun hizmet binası yapılmıştır (13 Ocak 1860).²⁴

Muhacirler için yapılacak olan yazışma ve benzeri işlerde kullanılması için Komisyona kırtasiye malzemesi verilmiş²⁵ ve muhacirlerle ilgili yapılacak olan yazışmalardan telgraf ücreti alınmaması kararlaştırılmıştı.²⁶ Muhacir Komisyonunun güvenliğini sağlamak ve gerekli kişilerin komisyona sevki sırasında çıkacak herhangi bir karışıklığa meydan vermemek için de Komisyon emrine zaptiye verilmiştir.²⁷

2.1.1. Muhacir Komisyonunun Kadrosu

1860 yılı Muhacir Komisyonunun bir teşkilat olarak *dene(n)me* yılı olmuştur. Bu yıl içerisinde teşkilâtın ne kadar gerekli olduğu anlaşılmış ve muhacir işlerinin fazlalığı dolayısıyla Komisyon faaliyetlerinin devamına karar verilmiştir.²⁸ Muhacir Komisyonunun gerekliliği anlaşıldıktan sonra Komisyonun çalışanlarının sayısı artırılmıştır. 1860 yılı sonlarına doğru Komisyona hesap işleri için hazine den altı kâtip²⁹

²⁰ BOA, MKT. MHM, 176/59.

²¹ BOA, MKT. MHM, 174/72.

²² Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, 56-57.

²³ Hamidiye Vakıf Dairesi'nin Hazret-i Şahane iktiza-i âlisinde olduğundan boşaltılmasının Hafız Paşa'ya bildirilmesi (BOA, MKT. NZD, 300/98).

²⁴ Dairenin döşenmesi ve eşya işleri ile ilgilenmek üzere Miralay İbrahim Bey görevlendirilmiştir (BOA, DH. MKT. NZD, 301/36).

²⁵ BOA, MKT. MHM, 176/9.

²⁶ BOA, MKT. NZD, 302/3.

²⁷ BOA, MKT. MHM, 174/72.

²⁸ BOA, MKT. NZD, 323/57.

²⁹ BOA, MKT. MHM, 198/53.

ve çeşitli memur atamaları yapılmıştı.³⁰ Ayrıca Komisyonun genel yazı işleriyle ilgilenmek üzere sadaret hususi kalem kâtiplerinden Asım Bey görevlendirilmişti.³¹ Mart 1861 tarihli bir kayda göre Muhacir Komisyonu'nda, görevli memurlar ve bu memurlara ait ücret bilgileri (bir takım memurlar eski maaşlarına zam yapılarak Komisyonda görevlendirilmişti) şöyleydi:³²

Tablo 2.1. 1861 Yılı Muhacir Komisyonu Görevlileri ve Maaşları

Komisyon Görevlileri ve Görevleri	Eski Maaşı (kuruş)	Yapılan Zam Miktarı (kuruş)
Tahrirat Başkâtibi Asım Bey	000 ³³	700
Mübeyyiz (yazıcı) Salahi Efendi	300	100
Mukayyid (kayıt memuru) Sadık Bey	300	100
Muhâsebe Mümeyyizi Salih Bey	300	400
Muhasib Said Efendi	300	250
Mübeyyiz Mehmed Emin Efendi	300	100
İlmühaberci Âşir Bey	300	100
Veznedar Ali Efendi	300	100
Diğeri Ahmed Ağa	300	050
Diğeri Hacı Kâmil Ağa	300	050
Diğeri Hasan Ağa	300	050
Ceride Odası Mümeyyizi İsmail Efendi Şehremanetinden muhassastır (tayin edilmiş)	300	400
Nüfus Muharriri Halim Efendi	300	000
Nüfus Defâtiri Muharriri (kâtip) Mesud Bey	300	050
Diğer Nüfus Muharriri Hasan Hüsnü Efendi	180	120
Vefeyât Memuru Salim Bey	300	050
Vefeyât Mukayyidi Senâî Efendi	300	050

³⁰ 14 Kasım 1860'da komisyon memurluğuna Ömer Faiz Efendi (BOA, MKT. NZD, 332/43); 16 Kasım'da Meclis-i Maliye Evrak Odası Eski Müdürü Kadri Bey (BOA, MKT. NZD, 332/57) ve 2 Aralık'ta Dağıstani Mahmud Efendi (BOA, MTK. NZD, 333/53) Komisyon üyeliğine atanmıştı.

³¹ BOA, MKT. MHM, 205/70.

³² BOA, mad. d, 9072, s.11.

³³ Asım Bey'in eski maaşı belgede 000 olarak ifade edilmiştir.

Duhûliye Memuru Mustafa Efendi	240	160
Diğeri Hamdi Efendi	300	100
Diğeri İbrahim Efendi	300	050
Fukara pusulası Muharriri Tahsin Efendi	300	050
Diğeri Tahsin Efendi	300	050
Vapur ve Sefâin Defâtirine Memur Emin Efendi	300	050
Refiki Ahmed Efendi	300	000
Jurnal Memuru İslâm Efendi	000	300
Meclis Kâtibi Bahâeddin Bey	300	400
Meclis Tercümanı Yahya Efendi	250	000
Kançılaryalar ile Vapur Kumpanyaları Muhabere Memûru Osman Efendi	000	300
Ambar Memuru Mustafa Efendi	000	200
Odacı Mehmed Ağa	150	200
TOPLAM	7420 ³⁴	4430

Bu tablo aynı zamanda Muhacir Komisyonundaki görev dağılımını göstermesi bakımından da önemlidir. Görüldüğü gibi muhacirlerin her ihtiyacı için bir görevli tayin edilmiştir.

Muhacir Komisyonu Başkanı Hafız Paşa, Komisyonun kuruluşundan kısa bir süre sonra İç Anadolu’da, Ankara-Konya-Sivas bölgesinde, bulunan ve henüz yerleşmemiş muhacirlerin işlerini halledecek yetenekli bir memur bulunamamasından dolayı bölgeye intizam vermek üzere görevlendirildi.³⁵ Böylelikle Komisyonun başkanlık kademesinde değişiklik yapılarak -Hafız Paşa’nın geçici görevle Anadolu’ya gönderilmesi üzerine- Muhacir Komisyonu Başkanlığına Trablusgarp Eski Valisi İzzet Paşa getirildi.³⁶

Anadolu’da iskân işlerinin ağır yürümesinden dolayı 1861 sonbaharında iskân işinin belirli alanlarda (dar bölge) uygulamasına geçilmiş ve iskân memurlarının

³⁴ Belgede toplam miktar 7720 kuruş olarak yanlış yazılmıştır (BOA, mad. d, 9072, s.11); Saydam, bir Meclis-i Vâlâ kaydına dayanarak bu durumun 200 kuruşa çalışan (hesaba göre 300 olması gerekiyor) bir memurun yazılmamasından kaynaklandığını ifade etmektedir (Saydam, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, 107). Bununla birlikte maaşı 000 olarak yazılan Tahrirat Başkâtibi Asım Bey’in maaşının aslında 300 kuruş olduğu, ancak ilgili alanın yanlışlıkla boş geçildiği de göz önünde bulundurulmalıdır.

³⁵ BOA, MKT. MHM, 354/71; Saydam, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, 108.

³⁶ BOA, MKT. NZD, 354/71; BOA, MKT. NZD, 354/52.

atamaları buna göre şekillenmiştir. Böylelikle Devlet sınırları çizilen iskân alanlarını daha rahat kontrol etme ve az sayıda memur ile işleri sonuçlandırmayı hedeflemiştir.

Tablo 2.2. Muhacir Komisyonuna Yeni Atamalar ve Çalışma Bölgeleri (1861)³⁷

Memur	Görev Yeri
Binbaşı Emin Bey	Bursa
Mirliva Eyüp Paşa	Biga
Kaimmakam Osman Bey	Selanik ve çevresi
Binbaşı Abdullah Efendi	Çatalca
Kolağası Osman Kazım Efendi	Kütahya
Mirliva Abdi Paşa	İzmir
Miralay Zeki Bey	Adana
Kaimmakam Hamdi Bey	Tekfurdağı
Kaimmakam Daniş Bey	Gelibolu
Kaimmakam Ethem Bey	Sinop
Binbaşı Davut Efendi	Samsun
Vehbi Paşa	Konya

Tablodan anlaşıldığı üzere Muhacir Komisyonu görevlendirmeleri daha çok sahil bölgelerinde ve yoğun olarak göçmen iskân edilen ya da edilmesi planlanan iç bölgelerde yoğunlaşmıştır. Her ne kadar Komisyonun yapısında bir takım değişiklikler yapılsa da Hafız Paşa özel statülü bir görevli olarak İç Anadolu’da iskân faaliyetlerine devam etmiştir. Nitekim iskân çalışmaları için Konya’dan Ankara’ya hareket eden Hafız Paşa’nın bölgedeki aşiretlerin saldırısına uğramaması için 8 Temmuz 1861’de Konya Süvari Nizamiye Alayı görevlendirilmiştir.³⁸ Bu tarihten sonra Hafız Paşa bir yıl daha İç Anadolu’da, Sivas-Ankara-Konya-Yozgat bölgelerinde, iskân görevini yerine getirmeye çalışmıştır. Hafız Paşa 19 Kasım 1862’de İstanbul’a dönmüş ve Muhacir

³⁷ Saydam, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, 109-110.

³⁸ BOA, MKT. NZD, 357/46.

Komisyonundaki başkanlık görevine devam edip etmeme kararı kendisine bırakılmıştı. İç Anadolu Bölgesi'nde yoğun tempoda çalışan, muhacirlerin çeşitli sıkıntıları ile fazlaca yıpranan ve hacca gitmek isteyen Hafız Paşa, Muhacir Komisyonu başkanlığı görevini kendi isteğiyle bıraktı.³⁹ Paşa, Muhacir Komisyonundaki başarıları dolayısıyla taltif edilmiş ve şeyhü'l-haremlik⁴⁰ görevine getirilerek,⁴¹ harcırah ve maaş düzenlemesi yapılmış⁴² ve kutsal topraklara doğru yola çıkması için tahsisat verilmiştir.⁴³ Nihayetinde Hafız Paşa yeni görevine başlamak üzere 12 Ağustos 1863'te Medine'ye ulaşmıştır.⁴⁴

Hafız Paşa'dan sonra 31 Aralık 1862 tarihinde Vecihi Paşa⁴⁵ Muhacir Komisyonu Başkanlığına, Hacegan-ı Divan-ı Hümayun'dan⁴⁶ Yaver Efendi de başkâtipliğe atandı.⁴⁷ Bu dönemde Komisyonun nasıl çalıştığına dair bir bilgi bulunmazken Hafız Paşa'nın Şeyhü'l-Haremlik görevinden azledilmesi üzerine Vecihi Paşa, 9 Nisan 1864'te bu göreve atandı.⁴⁸ Aynı tarihte Muhacir Komisyonu Başkanlığına ise Osman Paşa getirildi.⁴⁹

³⁹ BOA, MKT. MHM, 247/3.

⁴⁰ Şeyhü'l Harem: Halife tarafından Mekke'ye vazifeli olarak gönderilen memur. Bkz. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lûgat*, 995.

⁴¹ BOA, İ. DH, 501/33982.

⁴² BOA, İ. DH, 501/34029.

⁴³ BOA, MKT. MHM, 253/17.

⁴⁴ BOA, İ. DH, 512/34826; Mevcut kayıtlara göre Hafız Paşa'nın 13 Temmuz 1866 tarihinden kısa bir süre önce öldüğü anlaşılmaktadır (BOA, İ. MMS, 31/1303).

⁴⁵ Vecihi Paşa: Yozgat doğumludur. Halep, Ankara, Bağdat'ta valilik görevini yürütmüştür. 1284/1867 tarihinde ölmüştür (Süreyya, *Sicill-i Osmanî V*, 1655).

⁴⁶ Hacegan-ı Divan-ı Hümayun: Devlet dairelerindeki yazı işlerinin başında ve bir takım mühim memuriyetlerde bulunanlar hakkında kullanılan tabir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, İstanbul, 1946, 693-695; Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Gökkuşbu Yayinevi, İstanbul, 2010, 206-207.

⁴⁷ BOA, MKT. MHM, 254/9.

⁴⁸ Şeyhü'l-Haremlik görevine atanmadan önce Vecihi Paşa'nın kısa bir süre açıkta kaldığı ve bu süre içerisinde de mazuliyet maaşına zam yapıldığı görülmektedir (BOA, MKT. MHM, 300/28).

⁴⁹ BOA, İ. MMS, 28/1211.

2.1.2. Muhacir Komisyonunun Mali Kaynakları

2.1.2.1. Bütçesi

Muhacir Komisyonunun yıllara göre ayrılan bütçesini incelendiğinde inişli çıkışlı bir tablo ile karşılaşilmektedir.⁵⁰ Bunun nedeni muhacirlerin her yıl farklı sayıda ve farklı yoğunlukta gelmesidir.

Tablo 2.3. Muhacir Komisyonunun Yıllara Göre Bütçesi

Yıl	Kuruş	Para
1275/1859 ⁵¹	900.000	
1860/1276	2.819.907	
1861/1277	1.254.760	20
1862/1278	321.559	20
1863/1279	554.265	
1864/1280	680.000	
Oppenheim Kumpanyası'ndan havaleten itâ olunan	2.777.676	20
1865/1281	1.000.358	
Oppenheim Kumpanyası'ndan havaleten itâ olunan	207.614	20
Halk ve servet sahipleri tarafından yapılan yardım	2.147.447	3
TOPLAM	12.663.56	83

⁵⁰ Komisyonun gelir dağılımını gösteren arşiv kaydında hazineden verilen para ve yapılan çeşitli yardımlar aylara bölünerek sıralanmıştır. Ancak aylara bölünerek verilecek bir tablo karışık ve uzun olacağından bir yılın içerisinde yapılan aylık yardımlar tarafımızca toplanmış ve bir yıl olarak gösterilmiştir. Gider durumu ise arşiv kaydında olduğu gibi sadece yıllara göre yapılmıştır. Gelir ve gidere ilişkin arşiv kaydında genel bir toplam yapılmamış toplam miktarlar tarafımızca hesaplanmıştır.

⁵¹ Muhacir Komisyonunun ilk kuruluş tarihi 5 Ocak 1860'tır. Ancak Komisyon hesabına kayıt edilen ilk yardım miktarının 1275/1859 Teşrin-i Sani (Kasım-Aralık) kayıt altına alındığı görülüyor. Komisyonun kuruluşundan kısa bir süre önce muhacirler için çeşitli harcamaların yapıldığı ve bu harcamaların da kayıt altına alındığını anlaşılmaktadır (BOA, mad. d, 9072, s.10).

Tablo 2.4. Muhacir Komisyonunun Yıllara Göre Yaptığı Harcamalar

Yıl	Kuruş	Para
1275/1859	743.913	18
1860/1276	3.659.333	
1861/1277	1.633.931	
1862/1278	336.886	
1863/1279	616.886	9
1864/1280	3.888.061	10
1865/1281	1.863.804	30
Hazineye kayıt ettirilirken verilen masraf	856	16
TOPLAM	12.126.784	110

Muhacir Komisyonunun 1865 yılında kaldırılmasından sonraki iki yıl muhacir masraflarını karşılamak için Bâb-ı Zaptiye bütçesinden 377 bin kuruş ayrıldı. Bu paranın 275 bin kuruşu ilgili Bâb-ı Zaptiyeden alınarak muhacirlere harcandı. Geriye kalan 102 bin kuruşun da ödenmesi isteği Maliye Nezareti tarafından Padişah'a arz edildi.⁵² Aynı belgeye düşülen derkenar ile Padişah geriye kalan tahsisatında muhacirlere için harcanmasına onay vermiştir.

2.1.2.2. Bağışlar

Muhacir Komisyonu, Devlet tarafından kendisine ayrılan bütçe dışında hayırseverlerin yardımına da başvurmuştur. Nitekim Muhacir Komisyonu kurulurken göçmenlere maddi ve eşya olarak yardım edecek hayırseverlerin isimlerinin Ceride-i Havadis ve Takvim-i Vekayi gazetelerinde yayınlanması kararlaştırmıştı.⁵³ Böylelikle Komisyona yapılan kitlesel yardımların artırılması amaçlanmıştı.

Muhacirin Komisyonu tarafından muhacirlere yapılacak yardımların toplanacağı bir sandık oluşturuldu. Komisyon değişik tarihlerde halka iane (yardım) sandığı için

⁵² BOA, İ. DH, 629/43723.

⁵³ BOA, İ. MMS, 16/696.

destek çağrısında bulundu.⁵⁴ Bu çağrılar neticesinde; 1860 yılında İzmir eyaleti ve kazalarından, Niş sancağına bağlı Berkofça kazasından⁵⁵, Kıbrıs Adası'ndan⁵⁶, Yanya vilayetinin bir kazası olan Ergiri sancağından,⁵⁷ Siirt'ten⁵⁸ ve Bosna'da bulunan Asakir-i Şahane'den toplanan yardımlar, Çerkez ve Nogay muhacirlerine destek olmak için Muhacir Komisyonu yardım sandığına iletilti. Bu nakdi yardımların dışında muhacirler için elbise, arazi, iaşe, hane yapımı için çeşitli malzemeler de verildiği olmuştur. Muhacir Komisyonu Reisi Hafız Paşa toplanan yardımlara ve halkın muhacirlere göstermiş olduğu ilgiye teşekkür etmiştir.⁵⁹

Muhacirler için toplanan yardımlara Osmanlı saray erkânı da iştirak etmiştir. Nitekim Osmanlı şehzadelerinden Murat Efendi 15.000, Reşat Efendi 10.000, Burhanettin Efendi 5.000, Nurettin Efendi 5.000 toplamda 35.000 kuruşu sadaret makamına göndererek, paranın Muhacir Komisyonuna teslim edilmesini istemişlerdi.⁶⁰

Yapılan yardımlar sırasında bazı aksaklıkların yaşandığı da olmuştur. Örneğin Sakız Adası'ndan gönderilen yardım miktarının Komisyon tarafından yapılan sayımda eksik olduğu tespit edilmiş ve durum soruşturulmak üzere kayıt altına alınmıştı.⁶¹ Ancak soruşturmanın nasıl sonuçlandığına dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Muhacirlere yardım için halk ve saray tarafından iyi niyet gösterilmiş olsa da muhacir sayısının kontrol edilemeyişi yardım miktarlarını yetersiz kılmış⁶² ve Komisyon, sadaret makamından ihtiyaçları için bütçesine ilaveten akçe istemek durumunda kalmıştır.⁶³

⁵⁴ Muhacir Komisyonu tarafından verilen "İlim ve Haber" başlıklı bir gazete haberinde; vatanlarını terk edip Osmanlı Devleti'ne göç eden Tatar, Nogay ve Çerkez gibi fakir muhacirlere hürmet ve şefkat gösterilmesi, devlet tarafından hane kirası, nakil ücretleri ve ziraat için çeşitli aletler verilerek çok miktarda para sarf edildiği belirtilmiştir. Halkın daha önce destek verdiği gibi yine destek vermesi istenmiştir. Halkın vereceği paraları imam, muhtar ya da esnaf kethüdasına teslim edebilecekleri gibi isimlerinin kayıt altına alınmasını istemeyenlerin de direk Muhacir Komisyonuna gelebileceği, Muhacir Komisyonunun kapısının herkese açık olduğu ifade edilmiştir (*Tercüman-ı Ahval*, 14 Şaban 1277/25 Şubat 1861, No:19).

⁵⁵ BOA, MKT. MHM, 182/54.

⁵⁶ BOA, MKT. MHM, 184/41.

⁵⁷ BOA, MKT. NZD, 317/67; BOA, MKT. MHM, 187/73.

⁵⁸ BOA, MKT. NZD, 313/62.

⁵⁹ BOA, MKT. MHM, 180/88.

⁶⁰ BOA, İ. DH, 521/35483

⁶¹ BOA, MKT. NZDEV. 312/70.

⁶² BOA, MKT. MHM, 186/41.

⁶³ Komisyonun gerekli paranın verilmesi konusundaki isteği olumlu karşılanmıştır (BOA, MKT. MHM, 186/70).

2.1.3. Muhacir Komisyonunun Faaliyetleri

Muhacir Komisyonunun faaliyetleri iskân bölgeleri oluşturulması (özellikle İç Anadolu'da) ve Büyük Çerkez Göçü ile ortaya çıkan sorunların çözümü üzerinde yoğunlaşmıştı.

Osmanlı Devleti'nin İç Anadolu'yu iskân mekânı olarak seçmesinin nedeni arazi şartlarından kaynaklanmaktaydı. İç Anadolu, geniş ve boş arazileri olduğu gibi kullanılabilir tarım arazilerine sahip olması açısından da nüfus iskânına elverişli bir bölgeydi. Bölgedeki nüfus yoğunluğunun az olması, bölgenin bazı kısımlarının aşiretler tarafından sadece yaylak olarak kullanılıp sürekli iskân noktası olarak tercih edilmemesi ve Kafkasya bölgesinin iklim şartları ile benzerliği Kafkasya'dan gelen ilk göç hareketlerinin bu bölgeye doğru yönlendirilmesinde etkili olmuştu.

Muhacir Komisyonu ilk hedef olarak muhacirleri kış mevsiminden koruyacak basit barınakların inşasına hız vermiştir. Yerleşim alanlarının iskân bölgesi olarak seçilmesinde yaz aylarında tarım faaliyetlerinin yürütülebilmesi önemli bir etken olmuştur. Bu anlamda Devlet tarafından yürütülen iskân politikasının temeli muhacirleri bir an önce üretim yapabilecek seviyeye getirerek, ekonomik rahatlama sağlamaktır.

Muhacirler iskân edilecekleri bölgedeki duruma göre ya terk edilmiş alanlara ya da yeni inşa edilen hanelere yerleştirilmeye çalışılmıştır. Yeni yerleşim sahaları yanı sıra mevcut köyler arasına da doğrudan iskân uygulamaları yapılmıştır.⁶⁴

Komisyon tarafından uygulanan temel iskân kalıplarını David Cuthell 7 ayrı kategoriye ayırmıştır.⁶⁵

- 1- Muhacirlerin sözleşme ile yerleştirdikleri Rumeli toprakları (Bu toprakların işletilmesi için genellikle Devlet tarafından sermaye desteği sağlanmakta ve 3-5 yıllık kira sözleşmeleri yapılmaktadır),
- 2- Büyük ölçekli tarım arazilerinin verildiği Batı ve İç Anadolu toprakları (Küçük sermaye ve konut desteğinin yanı sıra bu topraklarda 1862 yılından itibaren belirli şartlarla mülkiyet hakkı verilmiştir),

⁶⁴ David Cameron Cuthell, *The Muhacirin Komisyonu: An Agent in the Transformation of Ottoman Anatolia 1860-1866*, (b.d.t.), Columbia University, 2005, 177-178.

⁶⁵ Cuthell, *The Muhacirin Komisyonu...*, 187-188.

- 3- Küçük ölçekli tarım arazilerinin verildiği Anadolu ve Rumeli toprakları (Önceden var olan köyler içerisine yapılan yerleşimler),
- 4- Belirli kişilere verilen büyük ölçekli kırsal topraklar (Genellikle Dobruca Bölgesi toprakları),
- 5- Çeşitli gruplara verilen büyük ölçekli topraklar (Uzunyayla-Konya-Erzurum-Sivas-Ankara-Kars-Diyarbakır'da çeşitli kabile ya da aile gruplarının iskân edildiği topraklar),
- 6- Küçük ölçekli topraklar (Canik ve Trabzon topraklarında yapılan iskânlar),
- 7- Merkezi şehirlere yapılan iskânlar (İstanbul, Bursa, Edirne gibi merkezlerde yapılan iskânlar).

Bu iskân kalıpları incelendiğinde Devletin tek bir iskân sistemi benimsemediği coğrafi duruma, gelen göçmen grubunun niteliğine ve bir takım stratejik hedeflere yönelik uygulamalarda bulunduğu anlaşılmaktadır.

2.1.3.1. Sivas Bölgesinde Yapılan İskân Çalışmaları

Muhacir Komisyonu kuruluşunun ilk yıllarında Hafız Paşa, İç Anadolu Bölgesi'nde yapılan pek çok iskân olayında büyük rol oynamıştır. Hafız Paşa öncelikli olarak irade ile Sivas Uzunyayla'da bulunan Çerkez muhacirlerini iskân etmekle görevlendirilmişti.⁶⁶ Uzunyayla'da iskân faaliyetleri başlamadan önce bölgede tahrirat (emlak kaydı) faaliyetlerinde bulunulduğu, bölgenin rastgele seçilmediği anlaşılmaktadır (5 Mart 1853).⁶⁷ Osmanlı Devleti, bölgeye yerleşim gerçekleşmeden kısa bir süre önce de Çerkez muhacirlerden seçilen bir ekibi bölgeye göndererek -yerel yöneticilerin bu muhacirlere yardım etmesini içeren yazılı belgelerle birlikte- Uzunyayla Platosu'nun⁶⁸ iskân şartlarını inceletmişti.⁶⁹ Çerkez muhacirlerin bölgede yapmış olduğu çalışmalara ilişkin bir kayıt bulunmamakla beraber bölgede iskân faaliyetlerinin başlamış olması, giden heyetin olumlu bir kanaate vardığını göstermektedir.

⁶⁶ BOA, İ. MMS, 22/98; Paşa 30 Mayıs 1861 tarihinde Sivas'a ulaşmıştır (BOA, MKT. MHM, 220/84).

⁶⁷ Uzunyayla ve Afşar Yaylası hakkında tahrirat yapılması konusunda bkz. BOA, MKT. NZD, 74/2.

⁶⁸ Uzunyayla Platosu: Orta Anadolu'da yukarı Kızılırmak bölümünde yer alan 1550 metre yüksekliği aşan bir platodur (Selma Yel – Ahmet Gündüz, “ XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Çerkezleri Sürgün Etmesi ve Uzunyaylaya Yerleştirilmeleri (1860-1865)”, (Summer 2008), *Turkish Studies*, Vol. 3/4, 962).

⁶⁹ BOA, MKT. UM, 403/86.

Uzunyayla'da ne kadar muhacir iskân edildiğine dair net bilgiler mevcut değildir. Belgelerde muhacirlerin sayısı çok ifade edilmemekle birlikte iskân memurlarından habersiz göçler yapılmış olması ihtimali de sayısal verilerin doğruluğunu tartışmalı hale getirmektedir.⁷⁰ Eldeki mevcut veriler ışığında 1860-1861 tarihleri arasında Uzunyayla'ya en az 41.626 nüfus yerleştirildiği tahmin edilmektedir. Bu tahmin yapılırken bölgede inşa edilen hane sayısından yola çıkılmıştır. Hane sayısı 2.193 olarak tespit edilmiş ve hane başına temel nüfus 6,7 olarak hesaplanmıştır.⁷¹ Yapılan hanelerin sadece Devlet eliyle değil bölge halkının önemli yardımlarıyla yapıldığı⁷² ve halkın yapmış olduğu yardımların da gazetede ilan edildiği de görülmektedir.⁷³

Farklı bir bölgede iskân edilmiş olan muhacirlerin yer değişikliği talebine Devlet genel olarak sıcak bakmıyordu. Bu nedenle yer değiştirip Uzunyayla'ya gitmek isteyen muhacirler⁷⁴ yol ve hane inşa masraflarını kendileri karşılamak zorunda bırakılıyordu.⁷⁵ Muhacirler için yapılan hanelerin yer değişikliği talebiyle boşaltılması Devlete ekonomik olarak zarar veriyor ve Devletin kontrolü dışında yapılan yer değişiklikleri yeni sıkıntılara yol açıyordu. Bununla birlikte Devlet, üretim amaçlı yer değişikliği taleplerine ise olumlu cevap vermektedir. Örneğin Bafra'da geçici olarak iskân edilen Çeçen muhacirleri ziraat mevsimi gelmesi dolayısıyla Sivas'a iskânlarını istemişlerdi. Bu taleplerinin hemen yerine getirilmesi için Sivas mutasarrıflığına emir verilmiş ve durum Muhacir Komisyonu Başkanlığına bildirilmişti.⁷⁶

Muhacirlerin Uzunyayla'da iskân edilmeleri sırasında yerli ahali ile iyi ilişkiler kurdukları, ancak bölgeyi yaylak olarak kullanan Celebkanlı ve Afşar gibi aşiretler ile problem yaşadıkları görülmektedir. Yaylak-kışlak olarak yaşayan Afşar Aşireti, yerleşim birimi olarak kış aylarında Çukurova'yı yaz aylarında da Uzunyayla'yı

⁷⁰ Tolga Akay, *Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskân (1859-1876)*, (b.y.t.), Kayseri, 2009, 79.

⁷¹ Akay, *Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskân*, 81-82.

⁷² Çerkez muhacirleri için Gediçik kazası ahalisinin Uzunyayla'da yapmış olduğu haneleri hibe etmesi (BOA, MKT. UM, 430/11); Sivas Uzunyayla'da Alacahan, Kangal, Aşudu ve Tenos ahalisinin Devlete bir hizmet olarak hane inşa etmesi (BOA, MKT. UM, 435/43).

⁷³ Emlâk kazasının otuz hane, bir cami ve mektebin masraf-ı muktezisinin kaza meclisi ve ahali tarafından karşılanması (*Takvim-i Vekayi*, Def'a: 602, 4 Cemaziyelahir 1277/18 Aralık 1860); Benzer haberler için Bkz. *Takvim-i Vekayi*, Def'a: 603, 6 Recep 1277/18 Ocak 1861; *Takvim-i Vekayi*, Def'a: 608, 25 Şaban 1277/8 Mart 1861).

⁷⁴ Ankara Sancağı'nda bulunan muhacirlerin bir kısmının Uzunyayla'ya gitme istekleri 26 Şubat 1861 (BOA, MKT. MHM, 211/58).

⁷⁵ Uzunyayla'ya nakil isteyen muhacirlerin yol ve hane masraflarını kendilerinin karşılaması 2 Nisan 1861 (BOA, MKT. NZD, 347/63).

⁷⁶ BOA, MKT. MHM, 206/60.

kullanıyordu. Osmanlı Devleti, özellikle Afşar Aşireti'nin bölgede asayiş bozmasından, halka zarar vermesinden, hırsızlık etmesinden, köy basmasından, fesat çıkarmasından rahatsız olmaktaydı.⁷⁷ Hatta Afşar Aşireti'nin yapmış olduğu fenalıkları önlemek için aşiretin tesir ettiği bölgelerin yöneticileri -Konya valisi, Adana ve Maraş mutasarrıfları- bir toplantı yapıp olası bir saldırı ve asayişsizlik durumunda birlikte hareket etme ve aşiretin hareketlerinden birbirlerini haberdar etme kararı almışlardı (11 Nisan 1861).⁷⁸ Ancak alınan tedbirler Afşar Aşireti üzerinde fazla bir etki bırakmadığından başka bir uygulamaya geçildi. Devlet, Kafkas muhacirlerinin karakter yapıları dolayısıyla bölgedeki aşiretlerin baskısından çekinmeyerek Uzunyayla'da hayatlarını sürdürebileceklerini düşünüyordu.⁷⁹ Bir anlamda Çerkezleri, Uzunyayla'ya yerleştirerek aşiretlerin bölgedeki baskısının kırılacağı ve asayişin sağlanabileceği hesaplanmaktaydı. Doğal olarak bu durum Afşar Aşireti'ni rahatsız etmişti. Çerkezlerin bölgeye girişleriyle birlikte çatışmalar başladı. Afşar Aşireti'ne mensup yaklaşık bin kişilik bir grup Çukurova'dan hareketle Çerkezler üzerine yürüdü. Bölgede artan gerilimi yatıştırmak üzere Sivas Mutasarrıfı Saadetlü Paşa görevlendirildi.⁸⁰ Neticede 1861 yılında başlayan çatışmalar⁸¹ 1863 yılına kadar sürmüş ve Devletinde bölgede otorite sağlanması için Çerkezlerden taraf ağırlık koymasıyla Afşar Aşireti Uzunyayla'dan çekilmek durumunda kaldı.⁸² Uzunyayla'dan çekilen Afşar Aşireti'nin Kayseri taraflarındaki Zamantı kazasına iskân edilmeleri kararlaştırıldı ve bu iskân görevi Hafız Paşa'ya

⁷⁷ BOA, C. DH, 126/6275; BOA, MKT. MHM, 2/17.

⁷⁸ BOA, MKT, UM, 466/30.

⁷⁹ Akay, *Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskân*, 73-74.

⁸⁰ Uzunyayla'da meskûn muhacirin-i Çerakise ile Afşar Aşireti beyinde olan husumet ve adavetin defî ve izalesiyle hıfzı asayişleri zımnında Sivas Mutasarrıfı Saadetlü Paşa'nın müteallik buyrulan irade-i seniyye ile bölgeye gönderilmesi konusunda bkz. *Tercüman-ı Ahval*, 11 Rebiülahir 1279/6 Ekim 1862, Numro: 241; Ramazan Göktepe, *Kırım Savaşı Sonrası Osmanlı Basınında Kafkasya ve Kırım Göçleri*, (b.y.t), Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2007, 66.

⁸¹ Afşar Aşireti'nin Uzunyayla'da bulunan muhacirlere saldırması ve muhacirlerin elinden ev yapımında kullanacakları malzemeleri almaları üzerine bölgeye asker sevk edilmişti (BOA, MKT. UM, 489/38).

⁸² S.Yel – A.Gündüz, "XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Çerkezleri Sürgün Etmesi ve Uzunyaylaya Yerleştirilmeleri", 968-969; Akay, *Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskân*, 84-85; Göktepe, *Kırım Savaşı Sonrası Osmanlı Basınında Kafkasya ve Kırım Göçleri*, 66.

verilmiştir. Afşarların yeni yerleştikleri yere Sadabad adı verildi.⁸³ Ayrıca bölgede Afşarların terk ettikleri evler de para karşılığında satın alınarak muhacirlere verildi.⁸⁴

2.1.3.2. Konya Bölgesinde Yapılan İskân Çalışmaları

İç Anadolu'da muhacirlerin iskânı için kalıcı olacak yetenekli kişilere ihtiyaç duyulması sebebiyle Hafız Paşa, iskân işlerini başarılı bir şekilde yürüttüğünden, Konya Valiliğine atanmıştı.⁸⁵ Böylelikle paşanın yetkileri artırılmış, iskân anlamında hızlı ve tek elden hareket edilmesi hedeflenmişti.

1859 tarihinden itibaren Kafkas muhacirlerinden bir kısmının Konya eyaletine sevk edildikleri görülmektedir. Ancak Sivas örneğinde olduğu gibi 1861 yılına kadar Konya'ya da ne kadar muhacir sevk edildiğine dair bir kayıt bulunmamaktadır. 1861 yılında ise Konya havalisinde en az 3520 hane 17.173 nüfus bulunduğu tahmin edilmektedir.⁸⁶

Uzunyayla'ya çoğunlukta Çerkezlerin yerleştirilmesine karşın Konya'ya daha çok Kırım Türkleri yerleştirilmiştir. Konya'daki iskân faaliyetleri Ağılbaşı (Mandıra), Ahmediye (Yıkık), Boğazören (Köstengil), Dokuz, Erdoğan, Fethiye, Kırkkuyu, Konar (Kırlıkuyu), Köklüce (Kaha/Mâmüretü'ül-Hamid), Seçme, Seydahmetli, Süleymaniye (Susuz), Tursunlu (Mecidiye), Yağlıbat köylerinde yoğunlaşmış, bazı köylerde muhacirlerin bölgeye gelişi ile yeni iskân alanları imar edilmişti.⁸⁷

İdari yönden Konya'ya bağlı Kırşehir'e de Kafkas muhacirlerinin iskân edildikleri görülmektedir. Kırşehir bölgesine göç eden Nogayların küçük gruplar halinde oldukları ve grubun başını genelde ismine *efendi*, *hoca* ve *mirza* sıfatının eklendiği bir kişinin çektiği görülmektedir. Örneğin; Nogay muhacirlerinden, Canboyluk Kabilesi'nden İslâm Mirza takımının⁸⁸, Canboyluk Kabilesi'nden Hoca İdris takımının⁸⁹, Nogay

⁸³ İskân-ı muhacirine memur Devletlü Hafız Paşa Hazretlerinin hüsnü tedabir ve icraatı semeresiyle muhacirin-i merkumenin zikr olunan yaylaya esbab-ı iskâniyeleri teshîl kılınmasıyla beraber tedabir ve hal-i bedevviyette bulunup iki bin haneden ibaret olan Afşar Aşireti'nin Zamantı kazası havalisinde iskân olunarak oraların bir hal-i medeniyet ve kesb-i mamuriyet eylemesi... Bölgeye yapılan atamalar ve isim değişikliği için bkz. *Takvim-i Vekayi*, 7 Recep 1278/8 Ocak 1862, Def'a: 628.

⁸⁴ BOA, MKT. MVL, 138/66.

⁸⁵ BOA, MKT. UM, 480/17; *Tercüman-ı Ahvâl*, Muharrem 1278/30 Temmuz 1861, Numro: 22.

⁸⁶ Mehmet Yılmaz, *Konya Vilâyetinde Muhacir Yerleşmeleri (1854-1914)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (b.d.t.), Konya, 1996, 137.

⁸⁷ Konya'daki bu yerleşim yerleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Kırımlı, *Türkiye'deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşmeleri*, 485-526.

⁸⁸ BOA, MKT. MHM, 219/55.

muhacirlerinden Canbay Efendi ve takımında olan ailelerin⁹⁰ Kırşehir'e iskân edildikleri görülmektedir. Kırşehir'deki yerleşmeler Dalakçı, Darıözü, Değirmenözü, Gökeşme, Sıdıklı Kumarkaç, Üçkuyu ve Yeniköy (Nogaykızıközü)'de gerçekleşmişti.⁹¹ Kırşehir'de iskân işlerinin ağır yürüdüğü, muhacir iskân memuru Vehbi Paşa'nın ölmesiyle birlikte bu göreve bir yıl boyunca kimsenin atanmadığını, iklim koşullarının muhacirleri etkilediğini ve muhacirlerin sefalet çektikleri görülmektedir.⁹² Muhacir Komisyonunun ilk yıllarında Uzunyayla bölgesinde yaptığı sistemli iskân politikasını Kırşehir'de de takip ettiğini söylemek de pek mümkün değildir.

Yapılan iskânlar dışında farklı bölgelere yerleştirilmiş, ancak iskân edildiği bölgeye çeşitli sebeplerle uyum gösteremeyen muhacirlerin de Konya tarafına sevk edildiği olmuştur. Örneğin Balkanlar'da Drama'ya giden 32 hane 101 nüfusa dört ay boyunca münasip yer bulunamayınca⁹³ Konya eyaletine bağlı Kırşehir sancağındaki akrabalarının yanlarına gitme istekleri kabul edilmişti.⁹⁴ Bu muhacirlerin Drama'da geçirdikleri dört ay boyunca alamadıkları yevmiyeleri de dağıtılmak üzere Muhacir Komisyonuna gönderilmişti.⁹⁵

2.1.3.3. Büyük Çerkez Göçü (1864) Sürecindeki Çalışmalar

Çerkezler kısaca Kuzey Kafkasya'nın Azak ve Karadeniz sahilleri ile bu sahillere en yakın step ve dağlık bölgesinde yaşayan ahali olarak tanımlanmaktadır.⁹⁶ Kafkasya'da tam hâkimiyet kurmak isteyen Ruslar 1858 yılından itibaren Çerkez ve Abaza kabilelerin önüne iki seçenek koymuşlardı: Birincisi; Rusya'nın belirlediği bölgelerde⁹⁷ yaşama mecburiyeti, ikincisi; Osmanlı topraklarına göç etmek. Rusların amacı; Çerkezleri savunması kolay dağlardan ovalara indirip, dağıtarak bölgede Rus-Kazak yerleşimleri yapıp daha kolay kontrol sağlamayı içeriyordu.⁹⁸ Rusya'nın yapmış

⁸⁹ BOA, MKT. MHM, 469/59.

⁹⁰ BOA, MKT. UM, 536/29.

⁹¹ Kırımlı, *Türkiye'deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşmeleri*, 461-474.

⁹² Ahmet Gündüz, "XIX. yüzyılda Kırşehir'e Yerleştirilen Nogay Muhacirleri", *Turkish Studies*, (Winter 2012), Vol. 7/1, 1221-1223.

⁹³ Kırşehir'e iskân için hareket eden Drama'daki muhacirlerin gemi ile önce İstanbul'a ulaştıkları anlaşılmaktadır 5 Eylül 1861 (BOA, MKT. NZD, 365/70).

⁹⁴ Ahmet Gündüz, "XIX. yüzyılda Kırşehir'e Yerleştirilen Nogay Muhacirleri", 1222.

⁹⁵ BOA, MKT. DV, 200/46.

⁹⁶ Mirza Bala, "Çerkezler", *İslâm Ansiklopedisi*, C.3, MEB Yayınları, İstanbul, 1997, 375.

⁹⁷ Ruslar Çerkezlerin Bjeduğlar, Makhoşlar, Kemirguveyler ve Kuban'ın sağ tarafındaki ovalara gitmelerini istiyordu (Bedri Habiçoğlu, "Göçün veya Sürgünün Nedenleri", *Çerkezlerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 Sempozyum Kitabı*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 2001, 120).

⁹⁸ Bala, "Çerkezler", *İslâm Ansiklopedisi*, 384; Habiçoğlu, "Göçün veya Sürgünün Nedenleri", 120.

olduğu plan bir anlamda en az masrafla Kafkasya'nın hâkimiyet altına alınmasını hedefliyordu. Çerkezler ise dağlardan inip ovalara yerleşmeyi, silah bırakmayı ve Rusların uygulamak istediği diğer politikalara uymayı reddettiler.

Rusya, Çerkezleri göç ettirmeye yönelik politikalarını yavaş yavaş uygulamaya koydu. 21 Ocak 1860 tarihinde İstanbul'a yaklaşık 18 bin kişi gönderildi.⁹⁹ 5 Kasım 1861'de Karadeniz'in çeşitli limanlarına bir haftada ulaşan kişi sayısının yaklaşık 10 bin olduğuna dair gazete haberleri çıktı.¹⁰⁰ 10 Ağustos 1863 tarihli bir gazetede ise Anadolu'da bulunan göçmen sayısının yaklaşık 200 bin olduğu ifade edilmişti.¹⁰¹

Çerkezlerin göçünü hızlandırmak için Ruslar 10 Mayıs 1862'de bir komisyon kurdu. Komisyon, Rus gemicilik ve ticaret çevreleriyle göçmenlerin taşınması için görüşmeler yapıyor ve teşvik için göç edenlere aile başına on ruble para veriyordu.¹⁰² Bu teşvik politikası yanında Ruslar bölgede askerî harekâtı da ihmal etmediler. Yapılan mücadelelerde Çerkezlerin güçlü askerî üssü Kbaada'nın 21 Mayıs 1864 tarihinde düşmesiyle Kafkas Savaşları noktalandı ve büyük bir göç olayı başladı.¹⁰³

9 Ekim 1864 tarihli İngiliz Elçisi Stuart'un Sağlık Kurulu'ndan (Board of Health) aldığı rapora göre Kafkasya'dan göç eden kişi sayısı 180 bin olarak tahmin edilmekteydi.

Tablo 2.5. Büyük Çerkez Göçü ile Gelen Göçmenler¹⁰⁴

Yer	Kişi sayısı
Bandırma	13.630
Rodos	13.188
Mudanya	10.498
İzmit	6.034

⁹⁹ *The Bristol Mercury*, 21 Ocak 1860.

¹⁰⁰ *The Morning Chronicle*, 5 Kasım 1861.

¹⁰¹ *The Morning Post*, 10 Ağustos 1863.

¹⁰² Tuğan Kumuk (T.H. Kumikov), "Çerkezlerin Türkiye'ye Sürgünü", *Vatanından Uzaklara Çerkezler*, çev. Murat Papşu, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 2004, 22.

¹⁰³ Kafkaslardan başlayan büyük Çerkez göçüne İngiliz gazeteleri de yer vermişti. Bu gazetelerdeki bazı haber örnekleri için bkz. *Manchester Courier and Lancashire General*, 23 Mayıs 1864; *Western Daily Press*, 23 Mayıs 1864; *Morning Post*, 14 Temmuz 1864; *Hertford Mercury and Reformer*, 18 Temmuz 1864; *Glasgow Herald*, 3 Eylül 1864.

¹⁰⁴ Bkz. Ek 4.

İzmir	4.895
Gelibolu	4.463
Çayağzı (İstanbul)	3.981
Gemlik	2.377
Selanik	2.134
Çandarlı	2.881
Silivri	1.600
Çanakkale	1.300
Toplam	66.981

Ayrıca bu sayıya daha önceden İstanbul'a gelmiş olan 5.511 kişi, yolculuk sırasında ölen 1.393 kişi ve sağlık ofisine ulaşan kayıtlarda ortaya çıkan farklılıktan kaynaklı 321 kişi de eklenince toplam 74.206 kişilik bir göçmen grubunun Osmanlı topraklarında olduğu anlaşıyor.¹⁰⁵ Bununla birlikte kayıt altına alınamayan göçmen girişi ile bu miktarın daha fazla olacağı anlaşılmaktadır.

Kafkasya'dan deniz yoluyla gelen göçmenlerin çoğu Osmanlı topraklarına en kısa sürede giriş yapmak için Karadeniz sahillerine yöneliyordu. Bu anlamda Trabzon, Sinop ve Samsun en önemli liman noktalarıydı. Özellikle Trabzon, Muhacir Komisyonunun *sahildeki merkezi* rolünü üstlenirken, çevresindeki illerde şubesi olarak hizmet etmekteydi. Trabzon, göçmenlerin ilk varış noktası olduğu gibi Anadolu içerisindeki göçmenlerin yer değiştirmesi durumunda da hareket noktası olabiliyordu.¹⁰⁶

Muhacir Komisyonu ortaya çıkan bazı olumsuz durumlara (israf, zimmete para geçirme vb.) karşı kontrol mekanizmasını geliştirmek ve artan göçmen sayısına daha iyi müdahale edebilmek için çeşitli bölgelerde iskân işleriyle ilgilenen yeni bir memur

¹⁰⁵ TNA, F.O, 97/424; Nazan Çiçek, "Talihsiz Çerkezlere İngiliz Peksimet: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkez Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (Ankara 2009) C.64, S.1, 75-76.

¹⁰⁶ Muş'tan Trabzon'a gelen muhacirlerin Samsun'a gönderilmesi 8 Aralık 1863 (BOA, MVL, 661/13); Şark tarafına gitmek amacıyla Konya havalisinden Trabzon'a gelmiş Nogay muhacirleri 2 Mart 1864 (BOA, MVL, 657/57).

düzenlemesine gitmişti. Meclis-i Vâlâda bazı küçük değişikliklerle bu durumu 11 Nisan 1864'te onaylamıştı.

Tablo 2.6. Muhacir Komisyonunun Yeni Görevli Listesi (1864)

Memur	Görev Yeri
Necip Bey (Meclis-i Vâlâ mazbata ve evrak odası hülefasından)	Hüdevandigâr Eyaleti, Kütahya ve Karesi Sancakları
Hâşim Efendi (Meclis-i Vâlâ mazbata ve evrak odası hülefasından)	Konya Eyaleti
Muhtar Efendi (Meclis-i Vâlâ mazbata ve evrak odası hülefasından)	Ankara Vilâyeti
Hasan Bey (Meclis-i Vâlâ mazbata ve evrak odası hülefasından)	Kocaeli, Kastamonu, Bolu Sancakları
Kabûlî Paşa (İzmir Valisi)	İzmir
Yaver Efendi (İşkân-ı Muhacirin Komisyon Azası)	Amasya ve Canik
Salih Bey	Sinop ve Sivas
Tevfik Efendi (Eski Zabıta Müsteşarı)	Trabzon

Amasya ve Canik Bölgesinde bir değişiklik yapılarak bu bölgeye Yaver Efendi gönderilmişti. Görevlendirilen memurların yanına maaşlı bir tercüman verilmiş,¹⁰⁷ ihtiyaca binaen tercüman eksikliği olan bölgelerde muhacirden lisan bilenlerinin de görev yapabileceği belirtilmişti.¹⁰⁸ Ayrıca bölgedeki iskân işlerinin muhacirlerin ileri gelenleriyle (ümera, reis, ihtiyar, hoca) birlikte yapılması, bu muhacirlerin yapılacak çalışmaları onaylayacak bir mühür bastırmaları ve bu mühür suretlerinin Trabzon Valisi, Canik Mutasarrıfı ve Sinop Kaymakamı tarafından Muhacir Komisyonuna iletilmesi istenmişti.¹⁰⁹ Zabitan-ı askeriye de iskân işlerinde asayiş sorunları konusunda görevlendirilmişti.¹¹⁰

¹⁰⁷ Saydam, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, 112.

¹⁰⁸ BOA, MKT. MHM, 301/7.

¹⁰⁹ BOA, MVL, 854/44.

¹¹⁰ BOA, MKT. MHM, 292/31.

Aralık 1863'te Trabzon'a muhacirler için gerekli yaşam olanakları sağlanmadan 25 bin kadar muhacirin gelmesi buradaki yöneticileri zor durumda bırakmıştı. Muhacir Komisyonunun Trabzon Merkezi, Çerkezistan'dan Trabzon'a 25 bin muhacir geldiği ve bunları barındıracak yerleri olmadığını, kâtiplerin sarf ve tayinat defterini tutmakta yetersiz kaldıklarını bildirerek, acilen bu işlerin yapılması için merkezden muhasebeci ve muhasip kâtip gönderilmesini istemişti.¹¹¹ Ancak İstanbul'da yapılan görüşmeler neticesinde merkezden gönderilecek görevlilerin masraflı olacağından ihtiyaç duyulan kadroların mahallinden temin edilmesi gerektiği bildirilmişti.¹¹²

Muhacir Komisyonu Başkâtibi Yaver Efendi, 1863 yılı sonu ya da 1864 yılı başlarında muhacirleri iskân etmekle görevli memur olarak Trabzon'a gönderildi.¹¹³ Yaver Efendi'den sonra Muhacir Komisyonu Başkâtibi Zabıta Müsteşarı Tevfik Efendi tayin edildi. Konuyla ilgili olarak bir İngiliz gazetesi şöyle haber yapmıştı: "*Osmanlı Hükümeti olumsuzlukları azaltmak için mümkün olan her aracı kullanıyor. Çerkez göç kolonizasyonu işi için özel bir komisyon (Muhacir Komisyonu) var. Bu komisyonda önceden Yaver Efendi görevliyken şimdi eski polis müsteşarı Tevfik Bey komisyonun (Trabzon Şubesi) başkanlığına geçti ve Trabzon'a geldi*".¹¹⁴

Trabzon'a gelen muhacirler kalıcı iskân bölgesine gidinceye kadar Trabzon'da kalıyordu. Bu muhacirler için geçici yatacak yer bulmak büyük bir problemdi. Komisyon çeşitli hanelere bir takım yerleştirmeler yapmış olsa dahi muhacir sayısına oranla hane sayısının az olması pek çok muhacirin açıkta kalmasına yol açmıştır. Muhacirlerin en azından üstleri açıkta kalmasın diye Trabzon'daki top sundurmaları muhacirler için tahsis edildi¹¹⁵ ve Samsun'dan çadır istendi.¹¹⁶ Gelen çadır sayısının yetersiz olması neticesinde daha fazla çadırın Tophane-i Amire tarafından tedarik edilip vapur ile yola çıkarılması kararlaştırıldı.¹¹⁷ Ayrıca Trabzon'a gelen muhacirlerden vapur ve ekmek ücreti alınmaması da ilgililere tebliğ edildi.¹¹⁸

¹¹¹ Ayşe Pul, "Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhacirlerinin İskânı (1860-1864)", *Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu*, (09-11 Ekim 2008), C.I, Önder Matbaacılık, Ankara, 2009, 554.

¹¹² BOA, MKT. MHM, 302/29.

¹¹³ BOA, MKT. MHM, 293/3.

¹¹⁴ *Glasgow Herald*, 16 Mayıs 1864.

¹¹⁵ BOA, MKT. MHM, 289/98; BOA, MKT. MHM, 290/48.

¹¹⁶ BOA, MKT. MHM, 288/27.

¹¹⁷ BOA, MKT. MHM, 295/75

¹¹⁸ BOA, MKT. MHM, 290/28.

Trabzon’da bulunan Çerkez muhacirler için harcanan toplam miktar 20 Haziran 1864 tarihi itibarıyla 264.632 kuruşa ulaşmıştı.¹¹⁹

Çerkez göçünün azalmasıyla birlikte Trabzon’da kapsamlı bir muhacir teşkilâtına da gerek kalmamıştı. Nitekim Sadarettin verilen bir emre göre Trabzon’a artık muhacir gitmediğinden muhacir işleriyle görevli bir takım memurların 24 Aralık 1864’te Dersaadet’e dönmesi bildirildi.¹²⁰

2.1.4. Muhacir Komisyonunun Kapatılması ve Küçültülen Bir Yapının Ortaya Çıkması: Muhacir İdaresi/Komisyonu

Zorunlu nedenlerle kurulan Muhacir Komisyonu, 1865 yılından sonra muhacir sayısındaki azalma ve muhacirlerin büyük bir bölümün iskân edilmesi ile görevini kısmen tamamlamıştı. Komisyonun yürütmüş olduğu görevler çeşitli birimlere dağıtılmıştı. Buna göre; muhacirlerin çeşitli hukuksal sorunları Adliye Nezaretine, iskân ile alakalı hususlar, dilekçelerin halledilmesi ve tayinat işlemleri Zaptiye Nezaretine, muhacirlerin taşradan gelecek talepleri/yazıları ve sırf mülkî işleriyle ilgili görevleri de Meclis-i Vâlâya devredilmişti.

Muhacir Komisyon görevlilerinin ayda yaklaşık 35.000 kuruş alması da görevi azalan bir yapı için çok külfet olduğundan 27 Kasım 1865 tarihinde komisyon kapatılmıştı.¹²¹ Komisyonun kapatılması ile komisyonda çalışan bazı görevlilerin Rûsumat Emanetine¹²² bazı görevlilerin de farklı dairelere zorunlu yer değiştirme hali ortaya çıktı.¹²³

Muhacir Komisyonu, göç edenlerin düzenli bir şekilde yerleştirilmesi, hasta olan muhacirlerin tedavi edilmesi,¹²⁴ muhacir çocukların eğitim için okullara yerleştirilmesi,¹²⁵ kimsesiz çocukların evlatlık verilmesi, sahipsiz yetişkin kızların evlendirilmeleri¹²⁶ konularında başarı göstermişti.¹²⁷

¹¹⁹ BOA, C. DH, 201/10016.

¹²⁰ BOA, MKT. MHM, 321/28.

¹²¹ Saydam, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, 113.

¹²² Rûsumat Emaneti: Gümrük İdaresi. (Sahil Güvenlik Komutanlığı, *Dünya Sahil Güvenlik Teşkilatları*, Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul, 2013, 25.)

¹²³ BOA, MVL, 489/16; BOA, MVL, 489/107.

¹²⁴ BOA, MKT. NZD, 304/19; BOA, MKT. NZD, 384/52.

¹²⁵ BOA, İ. MMS, 17/721; BOA, MKT. MHM, 177/29.

¹²⁶ BOA, MKT. NZD, 329/28; BOA, MKT. MHM, 198/100.

¹²⁷ Saydam, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, 114.

Muhacir Komisyonu kaldırıldıktan sonra muhacir işlerinin diğer birimler arasında dağıtılması muhacir meselelerini sonuçlandırmadı ve çok geçmeden bu alanda idari bir boşluk ortaya çıktı. Muhacir ve iskân işleriyle ilgili olarak çeşitli güçlükler baş gösterdi ve bu durum yeni bir oluşum için çalışmaları hızlandırdı. “*İskân-ı muhacirin hakkında bazı mevadî müzakere etmek üzere Meclis-i Vâlâ Dairesinde komisyon teşkil olacağından*” şeklinde başlayan bir belge ile yeni bir oluşumun kurulacağı sinyalleri veriliyordu.¹²⁸ Osman Paşa’nın teklifiyle daha önceki kadar kapsamlı olmasa da yeni bir muhacir idaresi/komisyonu yapılanmasına karar verildi. Muhacirlerin işlerine bakmak için dört kâtip bir tercümandan oluşan bir idare kuruldu. Söz konusu teşkilatın çalışma kadrosuna bakıldığı zaman eskisi kadar geniş bir komisyon olmadığı ve daha çok bir “*muhacir idaresi*” şeklinde olduğu görülmektedir.¹²⁹ Bununla birlikte eski alışkanlıktan ya da idare ve komisyon kelimelerinin birbirinin yerine kullanılmasından dolayı yeni kurulan bu idare için “muhacir komisyonu” ifadesinin de kullanıldığı görülmektedir.¹³⁰

Yeni yapılanan Muhacir İdaresinde çalışan memurlar ve çalışma ücretleri ise şöyledir; İsmail Efendi 650 kuruş, Hüsnü Bey 400 kuruş, Ahmet Bey 300 kuruş, Baha Bey 300 kuruş¹³¹ olup idarenin Sultan Ahmet Camisi civarında çalıştığı anlaşılmaktadır.¹³²

1867 yılı içerisinde dört bin hane kadar Abaza muhacirin göç edeceği anlaşılnca Muhacir İdaresi teklifiyle Trabzon, Samsun ve Sinop Limanlarına her türlü muhacir işiyle meşgul olmak üzere memurlar tayin edildi.¹³³ Muhacir İdaresi başkanı Ömer Paşa, Abaza muhacirlerin peksimet, ilaç ve elbise masraflarına ilişkin çalışmalar yapıp 1868’de Meclis-i Vâlânın yerini alan Şurâ-yı Devlete sundu.¹³⁴

Muhacir İdaresi/Komisyonu için muhacir masrafı olarak 1871 yılında 377 bin kuruş bütçe ayrılmış ve bunun 275 bin kuruşunun ödenmiş, geri kalan miktar ihtiyaçları

¹²⁸ Belgede Maliye Nezareti Celilesinden iskân işlerinin mali boyutları üzerine istihdam edilecek bir memur istenmekteydi 9 Ekim 1865 (BOA, MVL, 873/22).

¹²⁹ A.Saydam, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, 114-115; *Muhacir İdaresi* ifadesi kullanılan bazı belgeler için bkz. BOA, MVL, 1054/5; BOA, MVL, 1049/9.

¹³⁰ BOA, İ. MVL, 556/24966.

¹³¹ BOA, İ. MVL, 556/24966; Saydam, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, 114.

¹³² Muhacirlere yardım etmek isteyen hayırseverlerin Sultanahmet civarındaki Muhacir Komisyonuna müracaat etmeleri istenmişti. Sadece nakdî olarak değil yiyecek, içecek ve elbise yardımının da kabul edileceği gazetede ilan edilmişti (*Tasvir-i Efkâr*, 3 Kanun-ı Evvel 1280/15 Aralık 1864, Numro: 153).

¹³³ Bu memurlar ve maaşları için bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, 115.

¹³⁴ BOA, ŞD, 2389/8; BOA, İ. ŞD, 9/455.

karşılamadığı için ek olarak 2300 kuruş daha ilave edilmiştir.¹³⁵ Komisyonun işlevi gibi bütçesi de sınırlıdır.

20 Temmuz 1871 tarihli bir kayıttan Muhacir Komisyonu Başkanı olarak Velîyüddin Paşa'nın görev yaptığı anlaşılmaktadır.¹³⁶ Daha sonra Komisyona 26 Nisan 1873'te Muammer Paşa'nın başkan olduğu görülmektedir.¹³⁷ Muammer Paşa Muhacir Komisyonu reisiyken vefat etmesi¹³⁸ üzerine idare/komasyon tekrar bir değişiklik geçirmiştir. 1875 yılında komasyon Zaptiye Nezaretine bağlı bir daire haline getirilmiştir. Bu yeni düzenleme ile mevcut yapının giderleri azaltılmış böylelikle harcamaların yaklaşık yarısından fazlasına dair bir tasarruf sağlanmıştı.¹³⁹

Muhacir İdaresinin başkaca ne tür faaliyetlerde bulunduğu kayıtlara pek yansımamıştır. İdarenin hizmet ettiği döneme ilişkin veriler genellikle ferdi muhacir başvuruları ile ilgili olup kapsamlı bir muhacir çalışması yaptığı görülmemektedir.

¹³⁵ BOA, İ. DH, 629/43723.

¹³⁶ BOA, ŞD, 2395/34.

¹³⁷ Muammer Paşa'nın reis-i sabık (eski başkan) Veli Paşa yerine nakledildiği görülüyor. Anlaşılan Velîyüddin Paşa'nın ismi kısaltılarak Veli Paşa olarak kullanılmış (BOA, İ. DH, 665/46351); Şurâ-yı Devlet Azası Muammer Paşa'nın Muhacir Komisyonu reisliğine tayini (30 Nisan 1873) için bkz. BOA, MKT. MHM, 453/35.

¹³⁸ Saydam, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, 116; Muammer Paşa'nın komisyon başkanlığını sürdürdüğü sırada öldüğüne 9 Mayıs 1901 tarihli bir belgede rastlanılmaktadır. Belgede “*Muhacir Komisyonu Reisi iken vefat eden Müşir Hacı Muammer Paşa*” ibaresi bulunmakta olup, belge Paşa'nın eşine maaş bağlanmasıyla ilgilidir (BOA, DH. MKT, 2481/127).

¹³⁹ Faruk Kocacık, “Balkanlar’dan Anadolu’ya Göçler”, *Osmanlı Araştırmaları*, (İstanbul 1980), S.1, 158-159.

2.2. 1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI İLE KURULAN MUHACİR KOMİSYONLARI

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı Devleti için her yönüyle büyük yıkımlara yol açtı. Maliyesi kötü durumda olan Devlet, yüz binlerce göçmene de ev sahipliği yapmak zorunda kaldı.¹⁴⁰ Devlet, beklenmeyen muhacir akını karşısında Şehremaneti ve Zaptiye Nezareti gibi kendine has görevleri olan birimlerle muhacir işlerini yürütemeyeceğinin farkına vardığından yeni oluşumlar için harekete geçti. Muhacir işlerini halletmek için 3 ayrı komisyon kuruldu. Bu yapılanmalardan ikisi Padişah'ın yönetiminde:¹⁴¹ *Umum Muhacirin Komisyonu* ve *Muhacirin-i Encümen-i Âli*, üçüncüsü ise Padişah tarafından görevlendirilen paşa unvanlı kişilerin yönetiminde olduğu *İdare-i Umûmiye-i Muhacirin Komisyonu*'dur.¹⁴²

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sürecinde ve sonrasında ortaya çıkan göçmen akını karşısında şaşırان Osmanlı Devleti'nin muhacir işlerini düzenlemek için üç ayrı komisyon (yardım komisyonları hariç) oluşturması ortaya çıkan panik hâli ve sistemsizliğin yansımasıdır. Nitekim zamanla bu kurumların yapmış olduğu işlerin benzerliği ve hazineye getirmiş olduğu külfet, muhacir kurumlarının birbirleriyle birleşmesi ya da başka bir birime bağlanmasına yol açmıştır.

2.2.1. Umûm Muhacirin Komisyonu

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonucu ortaya çıkan muhacir akını karşısında Padişah'ın göçmen işleriyle bizzat ilgilendiği ve başkanlığını yürüttüğü bütün komisyonların üstünde bir yapıya sahip olan ve çok kısa bir süre faaliyette bulunan “*Taht-ı Himayen Hazret-i Hilafet penahide Bulunan Muhacirin Komisyonu*” kurulmuştu.¹⁴³ Komisyon, yüklenmiş olduğu yetkiler, görev ve sorumlulukları

¹⁴⁰ Yaşanan göç sürecini ve İstanbul'da göçmenlerin sıkıntılarını veciz ifadeler ile 364 beyit halinde anlatan bir hatırat için bkz. Hüseyin Raci Efendi, *Tarihçe-i Vak'a-i Zağra*, Kervan Kitapçılık, İstanbul, (b.t.y.), 258-302.

¹⁴¹ 19 Ocak 1878 tarihli bir İngiliz belgesi padişahın muhacirlere sempati ile yaklaşarak muhacir işlerini üzerine aldığı ifade etmektedir (TNA, F.O, 424/67, No:108, s.51).

¹⁴² Komisyonun ismi bazı kaynaklarda (*Devlet Salnamesi*, 1295/1878, (b.y. ve b.t.y.) 222) *İdare-i Muhacirin Komisyonu* olarak geçerken, *Dersaadet Muhacirin Hakkında Hazırlanan Talimat*'ın 1. maddesinde *İdare-i Umumiye-i Muhacirin* şeklinde ifade edilmektedir (BOA, İ. MMS, 2786/59).

¹⁴³ 28 Şubat 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, HH, d. 15673); Belgede toplantı tarihi olarak yıl 1293 olarak yazılmıştır ancak takip eden toplantı tutanaklarının Mart 1294/1877 tarihli olması bu tarihin yanlış yazıldığını ve doğrusunun 1294 olması gerektiğini göstermektedir.

dolayısıyla *Umûm Muhacirin Komisyonu* olarak isimlendirilmiş¹⁴⁴ ve tam olarak hangi tarihte kurulduğu belli olmamakla birlikte 1877-1878 yıllarında hizmet etmiştir.

Komisyunun kabul edilmiş bir nizamnamesi bulunmamakla beraber görev, yetki ve sorumluluklarını yaptığı toplantıların tutanaklarından çıkarmak mümkündür. 4 Mart 1294/1877 tarihinde yapılan toplantıda Komisyon kendi görevini şöyle tanımlamaktadır; Umûm Muhacir Komisyonunun esas işi muhacirlere ait bütün emirlerin uygulanmasını takip etmektir. İdare-i Muhacirin Komisyonu ve buna bağlı birimler ise sevk ve iâşe maddeleri dağıtımı gibi işlemleri yapmakla yükümlüdür.¹⁴⁵ Umûm Muhacir Komisyonu gerekli gördüğü noktada iâşe ve sevk için de müdahalelerde bulunmaya yetkili olup, kurumun dedikleri emir mahiyetinde yerine getirilmeliydi. Alt muhacir komisyonlarının gerekli işlemleri geciktirdiği ve toplantılarını yapmadıkları durumlarda Umûm Muhacir Komisyonu gerekli yaptırımlarda bulunabilirdi.¹⁴⁶

2.2.2. Umûm Muhacir Komisyonunun Kadrosu

Komisyonun birinci başkan olarak Sultan II. Abdülhamit, ikinci başkan olarak Sait Paşa¹⁴⁷ ve bazen de vekâleten Münif Paşa¹⁴⁸ başkanlık etmiştir.

Komisyunun idari yapılanması Padişahın himayesinde gerçekleştiği için üst bir kurul özelliği göstermektedir. Üst kurul özelliği arz eden Komisyon Padişah'tan aldığı güç ile bütün muhacir işlerine müdahale etme yetkisini kendisinde toplamıştır.

Komisyunun 10-13 üyesi bulunmaktadır. Üye sayısının değişkenliği muhacir işlerinin yoğunluk kazanmasıyla Komisyona yeni katılımların olmasından kaynaklanmaktadır. Toplantı tutanaklarından tespit edilebildiği kadarıyla üye isimleri şöyledir; Fehim Paşa, Cemil Paşa, Süleyman Efendi, Hasan Fehmi, Mavroni Efendi, Mehmet Efendi, Hayri Efendi ve Eşref Efendi'dir. Muhacir işlerinin artması ve kontrol

¹⁴⁴ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, TTK, Ankara, 1999, 73; Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri 1878-1908*, Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Trabzon, 1996, 117-118.

¹⁴⁵ 4 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, HH, d, 15673).

¹⁴⁶ 25 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, Y. PRK. KOM, 1/27).

¹⁴⁷ Sait Paşa (1840-1914): Tam adı Mehmet Sait Paşa'dır. Kanun-ı Esasi çalışmalarında Sultan II. Abdülhamit'e müşavirlik yapmıştır. 9 defa sadaret makamına getirilmiş olmasıyla bu alanda rekor kırmıştır. Toplamda 7 yıl 2 ay sadrazamlık görevini yürütmüştür (Azmi Özcan, "Said Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C.II, YKY, İstanbul, 2008, 491-492).

¹⁴⁸ Münif Paşa (1828-1910): Tam adı Mehmet Tahir Münif Paşa'dır. Sultan II. Abdülhamid döneminde Tahran Büyükelçiliği ve Maarif Nazırlığı yapmış Osmanlı devlet adamı (Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali*, İsis Yayınları, İstanbul, 2003, 105).

için yeterli üye bulunmaması dolayısıyla Şura-yı Devlet azasından Fazıl Bey, Edirne Mebuslarından Şerif Bey ve Fuat Efendi de dönem dönem Komisyon üyeliği ile görevlendirilmiştir.

2.2.2.2. Umûm Muhacir Komisyonunun Mali Kaynakları

Komisyonun ihtiyaçları hazineden karşılanmıştır. Bununla birlikte büyük miktarda para gerektiren işlemler için Komisyonun kendisine kaynak arayışı içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar Komisyon, Padişah himayesinde olsa da Devletin ekonomik anlamdaki kötü durumu pek çok kurum gibi Komisyonu da zor durumda bırakmıştı. Bu çaresizlik durumu Komisyonu ilginç bir ekonomik kaynağa yöneltmişti. Maliye Nezaretinden Rus işgaline uğramış bölgelere ayrılan bütçenin yakın vadede o bölgelere harcanamayacağı belirtilerek bu paraların muhacir işlemlerinde kullanılmak üzere Komisyona verilmesi talep edilmişti.¹⁴⁹ Maliye Nezaretinin verdiği cevap bilinmemekte beraber Komisyona ait toplantı kayıtlarından maliyede de para kalmadığı anlaşılmaktadır.

2.2.2.1. Umum Muhacir Komisyonunun Faaliyetleri

1877-78 yılları arasında kısa bir süre faaliyet gösteren Umûm Muhacir Komisyonu tarafından yapılmış 26 toplantıda faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır.¹⁵⁰ Toplantılarda Komisyonun bir üst kurul gibi çalıştığı açık bir şekilde anlaşılmakta ve Devletin bütün birimlerine iş yaptırma noktasında Padişah'ın desteğini aldığı hissedilmekte veya hissettirilmektedir. Her ne kadar toplantı tutanaklarında muhacirlerin ihtiyacı için çeşitli idari birimlerden yardımlar istendiği gözüküyorsa da bu istekler ricadan öte *kısmi emir* niteliği taşımaktadır. Komisyonun gerekli gördüğü devlet görevlilerini (rütbesine bakılmaksızın) toplantı divanına çağırıp dinleme hakkı bulunuyordu. Muhacirlerin bütün dilekçelerini Komisyon kendi bünyesinde topluyor, ilgili kurumlara kendisi havale ediyor ve yapılacak işlemleri de titizlikle takip ediyordu.

¹⁴⁹ 1 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, HH, d, 15673); Komisyonun Maliye Nezaretine başvurarak bazı orman ve maden gelirlerini de istediği görülmektedir (4 Mart 1294/1877 tarihli toplantı. BOA, HH, d, 15673).

¹⁵⁰ Toplantı tutanaklarına ilişkin olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yaptığımız taramalarda bir defter (BOA, HH, d, 15673) ve bir klasörde (BOA, Y.PRK. KOM, 1/27) tasniflenmiş farklı kayıtlar bulunmuştur. Ancak bu defter ve klasör karşılaştırıldığında bazı toplantı kayıtlarının mükerrer olduğu anlaşılmıştır.

Toplantılar genellikle her gün yapılmakla beraber, bazen iki günde bir toplanıldığı ve toplanma saati olarak genellikle 18.00 ve 19.00 zaman dilimlerinin kullanıldığı görülmektedir. Komisyonun toplantı tutanakları iki nüsha halinde hazırlanmış, nüshalardan biri Padişah'a iletilmiştir.¹⁵¹ Diğer nüshanın Komisyonda kalması ve toplantı kayıt işini yapmak için Hazine-i Hassa kâtiplerinden iki kişinin Komisyonda istihdam edilmesi kararlaştırılmıştı. Ayrıca gelir-gider kayıtlarına dikkat edilerek, toplantılarda yapılan görüşmelerde alınan kararların her gün komisyon başkanı tarafından Padişah'a sunulması ile nihaî kararı Padişah'ın vereceği ifade edilmişti.¹⁵² Komisyon muhacirlere ait işlemlerin geciktirilmemesi için doğrudan doğruya vilayetin en yetkili idarecisi ile yazışma yapma kararı almıştır. Toplantılarda alınan kararların uygulanmasına azami derecede dikkat gösterilmiş ve nelerin yapılıp-yapılmadığı ayrıntılı bir şekilde kayıtlara yansımıştır.

2.2.2.3.1. Muhacirlerin Sevk ve İskânı

Osmanlı Devleti, 93 Harbi ile başlayan beklenmedik bir göçmen akını ile karşılaşacağını düşünmediği için bir ön çalışma yapmamış ve göçmen akınına hazırlıksız yakalanmıştı. Bu nedenle iskân sahası araştırma işi göçmenlerin gelişinden sonra gerçekleştirildi. Örneğin Komisyon tarafından Suriye ve Zor sancağının idarecilerine telgraf gönderilerek bölgedeki iskân sahalarının araştırılarak rapor edilmesi¹⁵³ savaştan sonra gerçekleştirmiş ve koşullar Devleti iskân sahası aramaya yöneltmiştir. Ancak gelecek cevap geciktiğinden, bölgeye muhacir sevk edilip edilemeyeceği öğrenilememiştir. Bununla birlikte muhacirler kötü durumda bulunduğu için acele edilmesi gerekliydi. Muhacirlerin kalacak yerleri konusundaki problem öncelikle olarak camilerin kullanılması ile çözülmüştü. Bu amaçla muhacirler öncelikle sayılarına göre çeşitli camilere yerleştirildi. Ancak muhacirlerin yatacak yer bulamamasından kaynaklı olarak camileri kullanması çeşitli sağlık sorunlarına yol açtı. Özellikle temizlik koşullarının sağlanamaması neticesinde Komisyon camilerde bulunan muhacirlerin uygun mahallere taşınmasını kararlaştırdı. Bu amaçla Ayasofya ve Yeni Cami'de bulunan muhacirlerin Çamlıca, Fenerbahçe, Kızıltoprak, Maltepe taraflarındaki

¹⁵¹ Padişaha sunulan toplantı tutanaklarının düzenli bir şekilde özel olarak hazırlandığı diğer nüshalardan kâğıt özellikleri ve süslü çerçeveleri ile ayrıldığı görülmektedir. Padişaha sunulan toplantı kayıtlarına yönelik bir örnek için Bkz. Ek 5.

¹⁵² 4 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, HH, d, 15673).

¹⁵³ 28 Şubat 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, HH, d, 15673).

han ve bağ köşklerinde kalabilme durumları hakkında araştırma yapılmasına karar verildi. Taşınılacak bölgelerin muayene işlemleri için Komisyon üyelerinden Fehim Paşa ve Cemil Paşa görevlendirildi. Cemil ve Fehim Paşalardan gelen rapora göre; bölgede beş bin kişilik bir iskân sahası olduğu bilgisine ulaşıldı. Muhacirlerin taşınması için Komisyon emrine Şirket-i Hayriye İdaresinden¹⁵⁴ vapur tahsis edildi. Ayrıca yapılacak nakil işlemine yardım etmeleri konusunda Üsküdar mutasarrıflığı ile diğer ilgili kurumlara gerekli bildirimler yapıldı.¹⁵⁵

Alemdağ'da muhacirler için barakalar inşa edilmesi için tahkikat yaptırılmış ve tahkikat neticesinde bu bölgede de en az üç bin nüfus barınabileceği tespit edilmişti.¹⁵⁶ Muhacirlerin haneleri yapılıncaya kadar geçici olarak çadırdaki kalmaları düşünüldüğünden İstanbul'da çadır işi yapan bütün esnaf Komisyona çağrılarak ellerindeki stokların belli bir bedelden alınacağı belirtildi. Esnafın elindeki çadır sayısının yeterli olmadığını gören Komisyon geçici iskânı sağlamak için ordunun elindeki fazla çadırların da kullanılması için ordu birliklerine çağrıda bulundu.¹⁵⁷

Komisyon, ülke genelinde iskân için elverişli boş arazilerin tespit edilmesi ve tarım arazilerinin kullanım koşullarının değerlendirilerek kendisine iletilmesi için çeşitli vilayetlere telgraflar gönderdi. Halep vilayetinden gelen cevabî telgrafa göre Fırat boyunda 10 bin, Habur Nehri boyunda 20-30 bin muhacirin iskân edilebilecek bir alan bulunmaktaydı. Ancak bölgede muhacirlerin tarım faaliyeti ile elde edeceği ürünleri satacağı bir pazar bulunmadığı da vilayet tarafından Komisyona bildirilmişti. Yine Halep Mebusu Suat Efendi'de Amik ve Çukurova'da muhacir iskân edilebileceği ile ilgili olarak Komisyona teklif sunmuş, bunun üzerine Komisyon da mebusu davet ederek görüşlerini almıştır. Hem Halep vilayetinden gelen layiha hem de bölge mebusu ile yapılan görüşmeden bölgenin iskân için elverişli olduğu anlaşılmıştır.

¹⁵⁴ Şirket-i Hayriye İdaresi: 1851 yılından 1945 yılına kadar yaklaşık yüz yıl İstanbul'da yolcu ve yük taşımacılığı yapan anonim şirket. Ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Koraltürk, *Şirket-i Hayriye (1851-1945)*, İstanbul Deniz Otobüsleri San. ve Tic. A.Ş. İstanbul, 2007.

¹⁵⁵ Ayasofya ve Yeni Cami civarında yaşayan muhacirlerin kısa sürede uygun yerlere nakledildikleri görülmektedir (7 Mart 1294/1877 tarihli toplantı BOA, HH, d, 15673).

¹⁵⁶ Alemdağ'da yapılan araştırma neticesinde 360 hanenin (metinde külliye) 36 günde inşa edileceği sonucuna ulaşılmıştı. Ayrıca Tersane-i Amire ve Tophane-i Amireden inşaat ve ağaç kesim işinde istihdam edilecek personel talep edilmiştir. (9 Mart 1294/1877 tarihli toplantı. BOA, HH, d, 15673); Personel talebini Erkan-ı Harbiye Reisi Mahmud Paşa tali bölüklerden 4 nefer vererek karşılamıştı (11 Mart 1294/1877 tarihli toplantı BOA, HH, d, 15673).

¹⁵⁷ 16 ve 25 Mart 1294/1877 tarihli toplantılar (BOA, Y. PRK. KOM, 1/27).

Komisyonun iskân anlamındaki çalışmaları sadece boş arazi tespit etmek olarak kalmamış aynı zamanda İzmir, Bursa, Aydın, Ankara, Sivas, Diyarbakır, Konya, Hüdavendigar vilayetlerine telgraf çekilerek bölgelerine şimdiye kadar ne kadar muhacir iskân edildiği ve daha ne kadar muhacir iskân edilebileceğinin bildirilmesi istenmişti.¹⁵⁸ Padişah da Komisyona İzmit'ten Anadolu içlerine doğru iskân için talimat vermiş, Komisyonda bu talimatı uygulamaya yönelik olarak plan hazırlama işini Nafia Nezaretine havale etmişti.¹⁵⁹

Yapılan saha araştırmalarında ve telgraflarda İzmir vilayetinde,¹⁶⁰ Bağdat civarında bulunan Neyhor(?) yolu güzergâhında,¹⁶¹ Gökyüze(?)'de,¹⁶² Minhaliç'te,¹⁶³ Ankara'da,¹⁶⁴ Aydın'da¹⁶⁵ iskâna elverişli noktalar olduğu tespit edildi. Komisyona gelen cevaplardan Trablus taraflarında 50 bin ve Antalya taraflarına ise 25 bin muhacirin iskân edebileceği sonucuna ulaşılmıştı.¹⁶⁶

Merkeze gönderilen raporlarla çeşitli iskân sahaları belirlense de iskân anlamında bir diğer sıkıntı da muhacirlerin bir noktadan ulaşım kolaylığı olacak başka bir noktaya götürülmesiydi. Bu amaçla Komisyon Rumeli'den muhacir taşınmasının kolay olacağını düşündüğü belirli noktalar tespit etmeye çalışmıştır. Muhacirlerin demir yolu olan istasyonlara ve liman bölgelerine toplanması için çağrılar yapıldı. Örneğin Şumnu'da bulunan muhacirlerin Varna'ya, Varna'da bulunan muhacirlerin ise deniz yoluyla İstanbul'a sevk edilmeleri için vapur gönderildi. Varna'da bulunan muhacirlerin kabile

¹⁵⁸ 7, 12 ve 15 Mart 1294/1877 tarihli toplantılar (BOA, HH, d, 15673); Ayrıca Halep vilayetinden gelen başka bir telgrafta Maraş, Islahiye, Pazarcık taraflarında 660 hanelik iskân bölgesi bulunduğu ifade edilmiştir.

¹⁵⁹ 6 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, HH, d, 15673).

¹⁶⁰ İzmir Vilayeti'ne 39 bin 800 muhacir gitmiştir. 11 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, Y. PRK. KOM, 1/27).

¹⁶¹ 4 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, HH, d, 15673).

¹⁶² 6 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, HH, d, 15673).

¹⁶³ Rumeli'den İstanbul'a gelecek olan 3 bin muhacir Minhaliç'e ve Hüdavendigar vilayetine sevk edilmişti. 9 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, HH, d, 15673); bölgede yapılacak iskân işleriyle İskân-ı Muhacirin Şubesi Başkanı Süleyman Efendi görevlendirildi. 12 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, HH, d, 15673).

¹⁶⁴ Ankara vilayetinden gelen cevapta muhacir iskânına elverişli noktalar bulunduğunu gösteren bir haritanın da gönderildiği ifade edilmişti. 29 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, HH, d, 15673). Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yapmış olduğumuz taramalarda bahsedilen haritaya tesadüf edilememiştir.

¹⁶⁵ Aydın vilayetinde yapılan çalışmada bu bölgeye 20 bin muhacir sevk edilebileceği tespit edilmişti. 15 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, Y. PRK. KOM, 1/27).

¹⁶⁶ 4 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, HH, d, 15673).

¹⁶⁶ 1 ve 2 Mart 1294/1877 tarihli toplantılar (BOA, HH, d, 15673); 12 ve 15 Mart 1294/1877 tarihli toplantılar (BOA, Y. PRK. KOM, 1/27).

kabile sevk edilmesi işiyle Mabeyn-i Humayun yaverlerinden Mahmut Bey Komisyon tarafından görevlendirildi.¹⁶⁷ Rumeli'den İstanbul'a gelen muhacirlerin iç bölgelere sevkîyatında ise Bandırma limanının önemli bir kavşak noktası olduğu görülmektedir.¹⁶⁸

Muhacirler için saha araştırması ve iskân noktalarına kolay ulaşım çalışması yapılmakla beraber muhacirlerden eski vatanlarına dönmek isteyenler de olmuştur. Komisyona gelen geri dönme talepleri değerlendirilirken Rusya ile yapılan savaşın dikkate alındığı bu anlamda hangi bölgelerin işgal edildiği, hangi bölgelerin tehlike altında olduğunu Komisyon yetkilileri bizzat Hariciye Nazırı ile görüşerek öğrenmeye çalışmıştır. Yapılan görüşmelerde Nazır sınırlar ve diğer anlaşmazlıklar konusunda muhtelit (karma) bir komisyon kurulacağını ifade etmiş ve Umûm Muhacir Komisyonu da muhtelit komisyonun çalışmasına göre hareket etme kararı aldı.¹⁶⁹

2.2.2.3.2. Muhacirlerin Cenaze İşlemleri

Muhacirlerin olumsuz sağlık koşulları dolayısıyla ölmesi çok sık karşılaşılan bir durumdur. Ölülerin hemen kaldırılmaması ve muhacir cenazelerinin rastgele yerlere defnedilmesi Komisyonun uğraştığı önemli sorunlardan olmuştur. Cenazelerin bu durumu bir takım salgın hastalıklara ve insan hayatını tehdit eden sonuçlara yol açmaktaydı. Defin işinin kontrolü anlamında ciddi sıkıntılar ortaya çıkmıştı. Komisyon kabristan işleri ile ilgilenmek üzere komisyon üyelerinden Eşref Efendi görevlendirdi. Gelen şikâyetler üzerine Almanya Sefarethanesi yakınındaki bulunan mezarlığa, Gümüşsuyu Kabristanı'na,¹⁷⁰ Ortaköy'ün üst taraflarına¹⁷¹ defin işlemi yasaklanmış ve yerel idarelere bu konuda uyarı yapılmıştır. Yapılan bütün uyarılara rağmen defin meselesi çözümlenemeyince Komisyon yeni adımlar atma kararı aldı. Bu amaçla belirli alanların dışında defin işlemi yapmanın yasak olduğuna dair Padişah'tan bir irade-i seniyye alınmış ve ayrıca Zabitan Müdürü Hasan Paşa, Komisyona çağrılarak alınan

¹⁶⁷ 12 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, HH, d, 15673).

¹⁶⁸ Alınan haberlere göre İstanbul'a 49 vagon muhacir geldiği, bu durum İstanbul'da bir kargaşaya sebep olacağından göçmenlerin Bandırma'ya sevk edilmeleri belirtilmiştir. 1 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, HH, d, 15673).

¹⁶⁹ Komisyondan Münif Efendi'nin Hariciye Nazırı ile görüşmek üzere görevlendirilmesi. 2 ve 11 Mart 1294 /1877 tarihli toplantı. (BOA, HH, d, 15673)

¹⁷⁰ 11 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, Y. PRK. KOM, 1/27).

¹⁷¹ 27 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, Y. PRK. KOM, 1/27).

kararların uygulanmasına azami derecede dikkat edilmesi bildirildi.¹⁷² Muhacirlerin cenazeleri için ise Ok Meydanı Kabristanı,¹⁷³ Şişli taraflarındaki münasip mahaller¹⁷⁴ belirlendi. Ayrıca cenaze sahibi muhacirlerin yetkili makamlara başvurmaları halinde defin işlemlerinin ücretsiz bir şekilde yapılacağı ilan edildi.¹⁷⁵

Muhacirlerin cenazelerini üstü açık bir şekilde taşımamaları için Komisyon harekete geçerek yeterli sayıda tabut teminine çalıştı. Muhacir cenazelerinin deniz yoluyla taşınması durumunda cenaze taşımaya uygun küçük vapur ve karada araba temin edilerek üstü kapalı bir şekilde nakil yapılması gerekliliği Şehremanetine bildirildi.¹⁷⁶ Ayrıca her gün ne kadar muhacir öldüğüne yönelik istatistikî çalışmalar yapılması işi de Şehremanetine havale edildi.¹⁷⁷ Şehremanetine verilen bu işlerin kontrol edilmesi işini yapmak üzere Umur-ı Sıhhiye Komisyonundan Aleksandro Bey görevlendirildi.¹⁷⁸ Alınan bu tedbirler ve özellikle ücretsiz defin işleminin gerçekleştirilmesi kısmen de olsa bir rahatlama sağlamıştır.

2.2.2.3.3. Temizlik Konusu ve Sağlık Çalışmaları

Muhacir sayısının fazla oluşu, kontrol edilemeyişi İstanbul'un bütün düzenini etkilediği gibi sağlık ve temizlik konusunda da ciddi problemlere yol açtı. Sağlık ve temizlik konusuna dikkat edilmemesi ölümcül hastalıklara sebep oluyordu.

Umûm Muhacir Komisyonu, öncelikli olarak camilerden nakil işlemini gerçekleştirecek araçları temin etmek ve temizlik işlerinin hızlıca yapılmasını sağlamak için Şehremaneti memurlarından bir komisyon kurulmasını istedi.¹⁷⁹ Ancak Muhacir Komisyonun bu istekleri Şehremaneti tarafından yerine getirilmeyince Komisyon üyelerinden Hasan Fehmi Efendi Şehremanetine gönderildi.¹⁸⁰ Yapılan görüşmede

¹⁷² 15 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, Y. PRK. KOM, 1/27).

¹⁷³ 18 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, Y. PRK. KOM, 1/27).

¹⁷⁴ Muhacirler için uygun kabristan arayışı işiyle Kasım Paşa ve Eşref Efendi görevlendirilmiş ve kabristan için Şişli ile Okmeydanı tarafları uygun görülmüştü. 25 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, Y. PRK. KOM, 1/27).

¹⁷⁵ 9 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, HH, d, 15673.).

¹⁷⁶ 16 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, Y. PRK. KOM, 1/27); Şirket-i Hayriye vapurlarından bir tanesi de muhacir cenazelerinin taşınması için görevlendirildi. 25 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, Y. PRK. KOM, 1/27).

¹⁷⁷ Şehremaneti hazırladığı cetvelleri günlük olarak Komisyona iletecekti. 20 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, Y. PRK. KOM, 1/27); Şehremanetinin iletmış olduğu bir cetvele göre 3886 muhacir çeşitli nedenlerden hayatını kaybetmişti. 25 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, Y. PRK. KOM, 1/27)

¹⁷⁸ 25 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, Y. PRK. KOM, 1/27).

¹⁷⁹ 1 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, HH, d, 15673).

¹⁸⁰ 6 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, HH, d, 15673).

Şehremanetinin yeterince personeli olmadığı ve tek başına bu işleri yapamayacağını anlaşılmaması sonucu başka birimler ile işbirliği yapılması kararlaştırıldı. Temizlik işleri için gerekli olan malzemenin temini için çalışma başlatıldı. Güç de olsa bir takım temizlik malzemeleri temin edildi. Güç bela temin edilen bu temizlik malzemeleri sınırlı olduğu için geliş güzel dağıtılmadı ve Zaptiye Nezareti bünyesine verildi. Bu temizlik malzemelerin kullanımı için Nezaretin izni gerekiyordu.¹⁸¹

Sağlık konusunda Komisyon ile birlikte koordineli çalışan kurumlar da bulunmaktaydı. Örneğin Meclis-i Sıhhiye tarafından Mekteb-i Tıbbiye hocalarından Miralay Aleksandro Bey'in sağlık konusunda umumi müfettiş olarak görevlendirildiği Komisyona bildirildi. Aleksandro Bey yapmış olduğu araştırmada mevcut hastanelerin yatak kapasitesinin 1340 olduğunu ancak muhacir hastalarına bu sayı yetmediği için birkaç hastanenin daha muhacirlere ayrılmasını istedi.¹⁸² Kısa zamanda muhacirlerin sadece tifo hastalıkları ile ilgilenecek bir hastane kuruldu.¹⁸³ Çeşitli binalar muhacir hastanesine dönüştürüldü. Bina olarak hastane sayısında artış olsa da doktor sayısında bir takım sıkıntılar vardı. Hastanelerde hasta muhacir sayısına yetecek doktor olmadığı için Mekteb-i Tıbbiye öğrencileri de görev yapmak durumunda kalmışlardı. Bütün bu iyi niyetli girişimler karşısında Aleksandro Bey Umur-ı Sıhhiye bünyesinde istihdam edilen doktor ve memurların yapmış oldukları vazifeleri layıkıyla yerine getirdiklerini Komisyona bildirdi. Komisyon da iyi niyetli çalışmalarda bulunmuş sağlık personeline mükâfat verdi.¹⁸⁴

Meclis-i Sıhhiye muhacirlerin sağlık durumlarının düzeltilmesi için alınması gereken önlemler konusunda Umum Muhacir Komisyonundan bir takım isteklerde bulundu. Örneğin muhacir sayısının fazla olduğu bölgelerde hastalıkların hızlı bir şekilde yayılma ihtimali olduğundan bazı bölgelerdeki muhacir yoğunluğunun azaltılması, hastalık oluşumunu engellemek için muhacir mezarlarının derin kazılması ve mezarların üzerine kireç dökülmesi bu isteklerden bazılarıydı.¹⁸⁵ Komisyon da gerek cenaze işlemlerine önem vererek ve gerekse temizlik konusunda adımlar atarak Meclis-i Sıhhiyenin görüşlerini uygulamaya çalıştı.

¹⁸¹ 25 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, Y. PRK. KOM, 1/27).

¹⁸² 20 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, Y. PRK. KOM, 1/27).

¹⁸³ 22 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, HH, d, 15673).

¹⁸⁴ 25 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, Y. PRK. KOM, 1/27). Aynı toplantıda bazı öğrencilerin dahi tifo hastalığına yakalandıkları belirtilmektedir.

¹⁸⁵ 28 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, HH, d, 15673).

2.2.2.3.4. Muhacirlerin Arz-ı Hal (Dilekçe) Taleplerinin Değerlendirmesi

Umum Muhacir Komisyonu muhacirlerin çeşitli taleplerini içeren bireysel ya da toplu şekilde yapılan başvuruları inceleyerek, çeşitli tetkikler yapmış ve bu taleplere cevap vermeye çalışmıştır. Diğer taraftan da Komisyon çözemeyeceği konuları gerekli makamlara havale ederek *çözüm merkezi* gibi de hizmet vermiştir. Muhacirlerden gelen dilekçeler genellikle iskân bölgesine çeşitli sebeplerle uyum sağlayamama dolayısıyla yer değişikliği talebi, bazı memurların kötü davranışları, yevmiye ve tayinat dağıtımında ortaya çıkan şikâyetler, şeklinde sıralamak mümkündür. Komisyonun yapılan şikâyetleri hemen değerlendirmeye aldığı, ilgili makamlarla temasa geçtiği ve yerinde kontrol için üyelerinden görevli tayin ettiği göze çarpmaktadır.

İskân noktalarına sevk edilen muhacirler bölgeye iklim dolayısıyla alışamayınca Komisyona başvurup yerlerinin değiştirilmesini talep ediyorlardı. Örneğin Hat(t)ukay kabilesinden Toman isimli bir şahıs elli Çerkez ailesinin İzmit'in havasına ve suyuna alışamadığını bu nedenle Ankara'ya havale edilmeleri konusunda Komisyona dilekçe vermişti. Komisyon da yapılan araştırma neticesinde kabile üyelerine hak vererek nakil işleminin gerçekleştirilmesi işini Şehremanetine bildirdi.¹⁸⁶ Benzer şekilde Adana'da iskân edilmiş elli hanelik Çerkez grubu da Bursa'ya gitmek için Komisyona başvurdu. Gerekli incelemelerden sonra muhacir gurubunun talebine olumlu yanıt verilerek işlemi gerçekleştirmek için Sevk-i Muhacirin Şubesi görevlendirildi.

Komisyonun ilgilendiği önemli bir konu da muhacirlerin dilencilik yapma meselesiydi. Abbas Efendi adında bir zatın bazı camilerde muhacirleri kullanarak dilendirdiği yönünde Komisyona bir başvuru yapılması üzerine üyelerden Hasan Fehmi Efendi konuyu araştırmakla görevlendirildi. Yapılan araştırma neticesinden bir takım önlemler alınarak muhacirlere gerekli nasihatler yapılmış ve dilencililiğin önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Muhacir işleri ile görevli kişilerin görevlerini suiistimal ettiğine dair de Komisyona çeşitli dilekçeler gönderilmiştir. Nitekim Nişantaşı'nda bulunan bazı muhacirlere memurlar tarafından kalp kırıcı muameleler yapıldığına yönelik şikâyet gelmesi üzerine bölgenin sorumlu Komisyon Şube Başkanı Hakkı Bey ifade için hemen Umûm Muhacir Komisyonuna çağrıldı. Şube başkanının ifadesinde böyle bir durum

¹⁸⁶ 2 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, HH, d, 15673).

olmadığını belirtmesine rağmen üyelerden Hacı Eşref Efendi yerinde kontrol için görevlendirildi.¹⁸⁷ Yapılan inceleme neticesinde muhacirlerin haklı olduğu kanısına varıldı ve şube başkanı Hakkı Bey azledilerek yerine Komisyon üyelerinden Hacı Eşref Efendi tayin edildi.¹⁸⁸

Muhacir dilekçeleri konusunu kısaca özetlemek gerekirse Umûm Muhacir Komisyonuna gönderilen dilekçeler hızlı bir şekilde sonuçlandırılmış ve muhacirlerin yararı için Komisyon tarafından gayretli çalışmalar yürütülmüştür.

2.2.2.4. Umûm Muhacir Komisyonunun Faaliyetlerini Sonlandırması

Muhacir sayısındaki yoğunluk nedeniyle idare mekanizması panik halinde aynı amaçlara hizmet eden çeşitli komisyonlar kurmuştu. Ancak bu durum birkaç başlı, paralel işleve sahip müesseselerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Özellikle bazı kurumların padişahın başkanlığında olması onları dokunulmaz hale getirdiği gibi gereksiz masraflara da kapı açmıştır. Farklı muhacir komisyon yapılarının aynı anda çalışması yetki ve kavram kargaşasına yol açtığından Umum Muhacir Komisyonunun faaliyetleri Nisan 1878 tarihinde sonlandırılmıştır.¹⁸⁹

¹⁸⁷ 6 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, HH, d, 15673).

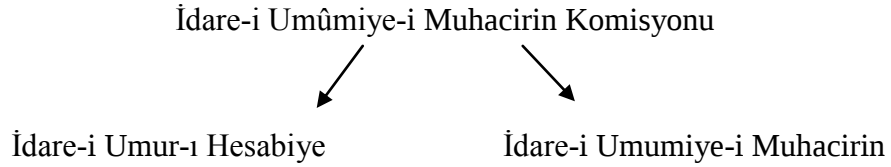
¹⁸⁸ 11 Mart 1294/1877 tarihli toplantı (BOA, HH, d, 15673).

¹⁸⁹ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, 73.

2.2.2. İdare-i Umûmiye-i Muhacirin Komisyonu

13 Ağustos 1877 tarihli iradede İdare-i Umûmiye-i Muhacirin Komisyonunun kuruluşu şöyle ifade edilmekteydi: Ruslar tarafından istila edilen mahallerden İstanbul'a ve diğer büyük şehirlere göç edilmesi nedeniyle ve Sohum'dan (ve civar iskelelerden), Trabzon'a (ve civar iskelelere) nakledilecek nüfusun iskânına ait tedbirler almak için merkez idaresi olarak Sadık Paşa başkanlığında, uygun görevlilerden oluşan bir komisyonun kurulması Padişah tarafından emredilmişti.¹⁹⁰

İdare-i Umûmiye-i Muhacirin Komisyonunun görevleri ve sorumlulukları Haziran-Ağustos 1878¹⁹¹ tarihinde 48 madde halinde yayınlanan *Dersaadet Muhacir İdaresi Hakkında Talimat*'ta¹⁹² açık bir şekilde tanımlanmıştı. Talimatnamenin birinci bölümüne göre teşkilat iki kısma ayrılmaktaydı:

Bu genel ayrımın haricinde görevi farklı olan Muhacirin-i Umur-ı Sıhhiyenin ihtiyaçları da İdare-i Umumiyyeden karşılanacaktı. İdare-i Umumiyyeye bağlı 20 şube¹⁹³ açılacaktı. Kurulacak birimlerde Saltanat-ı Seniyye'den ve halktan muteber insanlar bulunacaktı. Tüm şubelerde yeteri kadar kâtip, veznedar, zabıta, hademe ve çavuş çalışacaktı. Alınan kararlarda çoğunluk aranacaktı. İdare ve şube heyetleri Cuma günü hariç haftanın her günü toplanacaktı. Muhacirin-i Umur-ı Sıhhiye muhacir hastanelerinden sorumlu olarak haftada bir hastanelerdeki hasta ve vefat eden muhacirler hakkında Komisyona rapor verecekti.¹⁹⁴

Talimatnamenin ikinci bölümü *İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonuna* aittir. Muhacirler iskân yerlerine gidinceye kadar gerekli tayinatları Komisyon tarafından

¹⁹⁰ BOA, İ. DH, 754/61522; ayrıca bkz. EK 6.

¹⁹¹ Talimat Başbakanlık Osmanlı Arşiv kaydında 2 Şaban 1295/1 Ağustos 1878 tarihi ile yer almaktayken, talimatın sonunda ise tarih olarak 17 Cemaziyelahir Sene 95 ve 5 Recep Sene 94 tarihleri bulunmaktadır.

¹⁹² BOA, İ. MMS, 2786/59; Ayrıca talimatın tam metin olarak çevirisi için bkz. Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, 96-113; Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, 98-107.

¹⁹³ Kocacık, kişi sayısından yola çıkarak 12 şubenin açıldığını belirtmiştir (Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Göçler", 160). Ancak bir kişinin birkaç şubenin müdürlüğünü aynı anda yürüttüğünü hesaba katmamıştır. Talimatta belirttiği gibi 20 şube de açılmıştı (*Devlet Salnamesi*, 1297/1880, 35.defa, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1297, 92).

¹⁹⁴ *Dersaadet Muhacir İdaresi Hakkında Talimat*, mad. 1-9.

karşılacak ve muhtaç olan muhacirlere elbise yardımı yapılacaktı. Muhacirlerden iş yapabilme yeteneği olanlar istihdam edilecek ve çeşitli dairelerin amele ihtiyacını karşılamak için Komisyon ilgili dairelerle sürekli irtibat halinde olarak, muhacirleri bu kurumlara yönlendirecekti. Selanik ve Varna'da bulunan muhacirlerin iskân edilmesi için planlanan Suriye, Halep, Adana ve Zor sancağı gibi bölgelere gönderilmeleri ve bu amaçla öncelikle bu bölgelere yakın limanlara (Silifke, Antalya, Mersin İskenderun, Trablusşam, Akkâ ve Hayfa) yönlendirilmeleri sağlanacaktı. Anadolu'da belirlenen iskân bölgeleri (Kastamonu, Sivas, Aydın ve Hüdavendigar) için de yakın limanlar kullanılacaktı. Bu işlemler sırasında muhacirlerin tüm işlerine İdare-i Muhacirin Komisyonu azami ölçüde dikkat ve itina gösterecekti. Muhacirlerin Devletin yaptırdığı hanelerde ya da kira ile oturdukları hanelerdeki tamir masrafları Komisyon tarafından karşılanacaktı. Bir bölgeye iskân edilmiş muhacir izinsiz olarak bölgeyi terk ederse o muhacire yevmiye, hane kirası, yol masrafı gibi yardımlar yapılmayacaktı.¹⁹⁵

Talimatnamenin üçüncü bölümü *Umur-ı Hesabiye Şubesi* ile ilgili konuları içermektedir. Umur-ı Hesabiye Şubesi muhacirler için yapılacak yevmiye, tayinat ve her türlü harcamanın muhasebe kaydını günü gününe tutacaktı. İdare-i Muhacirin Komisyonu dâhil bütün muhacir işlemlerine ait harcamalar Umur-ı Hesabiye Şubesi vasıtasıyla gerçekleştirilecekti. Tüm parasal miktarlar şubenin veznesine yatırılarak işlemler *Muhasebe Şubesi* tarafından maliye kanun ve hükümlerine göre yapılacaktı. Muhasebe Şubesi yaptığı her işlemi kayıt altına alacak ve her an hesap verebilecek gibi hazır durumda bulunacaktı. Muhacirlere verilecek yevmiye Komisyon üyeleri nezaretinde verilecekti. Her şubeye ait defter şubenin kendisinde bulunacak ve herhangi bir eksiklik ya da suiistimal durumunda ilgili kâtipler sorumlu olacaktı.¹⁹⁶

Talimatnamenin dördüncü bölümü *Umur-ı İskâniye Şubesi* ile ilgilidir. İskân Şubesi sevk ve iskân işlerini yürütürken yapılan tüm işlemleri İdare-i Umumiye'ye bildirecek ve İdare-i Umumiyeden gelecek olan kararlara göre hareket edecekti. Karışıklıkları önlemek için muhacirlerden Anadolu'ya sevk edileceklerin vapur hareket saati ve hangi iskelelerin kullanılacağı beş gün öncesinden muhacirlere bildirilerek, ilan edilecekti. İskân Şubesi muhacirlere yer bulmak, muhacirleri iskele ve tren istasyonlarından alarak iskân noktalarına götürmek ile görevliydi. Yapılacak iskân

¹⁹⁵ *Dersaadet Muhacir İdaresi Hakkında Talimat*, mad. 10-18.

¹⁹⁶ *Dersaadet Muhacir İdaresi Hakkında Talimat*, mad. 19-32.

işlemlerinde hangi şube, nereye, ne kadar nüfus götürmüşse bunları kayıt altına alacaktı. Vapurlarda seyahat edecek muhacirlere bir günde varış noktasına ulaşamama ihtimali göz önüne alınarak iki günlük tayinat verilecekti. Başka bir yerde iskân edilen muhacirlerin akrabalarının yanına yerleşmek istemeleri durumunda gerekli araştırmalar yapılarak, mümkün mertebe bu isteklerin yerine getirilmesine çalışılacaktı.¹⁹⁷

Talimatnamenin beşinci bölümünde *Devair Şubelerine* ilişkin maddeler ele alınmıştır. Muhacirlerin iâşe ve diğer ihtiyaçları Devair Şubelerinin kontrolünde olacak ve İskân Şubesi ile birlikte iş yapacaklardı. Devair Şubeleri muhacirlerin rahat ve huzuru konusunda İdare-i Umumiyeden alacağı emirleri yerine getirecekti. Yevmiye alma konusunda takip edilecek sistem Devair Şubeleri tarafından muhacirlere öğretilecek, hali vakti yerinde olanlara ve servet sahibi olanlara yevmiye verilmemesi konusu takip edilecekti. Muhacirlerden yer değişmek isteyenlerin durumları şubelerce değerlendirilecek ve duruma ilişkin alınan kararlar İdare-i Umumiye Komisyonuna bildirilecekti.¹⁹⁸

Talimatnamede iki ilave madde bulunmaktadır. Bu maddelerin ilkinde yapılan düzenlemeye göre hareket edilmesi; ikincisinde ise şartların normale dönmesi ve muhacirlerin aslî vatanlarına dönmek istemeleri durumunda Devlet bunlara elinden gelen kolaylığı gösterecekti. Talimatname, dönemin gerektirdiği değişik şartlarla karşılaşılması durumunda yeni düzenlemeler yapılabileceği ve yeni maddeler eklenebileceği belirtilerek Şura-yı Devlet mühürüyle son bulmuştur.¹⁹⁹

2.2.2.1. İdare-i Umûmiye-i Muhacirin Komisyonunun Kadrosu

1295/1878 yılında Komisyon, “*İdare-i Muhacirin Komisyonu*” olarak isimlendirilmiş ve çeşitli birimlere ayrılmıştı. Alt birimlerde çalışan görevliler de dâhil olmak üzere bütün çalışanlar tek tek eski görevleri veya tanınabilecek özellikleri ile kaydedilmişti. Bu dönem beş birime ayrılan Muhacir Komisyonunun birimleri ve çalışan sayıları şöyleydi:

- 1- Komisyon Heyeti: 1 başkan (Sadık Paşa), 13 aza/üye, 1 başkâtip, 1 zabıt kâtibi, 1 evrak müdürü, 1 başkâtip yardımcısı, 1 zabıt kâtibi yardımcısı,

¹⁹⁷ *Dersaadet Muhacir İdaresi Hakkında Talimat*, mad. 33-40.

¹⁹⁸ *Dersaadet Muhacir İdaresi Hakkında Talimat*, mad. 41-45

¹⁹⁹ *Dersaadet Muhacir İdaresi Hakkında Talimat*, mad. 46-47 ve hatime başlıklı 48. madde.

- 2- Hesap İşleri Heyeti (Komisyon-ı Heyet-i Hesabiyesi): 1 muhasebe kalemi mümeyyizi, 1 muhasebe mümeyyizi, 1 muhasebe kâtibi, 1 baş veznedar,
- 3- Yardım Komisyonu (İlane-i Muhacirin Komisyonu): 1 başkan, 19 üye, 2 kâtip,
- 4- Yardım Komisyonu Hesap İşleri Heyeti: 1 muhasebe memuru, 1 sandık nazırı, 1 ambar nazırı, 1 nakit kâtibi, 1 eşya kâtibi, 1 sandık emini, 2 Ambar memuru,
- 5- Muhacir İskân Şubesi (İskân-ı Muhacirin Şubesi): Şeyh Süleyman Efendi başkanlığında görünen şubenin ne kadar personeli olduğu bilgisi salnamede yer almazken bu birime bağlı olarak Çamlıca'da İlane-i Muhacirin Şubesi Reisi olarak Beyoğlu Hukuk Mahkemesi Üyesi olarak Abdullah Bey'in ismi yer almaktadır. Buna göre Muhacir Komisyonunda çalışan toplam kişi sayısı 55'tir.²⁰⁰

1879 yılında Muhacir Komisyonunun yapısında ve çalışan sayısında bir takım değişiklikler yapıldı. Komisyon başkanı Emin Paşa tayin edildi. Komisyon başkanının ve ikinci başkan Behçet Paşa'nın herhangi bir birime dâhil edilmediği bir üst yapı şeklinde gösterilen ve dört birime ayrılan teşkilat şemasına göre;

- 1- İdare Kısmı: 5 üye ve 1 başkâtip,
- 2- Sevkiyat Kısmı: 7 üye, 1 zabıt kâtibi,
- 3- Yazı İşleri (Heyet-i Kalemîye): 1 mektupçu, 1 muhasebeci, 1 muhasebe kâtibi, 1 evrak müdürü,
- 4- İskân Şubesi: 1 başkan, 1 kara kontrol memuru (aynı zamanda üye), 1 deniz kontrol memuru (aynı zamanda üye), 1 kâtip ve 3 üye olmak üzere Komisyonunda toplam 27 kişi istihdam edilmişti.²⁰¹

1880 yılında Komisyon genişletilerek beş birime ayrıldı. Birinci başkan olarak Padişah'ın ifade edildiği Komisyonunda İsmail Paşa ikinci başkan olmuştu. Komisyon şu birimlere ayrılmıştı:

- 1- İdare Kısmı: 1 başkan vekili, 8 üye,
- 2- Sevkiyat Kısmı: 1 başkan vekili, 6 üye,

²⁰⁰ *Devlet Salnamesi*, 1295/1878, 222-226; Devlet salnamelerinde komisyon görevlileri daha detaylı olarak (sahip olunan nişanlar, bu nişanları hangi tarihte aldıkları vb.) yer almışlardır. Örnek için bkz. EK 7 ve 8.

²⁰¹ *Devlet Salnamesi*, 1296/1879, 34.defa, (matbaası yok), İstanbul, 1296, 90; Emin Paşa döneminde başkan, komisyon azaları ve başkâtibe aylık toplam olarak 39.500 kuruş maaş ödemesi yapılacaktı (BOA, İ. DH, 770/62714).

- 3- Yazı İşleri (Heyet-i Kalemiye): 2 muhasebeci, 1 mektupçu, 1 genel maaş kâtibi, 1 evrak müdürü,
- 4- Çeşitli Memurlar (Memurin-i Müteferrik): 1 iskân şubesi başkanı, 1 tezkere memuru, 2 müfettiş, 1 dilekçe (istida) memuru, 1 postacı,
- 5- Şube Reisleri (Şube-i Rüesa): Bu birime bağlı 20 şube bulunmakta olup, şubeler 1. 2. 3. şeklinde sınıflandırılmıştı. Ancak şubelerin sınırları ve konumları belirtilmemişti. 20 şubede çalışan başkan sayısı 12 olup bir başkan aynı zamanda birkaç şubeden sorumluydu.²⁰²

1878-1880 yılları arasında Komisyona değişik isimler başkanlık etmiştir. Kısa süreli olarak Naşit Paşa (1878)²⁰³ ve Mazhar Paşa (1879)²⁰⁴ başkanlık görevini yürüttü. Emin Paşa'nın komisyon başkanlığını yürüttüğü sırada vefat etmesiyle,²⁰⁵ İsmail Paşa (1879) başkanlığa tayin edildi. 15 Nisan 1880 tarihinde Muhacir Komisyonu başkanlığına bu görevi 14 yıl sürdürecektir olan Yusuf Rıza Paşa atandı.²⁰⁶ Muhacir Komisyonunun 1881 yılındaki örgütsel yapısı hakkında ise bir bilgi bulunmamaktadır.²⁰⁷

1299/1882 yılında Rıza Paşa başkanlığındaki Komisyon bünyesinde bazı değişikliklerin devam ettiği görülmektedir. Bu değişikliklere göre Komisyon;

- 1- İdare Kısmı: 6 üye, 1 başkâtip, 1 kâtip yardımcısı,
- 2- Sevkiyat Kısmı: 8 üye, 1 kâtip,
- 3- Yazı İşleri (Heyet-i Kalemiye): 1 muhasebeci, 1 evrak müdürü, 2 tahrirat kalemi mümeyyizi, 1 hesap heyeti mümeyyizi, 1 tezkire memuru, 1 muhasebe odası mümeyyizi, 1 veznedar, 1 hastane başhekimisi, 2 doktor, 2 müfettiş, 1 sevkiyat memuru, 1 postacı,

²⁰² *Devlet Salnamesi*, 1297/1880, 35.defa, Matbaa-i Amire, (b.y.y.), 1297, 91-92.

²⁰³ BOA, İ. DH, 771/62830.

²⁰⁴ BOA, İ. DH, 798/64716; BOA, İ. DH, 803/65081; BOA, BEO. AYN, d. 1553, s.1; Osman Nuri Engin, *İstanbul Şehreminleri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul, 1996, 162; Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, 109.

²⁰⁵ BOA, MKT. MHM, 484/12.

²⁰⁶ BOA, İ. DH, 803/65081; Ayrıca komisyon başkanı Rıza Paşa'ya bir konak yapılması (BOA, Y. PRK, HH, 11/62), odun ve kömür ihtiyacının da karşılanması (BOA, HH, d. 15469) için çalışma başlatılmıştı. Rıza Paşa'nın bir fotoğrafı için bkz. EK 9.

²⁰⁷ 1298/1881 yılına ait Devlet Salnamesinde Komisyona ilişkin bir bilgi bulunmaması Komisyon yapısında herhangi bir değişiklik olmamasından kaynaklanabilir. (*Devlet Salnamesi*, 1298/1881, 36.defa, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1298).

- 4- Muhacir Şubeleri: Üsküdar, Eyüp, Beyazıt, Fatih, Beşiktaş, Sultanahmet, Beyoğlu olmak üzere yedi ilçeden sorumlu 7 başkan,
- 5- İskân Şubesi Heyeti: 1 başkan, 4 üye, 1 başkâtip olmak üzere Komisyonunda toplam 45 kişi çalışmaktaydı.²⁰⁸

Yapılan bu düzenlemelerde göze çarpan yazı işlerinde daha önceki düzenlemelerden farklı olarak muhacir hastaneleri görevlilerinin de istihdam edilmesidir. Ayrıca daha önce rakamla ifade edilen şubeler artık ilçe olarak ifade edilmiş ve bu durum şube başkanları için belirli bir bölgede çalışma imkânını sağlamıştır.

1300/1883 tarihli salnamede Komisyon yapısal olarak çok büyük değişikliklere uğramamıştır. Sadece çeşitli birimlere bir-iki takviye yapılmıştı. İdare Kısmı: 10 üye, Sevkiyat Kısmı: 9 üye, Yazı İşleri: 21 üye, İskân Şubesi Heyeti: 6 başkan (Daha önce 7 ilçe şubesinden oluşan birimden Sultanahmet şubesinin çıkartılarak şube ve başkan sayısı 6'ya düşürülmüş) olmak üzere toplam görevli sayısı 53 kişi (başkan Rıza Paşa dâhil) olmuştu.²⁰⁹

1301/1884 tarihli salnamede Muhacir Komisyonu 3 birime ayrılmıştı:

- 1- Komisyon Heyeti: 1 Başkan (Rıza Paşa), 9 üye (üyelerden birisi aynı zamanda muhasebeci), 1 başkâtip, 1 başkâtip yardımcısı, 1 kıraat memuru (Komisyona gelen dilekçeleri okumakla görevli memur),
- 2- Rüesa ve Zabitan Aklâmı: Bu birim daha önce yazı işlerinin yapmış olduğu işleri üstlenmişti. 1 evrak müdürü, 3 mektubî kalemi memuru, muhacirin gelir memuru, 3 komisyon kalemi memuru, 1 veznedar, 1 başhekim, 2 doktor, 1 muhasebe odası memuru, 2 müfettiş, 1 sevkiyat memuru, 1 postacı,
- 3- Sevkiyat Şubesi Heyeti: 1 müdür, 4 aza, 1 başkâtip, 1 muayene memuru olmak üzere Komisyonunda toplam 36 kişi istihdam edilmişti.²¹⁰

1303/1886 yılında Komisyon genişletilerek Anadolu geneline yayılmış, çeşitli bölgelere muhacir işleriyle ilgilenmek üzere görevli memurlar tayin edilmiştir. Ayrıca Komisyon 4 birime ayrılmıştır:

²⁰⁸ *Devlet Salnamesi*, 1299/1882, 37.defa, Mahmud Bey Matbaası, (b.y.y.), 1299, 341-342.

²⁰⁹ *Devlet Salnamesi*, 1300/1883, 38.defa, Matbaa-i Ebuzziya, Konstantiniyye, 1299, 249-251.

²¹⁰ *Devlet Salnamesi*, 1301/1884, 39.defa, Maarif Nezareti Celilesinin Eser-i Tertibi, (by.y. ve b.t.y.), 401-403.

- 1- Komisyon Heyeti: 1 başkan (Rıza Paşa), 1 başkan yardımcısı (Behçet Bey), 7 üye, 1 başkâtip, 1 zabıt kâtibi,
- 2- Rüesa ve Zabitan Aklâmı: Bu birime bazı küçük eklemeler yapıldığı görülmektedir. 1 mektupçu, 1 tercüman (mütercim), 2 muhasebeci, 1 evrak müdürü, 1 sicil memuru, 1 komisyon kalemi memuru, 1 veznedar, 1 başhekim, 4 doktor (doktorlardan 2'si cerrah olarak belirtilmiş), 2 müfettiş,
- 3- Sevkiyat Şubesi: 1 başkan, 4 üye, 1 başkâtip, 1 sevkiyat memuru,
- 4- Muhacir İskân Memurları (İskân-ı Muhacirin Memurları): Bu birim yeni bir oluşum olarak devlet topraklarının çeşitli bölümlere ayrılması ile şekillenmiştir. İstanbul ve Edirne Vilayetleri 1 iskân memuru, Hüdavendigâr, Karesi, Ankara Vilayetleri 1 iskân memuru, Trabzon, Sivas ve Mamûretü'l-Azîz Vilayetleri 1 iskân memuru, Adana, Aydın ve Konya Vilayetleri 1 iskân memuru olmak üzere Komisyonda toplam 38 kişi görevlendirilmişti.²¹¹

1306/1889 yılında Komisyonun birimleri azaltıldı. Sevkiyat şubesi ile muhacir iskân memurları kısmı kaldırıldı ve toplam çalışan sayısı başkan dâhil 23 kişiye düşürüldü.²¹² Komisyon, 1307/1890 yılında sadece iki şube (komisyon heyeti ile rüesa ve zabitan aklâmı) 17 personel,²¹³ 1891 yılında iki şube 18 personel,²¹⁴ 1892 yılında iki şube 17 personel,²¹⁵ 1892 yılında iki şube 16 personel,²¹⁶ 1893 yılında iki şube 17 personel²¹⁷ olarak hizmet etti. 1894 yılındaki kayıtlarda Komisyonun “*Umum Muhacirin Komisyonu*” olarak isimlendirilerek iki şube ve 16 kişi ile çalıştığı görülmektedir.²¹⁸

Muhacir Komisyonu üyelerinden bir kişi 1890 yılında yetimhane ve dulhane (eramilhane) görevlisi, 1891-1894 yılları arasında bir kişi İstanbul - Rumeli Vilayeti iskân memuru ve iskân müfettişi olarak görevlendirilmişti. 1893 yılında bir kişinin muhacir hastaneleri sorumlusu olarak çalıştığı ve bu anlamda diğer yıllardan farklı bir istihdam uygulanmıştı.

²¹¹ *Devlet Salnamesi*, 1303/1886, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1303, 399-400.

²¹² *Devlet Salnamesi*, 1306/1889, 346-347. (Salname kapağında matbaa ve basıldığı yer ifadesi olmamakla beraber, *takvim-i evkat eyyam ve şühûr* ibaresi yer almaktadır).

²¹³ *Devlet Salnamesi*, 1307/1890, 45.sene, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1307, 390-391.

²¹⁴ *Devlet Salnamesi*, 1308/1891, 46.sene, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1307, 395-396.

²¹⁵ *Devlet Salnamesi*, 1309/1892, 47.sene, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1309, 424-425.

²¹⁶ *Devlet Salnamesi*, 1310/1892, 48.sene, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1310, 440-441.

²¹⁷ *Devlet Salnamesi*, 1311/1893, 49.sene, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1311, 470-471.

²¹⁸ *Devlet Salnamesi*, 1312/1894, 50.sene, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1312, 486-487.

2.2.2.2. İdare-i Umûmiye-i Muhacirin Komisyonunun Mali Kaynakları

İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonuna ait bütün yazışmalar ve muhasebe kayıtları Komisyonun kapatıldıktan sonra Dâhiliye Nezaretine intikal etmişti. Komisyonun 1878-1892 yıllarındaki harcamaları hazineden karşılanmıştı. Ancak bu dönemde hazineden verilen paranın miktarına ilişkin bir kayıt bulunmamaktadır. Bununla birlikte Komisyonun kapatıldığı 1893 yılındaki bütçe miktarı 1.750.000 kuruştur. Belirtilen miktarın 948.783 kuruşu Muhacir Komisyonunda çalışan memurların toplam maaş miktarı, geriye kalan 801.217 kuruş ise Komisyon masraflarının toplam miktarıydı. Sadaretin aldığı karar ile Komisyonun kapatılmasından sonra bütçesi de çeşitli birimlere dağıtıldı. Buna göre 734.826 kuruş Dâhiliye Nezaretine, 534.846 kuruş Komisyon merkezine bağlı olan şubelere, 420.315 kuruş muhacirin hastane ve dulhanelerinin nakledildiği Şehremanetine, 46.810 kuruş hazineye ve geriye kalan 13.203 kuruş ise Komisyon memurlarının yerleştirileceği resmi dairelere aktarıldı.²¹⁹

2.2.2.3. İdare-i Umûmiye-i Muhacirin Komisyonunun Faaliyetleri

2.2.2.3.1. İskân Çalışmaları

Muhacir işleri ile ilgilenen kurumlar İdare-i Umûmiye-i Muhacirin Komisyonu çatısı altında toplanınca, Komisyon ülke genelinde muhacirler ile ilgilenen tek yetkili kurum oldu. Buna göre Muhacir Komisyonunun bütün illerde teşkilatlanması, liva ve kazalarda mahalli memurlardan ve gönüllü ahaliden oluşan komisyon ve şubelerinin kurulması, bu komisyonları kurmaya yeterli memuru olmayan yerlerde ise muhacir işlerini, idare meclisleri ve belediyelerin yürütmesi kararlaştırıldı.²²⁰ Komisyonun ülke genelinde en önemli merkezleri; Anadolu'da Edirne, Hüdavendigar, Aydın, Trabzon, Konya, Sivas Adana, İzmit sancağı, Balkanlarda Selanik, Tırnova ve Manastır olmuştur. Komisyon bu belli başlı merkezlerin haricinde tüm ülke geneline yayılmak için bütün vilayetlere telgraf çekildi. Bu durum ilginç durumlara sebep oldu. Örneğin Yemen'den gelen cevapta bu bölgede muhacir olmadığı için muhacir komisyonu kurulmasına yer olmadığı bildirildi.²²¹

Vilayetler bünyesinde kurulan komisyonların başkanlığını valinin yapması, valinin başkanlık yapamadığı zamanlarda adliye müdürünün vekâletle işleri yürütmesi

²¹⁹ BOA, Y. A. RES, 72/12.

²²⁰ BOA, DH. MKT, 1749/57.

²²¹ 16 Kasım 1886 tarihli toplantı (BOA, Y. PRK. AZN, 2/54).

kararlaştırıldı.²²² Vilayetlerdeki en büyük idari amirin muhacir işlerinden sorumlu olması Devlet tarafından konuya nasıl bir hassasiyetle yaklaşıldığını göstermekteydi. Böylelikle kısa sürede, yetki karmaşası olmadan çözüme gidilmesi hedeflenmişti. Ancak bu mülkî amirlerin pek çok işle sorumlu olması ise ayrı bir sorundu.

Göçmenlerin yerleşebileceği arazileri tespit için İdare-i Umumiyenin alt bünyesinde çalışan bir *Arazi Tespit Komisyonu* oluşturuldu. Arazi Tespit Komisyonu, Muhacir Komisyonuna bağlı olarak Edirne, Selanik, Hüdavendigâr, Aydın, Ankara, Kastamonu gibi bölgelerde iskânâ müsait yerleri tespit edecekti. Arazi Tespit Komisyonu vilayetlerde vali başkanlığında çalışacak, Bâb-ı Vâlâ-yı Seraskeriden seçilecek azalardan kurulacak ve erkân-ı harp zabitanları Komisyona yardımcı olacaklardı. Arazi Tespit Komisyonu görevlileri vilayetlere bağlı kaza, sancak ve livalara bizzat giderek muhacirler için elverişli olan arazileri tespit ve tahkik edeceklerdi. Tespit edilen araziler mahallî idarelerin de onayladığı bir deftere kayıt edilerek, Muhacir Komisyonuna gönderilecek ve böylelikle göçmen iskânı bu noktalara yönlendirilecekti.²²³

Arazi Tespit Komisyonlarından gelen bilgiler ve *Dersaadet Muhacirin İdaresi Talimatı* çerçevesinde İstanbul, Selanik ve Varna'da bulunan ve nüfusu 200 bin civarı olan muhacirlerden 150 bininin Halep, Şam, Adana, Sivas, Ankara, Diyarbakır, Cezayir-i Bahr-ı Sefid ve Samsun'a sevk edilmeleri için çalışma başlatıldı. Bu amaçla Komisyonun muhacirlerin sevk işlemleri için Tersane-i Amire ve İdare-i Mahsusa'dan 4 vapur görevlendirilmesi isteği kabul edildi. Ayrıca muhacirlerin bütün ihtiyaçları ve sevkiyat işlemleri için irade-i seniyye ile Muhacir Komisyonundan gerektiği kadar üyenin oluşturacağı *Encümen-i Muvakkata* kurularak yapılan işlemlerin Komisyona bildirilmesine karar verildi.

Muhacirlerin iskân edilmesi düşünülen vilayetlere birer memur ve kâtip gönderilip yeteri kadar maaş verilecekti. Muhacirlerden iskân için haneler yapıldığı, hane inşaatlarının yetişmediği yerde yerli ahali tarafından misafir edilmeleri sağlanacaktı. Yapılan tüm bu işlemler tamamlandıktan sonra Muhacir Komisyonuna bilgi verilecekti. Muhacirler için yapılması düşünülen bütün bu işlemler için Padişahın da onayını alınmıştı.

²²² 27 Kasım 1886 tarihli toplantı (BOA, Y. PRK. DH, 2/2).

²²³ BOA, Y. PRK. KOM, 6/164.

Tablo 2.7. Muhacirlerin İskânı Düşünülen Yerler, Hane ve Nüfus Miktarları

İskân Bölgesi	Hane Sayısı	Nüfus Miktarı
Halep ve Zor sancakları	10.000	50.000
Şam	5000	25.000
Adana	5000	25.000
Konya	2000	10.000
Kastamonu	2000	10.000
Sivas ve Samsun	1000	5000
Kıbrıs	2000	10.000
Ankara	1000	5000
İskenderun yoluyla Diyarbakır	1000	5000
Cezayir-i Bahr-ı Sefid	100	500
Samsun İskelesinden Amasya'ya gönderilmek üzere	900	4500
TOPLAM	30.000	150.000

Bu tabloya rağmen belirtilen rakamların belirtilen bölgelere tam olarak gittiğini ifade etmek güçtür. Mevcut kayıtlardaki sayılara bakılırsa; Mart 1879'da Osmanlı Devleti kayıtlarına göre Dersaadet'te bulunan muhacir sayısı 68.649 kişiydi. Bu nüfusun 37.620'si Anadolu'ya sevk edilmişti.²²⁴ Eylül 1882'de Muhacir Komisyonu tarafından Padişah'a sunulmak üzere hazırlanan nüfus cetveline göre ise Dersaadet'te 43.898 nüfus bulunmaktaydı.²²⁵ Toplam nüfusun bir kısmının Anadolu'da iskân edilmek, bir kısmının eski topraklarına dönmek ve geri kalan nüfusun ise Dersaadet'te kalma isteğinde oldukları görülmektedir.²²⁶ İstanbul'da bulunan nüfus miktarına

²²⁴ BOA, Y. A. RES, 14/38.

²²⁵ Muhacir Komisyonu, hazırladığı nüfus cetvelini bağlı bulunan şubelerin kendi sınırları içerisinde yapmış olduğu çalışmaları bir araya getirerek oluşturmuştu. Bu nüfus cetvelinde Beyazıt Muhacirin Şubesi: 1665 hane - 6662 nüfus, Sultanahmet Muhacirin Şubesi: 2408 hane - 9632 nüfus, Fatih Muhacirin Şubesi: 2059 hane - 8238 nüfus, Eyüp Muhacirin Şubesi: 361 hane - 1445 nüfus, Beyoğlu Muhacirin Şubesi: 933 hane - 3750 nüfus, Üsküdar Muhacirin Şubesi: 1059 hane - 4219 nüfustan oluşmaktaydı. Mart 1882'de hangi şube sınırları içerisinde olduğu belli olmayan 3462 hane - 14.171 nüfusun Dersaadet'e geldiği belirtilmişti. 1080 hane - 4219 nüfusun iskân için sevk edilmiş ve toplamda 10897 hane - 43.538 nüfus Dersaadet'te kalmıştı. Ancak genel toplamın yanlış olduğu ve nüfus sayısının 43.898 olduğu görülmektedir (BOA, Y. PRK. KOM, 3/68).

²²⁶ Nüfus cetvelinde muhacirlerin yaşamak istedikleri yerleri kendilerinin arzu ettikleri ifade edilmişti. Bu ifadelerle göre toplam nüfusun 19.640'ı Dersaadet'te, 6050'si eski topraklarında, 8732'si ise Anadolu'nun uygun yerlerinde yaşamak istiyordu. Kimsesiz ve dul 9216 nüfusun ise Devlet tarafından Dersaadet'te

bakarak Komisyonun kısmen de olsa muhacirleri tespit ettiği yerlere gönderdiğini söylemek mümkündür.

Devlet politika olarak başkentte muhacir tutmak istemiyordu. Bu durum bulaşıcı hastalıklar, yeterli iskân sahasının olmaması ve Anadolu'daki toprakların işletilmesini sağlamak gibi gerekçelere dayanıyordu. Muhacir Komisyonu da bu politika doğrultusunda muhacirler için merkeze yakın-uzak kalıcı iskân noktaları araştırıyor ve göçmenleri bu bölgelere gönderiyordu.

Osmanlı Devleti, İdare-i Muhacirin Komisyonunun faaliyet gösterdiği yıllarda daha önceki tecrübelerinden ders alarak tahrirat-ı resmiye ve mürur tezkeresi gibi uygulamaları hayata geçirmişti. Tahrirat-ı resmiye muhacirlerin göç etmeden evvel bulundukları yetkili makamdan aldıkları resmi yazıydı. Mürûr tezkiresi ise Osmanlı Devleti topraklarında seyahat etmek için kullanılan iç pasaport olup, izin ve geçişlerin yapılmasına olanak tanıyan belgeydi.²²⁷ Ancak bu uygulamalara rağmen muhacir akınının önünü almak ya da muhacirlerin bir yerden başka bir yere gidişinin kontrolünü sağlamak pek mümkün olmamıştır.

İdare-i Umumiye Muhacirin Komisyonu ülke genelindeki tüm muhacir işlerinden sorumlu olmakla birlikte Komisyon toplantılarında daha çok Bulgaristan ve Şarkî Rumeli vilayetinden²²⁸ gelen muhacirlere ait işlemlerin ağırlık kazandığı görülmektedir. Padişah da Balkanlar'dan gelecek olan bu göçmenler konusunda herhangi bir suiistimalin olmaması için Komisyona yapılacak işlemlerde titizlik gösterilmesini emretmişti.²²⁹ Balkanlar'dan gelen muhacirler için Selanik vilayeti geçiş noktası olarak kullanmıştı. Özellikle Selanik limanının sahil boyunca düz bir şekilde uzanıyor olması muhacirlerin barınabilmesi için elverişli bir ortam sağlamaktaydı. Muhacirler Selanik'te toplanmakla beraber, tahrirat-ı resmiye ve mür'ur tezkiresi gibi olmayan muhacirlerin

kalması uygun görülmüştü. Bu muhacirlerin toplamı 43.538 olarak ifade edilse de rakamın doğrusu 43.638'di (BOA, Y. PRK. KOM, 3/68).

²²⁷ Mürur Tezkiresi için bkz. Hamiyet Sezer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18-19. Yüzyıl)", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXI/33, (2003), 105-124; Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men'i Mürûr ve Pasaport Nizâmnâmeleri", *Belgeler*, XV/19, (1993), TTK, 169-181.

²²⁸ Şarkî Rumeli Vilayeti: 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Antlaşması ile siyâsî ve askerî bakımdan Osmanlı Devleti'ne bağlı, idarî olarak ise Hristiyan bir vali tarafından yönetilecek olan 32.594 kilometrelik vilayet. Şarkî Rumeli doğudan Karadeniz, kuzeyden Bulgaristan, batıdan yine Bulgaristan ve Selanik, güneyden Edirne ve Selanik ile çevrilidir (Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, TTK, Ankara, 1992, 17-18).

²²⁹ 19 Ekim 1886 tarihli toplantı (BOA, Y. PRK, AZN, 2/54).

sevk edilmemesine yönelik talimatlar bölge idarecilerine bildirildi. Ancak durumun vahameti karşısında ortaya çıkan çaresizlik hali talimatları akim bırakmıştı.²³⁰ Bu geçiş noktalarında da yerel idareler muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılamakta zorlanmıştı.

İlk gelen muhacirler Edirne ile Dersaadet arasında iskân edildi. Bölgenin ilk yerleşim yeri olarak seçilmesi sonucu Edirne’de göçmenlere verilecek arazinin tespiti ve iskân işlerinin hızlı bir şekilde gerçekleşmesi için yerel bir komisyon kuruldu.²³¹ Edirne Komisyonunun yapmış olduğu araştırmalardan bölgede 50 binden fazla nüfusun iskân edilebileceği tespit edildi.²³² Ancak zamanla Edirne ve Dersaadet arasında nüfus yoğunluğu dolayısıyla Bursa, Mudanya, Aydın, Hüdavendigâr, Karesi, Sivas, Amasya ve Yozgat gibi noktalarda da yapılan çalışmalar neticesinde arâzi-i hâliyye²³³ topraklarında iskân uygulaması gerçekleştirildi.

Muhacir Komisyonu muhacirlerin iskân edildiği bölgelerden iletilen talepleri inceleyerek çözüme kavuşturmaya çalışıyordu. Bu bağlamda da muhacirlerin iskân edildikleri noktalarda bazı yer değiştirme talepleri oluyordu. Bu değişiklikler çoğunlukla muhacirlerin daha önce gelmiş oldukları topraklardaki yaşam standartlarını iskân edildikleri bölgelerde de aramalarından kaynaklandığı gibi, akraba bulundukları diğer göçmenlerin yanlarına gitme isteği de ön plana çıkıyordu. Bulgaristan ve Rumeli Şarkî’den gelen muhacirlerin akrabaları yanında iskân edilme istekleri incelenmiş, yapılan incelemeler genellikle Komisyon tarafından olumlu karşılandığı gibi sevkiyat masrafları da Komisyon tarafından finanse edilmiştir.²³⁴

Komisyon, Rus topraklarında kalan ve Osmanlı topraklarına göç etmek isteyen muhacirler için de çalışma yürütmüştür. Özellikle bu muhacirlerin Osmanlı topraklarına giriş yapabilmesi noktasında Rusya tarafında herhangi bir kanuni engel olup olmadığı konusu araştırılmaya çalışılmıştır. Muhtemel bir engel durumunda ise Komisyon,

²³⁰ Tahrirat-ı Resmiyesi olmayan bazı muhacirlerin Selanik’e gelmesi üzerine Selanik’te bulunan yöneticiler bunlar ile ilgili yapılacak işlemi Komisyona sormuştur. Komisyonda gerekli yardımların yapılması ve muhacirlerin açıkta bırakılmamasını ifade etmiştir. 2 Kasım 1886 tarihli toplantı (BOA, Y. PRK, AZN, 2/54).

²³¹ Edirne vilayetine ulaşan muhacirlerin hemen iskân edilmeleri ve sefalette bırakılmamaları için vilayet bünyesinde bir komisyon kurularak çalışmalara başlanmıştır. 16 Temmuz 1886 tarihli toplantı (BOA, Y. PRK, DH, 2/26).

²³² Edirne’de ne kadar muhacir iskân edileceğine dair yapılan çalışmalarda araz-i miriye, araz-i haliyye ve Padişah’a ait bazı çiftlikler ve aşar vergisi hâsılâtından elde edilecek gelir ile satın alınacak topraklarda 10 bin civarında hane yapılarak 50 bin nüfusun iskân edilebileceği bildirilmişti. 27 Kasım 1886 tarihli toplantı (BOA, Y. PRK, DH, 2/2).

²³³ Arâzi-i hâliyye: Sahipsiz topraklar (Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lûgat*, 36).

²³⁴ 27 Kasım 1886 tarihli toplantı (BOA, Y. PRK, DH 2/2).

muhacirlerin bulundukları kötü durumların Rusya'daki ilgili makamlara anlatılması ve gerekli izinlerin alınması noktasında Hariciye Nezareti üzerinden girişimlerde bulunmuştur.²³⁵

2.2.2.3.2. Sosyal Hizmetler

Komisyon hastaneler, dulhaneler, eytam mektepleri ve muhacirler için iş olanakları konusunda çalışmalar yürüterek, muhacirlerin sosyal hayata kısa sürede uyum sağlamalarına çalışmıştır. Muhacirlerin normal hayata dönmelerini sağlamak öncelikli hedef olmuştur.

Muhacirler gerek göç yollarında ve gerekse barındıkları yerlerde çeşitli hastalıklara yakalanmakta ve bu durum kötü sonuçlara yol açmaktaydı. Kötü sonuçları önlemek ve muhacirlerin sağlıklarını geri kazanmaları noktasında hastaneler kuruldu (muhacir hastaneleri). Komisyon tarafından hastanelere günlük olarak ne kadar hasta (muhacir) geldiği, ne kadar hastanın taburcu olduğu ve ne kadar muhacirin hayatını kaybettiği ayrıntılı olarak cetveller halinde kayıt altına alınıyordu.²³⁶ Böylelikle muhacirlerin sağlık durumları kontrol altında tutulmaya çalışılarak, muhtemel bir bulaşıcı hastalığın önceden tespit edilmesi amaçlanmıştır.

Dulhaneler; günümüz kadın sığınma evlerine benzer şekilde hizmet etmiş, Komisyon tarafından ihtiyaç sahibi olan kadınların barınabileceği yerler olarak tasarlanmıştır. Dulhaneler ile kimsesiz kadınların sokaklardan kurtarılması hedeflenmiştir.

Dulhanelerin dışında Komisyona bağlı olarak eytamhane ve muhacirin eytam mektepleri kurulmuştur. Eytamhane günümüzdeki kimsesizler yurdu, eytam mekteplerini ise yetimler okulu şeklinde karşılık bulmaktaydı. Bu mektepler ebeveynlerini kaybeden çocukların topluma kazandırılması için kuruldu. İdare-i Umumiye Komisyonu kimsesiz muhacir çocukların eğitimi için çeşitli nezaretlerle yazışmalar yapmış, uygun işlere

²³⁵ Batum'da bulunan 6 bin Müslüman muhacir Osmanlı Devleti'ne göç etme isteklerini Trabzon valisine iletmış vali de ne yapılması gerektiğini Komisyona sormuştur. Komisyon bu göçmenlerin kabul edilmesi yönünde karara varmıştır. 28 Aralık 1886 tarihli toplantı (BOA, Y. PRK. DH 2/2).

²³⁶ Muhacir hastanelerinin günlük jurnalleri ile ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivinde pek çok kayıt bulunmaktadır. Birkaç örnek için bkz. BOA, Y. PRK. SH, 2/45; BOA, Y. PRK. KOM, 7/69; BOA, Y. PRK. SH, 3/43; BOA, Y. PRK. KOM, 8/13; BOA, Y. PRK. KOM, 8/69; BOA, Y. PRK. KOM, 6/146; BOA, Y. PRK. SH, 2/57; BOA, Y. PRK. KOM, 7/47. Ayrıca bir kayıt örneği için bkz. EK 10.

yerleştirilmek üzere eğitim almalarına çalışmıştır. Ayrıca kimsesiz çocukların bir kısmı da bazı askeri okullara yerleştirildi.²³⁷

Kimsesiz muhacir çocuklar ile Padişah da yakından ilgilenmiştir. Padişah sokakta bulunan muhacir çocuklarının okullara yerleştirilmesi için Şehremanetine emir verdi. 25 Aralık 1881 tarihinde yapılan çalışmaya göre sahipsiz durumda bulunan 222 çocuk tespit edildi. Bu çocuklardan 188'i Tophane-i Amireye ve geriye kalan 34'ü Sanayi Mektebine kayıt edildi.²³⁸ Ayrıca kimsesiz durumda bulunan muhacir çocuklarının araştırılmasına sürekli devam edildi. Dulhanelerin, Eytamhaneleri ve muhacirin eytam mektepleri hemen hemen benzer amaçlarla kurulduğu için kayıtları da genellikle bir arada tutulmuştu.²³⁹

Anadolu'nun çeşitli yerlerine iskân edilmek üzere yola çıkarılan kadın ve çocuklara özel yardımlar yapılmıştır. Kadın ve çocukların hava muhalefetinden korunmaları için kalın elbise, şapka, yün giysi yardımları yapılmıştır.²⁴⁰ Bir anlamda Devlet, kadın ve çocuklar için pozitif ayrımcılık uygulamıştır.

Muhacirlerin istihdam sorunu için de Muhacir Komisyonu çalışmalarda bulunmuştur. Nezaretlere, belediyelere ve diğer kamu kurumlarına telgraflar çekilerek istihdam alanında çalışmalar başlatıldı. Muhacirler meslekî yeteneklerine göre istihdam edilmiş ve hatta muhacirlerin girmiş oldukları işlerdeki yevmiyeleri dahi takip edilmiştir. Örneğin Tophaneye yerleştirilen ve amelelik yapan muhacirlere yevmiye olarak diğer çalışanlardan az ücret ödenmesi rahatsızlığa sebep olacağından, gerekli iyileştirmenin yapılması Komisyon tarafından ilgili birimlere bildirilmişti.²⁴¹ Ayrıca muhacirlerden zanaat sahibi olanlara dükkân açabilmeleri için Komisyon tarafından sermaye yardımı yapılmıştı.

²³⁷ Askeri okullara yerleştirilen kimsesiz muhacir çocukların bazı kitapları Maarif Nezareti tarafından karşılanmıştı. “Gülhane’de bulunan Muhacirin Eytamhanesi’ndeki muhacir çocuklarından Gülhane Rüştüye-i Askeriyesinde okuyanların kitap ihtiyacı Maarif Nezaretinin yardımı ile giderilmişti” (BOA, DH, MKT, 1633/72); Bazı muhacir çocuklarının eğitimi için Tersane-i Amire’deki uygun bölükleri yerleştirilmeleri, talim ve terbiyelerinin böylelikle sağlanması için Meclis-i Vükelâ kararı da alınmıştı (BOA, Y. PRK. DH, 2/2).

²³⁸ BOA, Y. A. HUS, 169/30.

²³⁹ BOA, Y. PRK. KOM, 4/94; BOA, Y. PRK. KOM, 4/96; BOA, Y. PRK, MŞ, 2/11; BOA, Y. PRK, MŞ, 2/60; BOA, Y. PRK, MŞ, 2/91. Örnek için bkz. EK 11.

²⁴⁰ 6 Kasım 1886 tarihli toplantı (BOA, Y. PRK, AZN, 2/54); muhacirlerden kadın ve çocuk olanlar için tüm vilayetlere yazı gönderilerek elbise yardımı yapılması istenmiştir. 11 Aralık 1886 tarihli toplantı (BOA, Y. PRK. DH 2/2).

²⁴¹ 16 Kasım 1886 tarihli toplantı (BOA, Y. PRK. AZN, 2/54).

2.2.2.4. İdare-i Umûmiye-i Muhacirin Komisyonunun Kapatılması

Göçmen sayısının giderek azalması ve Komisyonunda çalışan memurların masrafının fazla olması²⁴² nedeniyle İdare-i Umûmiye-i Muhacirin Komisyonu 2 Ağustos 1893 yılında kapatıldı.²⁴³ Komisyon kapatıldıktan sonra muhacirlere ait işlerin yürütülmesiyle ilgili olarak Dâhiliye Nezareti görevlendirildi ve bu durum bütün Nezaretlere de tebliğ edildi.²⁴⁴ Komisyonun alt bünyesinde çalışan Umur-ı Sıhhiye bölümüne bağlı hastane ve dulhane ise Şehremanetine bağlandı.²⁴⁵

İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonunun kapatılmasıyla bu birimde çalışan memurların istihdam sorunu ortaya çıkmıştır. Muhacir Komisyonunun kapatılmasına rağmen muhacir işlerinin devam edeceği bilindiği için iş bilen Komisyon çalışanlarından bir kısmı Dâhiliye Nezareti bünyesine kaydırıldı. Muhacir işlerinde herhangi bir aksaklık olmaması için Komisyon bünyesinde çalışan polis ve diğer kolluk kuvvetlerinin görevlerinde herhangi bir değişiklik yapılmadı.

İdare-i Umumiye-i Muhacir Komisyonunun merkez teşkilatında çalışan görevli sayısı, kapatılmadan önce başkan dâhil 96 kişiye ulaşmıştı. Bu görevlilerden 44'ü Dâhiliye Nezareti bünyesinde bulunan Tahrir Kalemi, Sevkiyat Birimi, Yazışma Kalemi, Tahkikat İdaresi, Mektubî Kalemi gibi çeşitli birimlere kaydırılarak istihdam edilmişti. Dâhiliye Nezaretine görevlendirilen memurlar dışında Sadaret Kalemi Yazı İşlerine, Hazine-i Evrak Kalemine, Bâb-ı Âli Evrak Odasına toplam 15 memur görevlendirmesi yapıldı.²⁴⁶ Muhacir Komisyonundan Şehremanetine devredilen hastane

²⁴² 1296/1879 yılına ait bir kayda göre Komisyon çalışanlarına ödenen maaş toplam 65.777 kuruş, şubelere ödenen toplam maaş miktarı 35.271 kuruştur (BOA, Y. A. RES, 14/38); 1301/1884 yılında Muhacirin İdare-i Umumiye Komisyonunun haftalık masrafı 14 bin kuruştur (BOA, İ. DH, 991/78264). Komisyonun malî durumu içeren en geniş bilgiler ise 1307/1890 yılına aittir. Komisyonun ayrıntıları ile açıklanan malî kaydına göre; 1890 yılında muhacirler ve muhacir işleri için harcanan miktar 1.647.852 kuruştur. Bunun haricinde merkez idareye bağlı iskân-ı muhacirin memurlarına ödenen maaş miktarı 115.978 kuruş, masraflar ise 66.745 kuruştur. Hüdavendigar, Trabzon, Aydın, Konya, Adana, Edirne, Selanik, Tırnova, Manastır, İzmit sancağı, Çatalca ve muhacire tahsis edilen çiftliklerin masrafı 607.366 kuruş, adı geçen yerlerde çalışan iskân memurlarına verilen maaş ise 162.000 kuruştur. Bahse konu belgede Muhacir Komisyonuna bağlı tüm birimler ve bu birimlerde çalışan memurların maaşları tek tek kaleme alınmıştı (BOA, Y. A. HUS, 255/64); Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, 110-114; Komisyona ait genel muhasebe bilançosunu içeren bu kayıt Padişaha da sunulmuştur. (BOA, İ. DH, 1260/98971) Dar çerçeveli 1879 ve geniş kapsamlı 1890 yılları dışındaki dönemlere ait Muhacir Komisyonu muhasebe kayıtları Başbakanlık Osmanlı Arşivi tasnifinde görünmemektedir.

²⁴³ BOA, DH. MKT. MHM, 2063/38; BOA, MKT. MHM, 503/7.

²⁴⁴ BOA, DH. MKT. MHM, 2063/38.

²⁴⁵ BOA, BEO, 557/41747.

²⁴⁶ Sadaret Kalemine 2070 kuruş toplam maaşla 4 kişi, Hazine-i Evrak Kalemine 1420 toplam maaşla 5 kişi, Bâb-ı Âli Evrak Odasına 6 kişi 3050 kuruş toplam maaşla görevlendirildi (BOA, Y. A. RES, 72/12).

ve dulhanenin 31 kişilik personeli de görevini Şehremaneti bünyesinde yerine getirecekti. Bütün hesaplamaların dışında kalan 6 kişi ise “açıkta kalıp icap eden mahallere yerleştirilecek olanlar” şeklinde ifade edilmişti.²⁴⁷ Komisyonun kapatılması ile açıkta kalan memurların diğer dairelere geçiş sürecinde mağduriyet yaşamaması için memurlara yarı maaş ödeme yapılması da kararlaştırılmıştı (mazuliyet maaşı).²⁴⁸

²⁴⁷ BOA, Y. A. RES, 72/12.

²⁴⁸ Mazuliyet (işten çıkarma) Maaşı: Bir memurun eski çalıştığı yerden çıkarılıp, yeni çalışacağı yere yerleşene kadarki sürede, açıkta kaldığı sırada, geçimini sağlamak için verilen ücretti. Bununla birlikte Muhacir Komisyonu memurların diğer birimlere nakli hızlı bir şekilde yapılmıştı. Yine de bu uygulamaya göre Komisyon Başkanı Rıza Paşa'nın tam maaş (15.000 kuruş), diğer 56 memura ise yarı ödeme yapılması kararlaştırılmış ve hangi memurun ne kadar alacağı ayrıntılı olarak kayıt altına alınmıştı (BOA, Y. A. RES, 72/12).

2.3. 1897 OSMANLI-YUNAN SAVAŞI İLE KURULAN MUHACİRİN KOMİSYON-I ÂLİSİ

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti ekonomik, askerî, idarî pek çok sıkıntı ile birlikte büyük toprak kayıplarına uğramıştı. Bu durum Yunanistan'ı cesaretlendirerek, Girit²⁴⁹ ve Teselya'da bir takım kazanımlar elde edebilmek için de harekete geçirmişti. Yunanistan'ın Girit ve Teselya bölgesinde karışıklık çıkarma girişimleri ve son olarak Girit'i ilhak edip sınır tecavüzünde bulunması üzerine Osmanlı Devleti 17 Nisan 1897'de Yunanistan'a savaş ilan etti.

Yunanlılar savaş sırasında Preveze, Yanya ve Meluna Geçidi'ne yaptıkları saldırılarda başarısız oldu. Edhem Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu ise ileri harekâtla Yenişehir, Tırhala, Çatalca (Pharsala) ve Volo'yu herhangi bir direniş görmeden ele geçirdi. Böylelikle yaklaşık bir ay süren, Osmanlı Devleti'nin kazandığı son savaş noktalandı.²⁵⁰

Osmanlı Devleti'nin toprak kazanımları kendi aleyhine gören Rus Çarı arabuluculuk teklif etti. Avrupa Devletleri²⁵¹ ise bu tekliften bir ay sonra Yunanistan'ın Girit üzerindeki talebinden vazgeçmesi üzerine harekete geçti. Neticede 4 Aralık 1897'de İstanbul Antlaşması imzalandı. Bu Antlaşma ile Osmanlı Devleti ele geçirdiği toprakların büyük kısmını geri bırakarak küçük sınır değişikliklerine razı oldu, Yunanistan da 4 milyon lira savaş tazminatı ödemeye mahkûm edildi. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nın en önemli nedeni Girit'te yapılan sınır ihlalleri olmasına rağmen barış görüşmeleri ve antlaşmasında ilginç bir şekilde Girit konusu gündeme gelmemişti. Girit anlaşmazlığının stratejik bir takım hedefler nedeniyle Avrupa Devletleri tarafından ötelendiği anlaşıyordu. Nitekim barış antlaşmasının imzalanmasından iki hafta sonra

²⁴⁹ Girit: Girit Adası 250 kilometre uzunluğu ve 7.800 kilometre karelik genişliği ile Kıbrıs'tan sonra Doğu Akdeniz'de bulunan adaların en büyüğünü oluşturur. Ada, Akdeniz ile Ege Denizi arasında stratejik olarak önemli bir konuma sahiptir.

http://www.metinhulagu.com/images/dosyalar/20120302115455_0.pdf (e.t. 25.06.2014)

²⁵⁰ Bayram Kodaman, *1897 Türk-Yunan Savaşı (Teselya Tarihi)*, TTK, Ankara, 1993, 8.

²⁵¹ Avrupa Devletlerinin İstanbul'daki sefirleri, Devletlerinden almış oldukları yetkilerle Osmanlı-Yunan ilişkileri barış görüşmeleri ve Girit'in Yunanistan'a ilhakında önemli roller oynamışlardı. O dönem İstanbul'da görev yapan sefirler ise şöyledir: İtalyan Sefiri Komandor Pensa, İngiltere Sefiri Sir Korri, Avusturya Sefiri Baron Dukalis, Fransa Sefiri Mösyö Kanbon, Alman Sefiri Baron Zayormaylic'tir (Atom Damalı, *Osmanlı-Girit Sorunu Sultan'ın Kermesi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, 89).

18 Aralık 1897’de Avrupa Devletlerinin baskıları neticesinde Osmanlı Devleti’ne Girit’in muhtariyeti kabul ettirildi.²⁵²

Osmanlı ordusunun bölgeden çekilmesiyle Müslümanların gayrimenkulleri haczedilmiş ve eldeki mallar ucuz fiyatlarla el değiştirmeye zorlanıyordu. Yapılan çeşitli baskılar neticesinde özellikle Girit Adası’ndan kalabalık bir Müslüman grubu Osmanlı topraklarına doğru göç etmek zorunda kaldı.²⁵³

1894 yılında İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu kaldırılmış, göçmen işlerinin sorumluluğu yetki olarak Dâhiliye Nezareti ile Şehremaneti arasında paylaştırılmıştı. Muhacir işleri üç yıl bu iki kurumun idaresinde yürütülmüştü. Ancak 1897 yılında Osmanlı-Yunan Savaşı ile birlikte Osmanlı Devleti’ne yeniden bir göçmen akını olunca Muhacirin Komisyon-ı Âlisinin kurulması için çalışmalar başlatıldı.

Bulgaristan ve Bosna taraflarından göç eden Müslüman nüfus göç esnasında mal ve mülklerini yok pahasına satarak Osmanlı Devleti’ne sığınıyordu. Bu durum Meclis-i Vükelâ gündemine geldi ve Meclis de bir kararname ile yeni komisyon oluşturulmasına karar verdi. Bu karnameye ile göçmenlerin iskânlarını ve rahatlarını sağlamak için Padişahın himayesinde Tophane-i Amirede tespit edilecek bir mahalde haftada üç gün toplantı yapacak, başkanlığını Tophane Müşiri Zeki Paşa’nın yürüteceği bir *Muhacirin Komisyon-ı Âli* teşkiline karar verildi. Kurulacak komisyon Erkan-ı Harbiyeden dört, Dâhiliye Nezaretinden iki, Maliye, Ticaret, Nafia Nezaretlerinden birer kişi ve Orman İdaresinden bir kişi olmak üzere toplam on kişiden oluşacaktı.

Muhacirin Komisyon-ı Âlisinin teşkili ve vazifeleri Padişahın onayına sunularak, Padişahın gerekli göreceği düzeltmeler ışığında çalışmalar başlayacaktı. Komisyon, Dersaadet ve Anadolu’da bulunan muhacirlerin ikâmet edeceği yerlerin tahkik edilerek hazırlanması ve muhacirlerin sefaletten kurtarılarak rahata kavuşturulmasına hizmet edecekti. Ayrıca Komisyon göç eden muhacirlerin aslî vatanlarında bırakmış oldukları mal, mülk ve arazi için Hariciye Nezareti bünyesinde her türlü girişimde bulunacaktı.

²⁵² Niyazi Ahmet Banoğlu, *Tarihte Girit ve Osmanlılar Dönemi*, Kırmızı Beyaz Yayınları, İstanbul, 2005, 86-87; Damalı, *Osmanlı-Girit Sorunu Sultan’ın Kermesi*, 99.

²⁵³ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi V (1774-1912)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2009, 503; İbrahim Serbestoğlu, 1897 Türk-Yunan Savaşı’nda Ecnebilerin Zararlarının Tazmîni Meselesi, *OTAM*, S.34, (Güz 2013), 230-231.

Komisyon Kararnamesi 27 Kasım 1897 tarihli olup, Sadrazam, Dâhiliye Nazırı, Hariciye Nazırı, Ticaret ve Nafia Nazırı, Adliye Nazırı tarafından imzalanmıştı.²⁵⁴ Komisyon-ı Âli kuruluşunu bildiren kararnameye bir de ilave (zeyl) yapılmıştı. Muhacir işlerinin geciktirilmemesi için Padişahın seçeceği/tayin edeceği komisyon heyeti netleşinceye kadar çalışmalar başlatılacaktı. Bu amaçla Zeki Paşa Tophane’de uygun bir yerde çalışmalara başlayacak, refakatine Erkân-ı Harbiye’den zabitler ve Defter-i Hakani’den memurlar görevlendirilecekti.²⁵⁵

2.3.1 Muhacirin Komisyon-ı Âlisinin Nizamnamesi

Muhacirin Komisyon-ı Âlisinin teşkili ve vazifeleri 17 maddelik²⁵⁶ bir nizamname ile açıklanmıştı:

Muhacirin Komisyon-ı Âli kararnamedeki gibi belirtilen nezaretlerden görevlendirilecek 10 kişiden oluşacaktı. Komisyonda iki tip memur istihdam edilecekti. Bunlardan ilki muhacirlerin göç etme sebepleri ile ilgilenecek, ikincisi ise göç eden nüfusun iskân işlerinde çalışacaktı. Bu memurların lazım gelen devlet biriminden seçimi konusunda Komisyona yetki verilmişti. Komisyonda çalışacak memurlar asıl görevlerini aksatmayacak, memurların taşraya gönderilmeleri halinde harcırahları Komisyona karşılanacaktı (Mad. 1-3).

Komisyonun tanzim edileceği layiha ve mazbatalar Meclis-i Mahsus-ı Vükelaya havale edilip onay alındıktan sonra uygulamaya konulacaktı. Komisyon muhacirlerin göç etme hadisesi bitinceye kadar çalışacak ve haftada üç gün toplanacaktı (Mad. 4-5).

Hükümet tarafından muhacirlere ayrılan bütçenin dışında muhacirin iskânı için gerekli tedbirlerin uygulanması ve muhacirler için sermaye oluşturulması Komisyonun göreviydi. Komisyon muhacirler için devlet bütçesinden tahsis edilen paranın yanı sıra

²⁵⁴ BOA, Y. A. RES, 90/5.

²⁵⁵ BOA, Y. A. RES, 90/5 (Kararname zeyli 29 Kasım 1897 tarihlidir).

²⁵⁶ Faruk Kocacık ve ondan alıntı yapan Süleyman Erkan nizamnamenin 16 maddeden oluştuğunu belirtmektedir (Kocacık, “Balkanlar’dan Anadolu’ya Göçler”, 161; Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, 119). Ancak “*Muhacir Komisyon-ı Âli’nin Sureti-i Teşkiline ve Vezâifi Selahiyetine Dair Nizamname Sureti*” Başbakanlık Osmanlı Arşivinde iki farklı klasörde bulunmakta ve her iki klasörde de 17 maddeden oluşmaktadır. Arşivde yapılan tasnif çalışmaları sırasında müstakil halde ve üzerinde hiçbir tarih verisi bulunmayan nizamnamelerden birisi yanlış bir şekilde 1298/1881 tarihi ile sınıflandırılmıştır (BOA, Y. PRK. A, 3/27). Çalışmamızda kullandığımız nizamname ise Komisyonun kararname sureti ile aynı klasörde bulunmaktadır (BOA, Y. A. RES, 90/5).

özel teşebbüs yoluyla elde edilecek tüm sermayenin kaydını itinalı bir şekilde tutarak defterlere kaydedecekti. Komisyon gelir ve giderleri ile nerelerde ne kadar nüfusun hangi mahallere iskân edildiğine dair bilgilerin yer aldığı cetveller oluşturacak ve bu cetvelleri her altı ayda bir yayınlayacaktı (Mad. 6-8).

Osmanlı ülkesine göç etmek isteyen Müslümanların muhaceret işleri ve alınacak tedbirler ile Komisyon ilgilenecek, Komisyon yapılan işlemler konusunda Bâb-ı Âli'ye bilgi verecekti. Komisyon, Osmanlı ülkesine gelen muhacirlerin vatan-ı aslilerinde bıraktıkları emlâk, emvâl ve eşyanın korunması amacıyla dava vekillerinin tayin edilmesi vazifesiyle görevlendirildi (Mad. 9-10).

Göç eden nüfusun göç ettiği yerden iskân edileceği yere kadar olan yol mesafesi sırasında kullanacağı araçların (araba, vapur, v.b.) temini ve masrafları vilayetler tarafından karşılanacak ve bu faaliyetler Bâb-ı Âli'ye bildirilecekti. Muhacirler için tahsis edilecek mahallerde yapılacak karyelerin esvakı (alışveriş yerleri, çarşılar, pazarlar) muntazam olacaktı. Hanelerin hayvan muhafazasına elverişli ve temiz olmak üzere icap eden resim ve planları Komisyon tarafından tanzim olunacak, göç eden nüfusun ziraat yapabilmesi için gerekli alet, teçhizat ve hayvan temin edilmesi için çalışılacaktı (Mad.11-12).

Her muhacir ailesinin iskân edileceği bölgeye intikaline kadarki masrafları ve iskân edildikleri bölgedeki iaşeleri 1,5-2 sene Komisyon tarafından karşılanacaktı. Muhacirlerin içinde sanayi erbabı bulunanların iskân memurları tarafından verilecek malumata göre iskân edilmelerine itina edilecekti. Osmanlı ülkesine göç edecek nüfusun mutlaka Anadolu topraklarında iskânı lazım geleceğinden, bunların peyderpey sevk olunacakları yerlerdeki vilayet komisyon-ı âli ile tespit yapıp, iskân için tahsis edilecek arazi cetvellere işlenecekti. Göç edecek nüfusun gerek İstanbul'da gerekse Anadolu sahillerinde çıkacakları iskelelerde yığılıp kalmalarına ve sefaletle düşmelerine mahal bırakılmayacaktı. İskânları önceden belirlenen muhacirler haneleri yapılıncaya kadar Komisyon tarafından gerekli tedbirler alındıktan ve hanelerin inşası tamamlandıktan sonra takım halinde sevk edilecekti (Mad. 13-15).

Muhacirlerin iskânı konusunda vilayet memurları görevliydi. Bölgedeki yerel yöneticilerde (vali, mutasarrıf ve kaymakamlar) muhacir iskân işlerinden sorumluydu. Komisyon tarafından alınan tedbirler ve yapılan işlemlere yönelik olarak doğrudan

doğruya vilayet valilikleri ve mutasarrıflıkları ile haberleşilip, yapılacak işlemlere dair bilgi birinci azalık tarafından verilecekti (Mad. 16-17).

Muhacirin Komisyon-ı Âlisinin kuruluşuna ait kararname ve vazifelerini içeren talimatname Sadrazam tarafından Padişah’a sunulmuş ve Padişah’ın ön göreceği her türlü değişiklik emrinin de yerine getirileceği ifade edilmişti.²⁵⁷

2.3.2. Muhacirin Komisyon-ı Âlisinin Faaliyetleri

Muhacirin Komisyon-ı Âlisinin yoğunlukla Girit’ten gelen göçmenler ile ilgilendiği düşünülürse, Girit’in önceki yıllardaki Müslüman nüfus sayısına bakmak faydalı olacaktır. Girit Adası’nın 1897 yılı nüfus sayımında 300 bin olan toplam nüfus içerisinde 70 bin olarak belirlenen Müslüman sayısı (%23), 1900 yılında gözle görülür bir azalma yaşamıştı.²⁵⁸ Başka bir kaynakta aynı yıl için bölgedeki Müslüman sayısı 106.800 olarak ifade edilmişti.²⁵⁹ Toplam nüfus 303.553’e yükselirken Müslüman nüfus 33.496’ya (%11) gerilemişti.²⁶⁰ 1897 yılında Yunanistan’ın Girit adasını işgaliyle çoğunluğu Rumca konuşan Müslümanlar göçe etmeye başladı. Özellikle Girit’ten başlayan göç Ege adalarına yoğunlaştığı gibi göçlerin yönü Anadolu’nun batı ve güney kıyıları olmuştu. Örneğin Girit göçmenleri deniz yoluyla İzmir, Antalya,²⁶¹ Mersin²⁶² ve Tarsus²⁶³ taraflarına gitmişlerdi.

Göçmenlerin Anadolu’da nerelere yerleştirileceğine dair bir takım heyetler oluşturularak 29 Ağustos 1898’de, iskâna ilk olarak Hüdavendigar ve Aydın vilayetlerinden başlanılmasına karar verildi.²⁶⁴ Arazi araştırma işiyle görevli komisyon

²⁵⁷ BOA, Y. A. RES, 90/5.

²⁵⁸ Ayşe Nükhet Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, TTK, Ankara, 2000, 267.

²⁵⁹ 106.800 olarak ifade edilen nüfusun dağılımı şöyledir: Kandiye 47.000, Kanya 27.500, Ritmo 20.800, Sitya, Sbialoka, Hirberta 11.500. Bkz. Sawgan Agha Kassab, “II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı Vilayetleri’ne İskân Edilen Giritli Göçmenler”, *Osmanlı Ansiklopedisi 4*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, 697.

²⁶⁰ Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı*, 167.

²⁶¹ Antalya’da iskân edilen Girit muhacirleri için bkz. Ali Rıza Gönüllü, “Antalya’da İskân Edilen Muhacirler (1878-1923)”, *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.26, (Güz 2009), 309-321.

²⁶² Mersin’e göç eden Girit göçmenleri için bkz. Rüştü Çelik, *1898 Kandiye Olayları Sonrasında Girit’ten Mersin Sancağı’na Göçler (1898-1907)*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (b.y.t.), Mersin, 2009, 82-126.

²⁶³ Fahriye Emgili, “Tarsus’ta Girit Göçmenleri”, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXIX/25, (2006), 190

²⁶⁴ BOA, DH. MKT, 2097/104.

üyelerine maaş ve harcırah verilmesi için düzenlemeler yapıldı.²⁶⁵ Muhacirin Komisyon-ı Âlisi Birinci Azası Rıza Paşa tarafından yapılan Mayıs-Haziran 1899 tarihli araştırma ile Giritli göçmenlerin iskân edilecekleri çeşitli yerler tespit edildi.

Tablo 2.8. Rıza Paşa'nın Giritli Göçmenlere İlişkin İskân Çalışması

İskân Bölgesi	Göçmen Sayısı
Bingazi Sancağı	5.000
Ankara Vilayeti	4.000
Konya Vilayeti	3.000
Adana Vilayeti	3.000
Halep Vilayeti	2.000
Suriye Vilayeti	1.000
Beyrut Vilayeti	1.000
Karahisar-ı Sahip Sancağı	1.000
Aydın Vilayeti	1.795
TOPLAM	21.795

Bu tabloyu değerlendiren Meclis-i Mahsus, göçmenlerin iç bölgelere gitmek istememeleri, iç bölgelere yapılacak göçmen sevkياتının maliyet olarak fazla olacağı ve daha önce muhacir iskânına yönelik yapılan arazi çalışmalarını da hesaba katarak Rıza Paşa'nın önerisini kabul etmedi. Ancak daha sonraki süreçte İzmir'de toplanan göçmen sayısının 20 bini geçmesi üzerine Rıza Paşa'nın önerisi kısmen kabul gördü. Böylelikle Bingazi'ye 1.090, Halep'e 2.000, Suriye'ye 3.000, Beyrut'a 1.000, Aydın, Ankara ve Karahisar'a da 4.180 muhacir olmak üzere toplam 11.180 muhacir sevkياتı yapıldı. Toplamda Girit'ten gelen göçmen sayısının 40 bin civarında olduğu tahmin edilmekteydi.²⁶⁶ Ayrıca bu göçmenlerin sefalet çekmemeleri için vilayetlere beyannameler gönderilmiş, iskânları için mahalli komisyonlar oluşturulmuştu.²⁶⁷ Söz

²⁶⁵ BOA, DH. MKT, 2098/103.

²⁶⁶ Çelik, 1898 Kandiye Olayları Sonrasında Girit'ten Mersin Sancağı'na Göçler, 92-93, 97-98.

²⁶⁷ Adıyeke, Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı, 271.

konusu bölgesel komisyonlar: 1- Sorumlu bulundukları bölgenin her türlü göçmen işiyle meşgul olmak, 2- Yerleşimi sağlanan Giritli göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamak, 3- Hane yapımı için işçilerin tayini ve kontrolünü sağlamak, 4- Göçmen işlerinin finanse edilmesi için kaynak aramak işlerini yürütmekle görevlendirildi.²⁶⁸

2.3.3. Muhacirin Komisyon-ı Âlisinin Kapatılması

Muhacirin Komisyon-ı Âlisinin faaliyetlerini net olarak ne zaman sonlandırdığına ilişkin bir bilgi bulunmamaktadır. Arşiv kayıtlarında *Mülga Muhacirin Komisyonu* Reis-i Sanisi Behçet Bey'in, Eski İşkodra Valisi Ferik Osman Paşa'nın Muhacirin-i İslamiye Komisyonuna aza olarak görevlendirildiklerine dair kayıtlar bulunmaktadır. Bu kayıtlar Mayıs-Temmuz 1898 tarihli dir.²⁶⁹ Mülga Muhacirin Komisyonu ile ifade edilen komisyonun Muhacirin Komisyon-ı Âlisi olup olmadığı net olarak belli değildir. Bununla birlikte Muhacirin Komisyon-ı Âlisindeki tecrübeli kişilerin Muhacirin-i İslamiye Komisyonuna atanması, muhacirler için yeni bir oluşuma gidildiğini ve Muhacirin Komisyon-ı Âlisinin artık görevini tamamladığını göstermektedir. Muhacirin Komisyon-ı Âlisinin kapatılması ile Muhacirin-i İslâmiye Komisyonunun kuruluşu hemen hemen aynı tarihlere denk gelmektedir. Bu nedenlerle Mülga Muhacirin Komisyonu şeklinde ifade edilen belgedeki komisyonun Muhacirin Komisyon-ı Âlisi olması kuvvetle muhtemeldir.

Muhacirin Komisyon-ı Âlisinin nizamnamesinin beşinci maddesinde *Komisyon-ı Ali muhacirinin arkası alınıncaya kadar ifa-yı vazifeye devam edeceği* ifade edilmişti. Bu maddeden de yola çıkarak 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nın yaklaşık bir ay sürdüğünü ve ardından gelişen olaylarda Komisyonun dar bir bölge ve sınırlı sayıdaki göçmen için hizmet ettiği de göz önüne alınırsa 1898 yaz aylarında Komisyonun kaldırıldığı sonucuna ulaşılabilir.

²⁶⁸ Kassab, "II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı Vilayetleri'ne İskân Edilen Giritli Göçmenler", 699.

²⁶⁹ BOA, DH. MKT, 2198/70; BOA, DH. MKT, 2212/90.

2.4. MUHACİRİN-İ İSLAMİYE KOMİSYONU

Osmanlı Devleti, genel politika olarak gerileme dönemindeki her savaştan sonra ortaya çıkan göçmen meselelerine ait sorunları çözümlmek için geçici komisyonlar kurmuştu. Ancak bu durum sorunlara tam anlamıyla bir çözüm getirmemiş ve kalıcı hizmet edecek bir komisyonun varlığına duyulan ihtiyaç zamanla daha çok hissedilmiştir. Özellikle ülkeye gelen göçmenlerin çoğunlukla Müslüman olması da Müslümanlar için kalıcı politikalar üretmeyi gerekli kılmıştı.

Rusya’da dâhil olmak üzere Avrupa Devletlerinin, Osmanlı Devleti üzerindeki baskılarını her savaş ve antlaşmada sürekli menfaat eksenli politikalar ile artırması İslâm Birliği (Panislamizm) düşüncesinin yükselişine neden olmuştu. Özellikle XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında Sultan II. Abdülhamit tarafından eskiye nazaran halifelüğün siyaseten uygulanabilirlik sahasını genişletme fikri Osmanlı Devleti’ni Panislamist düşüncenin merkezi haline getirmişti. Panislamist politikanın lideri Osmanlı Devleti, her türlü dinî konuda dünya Müslümanlarına yardım edecek, haksızlığa uğrayan Müslümanların hakkını savunacak, Müslümanların onurlarının kırılmasına seyirci kalmayacaktı.²⁷⁰

Osmanlı Devleti, Muhacirin-i İslamiye Komisyonunun kuruluşuna kadar geçen süredeki genel göçmen politikasını ideolojik bir içeriğe dayandırmadan kurmuştu. Sığınma talep eden Müslümanlar ya da gayri Müslimler İslamî görev anlayışının gereği olarak kabul edilmişlerdi. Bununla birlikte 1880 yılından sonra göç politikası Müslümanlardan yana kesin bir ideolojik çerçeve içerisine yerleştirildi. Bu politika özellikle Şeyhülislam’ın Sultan II. Abdülhamit’e yabancı idareler altında yaşayan Müslümanların hayatlarının çekilmez hale geldiğini ve Müslüman bir ülkede yaşamak isteyen bütün Müslümanların göç etmesine izin verilmesi gerektiğine yönelik tavsiyesinden sonra değişti. Artık Osmanlı Devleti’nin gayri Müslimler karşısında Müslümanlara öncelik tanınması gerektiği ima ediliyordu. Böylelikle Müslüman muhacirler için yeni bir teşkilât oluşturulacağı gibi bu teşkilatın sultan-halifenin idaresi altında olması da İslam Birliği açısından sembolik bir anlam ifade ediyordu.²⁷¹ Bu düşünceleri hayata geçirmek için Osmanlı topraklarına gelen Müslüman muhacirlerin iskân edilmesine yönelik uygun araziler tespit etmek ve refahlarını sağlamak amacıyla

²⁷⁰ Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1992, 204-209.

²⁷¹ Kemal Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, 337-338.

Padişah'ın başkanlığında bir komisyon kurulması kararlaştırıldı. *Muhacirin-i İslâmiye Komisyonunun* teşkili için Meclis-i Mahsus-ı Vükelâda 22 Şubat 1899 tarihinde mazbata tanzim olundu. Muhacirin-i İslâmiye Komisyonu dönem dönem *İskân-ı Muhacirin-i İslamiye Komisyonu* olarak da adlandırılmıştı.²⁷²

2.4.1. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu Nizamnamesi

Muhacirin-i İslamiye Komisyonu Nizamnamesi 22 Aralık 1905 tarihinde yayınlanmış olup 18 maddeden oluşmaktadır.²⁷³

Padişahın başkanlığındaki Muhacirin-i İslamiye Komisyonu Padişah'ın seçeceği birinci azanın idaresinde dört azadan teşkil edilmişti. Komisyona ayrıca Bâb-ı Âli ve Maliye Nezaretinden ikişer kâtip tayin edildi Komisyon haftada üç gün ve ayrıca birinci azanın gerekli gördüğü durumlarda toplantı yapacaktı. (Mad. 1-3).

Komisyon, Müslüman muhacirler için uygun arazi tedarik edecek, muhacirlerin refahını sağlayacaktı. Ayrıca Komisyon, Hükümet-i Seniyye'den verilecek para dışında, nizamname çerçevesinde muhacirlerin hayatlarını kolaylaştırmak için gerekli tedbirleri araştırmaya/almaya ya da üst makamlara arz etmekle görevliydi (Mad.4).

Muhacirlerin masrafları için bir defaya mahsus iane tertibi ve devâir bütçesinden bir defalık belirli bir miktar ayrılacaktı. Devlet tarafından tahsis edilen para ve hayırseverlerin yapacağı yardımların kayıtları muntazam bir şekilde tutularak, gazetelerde ilan edilecekti (Mad.5-6).

Komisyon, kendisine ayrılan bütçe ile ne kadar muhaciri nereye iskân ettiğini her ay cetvel halinde kayıt altına alıp, altı ayda bir bu cetvelleri Padişah'a sunacaktı. Osmanlı Devleti'ne göç etmek isteyen Müslüman muhacirlere kolaylık gösterilerek yapılacak işlemler Bâb-ı Âli'nin bilgisi dâhilinde olacaktı. Komisyon, Osmanlı Devleti'ne göç eden muhacirlerin aslî vatanlarında bıraktıkları eşyaları ile emlakları için de gerekli olan adlî girişimlerde bulunacaktı (Mad.7, 8, 9).

Göç eden nüfusun geldiği yerden iskân edileceği yere kadar olan vapur, demiryolu ve araba ücretlerinin tedariki için vilayetlere Komisyon tarafından bildirim yapılacaktı. Eğer göçmenler yanlarında hayvanlarını da getirmek isterse şimendifer idareleri ve

²⁷² BOA, DH. MKT. 2212/90.

²⁷³ *Düstur*, I. Tertip, C.8, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1943, 309-313.

vapur kumpanyaları ile görüşülerek yarı ücret veya ücretsiz taşıma için teşebbüste bulunulacaktı (Mad. 10).

Muhacirlere tahsis edilecek arazinin elverişli olduğu ziraat mektebinde öğrenim görmüş bir memurun onayı ile olacak ve tarım için gerekli alet-edevatın sağlanması için çalışılacaktı. Muhacirlerden çalışamayacak durumda olanların 1,5-2 senelik iâşeleri karşılanacak, elinde sanatı olan muhacirlere ise iskân memurları tarafından verilecek rapor doğrultusunda gerekli sermaye desteği yapılacaktı. Muhacirlerin ekonomik durumunun hızlıca tespiti için doğrudan doğruya varmış oldukları sahil vilayeti araştırma yaparak, elde ettiği bulguları Komisyona bildirecekti (Mad. 11, 12, 13).

Muhacirlerin geneli Anadolu'da iskân edilecek, her vilayet muhacirlerin yaşayabilmesi için gerekli olan iskân sahası araştırmasını yaparak, Komisyona bildirecekti. Muhacirlerin çıkacakları iskelelerde yığılma olmaması için hazırlanan iskân noktalarına hızlı bir şekilde sevkleri sağlanacaktı (Mad. 14-15).

Komisyon muhacirlerin iskânı için ön gördüğü kararları birinci aza vasıtasıyla doğrudan doğruya vilayetin valisine iletecek ve gerekli işlemler Komisyon kararlarına göre yapılacaktı. Vilayetlerin mülkî idareci ve memurları muhacirlerin iskânı noktasında Komisyonun faaliyetlerine engel ya da alınan kararları uygulama konusunda zafiyet gösterir ise Komisyon tarafından tanzim edilecek şikâyet mazbatasını Padişah'a sunulacak ve lazım gelen muamele ona göre icra edilecekti (Mad. 16-17).

Komisyonun yapacağı işlere göre ihtiyaçların değişmesi durumunda nizamnamede de uygun değişiklikler yapılacaktı. (Mad. 18)

2.4.2. Muhacirin-i İslamiye Komisyonunun Kadrosu

1317/1899 tarihli salname kaydına göre Bâb-ı Âli himayesinde olduğu belirtilen Komisyon “*Taht-ı Riyaset Mufahhama-i Hazret-i Padişahîde Teşkil Buyurulan Muhacir Komisyon-ı Âlisi*” şeklinde ifade edilmişti. Bu kayda göre Rıza Paşa'nın birinci aza olduğu Komisyonda Osman Paşa, Behçet Bey ve Vahid Bey bulunmaktaydı.²⁷⁴ Aynı

²⁷⁴ *Devlet Salnamesi*, 1317/1899, 55.sene, Matbaa-i Amire, Dârül-Hilâfet'ül Âliye, 1315, 125.

çalışan kadrosuna dönem dönem çeşitli rütbeler verilerek 1900,²⁷⁵ 1901,²⁷⁶ 1902²⁷⁷ ve 1903²⁷⁸ yıllarında da muhafaza edilmişti.

1904 yılında Komisyon Birinci Azası Rıza Paşa'nın vefat etmesi²⁷⁹ üzerine münasip bir zat bulununcaya kadar Komisyonun mevcut azalarıyla yönetilmesi kararlaştırıldı²⁸⁰ ve ardından İzzet Paşa birinci azalığa getirildi.²⁸¹ 1905 yılında İzzet Paşa'nın ismi Komisyonda yer almazken, Komisyondaki kişi sayısı Vahit Bey, Osman Paşa²⁸² ve Behçet Bey olmak üzere üç kişi olarak ifade edilmişti.²⁸³ 1906 yılında Komisyona birinci aza olarak yeniden İzzet Paşa ve Şura-yı Devlet Azası Refik Bey dahil edilerek Komisyonda çalışan sayısı 5'e yükseltildi.²⁸⁴

1907 yılında komisyonda birinci aza görevine devam eden İzzet Paşa dışında 7 üye daha görevlendirilmişti. Aynı yıl Komisyon 1 memur, 1 başkatip ve 1 muavinden oluşan *Muhacirin İdare-i Umumiyesi*, 2 memurun görevli olduğu *Tahrirat Kalemi* ve 1 memurun görevli olduğu *Evrak Kalemi* birimleri ayrılmıştı.²⁸⁵

1908 yılında bir önceki yılın çalışan kadrosu ve birimleri korunurken 1 memur, 1 başkatip, 1 misafirhane memurundan oluşan *Sevkiyat Kalemi* birimi Komisyona dahil edilmişti.²⁸⁶

2.4.3. Muhacirin-i İslamiye Komisyonunun Mali Kaynakları

2.4.3.1. Bütçesi

Komisyonun kuruluş aşamasında iskân ve iâşe masrafları için 190.080 kuruş, çalışanların maaşları için ise 130.968 kuruş tahsisat ayrılmıştı.²⁸⁷ Diğer taraftan

²⁷⁵ *Devlet Salnamesi*, 1318/1900, 56.sene, Mahmud Bey ve Serviç(?) Matbaaları, Dârül-Hilâfet'ül Âliye, 1316, 127.

²⁷⁶ *Devlet Salnamesi*, 1319/1901, 57.sene, Tahir Bey Matbaası, Dârül-Hilâfet'ül Âliye, 1317, 131.

²⁷⁷ *Devlet Salnamesi*, 1320/1902, 58.sene, Darül-Tıbaatül Amire, Dersaadet, 1318, 135.

²⁷⁸ *Devlet Salnamesi*, 1321/1903, 59.sene, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, Dersaadet, 1319, 60.sene, 145.

²⁷⁹ BOA, DH. MKT, 881/1.

²⁸⁰ BOA, İ.HUS, 118/1322

²⁸¹ *Devlet Salnamesi*, 1322/1904, 60.sene, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, Dersaadet, 1320, 148-149.

²⁸² Osman Paşa komisyona atanmadan önce ferik (general) olarak İşkodra valiliğini yürütmekteydi (BOA, DH, MKT, 2198/70).

²⁸³ *Devlet Salnamesi*, 1323/1905, 61.sene, Matbaa-i Ahmed İhsan, Dersaadet, 1321, 160-161.

²⁸⁴ BOA, İ. DH, 1440/1323, L/27; *Devlet Salnamesi*, 1324/1906, 62.sene, Matbaa-i Ahmed İhsan, Dersaadet, 1322, 178-179. Bazı salnamelerdeki baskı tarihlerinin salname tarihinden önce görünüyor olması; salnamenin hicri tarihli, salname baskısının ise rumi tarihli olması kaynaklıdır.

²⁸⁵ *Devlet Salnamesi*, 1325/1907, 63.sene, Matbaa-i Ahmed İhsan, Dersaadet, 1322, 164-165.

²⁸⁶ *Devlet Salnamesi*, 1326/1908, 64.sene, Matbaa-i Ahmed İhsan, Dersaadet, 1324, 128-129.

²⁸⁷ Erdal Taşbaş, *Osmanlı Topraklarına Yapılan Göçler ve Muhacirin-i İslamiye Komisyonu*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (b.d.t.), Antalya, 2011, 150.

Muhacirinin İslamiye Komisyonunun gelir ve gider durumuna ait ulaşılabilinen tek kayıt 1908 Mayıs ayına ait detaylı bir tabloydu.²⁸⁸ Buna göre Komisyona ait gelir kalemleri; Padişah'ın emriyle Posta ve Telgraf Nezareti, Defter-i Hakani, Rüşumat Emaneti, Maden ve Ziraat Nezaretlerinden ayrılan miktarlar ve bir takım memurların maaşından kesilmesi ile elde edilen 146.950 kuruştur. Önceki yıldan (1907) kalan 320.569 kuruş ile Komisyonun hesabında bulunan toplam para miktarı 467.519 kuruştur. Gider kalemleri ise maaş, sevk masrafları, ekmek, memur sevk masrafları, sandal ve araba ücretleri, misafirhane kapıcılarının günlüğü, posta ücretleri, Haydarpaşa'da yapımı devam eden muhacir misafirhanesinin işçi-inşaat giderleri ve çeşitli işler için 467.519 kuruştur. Görüldüğü gibi gelir ve gider dengesi birbirine eşit bir tablo hazırlanmıştı. Komisyonun gelir tablosu incelendiğinde Padişahın emriyle pek çok nezaretin bütçesinden belirli bir miktar ayrıldığı görülmektedir. Bütün girişimlere rağmen muhacirlerin ihtiyaçlarının fazla olması ve Devletin ekonomik durumunun iyi olmaması yeni kaynak arayışlarını mecbur kılmıştı. Bulunan kısa vadeli çözümler ise *Muhacir Pulu* uygulanması ve *Piyango İdaresinin* kurulması olmuştu.

2.4.3.2. Muhacir Pulu Uygulaması

Osmanlı Devleti muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılamak için 1315/1897 tarihinde yeni bir uygulamayı hayata geçirmişti. Muhacirlerin iskân masraflarının karşılamak için *pul* düzenlemesi yapılmıştı. Bu uygulama *değerli kâğıt* olarak kabul edilen ve bazı resmi evraklardan alınan ek ücretlerden oluşmaktaydı. Bir anlamda ek gelir elde etmek için evraklara pul yapıştırma zorunluluğu getirilmişti.

Muhacirlerin iskân masrafının bir kısmını karşılamak için kullanılacak pullar Devlet tarafından belirli bir düzen çerçevesinde 44 maddeden oluşan nizamname ile açıklanmıştı.²⁸⁹

Devlet tarafından muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak 9 adet farklı pul bastırılmıştı. Bu pulların hazine veznesinden %5 kâr ile vilayetlerde maliye memurları tarafından %7 kâr ile çeşitli bayilere verilerek sattırılacaktı. Bayiler yeni pulları almak için daha önce Düyûn-ı Umûmiye tarafından verilen damga pulu satma

²⁸⁸ BOA, Y.PRK. KOM, 16/34; Bununla birlikte kayıtların tutulmasında titiz çalıştığı anlaşılan Komisyonun mali hesaplarına ilişkin başka kayıtlar bulunması büyük ihtimaldir. Ancak bu kayıtlar henüz Başbakanlık Osmanlı Arşivinin tasnif edilmiş belgelerinde yer almamaktadır.

²⁸⁹ *Muhacirin Mesarîf-i İskâniyesi Karşılığı Bulunan Pullara Mahsus Tarifnamedir*, Dersaadet, 1315.

ruhsatını gösterecek, ruhsatı olmayanlara pul verilmeyecekti. Bayiler pul ücretini peşin ödeyecekler, 100 kuruştan az pul alamayacaklardı.²⁹⁰ Bayiler her zaman maliye memurları denetimine açık olacak ve istenilen belgeleri göstereceklerdi (Mad. 1-8).

Merkezde satılacak pullar günlük defterler tutularak kaydedilecek ve pul gelirleri için bir kasa oluşturulacaktı. Vilayetlere gönderilecek pullar ise vilayet defterdarı tarafından kaydedilecekti. Pulların defterlere nasıl kaydedileceği, defterlerin kaç nüsha olacağı ve vilayetlerde nasıl defter tutulacağı talimatnamede geniş bir şekilde anlatılmıştı (Mad. 9-29).

Vilayetlerde toplanan pul ücretleri yerel idare meclisinden seçilecek bir heyet tarafından muhafaza altına alınarak, ücret bilgisi hemen telgrafla hazineye bildirilecekti. Pul ücreti olarak toplanan paraların bir kuruşu bile hiçbir surette harcanmayacaktı. Vilayet ve livalarda üç ayda bir teftiş yapılacaktı. Vilayet ve livalarda memurların görev değişikliği söz konusu olursa halef ve selef olarak muhasebe kaydı düzenlenecekti (Mad. 30-44).

Muhacirlere ait pullar merkezde Bâb-ı Âli Telgraf ve Posta Merkezinde satılacak, ücretler ise Maliye Nezareti veznesine yatırılacaktı.²⁹¹

Muhacirlerin iskânına kaynak olması amacıyla şu kalemlerde pul uygulamasına gidilmişti; Nüfus tezkireleri (nüfus cüzdanı), mürur tezkireleri (seyahat belgesi), pasaport, protesto evrakı, şehbenderhanelerden verilen evraklar, arzuhaller (dilekçe), mukavelenameler, tapu senetleri, taş ocağı ruhsatı, maden işletme ruhsatı, fabrika ruhsatı, çeşitli faturalar, veraset intikal ve ferman-ı âli ile ihale olunacak maden imtiyazları. Her değerli kâğıda ne kadar *muhacir pulu* yapıştırılacağı talimatnamenin sonunda ayrıntılı olarak kaleme alınmıştı. Burada dikkat çeken değerli kâğıt bedeli artıkça pul ücretinin de orantısal olarak artmasıydı. Genellikle her belgeye göre %1 oranında bir muhacir pulu uygulanmıştır. Yani 100 kuruşluk bir işlem için 1 kuruşluk muhacir pulu alınması zorunlu hale getirilmişti.

Vilayetlerde toplanan muhacir pullarına ait ücret miktarı hazineye bildirildikten sonra hazineye gönderilmek üzere kayıtları alınarak gerekli işlemler yapılacaktı. Bu pullara ait paranın bir kısmının vilayetlerde Muhacir Komisyon-ı Âlisi adına muhacirler

²⁹⁰ Bayiler tarafından satılacak pullardan bayiler komisyon bedeli alacaklardı (BOA, MV, 98-1/51).

²⁹¹ BOA, DH. MKT, 2310/96

için kullanıldığı haberleri üzerine böyle bir uygulamanın talimatnameye uygun olmadığı ifade edilmişti.²⁹² Bu anlamda Devlet toplanan tüm pul ücretlerinin yönetimini tek merkezden yapmak istiyor ve muhacir pulu üzerinden yapılacak herhangi bir harcamayı yasaklıyordu. Bu sorun haricinde muhacir pullarının değerli kâğıtlar üzerine uygulanmasında başka sorunlar da çıkıyordu. Örneğin pulların basılma işlemi, kullanım sahası ya da bazı bölgelere ulaştırılmasında bir takım sorunlar yaşanıyordu.²⁹³ Muhacir pullarının uygulanacağı değerli kâğıtlara yönelik vilayetlerden ulaşan sorunların kapsamlı bir şekilde çözülmesi gerekiyordu.²⁹⁴ Bu nedenle muhacir pullarına ilişkin talimat aynı kalmakla birlikte 1318/1900 yılında pul kullanımına yönelik yeni bir düzenleme yayınlandı.²⁹⁵ Yeni düzenleme ile daha önce muhacir pulu uygulanan değerli kâğıtlara yönelik bazı fiyat değişiklikleri yapılmış ve muhacir pulu uygulanması istenen belge sayısında önemli bir artış olmuştu. Yeni ekleme yapılan bazı kalemler şöyledir; mahkemelerde verilen hüküm evrakları, vekâletnameler, kefaletnameler, mekteplerle ilgili şahadetnameler, istifanemeler, takrirler, memurlara ihsan buyrulacak nişanlar, maaş evrakları, tercüme evrakları, çek, bono ve konşimento (taşıma senedi) kâğıtları. Yeni düzenlemede yer almasa da daha sonra Meclis-i Vükelâ kararıyla Ziraat Bankasından alınacak olan borçlara ilişkin olarak da bedeli nispetinde muhacir pulu uygulanması kararlaştırılmıştı.²⁹⁶

Yeni yayınlanan düzenlemede yapılan işlemin maddi boyutuna yönelik iyileştirmeler yapılmış, düşük ücret alan bazı memurlar muhacir pul uygulamasından muaf tutulmuştur. Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi kararıyla mahkemelere müracaat eden kimsesiz çocuklar ve kadınlar muhacir pulu uygulaması dışında tutuldu.²⁹⁷ Yine nikâh, boşanma, doğum ve ölüm olayları da muhacir pul uygulamasının dışında tutuldu.²⁹⁸

²⁹² BOA, MKT. MHM, 511/6.

²⁹³ Muhacir iskân masrafları için basılacak pulların henüz Hüdavendigâr vilayetine ulaşmadığı (BOA, DH. MKT, 2271/50); Hüdavendigâr vilayetine bir an önce pul gönderilmesi (BOA, DH. MKT, 521/49); nüfus ilmühaberlerine muhacir pulu yapıştırılıp yapıştırılmayacağı (BAO, DH. MKT, 2318/1); rütbe terfisi, nişan beratı ve bazı evraklara muhacir pulu yapıştırılması gerekiyorsa da adı geçen pulun basım işlemi devam ettiğinden ilgili evraklara damga vurulması (BOA, DH. MKT, 2289/11).

²⁹⁴ Muhacir iskân masraflarını azaltmak için çıkartılan pul tarifesinin nasıl kullanılacağına açıklanması gerektiği (BOA, DH. MKT, 2319/6; BOA, MF. MKT, 493/45).

²⁹⁵ *Ta'dil ve Tevsi' Edilen Muhacirin Pul Tarifnamesi*, Matbaa-i Tahir Bey, Dârül-Hilâfet'ül Âliyye, 1318.

²⁹⁶ BOA, MV, 99/72; BOA, MKT. MHM, 512/9.

²⁹⁷ BOA, ŞD, 2699/8; BOA, MKT. MHM, 509/15.

²⁹⁸ BOA, DH. MKT, 2341/22.

Muhacir pulu uygulaması her kesimde iyimser tepkilere sebep olmamıştı. Nitekim yabancı ülke temsilcileri muhacir pullarını kullanmaya karşı çıkarak,²⁹⁹ kendi devlet vatandaşlarının arzuhal ve evraklarına muhacir pulu yapıştırmayacaklarını bildirdiler.³⁰⁰ Bu durum bazı vilayetlerde olduğu gibi merkezde de karışıklıklara sebep oldu.³⁰¹ Nihayetinde yabancı devlet vatandaşlarının muhacir pulu yapıştırmak zorunda olmadıkları, pul yapıştırmak istemeyenlere ısrar edilmemesi kararlaştırıldı.³⁰² Yabancı devlet vatandaşları muhacir pulu uygulamasından muaf tutulmakla beraber sahip oldukları gayr-i menkuller konusunda Osmanlı vatandaşlarının mükellef oldukları bütün vergileri ödemekle yükümlü kabul edildi.³⁰³

Muhacirlere kaynak sağlamak için Muhacirin Komisyon-ı Âli döneminde hayata geçirilen değerli kâğıtlara uygulanacak pul düzenlemesi ilk olarak 1897 yılında kullanılmaya başlandı. Bu uygulama Muhacirin Komisyon-ı Âliden sonra kurulan Muhacirin-i İslamiye Komisyonu döneminde de muhacirlere gelir sağlamak amacıyla yeniden düzenlenerek kullanıldı.

2.4.3.3. Piyango İdaresinin Kurulması

Mevcut kaynakların muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılamayacağı anlaşıncı Devlet yeni arayışlar içerisine girmiştir. Muhacirin-i İslamiye Komisyonu döneminde Müslüman muhacirlerin mesken ihtiyaçlarını karşılamak, ziraat aletlerini satın alabilmek ve çeşitli ihtiyaçlara yönelik olarak Ziraat Bankası aracılığıyla bir *piyango* düzenlenmesi kararlaştırıldı.³⁰⁴ Piyangonun düzenlenmesine ilişkin çalışmalar Aralık 1905 ve Ocak 1906'da hızlandırıldı.³⁰⁵

Meclis-i Mebusanda Tekfurdağı (Tekirdağ) Mebusu Mehmet Adil Bey muhacir iskânı için harcanmak üzere Ziraat Bankası tarafından düzenlenen piyango hâsılatının ne kadar olduğunu ve bu paralarının nerelere harcandığına dair 27 Ocak 1909 tarihinde

²⁹⁹ BOA, HR. HMS. İŞO, 187/57.

³⁰⁰ Muhacir pulu uygulamasına Düvel-i Ecnebiye sefaretlerinin yaptığı itiraza dair (BOA, MV, 100/21); Avusturya ve İtalya'nın muhacir pulu uygulamasını kabul etmediklerine dair (BOA, HR. HMS. İŞO, 188/4).

³⁰¹ Konsolosların muhacir puluna itiraz etmeleri ile vilayetlerde yapılacak resmi işlemlerin nasıl yürütüleceği talimatlarda açıklanmamıştı. Bu durum üzerine vilayetler merkeze nasıl bir işlem tesis etmeleri gerektiğine dair sorular yöneltmişti (BOA, DH. MKT. 2346/9; BOA, DH. MKT. 2346/14).

³⁰² BOA, DH. MKT, 2490/56.

³⁰³ BOA, DH. MKT, 2461/29.

³⁰⁴ BOA, İ. DH, 1440/1323/ L-27; BOA, BEO, 2751/20686.

³⁰⁵ Piyango düzenlenmesine ilişkin Meclis-i Vükelâ'da kaleme alınan mazbata 26 Ocak 1906 tarihlidir (BOA, İ. TNF, 14/1323-Za 30; BOA, MKT. MHM, 528/26).

Nafia Nezaretine soru önergesi verdi.³⁰⁶ Nafia Nazırı Yardımcısı Hulusi Bey, 28 Şubat 1909'da soru önergesine cevap olarak; iki yıl önce muhacirin yararına bir piyango uygulamasının yapıldığı belirterek, Muhacirin Komisyonunun piyango hâsılatını süre gerektiren bir işlem olduğu gerekçesiyle istemediğini ve ihtiyaçları için gerekli parayı Maliye Nezaretinden talep ettiğini ifade etti. Maliye Nezareti de muhacirin iskânı için Komisyona ödemiş olduğu paralara karşılık piyango kazancını kendi bütçesine dâhil etti. Piyango kazancı 21 milyon 803 bin kuruş olup dağıtılan ikramiye miktarı ise 7 milyon 905 bin 41 kuruştur. Piyangonun devam edip etmeyeceğine yönelik soruya ise Hulusi Bey 1910 yılı itibarıyla artık devam etmeyeceği cevabını verdi.³⁰⁷

11 Şubat 1911 tarihinde Ziraat Bankasının 1912 yılı bütçesi görüşmeleri sırasında piyango meselesi yeniden Meclis gündemine gelmişti. Şebinkarahisar Mebusu Ömer Fevzi piyango hâsılatından 32 bin liranın hükümete verildiğini, bu paranın 18 bin lirasını eski Mabeyinci İzzet Paşa'nın zimmetine geçirdiği iddiasının doğru olup olmadığını sordu. Ziraat Bankası Müdürü Şevket Bey ise bankanın zamanı müsait olmamasına rağmen muhacirin iskânı için piyango uygulamasını kabul etmek zorunda kaldıklarını, üç sene piyango işleri yaptıklarını ve piyango uygulaması ile kazanılan 70 bin liranın Bâb-ı Âli'nin emriyle doğrudan hazineye aktarıldığını ifade etti. Şevket Bey, ne İzzet Paşa'nın ne de başkasının zimmetine herhangi bir para geçirmediğine bankaca emin olduklarını da sözlerine ekledi.³⁰⁸ Komisyon Birinci Azası İzzet Paşa'nın Komisyona ait hesapları devretmeden kaçarak, piyango gelirini zimmetine geçirdiğine dair haberler çıkmıştı.³⁰⁹ Devlet, bu haberlerde gerçeklik payının olup olmadığının araştırılması için İzzet Paşa hakkında dava açılması ve emlâkinin haciz altına alınmasına karar vermişti.³¹⁰ İzzet Paşa'nın zimmetine para geçirip geçirmediği Meclis-i Vükelâda da müzakere edilmişti. Bu müzakere esnasında İzzet Paşa'nın sadece piyangodan elde edilen geliri zimmetine geçirdiği iddiası değil aynı zamanda iskan-ı muhacirin, maliye ve techizat temini sırasında kurmuş olduğu malî ilişkiler de mercek altına alınmıştı.³¹¹ İzzet Paşa hakkında soruşturmalar devam ederken Paşa'ya

³⁰⁶ MMZC, Dev. I, C.1, İ.S.1, 19.Bir., 359-360.

³⁰⁷ MMZC, Dev. I, C.2, İ.S.1, 40.Bir., 277-278.

³⁰⁸ MMZC, Dev. I, C.2, İ.S.3, 93.Bir., 703.

³⁰⁹ BOA, BEO, 3386/253890.

³¹⁰ BOA, BEO, 1287/11; BOA, MV, 124/20.

³¹¹ BOA, BEO, 3611/270790.

ulaşılamadığı ve Paşa'dan "Firari İzzet Paşa" olarak bahsedildiği kayıtlara yansımıştı.³¹² Ancak kendisinden firari olarak bahsedilen İzzet Paşa gıyabında yapılan tüm araştırmalardan sonra aklanmış ve zimmetine para geçirmediği ortaya çıkmıştır.³¹³

Muhacir işlerinin aciliyeti göz önüne alındığında piyangodan gelecek gelirin toplanması belirli bir süreye ihtiyaç duyulduğundan nihayetinde uygulamadan vazgeçilmiştir.

2.4.4. Muhacirin-i İslamiye Komisyonunun Faaliyetleri

Muhacirin-i İslamiye Komisyonu kurulduğunda Girit'ten gelen göçmenlerin sorunları tam olarak çözümlenmemişti. Bu nedenle Komisyon ilk olarak Girit göçmenlerinin meseleleri üzerine eğildi. Öncelikle Aydın, Şam, Beyrut ve Bingazi'ye gönderilen ya da gönderilecek olan Girit muhacirlerinin yerleştirileceği yerler ve verilecek iaşeleri hususunda ilgili idarelere Dâhiliye Nezaretinden bildirilen emir ile Muhacirin-i İslamiye Komisyonunu göçmen işleriyle ilgili tek yetkili birim olarak kabul edilip, yapılacak bütün işlemlerin Komisyona bildirilmesi istendi.³¹⁴ Burada amaçlanan göçmen işlerine daha hızlı cevap vermek ve sorunların çözümünde tek merkezden kontrol sağlamaktı.

Muhacirin-i İslamiye Komisyonu, kuruluşundan itibaren nereye ne kadar muhacir gönderdiğine dair ayrıntılı olarak cetveller tutmuştu. Tespit edebilen ilk kayıt üstünde şu ifadeler yer almaktaydı: "1315 senesi mart ibtidasından gayesine değin Dersaadet'e vurud eden ve taşraya sevk edilen muhacirlerin miktarını mübeyyin icmal"dir.³¹⁵ Bu icmal üzerinde nisan ayı içerisinde ne kadar nüfusun nerelerden Osmanlı Devleti'ne geldiği detaylı bir şekilde kayıt altına alınmıştı. Göçmen sayıları büyük, küçük, erkek, kadın olmak üzere sınıflara ayrılmış ve hane sayısına yer verilmişti. Büyük boy olan liste iki kısma ayrılarak sağ tarafta gelen nüfus, sol tarafa giden nüfus gösterilmişti. Kayıtlı genel toplam bir ay için 603 nüfus 122 haneydi. Göçmenler, Bulgaristan, Şarkî Rumeli, Bosna, Romanya, Rusya, Teselya ve Karadağ'dan çoğunlukla deniz yoluyla gelmişti. Bu göçmenler Hüdavendigâr, Edirne, Trabzon, Aydın, Konya Vilayetlerine, İzmit, Biga, Çatalca sancaklarına sevk edilmişti. Tablonun alt kısmında şehir-i sabıkadan

³¹² BOA, MV, 132/53; BOA, BEO, 3611/270790.

³¹³ BOA, BEO, 3810/285707.

³¹⁴ BOA, DH. MKT, 2259/120.

³¹⁵ BOA, Y. MTV, 191/68.

(geçen aydan) kalan 1125 Girit göçmeni olduğu, 84 göçmenin daha geldiği, bu göçmenlerden 112'sinin çeşitli bölgelere sevk edildiği ve geri 1097 nüfusun kaldığı belirtilmişti.

Muhacirin-i İslamiye Komisyonunun 1899 Nisan ayına ait tablosuna göre 637 nüfus ve 143 hane İstanbul'a gelmişti. Bu nüfusun 15'i İstanbul'da kalmak üzere geriye kalanı mart ayında sevkıyat yapılan bölgelere gönderildi. Aynı tablonun alt kısmında geçen aydan (Mart 1315/1899) kalan 1097 Girit göçmeni olduğu, bir ay içerisinde 109 nüfusun daha geldiği bu nüfustan 106'sının farklı bölgelere sevk edildiği ve mevcutta 1100 Giritli göçmenin Dersaadet'te kaldığı ifade ediliyordu.

1899 Mayıs'ından Haziran'a kadar hemen hemen aynı yerlerden Dersaadet'e 943 göçmen giriş yapmıştı. Bu göçmenlerde daha önceki yerleşim yapılan vilayetler yanı sıra Suriye, Sivas ve Selanik vilayetleri de göçmen iskân planına dâhil edildi. Girit Göçmenleri konusunda daha önceden 1100 göçmen bulunduğu, bir ay zarfında 101 göçmenin daha geldiği, bunlardan 116'sı çeşitli bölgelere sevk edildiği ve hali hazırda 1085 göçmen Dersaadet'te kaldığı kayıtlara yansımıştı.³¹⁶ Muhacirin-i İslamiye Komisyonunun cetvellerinden kuruluş aşamasında aylık ortalama 1000 göçmen nüfusuna hizmet ettiği anlaşılmaktadır.

Komisyon kuruluş yıllarında aylık cetveller tutarken sonraki yıllarda cetvel tutma aralığını biraz genişletmişti. 1901 Eylül ayından Aralık ayına kadar Bulgaristan, Şarkî Rumeli, Rusya, Romanya ve Bosna'dan 17.778 göçmen Dersaadet'e giriş yapmıştı. Bu göçmenler Hüdavendigâr, Ankara, Edirne, Selanik, Adana, Trabzon, Aydın, Suriye, Kosova, Manastır, Kartal ve Sakboz(?) kazalarına sevk edilmişti.³¹⁷

1906 yılında İstanbul'a gelen göçmen sayısı 11.479'du. Bu göçmenler de daha önceki göçmenler ile aynı yerden gelmiş olup iskânları da genellikle aynı noktalara yapılmıştı.³¹⁸

³¹⁶ Bu cetvellerin hangi idari birime sunulduğu (büyük ihtimal Dahiliye Nezareti) belgelerden anlaşılmamakla beraber takdim yazısı şöyledir: "Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı Alisinin ibtidasından mayıs ayına kadar ... muhtelifeden gelen ve mahal-i malumeye sevk olunan muhacir miktar-ı nüfusuna mübeyyin tanzim edilen üç aylık sevkıyat cetvelleri menzur-ı âli buyrulmak üzere leffen arz ve takdim kılınmış olmakla..." (BOA, Y.MTV, 191/68).

³¹⁷ BOA, Y.MTV, 225/100.

³¹⁸ Erdal Taşbaş tarafından hazırlanan doktora tezinde göçmenlere ait cetveller daha detaylı olarak sunulmuştur. Bkz. Taşbaş, *Osmanlı Topraklarına Yapılan Göçler ve Muhacirin-i İslamiye Komisyonu*, 267-290.

Muhacirin-i İslamiye Komisyonu iş yükü oldukça fazla olan bir teşkilattı. Bu nedenle içerisinde bir takım yapılanmalar yoluyla iş yükü bölünmeye çalışılmıştı. Öncelikle 27 Mayıs 1900'de *Taharri-i Arazi-i Haliyye* adlı bir birim kuruldu.³¹⁹ Bu alt birimin görevi göçmenlerin iskân edilecekleri yerleri daha önceden tespit ederek planlı bir yerleşim sisteminin takip edilmesini sağlamaktı. Bununla birlikte Komisyon göçmen yerleştirilebilecek arazilerin tespiti için yerel kamu görevlilerine de başvurmuş ve bunlara teşvik amaçlı ücret ödemesi yapmıştı.³²⁰ Arazi tespit çalışmalarının dışında Komisyonun iş yükünü artıran diğer unsur da yapılan yazışmalardı.

Tablo 2.9. 1906 Mart Ayından 1907 Şubata Ayına Kadar Muhacirin-i İslamiye Komisyonuna Gelen ve Komisyondan Giden Evrak Sayısı

Gelen Evrak	Sayı	Giden Evrak	Sayı
Vilayet-i Şahaneden Gelen Telgraflar	1010	Vilayet-i Şahaneye Yazılan Telgraflar	1300
Devair-i Merkeziyeden Gelen Tezakir	450	Devair-i Merkeziyeye Yazılan Tezakir	485
Vilayet-i Şahaneden Gelen Muharrerat	770	Vilayet-i Şahaneye Yazılan Muharrerat	1228
Çeşitli Gelen	1000	Takdim Kılınan Mazbatalar	103
GELEN EVRAK TOPLAM	3230	Muhacirin İdaresiyle Muhasebe Memurlularına Yazılan	320
		GİDEN EVRAK TOPLAM	3436

Muhacirin-i İslamiye Komisyonunun göçmen yoğunluğuna göre yapmış olduğu yazışma miktarının değişkenlik göstereceğini göz önüne alırsak yıllık ortalama 5000 civarında yazışma yapmış olması muhtemeldir. Teşkilatın hem muhacirler ile meşgul olması hem de yoğun bir yazışma trafiğinde çalışması neticesinde 19 Aralık 1905'te sadece yazı işlerinin takip edilmesi için *Takib-i Muamelat* birimi kurulması için çalışma başlatıldı.³²¹ Her ne kadar belgelerden böyle bir memuriyetin kurulup kurulmadığı

³¹⁹ Taşbaş, *Osmanlı Topraklarına Yapılan Göçler ve Muhacirin-i İslamiye Komisyonu*, 151.

³²⁰ Örneğin günümüzde Eskişehir sınırlarının içerisinde yer alan Mihaliççık kazasında yapılacak arazi tespit çalışmaları için Ankara Defter-i Hakanî Memuru Osman Behçet Efendi görevlendirilmiştir. Osman Behçet Efendi'nin yol ve harcırah masrafları için Muhacirin-i İslamiye Komisyonuna başvurması hususunda... (BOA, DH. MKT, 2378/118).

³²¹ Muhacirin-i İslamiye Komisyon-ı Âlisinin devair-i merkeziyece olan muamelat ve muhaberatinin süratini temin için bir takib-i muamelat memuriyeti ihdası ve salifûlarz memuriyete devairi askeriyeden veya zabitanadan yüzbaşı rütbesinden birinin tayini miyâne-i çakeranemizde tezekkür edilmiş olmakla şu

sonucuna ulaşılmasa da Komisyonun, yazı işleri yükünün muhacirler için yapılan çalışmaları engellememesi için çaba harcadığı anlaşılmaktadır.

2.4.5. Muhacirin-i İslamiye Komisyonunun Kapatılması

1326/1908 Devlet Salnamesi kaydında Komisyonun Muhacirin-i Komisyon-ı Âlisi şeklinde kaydı bulunmaktadır.³²² Bu kayıt Komisyonun çalışanlarına ait son kayıttı. Bir sonraki 1327/1909 tarihli salnamede Komisyona ait bir bilgi bulunmamaktadır. Salname gibi Başbakanlık Osmanlı Arşivinde de Komisyonun kaldırılmasına ilişkin olarak bir belge bulunmamaktadır. Bununla birlikte Komisyon işlerinin ve memurlarının başka daireleri devri konusundaki belgelerden Komisyonun 1908 yılı içerisinde kaldırıldığı anlaşılmaktadır.³²³ Diğer taraftan Taşbaş, Komisyonun Ağustos 1908'de kaldırıldığını ifade etmektedir.³²⁴

suret-i karin tasvib-i âli-i hazret-i hilafetpenahileri buyurduğu takdirde kifayet-i taraf-ı seraskeri veya Zabıta Nezaretinden emrû ferman ve Komisyon-ı Âliye de malumat ihsan buyurulması emrû ferman... (BOA, Y.MTV, 295/149).

³²² *Devlet Salnamesi*, 1326/1908, 64.sene, Matbaa-i Ahmed İhsan, Dersaadet, 1324, 128-129.

³²³ Bu konuda ulaşabildiğimiz ilk belge 20 Eylül 1908 tarihli. Belgede Mülga Muhacirin-i İslamiye Komisyonunun Şehremanetindeki Muhacir İdaresine naklolunduğu, böylelikle muhacirin tahsisatında Girit muhacirleri için ayrılmış olan yevmiyenin kaç kişiye ödeneceği bilinemediğinden ve bunu hâlihazırda tespit etmek mümkün olmadığından bu paranın hazineye nakli... (BOA, DH. MKT, 1294/66); Muhacirin-i İslamiye Komisyonundan 1326-1327 (1908-1909) yıllarında mülga diye bahseden, işleri, görevlileri ve tahsisatının devri konularını içeren bazı başka belgeler için bkz. BOA, BEO, 3440/257926; BOA, DH. MKT, 2869/7; BOA, DH. MKT, 2880/30; BOA, ŞD, 2787/61.

³²⁴ Taşbaş, *Osmanlı Topraklarına Yapılan Göçler ve Muhacirin-i İslamiye Komisyonu*, 152.

2.5. TRABLUSGARP SAVAŞI SIRASINDA KURULAN MÜLTECİ KOMİSYONU

Trablusgarp vilayeti ile Bingazi müstakil sancağı günümüzde Libya olarak adlandırılan Kuzey Afrika toprakları içerisinde kalmaktadır.

Trablusgarp'ta yerleşmiş korsanlar, Akdeniz üzerinden Mekke'ye hacı götüren gemilerin geçişine bir takım engeller çıkarınca Kanuni Sultan Süleyman emriyle Turgut Reis'in katıldığı bir sefer sonucunda Trablusgarp İspanyol şövalyelerinden alınmıştı.³²⁵ Böylelikle Akdeniz güvenliği için önemli bir nokta Osmanlı Devleti'nin eline geçmişti.

Sanayi Devrimi, Avrupa kıtasında hammadde ihtiyacının artmasına yol açtığı gibi üretilen malzemelere pazar bulma ihtiyacını da tetiklemişti. Bu durum sınırlı kaynaklara sahip olan Avrupa devletlerini dış dünyaya yönlendirmişti. Avrupa'nın sınırlı kaynakları ihtiyaca cevap vermekten uzak olduğu için yeni toprak kazanımları düşüncesi Avrupa devletleri arasında bir takım arayışları ve mücadeleleri başlattı. Avrupa için bu arayışlara cevap Afrika oldu. Kısa bir süre içerisinde Afrika sömürge haline getirildi. Öyle ki 1870 yılında Afrika'nın 10/1'i sömürgeleştirilmişken 1890 yılına gelindiğinde sömürge olmamış oran 10/1 olarak kalmıştı.³²⁶

İtalya, sömürgecilik yarışında İngiltere, Fransa ve Almanya'nın çok gerisinde yer alıyordu. İtalya, bu açığı kapatmak için Avrupalı devletler ile çatışmayacağı, güçsüz durumda olan Osmanlı topraklarını da içeren Kuzey Afrika'ya yöneldi. İtalya Trablusgarp'ı ele geçirmeden önce diplomatik zemini oluşturmak ve sömürge yarışında yer almak için büyük devletlerle bir takım anlaşmalar yaptı.³²⁷ Osmanlı Devleti ise Trablusgarp'ı kaybetmeden önce iç ve dış karışıklıklar içerisindeydi. Devlet içerisinde 1908'de İkinci Meşrutiyet ilan edilmiş, 1909'da saltanat değişikliği gerçekleşmiş ve

³²⁵ Hale Şıvgın, *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri*, AAM, Ankara, 2006, 1.

³²⁶ Fahir Armaoğlu, *XX. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2012, 113.

³²⁷ İtalya'nın büyük devletler ile yapmış olduğu anlaşmalar sırasıyla şöyledir:

- a- 12 Şubat 1887 İngiltere-İtalya
- 24 Mart 1877 Avusturya'nın bu anlaşmaya dâhil olması
- b- 20 Şubat 1887 Almanya-Avusturya-İtalya
- c- 6 Mayıs 1891 Almanya-Avusturya-İtalya
- d- 14 ve 16 Aralık Fransa-İtalya
- e- 30 Haziran 1902 Avusturya-İtalya
- f- 2 Kasım 1902 Fransa-İtalya
- g- 24 Ekim 1909 Rusya-İtalya

Bu anlaşmalar incelendiğinde İtalya'nın bir takım sömürgeler elde etmek amacıyla hedefine adım adım yaklaştığını sonucunu çıkarılabilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C.II, Kısım: I, TTK, Ankara, 1991, 70.

İttihat ve Terakki'nin ciddi bir yükselişi başlamıştı. 1908'de Avusturya, Bosna-Hersek'i işgal etmiş, Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş ve Balkanlar'da Osmanlı Devleti'ne karşı bir takım ayrılıkçı girişimler ile Arap vilayetlerinde bir takım ayaklanmalar baş göstermişti.³²⁸ Yaşanan bu gelişmelere ve siyasi ortama bakılınca İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal etme sürecinde şartların İtalya'yı daha da cesaretlendirdiği ifade etmek mümkündür.

Fransa'nın Fas'ı sömürgesi yapmak için bir takım girişimlerde bulunması üzerine, İtalya aynı amaçlarla Trablusgarp üzerinde harekete geçti. İtalya kendi sömürge sahası olarak gördüğü noktaların tehlike altına gireceğini görünce Fransızlara, “dur” demek istemişti.³²⁹ Fransa'nın Fas üzerindeki teşebbüsleri İtalyan basınında mevcut iktidar Giolitti kabinesinin Kuzey Afrika'da pasif olmakla suçlanmasına sebep olmuştu. Hatta daha da ötesinde geçmişteki bağlantıları³³⁰ dolayısıyla Trablusgarp'ın İtalya'ya ait olması gerektiğine dair haberler çıkıyordu.³³¹

28 Eylül 1911'de İtalya Osmanlı Devleti'ne -yirmi dört saat içerisinde cevaplanması isteğini içeren- bir ultimatoma verdi. İtalya, bu ultimatoma Trablusgarp ile Bingazi'nin kendi kıyılarına olan yakınlığını anlatarak, daha önce bölgenin medeni seviyesinin yükseltilmesi ve bölgede yaşayan İtalyanların korunması gibi isteklerine Osmanlı Devleti'nin önem göstermemesinden rahatsızlık duyduğu ifade etti. Bu ilgisizlik nedeniyle bölgenin işgaline karar verildiği ve Osmanlı kuvvetlerinin İtalya'ya karşı direniş göstermemesi bildirildi.³³² Osmanlı Devleti bu notaya 29 Eylül'de cevap verdi. Cevabî notada bölgenin gelişmemesinde eski idarelerin suçlu olduğu, son üç yıldır Bâb-ı Âli'nin bölgede yararlı çalışmalar yaptığı ve İtalya ile ne gibi bir husumet olduğu konusunun anlaşılamadığı ifade edilmişti.³³³ Ancak cevaptan tatmin olmayan ya da Trablusgarp'ı ele geçirmeden hiçbir şekilde tatmin olmayacak olan İtalya 29 Eylül 1911'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti ve Trablus sahillerini abluka altına aldı.³³⁴ 8 Ekim 1912'de Karadağ'ın Osmanlı Hükümetiyle diplomatik ilişkilerini kesmesi,

³²⁸ Şıvgın, *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri*, 15-18.

³²⁹ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C.II, Kısım: I, 71.

³³⁰ Bir bölgede sömürgecilik düşünen her devlet gibi İtalya'da Trablusgarp'ta okul, kilise, liman işletmeciliği ve bir takım ekonomik bağlantılar kurarak önce bölge ile bağlantılarını güçlendirmişti.

³³¹ Timothy W.Childs, *Trablusgarp Savaşı ve Türk-İtalyan Diplomatik İlişkileri*, çev. Deniz Berktaş, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008, 53.

³³² Tanin, “İtalyan Sefareti'nin 28 Eylül 911 Tarihli Notası”, 30 Eylül 1911, Numro: 1105.

³³³ Tanin, “Bâb-ı Âli'nin 29 Eylül 911 Tarihli Cevabî Notası”, 30 Eylül 1911, Numro: 1105

³³⁴ Şengül Mete, “Trablusgarp Savaşı ve İtalya'nın Akdeniz'deki Faaliyetleri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi*, III/8, (1998), 266.

Balkanlarda savaş tehlikesi, İtalyanların başka yerlerde Osmanlı Devleti'ne saldırarak Balkanlar'da Osmanlı'yı zor durumda bırakma ihtimali gibi nedenlerle çeşitli müzakereler³³⁵ sonucunda Osmanlı Devleti, İtalya ile Ouchy (Uşi) Antlaşmasını³³⁶ imzalamak zorunda kaldı. Antlaşma ile Osmanlı Devleti şu şartları kabul etti:

- 1- Kuzey Afrika'daki son toprak parçası Trablusgarp ve Bingazi'yi İtalya'ya bıraktı.
- 2- Oniki Ada, Balkan Savaşları sonuçlanana kadar geçici olarak İtalyanlara bırakıldı.³³⁷
- 3- Trablusgarp ve Bingazi'de Osmanlı Devleti'ni bir Naibüssultan temsil edecek, bu kişinin atanması İtalya onayından geçecekti. Dinî ve adlî işler ile görevli kadılar da benzer şekilde atanacak, maaşları Osmanlı Devleti tarafından ödenecekti.

Savaş başlamadan önce 1910'lu yılların başında Trablusgarp'ın nüfusu 18.000 Müslüman, 4000 Yahudi, 3000'i ecnebi olmak üzere toplam 25.000 civarındaydı.³³⁸ Bingazi'nin nüfusu XIX. yüzyıl sonlarında 10.000, XX. yüzyıl başlarında ise 25.000 olarak tahmin edilmekteydi.³³⁹ Nüfus sayıları böyle olmakla beraber Trablusgarp Savaşı ile Osmanlı Devleti'ne kaç kişini göç ettiği tam olarak kayıtlara yansımamıştır.³⁴⁰

Trablusgarp, Bingazi, Derne ve Adalar'dan Osmanlı Devleti'ne sığınan göçmenleri birkaç grupta toplamak mümkündür; 1- İtalya'nın saldırısı üzerine savunma yapmak için iç kesimlere çekilen zabıt, memur ve yerli ahalinin geride bıraktıkları

³³⁵ Yapılan görüşmeler için bkz. İsrail Kurtcephe, *Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)*, TTK, Ankara, 1995, 215-221.

³³⁶ Antlaşmanın tam metni için bkz. <https://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/boshtml/bos142.htm>.(e.t. 16.07.2014)

³³⁷ On İki Ada'da yapılan işgal için bkz. İsrail Kurtcephe, "Rodos ve Oniki Ada'nın İtalyanlarca İşgali", *OTAM*, S.2, (1991), 201-216.

³³⁸ Ettore Rossi, "Trablus", *İslâm Ansiklopedisi*, C.12/1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 445-452; Ahmet Kavas, "Trablusgarp", *TDVİA*, C.41, 289.

³³⁹ Sırrı Erinç, "Bingazi", *TDVİA*, C.6, 182; başka bir kaynakta Bingazi'nin nüfusunun 20.200 Arap Müslüman, 7.900 İtalyan ve 3.100 Yahudi ile 31.000'den fazla olduğu ifade edilmişti (Ewald Banse, "Bingazi", *İslâm Ansiklopedisi*, C.2, Milli Eğitim Bakanlığı, Yayınları, İstanbul, 1979, 626).

³⁴⁰ Osmanlı Devleti tarafından göç eden nüfusun tespiti konusunda yapılan çalışmalardan da bir sonuç çıkmadığı anlaşılmaktadır. Örneğin Dâhiliye Nezareti Selanik vilayetine bölgeye ne kadar Trablusgarp mültecisinin geldiği soruldu. Selanik'ten verilen cevapta mülteci sayılarının günden güne değişmekte olduğu tam olarak sayının bilinemediği ifade edilmişti (*BOA*, DH. SYS, 75-8/1-2); Yine Trablusgarp'tan gelen ailelerin mesken ve iaşeleri konusunda durumlarını belirten defterlerin hazırlanması Meclis-i Vükela tarafından ilgili birimlere iletilmişti (*BOA*, MV, 158/58); Ancak hâlihazırda Başbakanlık Osmanlı Arşivi tasnifinde böyle bir defter ya da kayıt yer almamaktadır.

aileleri, 2- Bölgede çalışan mülkî ve mahalli memurlar, 3- İşgal edilen adalarda Rum ve İtalyan baskısına dayanamayarak göç edenler.³⁴¹

Trablusgarp mültecileri birkaç güzergâh üzerinden Osmanlı topraklarına giriş yapmaktaydı. Mülteciler genellikle deniz yoluyla hareket ediyor, Marsilya, Beyrut, İskenderiye'den hareketle nihayetinde İzmir ve İstanbul'a ulaşıyordu. Ayrıca kendi isteği dışında İtalyanlar tarafından Napoli ve Romanya'ya götürülen göçmenler de bulunmaktaydı.

2.5.1. Trablusgarp Mülteci Komisyonu

Trablusgarp, Bingazi, Derne ve Adalar'dan gelen mülteci sayısı artınca bunlarla ilgilenecek müstakil bir birim kurulması için Dâhiliye Nezareti ve Şehremaneti harekete geçti. Şehremaneti bünyesinde bir başkan ve iki üyeden oluşan bir komisyon kuruldu. Komisyonun 1911 yılının son aylarında kurulduğu anlaşılmaktadır. Önceleri Şehremaneti bünyesinde faaliyet gösteren komisyon sonradan İstanbul valiliğine taşındı.³⁴²

Trablusgarp ve Bingazi Mültecilerine yönelik kurulan Mülteci Komisyonu için 17 Mart 1912 tarihinde *Trablusgarp ve Civarından İltica Edenlerin İskân ve İaşe ve Sevkleri İçin Teşekkül Eden Komisyon-ı Mahsusca Atıyen Tatbik Edilmek Üzere Tanzim Olunan Program*³⁴³ adını taşıyan 13 bölüm 40 maddelik bir program hazırlandı. Program Komisyon tarafından Şehremaneti aracılığıyla³⁴⁴ Dâhiliye Nezaretinin onayına sunuldu. Dâhiliye Nezareti de programın müsvedde halindeki 15, 17, 18, 23 ve 37 maddelerin üzerini çizmiş ve programı 35 maddeye düşürdü.³⁴⁵

³⁴¹ Nedim İpek, "Trablusgarp ve Bingazi Mültecileri", *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.9, (Aralık 1994), 92-93.

³⁴² BOA, DH. SYS, 75-8/1-2.

³⁴³ Program müsvedde halinde hazırlanmıştı. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yapmış olduğumuz taramalarda programın tatbik edilmek üzere hazırlanan kısmına ulaşamamıştır. Anlaşılan tatbik için yeniden program yapılmamış üzeri çizilen maddeler çıkarılarak program uygulamaya konulmuştur. Program için bkz. BOA, DH. SYS, 75-8/1-2.

³⁴⁴ Şehremaneti tarafından Dâhiliye Nezaretine program şu yazı ile gönderilmiştir: ...Trablusgarp havalisinden gelip emanette müteşekkil komisyonca iaşe ve infak olunmaktayken kendi arzu ve taleplerine ve nüfus itibarıyla zorunlu masrafları dağıtılarak alakaları kesilen sekiz on aile tekrar müracaatla yeniden iskân ve rahatlıklarını istemekte ve bu şekilde vuku bulacak müracaatlar uzayıp gideceği için bu kimselerin iskân ve iaşeleri hakkında tatbik edilmek üzere komisyon-ı mahsusca tatbik edilen program müsveddesi takdim kılınmış ve tasvibi Dâhiliye Nezareti takdirine, uygun bir şekilde muamele olunmak üzere tasdik ve iade buyrulması olbabda... (BOA, DH. SYS, 75-8/1-2).

³⁴⁵ Çalışmamızda üzeri çizilenler maddeler dipnot halinde verilmiş olup metinde yeniden ifade edilmemiştir.

Göçmenlere yönelik çıkarılan programın ilk bölümü *muamelat-ı ibtidaiye* (öncelikle yapılacaklar) ismini taşımakta ve 4 maddeden oluşmaktaydı. Buna göre Trablusgarp ve çevresinden Dersaadet'e göç edenlerin isimleri, vapur ve trene binış vakitleri polis ve komisyon tarafından tetkik edilerek defterlere kaydedilecekti. Mültecilerden Dersaadet'te akrabası bulunanlar akrabalarının yanına yerleştirilecekken, akrabası bulunmayanlar önceden hazırlanan mahallere yerleştirilecekti. Mülteciler için hazırlanan mahallerin kirası ve mültecilerin nakliyesine ait masraflar komisyon tarafından karşılanacaktı.

İkinci bölüm *teftiş ve muayene* olup 5. ve 6. maddeleri içermektedir. Mültecilerin yaşadıkları hane ve hanlar komisyon erkânı, sıhhiye memurları, zabıta ve belediye memurları tarafından teftiş edilecek ve teftişler rapor haline getirilerek komisyona bilgi verilecekti. Teftiş sırasında alınması gereken sıhhi, idarî ve güvenlik önlemleri, sebepleri ile birlikte komisyona iletilecekti.

Üçüncü bölüm *tedavi ve terfih* (rahatlatma) şeklinde ifade edilerek 7-11. maddeler ile açıklanmıştı. Komisyon kararıyla mültecilerden kadın, çocuk ve erkeklerden elbiseye ihtiyacı olanlara tahsisattan çamaşır ve elbise alınacaktı. Mültecilerden bulaşıcı hastalığı olanlar rızasına bakılmaksızın hastaneye sevk edilerek tedavi altına alınacak, hafif hastalar ikametgâhlarında tedavi edilecekti. Mülteci çocuklarının kabiliyetlerine göre okullara kayıt edilmelerine Komisyon aracılık edecekti. Mülteciler içerisindeki dul ve kimsesiz kadınlar ile sakat çocuklar Darülaceze'ye sevk edilecekti.

Dördüncü bölüm *Rüesa-yı aile* şeklinde isimlendirilmiş olup 12-15. maddelerden oluşmaktaydı.³⁴⁶ Akrabası yanında ikâmet eden ailenin reisi memur ise hükümetçe yarım maaş verilecek ve bunlara ayrıca Komisyon tarafından yevmiye verilmeyecekti. Memur olmayan mülteci aile reislerine Komisyon tarafından aylık yevmiye ödemesi yapılacaktı. Mültecilere uygun iş bulma konusunda çalışma yürütülecekti.

³⁴⁶ Üzeri çizilen 15. madde: Mültecilerden alakaları kesildikten sonra iâşe, iskân ve yardım talebinde bulunanların ihtiyaçları tahkikat sonucunda anlaşılırsa durum Dâhiliye Nezaretine bildirilecek ve nezaret tarafından verilecek emre göre muamele olunacaktır, şeklindedir.

Beşinci bölüm *suret ve derecat-ı muavenet* ismini taşımakta ve 16-18. maddelerden oluşmaktaydı.³⁴⁷ Mültecilerin Dersaadet'te bulundukları süre zarfında hane kirası ve zaruri ihtiyaçları ailenin nüfus sayısına göre 10 kuruşa kadar verilecek olan yevmiyesinden karşılanacaktı. Ayrıca aileler istedikleri takdirde vapur veya trene ikinci mevki bilet alınarak naklieleri de sağlanacaktı.

Altıncı bölüm 19. madde ile *mazuliyet ve sairedir*. Mülteciler arasında bulunan Trablusgarp ve çevresindeki belediyelerde çalışan memurlar benzer durumdaki memurlar gibi işlem görecekti (mazuliyet maaşı alacaktı).

Yedinci bölüm 20. madde ile *aile-i askeriyedir*. Mültecilerden askeriye personeli ailelere Harbiye Nezareti tarafından maaş verildiği için Komisyon tarafından bunlarla ilgili bir işlem yapılmayacaktı. Ancak kendilerine maaş bağlanıncaya kadar Merkez Kumandanlığı tarafından yardıma muhtaç oldukları tasdik edilirse yardım yapılacaktı.

Sekizinci bölüm *muamelat-ı sevkiye* 21. ve 22. maddelerden oluşmaktaydı. Mültecilerden taşraya gitmek isteyenlerin vapur ve tren biletleri Komisyon tarafından alındıktan sonra gidecekleri mahallere kadar yemek parası verilecekti. Mültecilerden Trablusgarp'a veya ordugâha gitmek arzusunda bulunanların biletleri ve yemekleri karşılanacaktı.

Dokuzuncu bölüm *kat'ı alaka* 23 ve 24 numaralı 2 maddeyi içermekteydi.³⁴⁸ Gerek kendi isteğiyle ve gerekse şartlar sonucu Komisyon ile ilişkisi kesilen mültecilere bir defaya mahsus olmak üzere hane kira bedeli ödenecekti. Ayrıca mültecilerin nakliye bedelleri de yine Komisyon tarafından karşılanacaktı.

Onuncu bölüm 25-30. Maddeler ile *sarfiyat ve mukarrerata* ayrılmıştı. Komisyonun yapacağı harcamalarda ve uygulamalarda çoğunluğun kararı alınacaktı. Karar alınırken yapılan oylamalarda üyeler arasında eşit oy olursa durum Şehreminine bildirilecek ve Şehremininin söylediği suret tatbik edilecekti. Alınan kararların

³⁴⁷ Bu bölümde 17. madde ve 18. maddenin üzeri çizilmiştir. 17. madde: Eşraftan başka maaş alamayan memurlardan ihtiyaç sahibi oldukları tespit edilenlerden birinci derece memurlara dört yüz ikinci derece memurlara üç yüz kuruş tahsis edilecekti. Aile fert sayısı beşten fazla olanlara yüz kuruş zam yapılacaktı. 18. madde: Mültecilerden tek başına olan, validesi, kardeşi ya da bakmakla yükümlü olduğu kimsesi olmayanlara iki yüz elli kuruş verilecek ve buna hane kirası da dâhil olacaktı.

³⁴⁸ 23. maddenin üzeri çizilmiştir. Madde şöyledir: 3 ay müddetle ihtiyaçları karşılandıktan sonra Komisyonla ilişkisi kesilen mülteciler iskân edildikleri han ve haneleri tahliye mecburdurlar. Kendilerine yapılan tebliğden sonra 10 günde boşlatma işlemini gerçekleştireceklerdi. Bu müddet zarfında bulunduğu yeri boşaltmayanlar polis marifetiyle haneden ihraç olunacaklardı.

düzeltilmesi ya da iptali ancak Dâhiliye Nezaretinin emri ile yapılabilecekti. Komisyon reisi herhangi bir sebeple Komisyona gelemeyi zaman Dâhiliye Nezaretinin belirleyeceği bir zat Komisyona başkanlık edecekti. Yapılacak olan harcamalar, uygulamalar, evrak ve senet işleri icraya nezaret eden memur tarafından kayıt altına alınacak, bu usulde yapılmayan işlemlere ait belgeler kabul edilmeyecekti. Komisyonun bütün evrak ve hesabı Komisyon üyelerinden sarfiyatı icra eden zatın nezdinde kalacaktı.

On birinci bölüm *vezaifi tahririye ve hesabiye* olarak 31-36. maddelerden meydana gelmekteydi. Komisyonun yapmış olduğu işlemler ve hesabı iki kâtip tarafından kayıt edilecekti. Kâtiplerden biri haberleşme, yazışma; diğeri kayıt, hesap ve sevkîyat ile görevliydi. Komisyona gelecek tüm evrak ve kayıtlara Komisyon tarafından ne tür bir muamele yapılacaksa, yapılacak işlem bitiminde imza ile iade edilip evrak muhafaza altına alınacaktı. Komisyona ne kadar evrak ve dilekçe gelmiş ise ilgili kâtip toplantı halinde bunları sırasıyla okuyacak ve yapılan müzakereden sonra uygun görülen işlemler kayıt altına alınacaktı. Komisyon kâtipleri bir aylık evrakı ay sonunda ayrı ayrı zarflara koyarak saklayacaktı. Kâtipler bir ay zarfında yapılan iskân, iaşe, sevk, mevcut mülteci sayısı ve çeşitli masrafları bildiren cetveller hazırlayacaktı. Bu cetveller Komisyon onayına sunulacak ve onaylandıktan sonra bir adet Dâhiliye Nezaretine bir adet de Şehremanetine gönderilecekti.

On ikinci bölüm tek maddelik *tahsisat* şeklinde ifade edilmiş; ancak bu madde uygulamaya konulmamıştı.³⁴⁹

On üçüncü bölüm *mevadd-ı müteferrika* olup 38-40. maddelerden mürekkepti. Komisyonun sorumlu olduğu merci Dâhiliye Nezareti olup Şehremaneti bünyesinde toplantı yapacaktı. Komisyon, yazışmalarını bizzat yapabileceği gibi Şehremaneti vasıtasıyla da yürütebilecekti. Şehremaneti bu programın yürütülmesini kontrol edeceği gibi yardım da edecekti.

³⁴⁹ Tahsisat düzenlemesi için 37. madde ayrılmış ise de üzeri çizilmişti. Madde şöyledir: Mülteci işlerinde görevli memurların zorunlu masrafları beyan edecekleri evrak neticesinde karşılanacaktı. Herhangi bir nedenle vapur ve trenlerde yaşanan sıkıntı nedeniyle yola devam edememe durumu ortaya çıkacak olursa otelde yatma ve lokantada yemek yeme zaruri masraflar ortaya çıkacaktı. Bu durumda Komisyon tarafından teftiş ile görevlendirilmiş 3 kişiye acil durum masrafları adı altında kişi başı 300 ve iki kâtime kişi başı 200 kuruş toplamda 1300 kuruş verilecekti.

2.5.2. Trablusgarp Mülteci Komisyonunun Faaliyetleri

Trablusgarp Mülteci Komisyonu daha önce kurulmuş olan komisyonlar gibi çok büyük nüfus kitlelerine hitap etmemiş, -Girit göçmenleri için kurulan Muhacirin Komisyon-ı Âli gibi- sorumlu olduğu insan sayısı daha sınırlı kalmıştır. Komisyonun öncelikli görevi Trablusgarp mültecilerinin sevkياتını sağlayarak iâşe ve iskân temin edebilmektir. Bunu gerçekleştirebilmek için de belirli bir bütçeye sahip olunması gerekiyordu.³⁵⁰ Ancak mevcut belgelerden Komisyona ne kadar tahsisat ayrıldığı ya da bağımsız bir bütçesi olup olmadığı anlaşılamamaktadır. Bununla birlikte Komisyon mülteciler için ihtiyaç duyduğu parayı Şehremaneti üzerinden Dâhiliye Nezaretine ileterek elde ediyordu. 30 Ekim 1911 tarihli örnek bir kayıt ile Komisyon; a- Trablusgarp'tan gelip taşraya sevk edilecek ailelerin sevkيات masrafı için 300 lira, b- Ailelerin sevkياتları süresince karşılanacak iâşeleri için 1000 lira, c- Ailelerin iskân edilecekleri yere kadarki masrafları için 200 lira, d-Tedarik olunacak meskenlerin kirası için 300 lira, e- Beklenmedik bir durum için 200 lira olmak üzere toplam 2000 lira talep etmiş, ayrıca bu kalemler arasında değişiklik yapabilme iznini de istemişti.³⁵¹ Bu kayıttan Komisyonun mülteciler için gerekli işlemlerin neler olduğunu tespit edip, uygulama noktasında Dâhiliye Nezaretinden destek aldığı, yıla ya da aylara göre kendisine ayrılmış bir tahsisatı olmadığı anlaşılmaktaydı.

Komisyon bir taraftan aileleri çeşitli hanelere yerleştirip ekmek dağıtım işiyle uğraşırken diğer taraftan mülteciler tarafından kendisine verilen dilekçeleri ilgili kurumlara iletliyordu. Mültecilerin Komisyona verdiği dilekçeler içerik olarak genellikle yapılan yardımı az bulup yeniden yardım talep edenler,³⁵² bulunduğu memuriyetten maaşı daha fazla bir memuriyete tayin edilmek isteyenler, yeniden memurluğa kabul,

³⁵⁰ Trablusgarp'ta ortaya çıkan acil durum neticesinde Sadaret makamı Meclise bir tezkire göndermiştir. 23 Ekim 1911 tarihli tezkire ile Trablusgarp vilâyet muhtacin-i ahalisine 5 milyon 650 bin kuruş tahsisat-ı fevkalade istenmiştir. Sadaret'ten gönderilen tezkire Maliye Encümenine havale edilmişti (MMZC, Dev.I, C.1, İ.S.4, 5.Bir., 53). Takip eden celse zabıtlarından tahsisatın ayrılıp ayrılmadığına tesadüf edilmemiştir. Ancak sonraki yıllarda istenen bu paranın çok olduğu ve Trablusgarp mültecileri için daha az bir harcama yapıldığı anlaşılmaktadır. Trablusgarp ve Bingazi muhacirlerinin iskân ve iâşesi için Dâhiliye Nezareti bütçesine munzam (ek) 1.200.000 kuruştan sarf edilmeyen miktarın 1327 bütçesine ilaveten sarfı hakkında kanun çıkarıldı. Bu kanundan anlaşıldığına göre Trablusgarp ve Bingazi mültecileri için ayrılan 1.200.000 kuruştan sadece 500 bin kuruşu harcanmış ve geriye kalan 700 bin kuruş yeniden Dahiliye Nezareti bütçesine dahil edilmişti (Düstur, II. Tertip, C.8, 1095).

³⁵¹ BOA, DH. SYS, 75-8/1-1.

³⁵² Örneğin Trablusgarp merkez belediyesi ikinci kâtibi Mahmud Nedim Efendi komisyondan yardım talebinde bulunmuştur. Komisyon durumu Dâhiliye Nezaretine bildirmiştir. Nezaret, Şehremanetinin Nedim Efendi'ye 5 lira vermesini emretmiş ve ailesinin bulunduğu Isparta'da uygun bir işe yerleştirilmesi işini de Isparta mutasarrıflığına yazmıştır (BOA, DH. SYS, 75-8/1-2).

göç etmek zorunda kaldığı bölgede bırakmış olduğu mallarının ve alacaklarının takip edilmesini isteme, şeklinde sıralanabilir.³⁵³ Komisyon da bu dilekçeleri Şehremaneti, Dâhiliye ve Hariciye Nezaretlerine iletmiş, çözüm arayışı içerisinde olmuştur. Gelen memurların çeşitli işlere yerleştirilmesi ile ilgilenilmiş hangi memurun kaç nüfusa sahip olduğunu kayıt altına almıştı. Bununla birlikte yazışmalardan anlaşıldığı kadar bu kayıtlar sadece aldıkları memur maaşı ile geçinemeyen, zam ya da ücreti daha yüksek bir işte çalışmak isteyenleri kapsadığı için tam olarak ne kadar memur ailesinin bulunduğunu tespit etmek mümkün değildir.

Komisyonun ilgilendiği başka bir konu da İtalya'nın bazı Osmanlı vatandaşlarını Napoli'ye götürmesiydi. Komisyon bu mültecileri Osmanlı topraklarına getirebilmek için çalışma başlatmıştı. Hariciye Nezareti nezdinde girişimde bulunularak Almanya Sefareti aracılığına başvuruldu. Nihayetinde girişimler sonuç vermiş ve Napoli'deki 41 Osmanlı ailesi Almanya'nın yardımları sayesinde deniz yoluyla İzmir'e getirildi.³⁵⁴ Getirilen bu ailelerin çoğunluğu zabitan ailesi olduğundan Harbiye Nezaretinden de yardım alınarak ailelerin iskânı ve iâşesi temin edildi.³⁵⁵ Napoli dışında İtalya bazı zabitan ailelerini Romanya'ya göndermişti. Bu aileler konusunda da Dâhiliye ve Hariciye Nezaretleri, Almanya aracılığıyla girişimde bulundu. Romanya'daki aileler vapur ve trenlerle Dersaadet'e nakledildi. Komisyon sevkiyatı, iâşe ve iskân durumlarını pusula ile 2 Şubat 1912'de Dâhiliye Nezaretine ilettiler.³⁵⁶

2.5.3. Trablusgarp Mülteci Komisyonunun Kapatılması

Trablusgarp Komisyonunun kapatılması için Dâhiliye Nezareti tarafından 4 Aralık 1912 tarihinde Meclis-i Vükela'ya bir tezkire sunuldu. Bu tezkirede İtalyan Harbi dolayısıyla Trablusgarp'tan gelen mültecilerin iskân ve iâşesi için Şehremanetinde teşkil edilen ve sonra İstanbul valiliğine taşınan Komisyonun kısa bir müddet daha çalışmasının gerekli görüldüğü belirtilmekteydi. Aynı tezkirede Komisyona ayrılacak tahsisat ve İtalya ile yapılan anlaşma neticesinde mültecilerin iade edilmesine dair bir takım görüşmelerin başlamasıyla kısa bir süre faaliyetlerini sürdürecek Komisyona gerek kalmadığı ifade ediyordu. Meclis-i Vükelada okunan bu tezkire neticesinde

³⁵³ Dilekçe örnekleri için bkz. BOA, DH. SYS, 75-8/1-1; BOA, DH. SYS, 75-8/1-2.

³⁵⁴ BOA, DH. SYS, 75-8/1-2.

³⁵⁵ BOA, DH. SYS, 75-8/1-1.

³⁵⁶ BOA, DH. SYS, 75-8/1-2.

mültecilerin müracaatları halinde memleketlerine iadesi ya da istedikleri bir yerde iskân edilecekleri belirtilerek, Komisyonun varlığına 18 Şubat 1913'te son verildi. Komisyon kaldırılmakla beraber her ihtimale karşı mültecilerin ortaya çıkacak sorunlarını karşılamak için Şehremanetine 2000 lira tahsisat ayrıldı.³⁵⁷

³⁵⁷ BOA, MV, 174/59.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BALKAN SAVAŞLARI SONRASI KURUMSALLAŞMA: AŞÂİR VE MUHÂCİRİN MÜDÜRİYET-İ UMÛMİYESİ

3.1. BALKAN SAVAŞI İLE BAŞLAYAN GÖÇLER

Birinci Balkan Savaşı'nın başlangıç nedenlerini 1878 Berlin Antlaşması'na¹ kadar götürmek mümkündür. Bu antlaşma ile Balkan Savaşı'na katılan dört devlet ile ilgili şu durumlar kabul edilmişti:

Bulgaristan, Osmanlı Devleti'ne vergi bağı ile bağlı bir prenslik olmuştu. Böylelikle Bulgar topraklarından Osmanlı askeri kuvvetleri çekilmiş, Doğu Rumeli, Batı Trakya ve Makedonya Bulgarların elinden alınarak sınırları daraltılmıştı. Bu şekilde Bulgaristan, Tuna Nehri ile Balkan Dağları arasında sıkıştırılmıştı. Bulgaristan'ın bu şekilde küçültülmesi özellikle Makedonya'dan ve Ege'den uzaklaştırılması Avusturya ve İngiltere'nin çıkarlarına hizmet etmişti.

Karadağ, antlaşma ile bağımsız bir devlet olmuş, Antivari (Karadağ) limanını alırken, Dulcigno'yu Osmanlı Devleti'ne bırakmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti borçlarının bir kısmını Karadağ üzerine almıştı.

Yunanistan ile Osmanlı Devleti arasındaki sınır değişiklikleri için müzakere yapılacak, anlaşma olmaması durumunda büyük devletlerin hakemliğine başvurulacaktı.

Sırbistan bağımsız olmuş, Niş ve Pirot'u alırken Metroviçe'yi Osmanlı Devleti'ne iade etmişti. Karadağ gibi Sırbistan'da Osmanlı borçlarının bir kısmını da üzerine almıştı.²

Berlin Antlaşması'nın sonucuna göre Balkanlar'daki halinden kimse hoşnut değildi. Bu hoşnutsuzluğun yanı sıra Balkan Savaşları öncesi Osmanlı Devleti'nin İtalya ile Trablusgarp üzerinde meydana gelen mücadelesinin de Balkan devletlerini cesaretlendirdiği söylemek mümkündür. Savaş çıkmadan sadece birkaç ay önce Balkanlar'da Osmanlı Devleti'ne karşı bir takım ittifak girişimleri olduğu

¹ 64 maddeden oluşan Berlin Antlaşması'nın tam metni için bkz. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C.1, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1953, 403-424.

² Fahir Armaoğlu, *XIX. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2006, 744-745.

görülmektedir.³ Bu İttifak teşebbüslerinin nihaî hedefi Türkleri Balkanlardan atmaktır. Böyle bir ortamda 7 Ekim 1912 tarihinde Karadağ, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. 8 Ekimde Avusturya ve Rusya büyük devletler adına bir bildiri yayınlayarak Rumeli'de ortaya çıkacak sınır değişikliklerini kabul etmeyeceklerini açıkladılar. Balkan Devletleri de aynı istekle beraber Osmanlı Devleti'nin askerî seferberliği kaldırmasını istediler. Bâb-ı Âli çok ağır istekleri içeren bu ültimatomu reddetti. Bunun üzerine 17 Ekim 1912'de Bulgaristan ile Sırbistan, bir gün sonra da Yunanistan Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiler.⁴

Osmanlı Devleti'nin savaş öncesinde ve savaş sırasında yapmış olduğu stratejik hatalar, ordunun toplanmasında ve dağıtımındaki yanlışlıklar⁵ müttefiklere karşı Balkanlarda girdiği mücadeleyi kaybetmesine yol açtı. Bu dönemde Osmanlı Devleti toprak ve nüfus anlamında da ciddi kayıpları uğradı.

Tablo 3.1. Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda Kaybettiği Toprak ve Nüfus Miktarı⁶

Ülke Adı	Savaşta Kazancı		Savaş Sonrası Durumu	
	Yüzölçümü (km ²)	Nüfus	Yüzölçümü (km ²)	Nüfus
Bulgaristan	25.257	984.000	121.062	5.322.000
Yunanistan	55.919	1.859.000	120.060	4.400.000
Sırbistan	41.873	1.942.000	87.300	4.942.00
Karadağ	5.590	161.000	15.017	435.000
Arnavutluk	-	-	25.734	800.000

³ Savaş öncesi büyük devletler ve Balkanlar hakkındaki durum için bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C.II, Kısım: II, TTK, Ankara, 1991, 306-364.

⁴ Rıfat Uçarol, "1912 Balkan Bunalımı, Osmanlı Devleti'nde Büyük Kabine'nin Kurulması ve Savaşa Gidiş", *Balkan Savaşları Paneli (03-04 Mayıs 2011)*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 2012, 42-43.

⁵ Yapılan hatalar konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Mareşal Fevzi Çakmak, *Batı Rumeli'yi Nasıl Kaybettik ?*, Haz. Ahmet Tetik, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2012; Suat Zeyrek, *Birinci Balkan Savaşı Yenilgisinin İç ve Dış Sebepleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (b.d.t.) İstanbul, 2012, 179-196.

⁶ Tablo Ağanoğlu'ndan alınmıştır. Bkz. Ağanoğlu, *Balkanlar'dan..*, 58; Ortaya çıkan bu tablo Balkan Devletleri arasında bir takım hoşnutsuzluklara sebep oldu ve toprak dağıtımının adil olmaması İkinci Balkan Savaşı'na kapı araladı. Böylelikle Osmanlı Devleti de Balkan devletlerinin birbirlerine karşı mücadeleye girmesinden istifade ederek Edirne ve Kırklareli'ni geri almıştı.

Savaş süresince ve sonrasında Osmanlı Devleti'ne sayıları yüz binleri bulan göçmen akın etti. Zulüm ve işkenceden kaçabilen göçmen kabileleri arabalarıyla İstanbul'a giriş yaptılar.⁷ İstanbul göçmenler için bir son nokta, bir kurtuluş olarak görülmekteydi. Ancak İstanbul'da da göçmenlerin sorunları tam anlamıyla çözümlenememiş, yaşadıkları sıkıntılar devam etmiştir. İstanbul böylesi bir göç akınına hazırlıksız yakalanmıştı. Özellikle muhacirlerin iâşe sorunu⁸ -açlık tehlikesinin ortaya çıkması- vapur bulunamadığı için İstanbul içindeki nakil sorunu ve barınma konusu temel problemler olmuştu. Devlet, göçmen girişlerinde kota uygulanmasına ve ihtiyaçları karşılanabilecek belli bir sayıdaki nüfusun giriş yapmasına yönelik tedbirler almaya çalışmıştı.⁹ Ancak hareket halinde İstanbul'a yaklaşan göçmeleri durdurmak mümkün olmamış, bunun yerine göç etmeye niyetli kişilerin göçe özendirilmemesine yönelik çalışmalar yürütüldü.¹⁰ Bütün yapılanlara rağmen göçmenlerin problemlerini çözmek ve sistemli göçmen politikaları üretmek için Osmanlı Devleti yeni adımlar atmaya yöneldi. Balkanlardan gelen göçmenlerin nakil, iskân ve iâşeleri konusunda Meclis-i Vükelâ tarafından çalışma başlatıldı. 20 Mart 1913 tarihli kayda göre muhacirler için arazi tespiti, iskân çalışması, yeni kurulacak muhacir köylerinde cami ve mektep inşası, tarım için gerekli malzemelerin verilmesi için bir komisyon kurulması görevi Dâhiliye Nezaretine havale edildi.¹¹

3.2.AŞÂİR VE MUHÂCİRİN MÜDÜRİYET-İ UMÛMİYESİ

13 Mayıs 1913 tarihinde kabul edilen İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi'nin¹² yürütülmesi ile ilgili olarak Dâhiliye Nezareti/Dâhiliye Nazırı görevlendirilmişti. Dâhiliye Nezareti de kendi içerisinde teşkilatlanarak bu görevi Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti uhdesine vermişti. İkdâm gazetesinde yayınlanan ve 18 maddeden oluşan Dâhiliye Nizamnamesi'ne göre Dâhiliye Nezareti, Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyetinin de

⁷ Göç yollarına ve göçmen sayılarına ilişkin değerlendirmeler Birinci Bölümde yapıldığı için burada sadece göçmen kabilelerinin İstanbul'daki manzaralarına ait birkaç fotoğraf vermekle yetineceğiz. Bkz. EK. 12 ve 13.

⁸ BOA, BEO, 4107/308009.

⁹ BOA, BEO, 4111/308307.

¹⁰ Özellikle Balkanlar'da yaşayan Müslümanları göçe teşvik edecek çeşitli muafiyet ve yardımlar konusundaki düzenlemelerin (kanun ve nizamname gibi) ilan edilmemesine dair kararlar alınmıştı (BOA, ŞD, 38/10; BOA, BEO, 4165/312314).

¹¹ BOA, MV, 175/56.

¹² İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi Birinci Bölümde ele alınmıştır.

içinde bulunduğu on bir ayrı müdürlükten¹³ oluşmaktaydı. Bu nizamnamenin 8. maddesinin tamamı ve 18. maddenin de bir kısmı *Umur-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti* ile ilgilidir. Nizamnamenin 8. maddesine göre Müdüriyet aşiretlerin ihtiyaç ve adetlerini araştırmak, durumlarını tetkik etmek, yerleşik düzene geçmelerine yardımcı olmak gibi işler ile görevliydi. Müdüriyet muhacirler konusunda ise dışarıdan gelecek muhacirlerin sevk, iâşe ve iskânlarını sağlayarak içeriden dışarıya göçün önlenmesi ile görevlendirilmişti.

Nizamnamenin 18. maddesinde Dâhiliye Nezareti bünyesinde hizmet verecek olan Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti biriminin maaş ve personel durumu ele alınmıştı.

Tablo 3.2. 1913 yılında Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyetinin Görev Dağılımı, Çalışan Sayısı ve Maaşlar¹⁴

Görevi	Maaşı (kuruş)	Görevli Sayısı (kişi)
Müdür	5000	
1.müdür yardımcısı	3000	
2.müdür yardımcısı	2000	
Mümeyyiz	3000	2
1.sınıf halife	3000	3
2.sınıf halife	1800	2
3.sınıf halife	1600	3
Sevk memuru	1500	3
TOPLAM	20.900	13

Tablodan da anlaşılacağı üzere Müdüriyetin 1913 yılı kadrosu oldukça sınırlıydı. Umur-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti daha önce hangi tarihte kurulduğu anlaşılamayan *Muhacirin İdaresinin* genişletilmesi sonucunda kurulmuştu. Kuruluştan

¹³ Dâhiliye Nezareti'ni oluşturan müdürlükler sırasıyla şöyledir: 1- Muhasebe Müdüriyeti 2- Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 3- İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyeti 4- Umur-ı Mahalliye-i Vilâyet Müdüriyeti 5- Umur-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti 6- Hukuk Müşavirliği 7- Memurin Müdüriyeti 8- Sicil-i Ahval Müdüriyeti 9- Nüfus Müdüriyeti 10- Hapishaneler Müdüriyeti 11-Evrak Müdüriyeti.

¹⁴ *İkdam*, 16 Kanun-ı Evvel 1329/29 Aralık 1913, Numro: 6052.

sonra ilk müdürlük görevine 29 Ekim 1913'te Kerek eski Mutasarrıfı Suat Bey, birinci müdür yardımcılığına mülga Muhaberat-ı Umumiye Dairesi İkinci Şube Müdürü Şerif Muhtar ve ikinci müdür yardımcılığına Muhacirin Müdürü Sait Bey tayin edilmiştir. Bu atamalardan Umur-ı [İşkân-ı] Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti'nin Ekim 1913 tarihinde kurulduğu anlaşılmaktaydı.¹⁵ 20 Kasım 1914 tarihinde İşkân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdürlüğü görevine Şükrü (Kaya) Bey getirilmişti.¹⁶

İşkân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti 1913 yılında müdürlük olarak kurulmuştu. Ancak Birinci Dünya Savaşı ile birlikte kurumun ilgilendiği konuların genişlemesiyle (özellikle mülteci meselesi) Müdüriyet umum müdürlüğüne (genel müdürlük) dönüştürülmüştü. Kurumsal olarak Müdüriyetin genel müdürlüğe geçiş sürecinde ilk isminin *Aşâir ve İşkân-ı Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi* olduğu ve kuruluşu ile ilgili gerekli düzenlemelerinin yapılarak, bir teşkilat layihası hazırlanması için Maliye ve Mülkiye Encümenleri tarafından bir çalışma başlatılmıştı.¹⁷ Meclis-i Ayan'a gelen Maliye Encümeni mazbatasında¹⁸ şu noktalar üzerinde durulmuştu: Muhacir ve aşiretlere ait işlerin düzenli bir şekilde idare edilmesi için bütçesi ve kurumsal kimliği Dâhiliye Nezaretine bağlı bir müdüriyet kurulmasına dair tanzim edilen lâyiha'nın görüşülmesi Encümen tarafından kabul edilmiştir. Yapılan görüşmede çeşitli nedenlerle göç eden muhacir ve aşiretlerin ihtiyaçlarını sağlamak için Devletin pek çok fedakârlıkla çalıştığı üzerinde durulmuştu. Bundan sonra muhacir ve aşiretlerin hayatlarını iyileştirmek için yapılacak olan işlemlerin tesisine yönelik olarak uygun yöntemle çalışacak bir müdüriyet kurulmasının zaruri olduğu belirtilmiş, Hükümet tarafından tanzim edilen ve Meclis-i Mebusan tarafından tadil edilen layiha esas itibariyle uygun görülmüştü. Ancak layiha'nın birinci maddesi -Mülkiye Encümeni ile hemfikir olarak- *Dâhiliye Nezaretine merbut (bağlı) olmak ve muhacirinin sevk ve*

¹⁵ BOA, BEO, 4226/316922; bu belgede ya da Başbakanlık Osmanlı Arşivine ait diğer belgeler Umur-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti isminde bir kurum adına tesadüf edilmemiştir. Kurumun adı İşkân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti şeklinde ifade edilmekteydi. *Umur-ı* ifadesi ile başlayan kurum adına sadece İkdâm gazetesinde yer verilmişti.

¹⁶ http://www.mfa.gov.tr/sayin-sukru-kaya_nin_ozgecmisi.tr.mfa; başka bir kaynakta 30 Kasım 1914 tarihine işaret edilmektedir (Volkan Martın, "Bir Osmanlı Kurumunun Adı ve Etkinliği Üzerine", *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl:2, S.5, (Aralık 2011), 20; Başbakanlık Osmanlı Arşivine ait belgelerde ise Şükrü Bey'in Mülkiye müfettişliği görevinden 1 Aralık 1914 tarihinde müdürlük görevine atandığı ifade edilmektedir (BOA, BEO, 4324/324255; BOA, İ. DH, 1511/1333-M23).

¹⁷ MAZC, Dev. III, C.2, İ.S.2, 30.Bir., 85).

¹⁸ Maliye ve Mülkiye Encümenlerinin yürüttüğü çalışmalar sonucunda, Mecliste sadece Maliye Encümenine ait mazbata okunmuştur. Maliye Encümeninin mazbatasında Mülkiye Encümenine de atıf yapılması encümenlerin benzer görüşleri paylaştığı göstermekteydi.

tavattunu (bir yerde yerleşmek) ile *aşâirin temeddün* (medenileşme) *umur ve muamelatını ifa* eylemek üzere *Âşair ve Muhacirin Müdürüyet-i Umûmiyesi teşkil edilmiştir* şeklinde yeniden açıklanmıştı.¹⁹ Ayrıca bugüne kadar sistemsizlik dolayısıyla muhacirlere harcanan paraların böyle bir teşkilat ile daha iyi kullanılacağı vurgulanmıştı. Eskiden beri muhacir işleriyle uğraşan görevliler bulunduğu için bu görevlilerin müdüriyete kaydırılmasının da bütçede önemli bir açığa neden olmayacağı belirtilmişti. Encümen, Dâhiliye Nazırından aldığı bilgiler sonucunda bir takım olumlu çıkarımlara vardığını ifade ederek, *Âşair ve Muhacirin Müdürüyet-i Umûmiyesi Teşkilatının kabulünü* 2 Mart 1916'da uygulayıcı konumda bulunan Heyet-i Umumiye'nin takdirine sundu.²⁰

Meclis-i Ayan Reisi Abdurrahman Şeref Bey Maliye Encümeninin Meclise gönderdiği mazbatayı okutarak, konuya ilişkin görüş beyan etmek isteyen olup olmadığını sordu. İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdürü Şükrü Bey aciliyetle konunun müzakeresini teklif etti ve bu teklifi kabul edildi. Umumi müdürlüğün kuruluşuna ilişkin olarak söz alan Ahmet Rıza Bey, okunan mazbatayı eleştirerek umumi müdüriyette görev yapacak memurların sayısı, yapılacak işlerin niteliği, kanunun ahkâmını kimin icra edeceğinin bilinmediği üzerinde durdu. Rıza Bey, şimdiye kadar yapılan uygulamaların nasıl gerçekleştiği konusunda da müdür beyden izahat istedi. Söz alan Müdür Şükrü Bey, Kırım Savaşı'ndan beri devletin muhacir işleriyle iştigal olduğunu belirterek kısa bir muhacir komisyonu tarihçesi verdi. Şükrü Bey, bugüne kadar kurulan komisyonlar İstanbul merkezli olduğu için taşrada bulunan muhacir ihtiyaçlarının karşılanması noktasında bir şey yapılamadığı, dolayısıyla taşrada da teşkilatlanması gereken bir kuruma ihtiyaç duyulduğunu ifade etti. Taşrada bu işleri kaymakamlar yürütmekte, ancak kaymakamlara bağlı olarak kırk sekiz komisyon daha bulunduğu için muhacirlere yeteri kadar vakit ayrılamamaktaydı. Daha önce gelen muhacirlerin geldikleri yerlerin durumu araştırılmadan, ellerindeki sanatlar değerlendirilmeden iskân faaliyetlerinde bulunulduğu için pek çok aksaklık çıkmıştı. Muhacirler iskân edildikleri coğrafyaya alışamamıştı. Şükrü Bey, bu durumların önüne

¹⁹ Encümene gönderilen layihanın içeriği Meclis tutanaklarında ifade edilmediği için birinci madde konusunda nasıl bir değişiklik yapıldığı anlaşılamamaktadır. Bununla birlikte sonraki tutanaklarda *Âşair ve Muhacirin Müdürüyet-i Umûmiyesi Teşkilatının* kuruluşuna dair kabul edilen birinci madde incelendiğinde, yapılması önerilen değişikliğin küçük bir yorum farkından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

²⁰ Maliye Encümeninin imzaladığı bu mazbataya göre Encümende ayandan Nail, Şükrü, Faik, Ali Rıza, Abdülhalim Beyler ve Dilber, Mavrokordato, Aram Efendiler bulunmaktaydı.

geçmek için daha sistemli çalışacak bir muhacirin müdüriyetine ihtiyaç olduğunu belirtti. Ayrıca kurulacak teşkilatta görev yapacak sıhhiye görevlileri, ziraat mühendisleri ve arazi tespit memurları gibi müdüriyet bünyesinde çalışacak olan memurlar hakkında Şükrü Bey, uzun uzun açıklamalar yaptı. Muhacirlere ilişkin yapılan bu açıklamalar meclis tarafından yeterli görülmüştü.²¹

Meclisi Mebusan, 1916 (1332) yılına ait Dâhiliye Nezareti bütçesine dair görüşmelere başlamadan önce Meclis Başkanı Hacı Adil Bey, Dâhiliye Nazırı tarafından Muhacirin Teşkilâtı hakkında bir kanun teklifi verildiğini ve konunun Dâhiliye Nezareti Bütçesi ile ilgili olduğunu belirtti. Bu nedenle kanun teklifinin görüşülmesi Mecliste kabul edildi. Hacı Adil Bey tarafından 12 Şubat 1916'da Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi Teşkilâtının kuruluşuna dair kanun layihası okundu. Okunan bu kanuna göre; Dâhiliye Nezaretine bağlı olarak muhacirlerin ve aşâirin sevk, iskân, karşılama ve bir takım işlerini yapmak üzere *Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi* kurulmuştur (mad.1). Genel müdürü doğrudan doğruya Dâhiliye Nazırı tarafından, müdür yardımcısı, şube müdürleri, taşra müdürleri ve müfettişleri de Nezaretin uygun bulmasıyla irade-i seniyye ile tayin olunurlar (mad.2). Müdüriyet, iskân, heyeti fenniye, aşâir, muhasebe, evrak gibi şubelerden oluşacaktır (mad.3). Müdüriyetin vazifeleri için bir nizamname yapılacaktır (mad.5). Bu kanunun icrasına Dâhiliye ve Maliye Nazırları memurdur (mad.6).²² Dördüncü maddede kurulan şubelerde kaç kişi çalışacağı da belirtilmişti.²³

Hem Ayan Meclisinde hem de Meclisi Mebusan da yaşanan tartışmalar sonucunda İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti, Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesine dönüştürüldü ve kurumun ilk müdür-i umumisi (genel müdürü) olarak 15 Mart 1916'da Şükrü Bey tayin edildi.²⁴

Müdüriyetin genel müdürlüğe dönüştürülmesi ile birlikte yapısal değişiklik neticesinde ortaya çıkacak yetki durumu karmaşasını önlemek ve yumuşak bir geçiş

²¹ MAZC, Dev. III, C.2, İ.S.2, 262-267.

²² BOA, İ. MLU, 12/1334; *Düstur*, II. Tertip, C.8, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928, 661-662; MMZC, Dev. III, C.1, İ.S.2, 27.Bir., 575-576; MAZC, Dev. III, C.2, İ.S.2, 38.Bir., 268-270; MAZC, Dev. III, C.2, İ.S.2, 39.Bir., 284-285; MAZC, Dev. III, C.2, İ.S.2, 42.Bir., 314-315.

²³ Dördüncü maddedeki şube çalışanları konusu Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi Teşkilât Yapısı başlığında ele alınmıştır.

²⁴ BOA, DÜİT, 39/97; BOA, BEO, 4404/330230; Dışişleri Bakanlığı resmi internet sitesinde Şükrü Bey'in genel müdürlük görevine 2 Mart 1916 tarihinde atandığı ifade edilmektedir. Bu bilgi için bkz. http://www.mfa.gov.tr/sayin-sukru-kaya_nin_ozgecmisi.tr.mfa.

sağlamak amacıyla 8 maddelik bir düzenleme yayınlandı.²⁵ Bu düzenlemeye göre İskân-ı Aşâir ve Muhacirin İdaresi, Mart 1916 tarihi itibarıyla Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi şeklinde yeniden düzenlendi. Vilayet ve livalarda bulunan muhacir işleriyle görevli müdür ve memurlar yavaş yavaş Müdüriyet-i Umumiye bünyesine geçirilecekti. Hâlihazırda Müdüriyet bünyesinde çalışan müstahdem memurlar taşra teşkilatı kurulana kadar maaşlarıyla birlikte ibka²⁶ olunmuştu. Memur ve hademelere ait maaş ve harcırahlar, binalara ait kira, kırtasiye, aydınlatma, ısıtma gibi harcamalar daha önce olduğu gibi karşılanmaya devam edecekti. Bundan sonra herhangi bir tahsisat isteğine ilişkin talep telgrafları Aşâir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesine gönderilecekti.

3.2.1. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin Teşkilât Yapısı

Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin müdür-i umumisi (genel müdür) Dâhiliye Nazırı tarafından, müdür yardımcısı, şube müdürleri, müfettişler ve taşra müdürleri ise genel müdür tarafından atanacaktı. Genel müdürün yapmış olduğu görevli seçimleri Dâhiliye Nezaretinin onayından geçtikten sonra irade-i seniyye ile tayin edilecekti. Şube müdür muavinleriyle merkez, taşra memur ve müstahdemleri merkez idare şube müdürlerinden oluşacak bir encümen ve genel müdür tarafından seçilecekti. Bütün bu işlerin tamamını Dâhiliye Nezareti namına genel müdür yürütecekti.

Müdüriyet-i Umûmiyenin merkez teşkilatı, bir müdür, bir müdür yardımcısı ve iskân, heyeti fenniye, teftiş heyeti, sevkıyat, aşâir, ihşaiyat (istatistik), muhasebe birimleri, evrak şubeleri, taşra aşâir ve muhacirin müdürü, memur ve müstahdemlerinden mürekkep olacaktı.

İskân Şubesi: 1 müdür, 2 müdür yardımcısı ve 6 kâtip,

Heyeti Fenniye: 4 müfettiş, 3 kâtip,

Evrak Şubesi: 1 müdür, 1 dosya memuru ve 5 kâtipten müteşekkil olacaktı.

²⁵ Dâhiliye Nezareti, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.4, Bahriye Matbaası, İstanbul, 1917/1333, 2.

²⁶ İbka: Tayinleri her sene, bir sene müddetle yapılan memurlardan bu müddet bitmeden evvel hizmetleri beğenilenlerin bir sene daha yerlerinde kalmalarına müsaade edilmesi <http://www.osmanlicaturkce.com> (e.t. 02.03.2014).

Aşâir ve Muhacirin Müdüriyetinin taşra teşkilatı ise çeşitli derecelere ayrılarak birinci ve ikinci kısım şeklinde sınıflandırmalara tabi tutulmuştu. Bu sınıflandırma şöyleydi:

Vilayât 1.Sınıf Müdürlüğü: 1 müdür, 1 hesap memuru, 3 kâtip, 1 sevk memuru, 1 ziraat memuru ve 1 iskân memuru,

2. Sınıf Müdüriyet: Bir müdür, bir hesap memuru, iki kâtip, bir ziraat memuru, bir iskân memuru,

1. Sınıf Memuriyetler: 1 memur, 1 hesap memuru, 1 kâtip, 1 sevk memuru, 1 ziraat memuru,

2. Sınıf Memuriyetler: 1 memur, 1 ziraat memuru, 1 sevk memuru şeklindeydi.

Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi, 1917-1918 yıllarında merkez teşkilatı olarak yeniden bir yapılanmaya gitti. Öncelikle genel müdürlük görevine Şükrü Bey'in yerine 10 Şubat 1917 tarihinde -Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar - Hamdi (Arpağ) Bey tayin edildi.²⁷ Yönetim kademesi eskiden olduğu gibi bir genel müdür ve bir genel müdür yardımcısı olarak devam edecekti. Teşkilatın değiştirilen yapısı ise şöyleydi:

İskân Şubesi: 1 müdür, 1 muavenet muavini, 1 tabiiyet ve muafiyet muavini,

Aşâir Şubesi: 1 müdür, 1 Anadolu kısmı muavini, Arabistan ve Hicaz kısmı muavini, Irak ve Suriye Kısmı muavini,

Sevkiyat Şubesi: 1 müdür, 1 muavin, 3 sevkiyat-ı hariciye memuru,

İhsâiyyât (İstatistik) ve Memurin Müdüriyeti: 1 müdür, 1 memuriyet kısmı muavini, ihsâiyyât muavini,

Heyet-i Teftişîye Şubesi: 1 başmüfettiş, 2 müfettiş,

Heyet-i Fenniye Şubesi: 1 ziraat memuru, 1 sıhhiye memuru, 1 inşaat memuru, 1 harita memuru,

Muhasebe Şubesi: 1 müdür, 1 mümeyyiz,

²⁷ Hamdi Bey 1 Mayıs 1916 tarihinde Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi genel müdür yardımcılığına (BOA, BEO, 4410/330740), 10 Şubat 1917 tarihinde de Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi genel müdürlüğü görevine tayin edilmişti (BOA, BEO, 4454/333999).

Evrak Şubesi: 1 müdür, 1 dosya memuru,

İdare ve Levazım Memurluğu: 1 memur,

Etibba (Doktorlar): 3 doktor, 1 emraz-ı ayniye (göz hastalıkları) doktoru, 1 dış doktoru,

Veznedar.

Devlet salnamelerinin 1910-1918 yılları arasında sadece dört defa yayınlanmış olması²⁸ dolayısıyla Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi merkez teşkilatına ait tek kayıt 1918/1334 tarihli salnamede bulunmaktadır.²⁹

Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin kuruluşundan itibaren belli başlı merkezlerde de teşkilatlanacağı, kuruluş nizamnamesinin birinci maddesinden anlaşılmaktaydı. Ancak kuruluşla birlikte müdüriyetin her yerde aynı tarihte teşkilat kur(a)madığı görülmektedir. Müdüriyetin merkez teşkilatları Adana, Ankara, Aydın, Diyarbakır, Edirne, Halep, Hüdavendigâr, İstanbul, Musul, Sivas, Suriye, İzmit ve Karesi’de bulunmaktaydı.³⁰ Bu merkez teşkilatlarda çalışan sayısı ortalama 1-4 kişi arasında değişmekle beraber çalışan sayısı yoğunluğa göre ayarlanmıştı.

Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi taşra ve merkez çalışanları için diğer memurlardan farklı olarak bazı özel düzenlemeler yapıldı. Öncelikle muhacir memurluğu ve hesap memurluğu görevini yürüten kâtiplerin askerlik vazifesini nasıl yapacağına dair kanunda bir açıklama getirilmemişti. Durum hakkında ne yapılabileceği Harbiye Nezareti ile görüşüldü ve 5 Eylül 1916’da muhacir işleriyle görevli kâtiplerin şimdilik mezun sayılmaları tamim edildi.³¹ Ayrıca muhacir işleri büyük bir önem arz ettiğinden muhacir memur ve müstahdemlerine alışılmış sebeplerle izin verilmemesi 16 Ekim 1916 tarihinde idari birimlere bildirildi. Bununla birlikte yapılan bildirim daha çok tavsiye niteliğindeydi.³²

Muhacir komisyonlarında çalışan memurlar genellikle başka kamu alanlarında istihdam edilen ve gerek görüldüğünde kurumlar arası geçiş yaptırılan görevlilerdi. Bu

²⁸ Nuri Akbayar, “Osmanlı Salnameleri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, 1247-1248; Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, 51-53.

²⁹ *Devlet Salnamesi*, 1333-1334/1918, 68.sene, Hilal Matbaası, Dersaadet, 1334, 209-210. (Salname Rumi tarihliidir).

³⁰ Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yayınları, Trabzon, 2006, 148.

³¹ Dâhiliye Nezareti, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.4, 105.

³² Dâhiliye Nezareti, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.4, 122.

durum çeşitli dönemlerde olduğu gibi Birinci Dünya Savaşı içerisinde de devam etmesi bir takım aksaklıklara yol açtığından yeni düzenlemeler gündeme gelmişti. Nitekim 16 Aralık 1916'da muhacir müdürleri, memur ve müstahdemlerin asli vazifeleri dışında başka resmi ve gayri resmi işler ile iştigal ettirilmemeleri ta'mimen tebliğ edildi.³³

Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin İdare Memuru ve Hizmetlileri hakkında ise 21 Ekim 1917 tarihinde 42 maddelik bir talimatname yayınlandı.³⁴ Bu talimatnamede Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesine bağlı müstahdem, telefon memuru, odacı, kapıcı, bekçi, kavas (koruma memuru) ve sipahilerin nasıl çalışacakları küçük ayrıntılara kadar ifade edildi.

3.2.2. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin Mali Kaynakları

1909 yılında Dâhiliye Nezareti bünyesindeki *Muhacirin Kalemine* bütçeden 108.600 kuruş ayrılmıştı.³⁵ 1910 ve 1911 yılına ait bütçelerde muhacirlere ilişkin herhangi bir fasıldan söz edilmemekteydi. 1914, 1915 ve 1916 yıllarına ait bütçe metinlerinden ise 1912 ve 1913 bütçelerinin mevcut olmadığı sonucuna ulaşılmaktaydı.³⁶ 1914 yılı Dâhiliye Nezareti bütçesi içerisinde muhacirler için fasıl ayrımı yapılmış, ancak herhangi bir miktar belirtilmemişti.³⁷ 1915 yılına ait bütçede muhacirler için yapılacak harcamalara ilişkin bir bilgi verilmemişti.³⁸

Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin ilk kapsamlı ve çeşitli kalemlere ayrılmış bütçesi 1916 yılına aittir. Müdüriyet Dâhiliye Nezaretine bağlı olarak kurulduğu için bütçesi de Nezaret'e bağlı bir şekilde ele alınmıştı. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi için bir taraftan teşkilatlanma çalışmaları yürütülürken diğer taraftan harcama kalemleri için çalışmalar başlatılmıştı. Müdüriyet için Dâhiliye

³³ Dâhiliye Nezareti, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.4, 166.

³⁴ Volkan Martin, *Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyyet-i Umûmiyyesi Teşkilât Tarihi (1914-1922)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (b.d.t.), Ankara, 2012, 285-287.

³⁵ 1909 yılında Dâhiliye Nezareti bütçesinin 108.511.912 kuruş olduğu göz önüne alınırsa Muhacir Kalemının çalışan sayısı ve etkisi çok olmayan bir birim olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır (Maliye Bakanlığı Araştırma Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, *Osmanlı Bütçeleri(1909-1918)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 2000, 63).

³⁶ Maliye Bakanlığı, *Osmanlı Bütçeleri*, 5.

³⁷ Maliye Bakanlığı, *Osmanlı Bütçeleri*, 383.

³⁸ Maliye Bakanlığı, *Osmanlı Bütçeleri*, 411.

Nezareti 1916 yılı bütçesine 5.527.200 kuruş tahsisat ilave (zam) edilmişti. Bu miktar aynı zamanda Müdüriyet-i Umûmiyenin ilk bütçesiydi.³⁹

Tablo 3.3. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi 1916 Yılı Bütçesi

Merkez İdare Teşkilatı Maaşları (yıllık)	
Genel Müdür ve Yardımcısı	132.000 kr.
Merkez Memurları	1.284.000 kr.
Hizmetli Masrafları	75.600 kr.
Toplam	1.491.600 kr.

Taşra Maaşları (yıllık)	
Aşâir ve Muhacirin Müdüriyetleri (I.sınıf)	756.000 kr.
Aşâir ve Muhacirin Müdüriyetleri (II.sınıf)	688.000 kr.
Aşâir Memurlar (I.sınıf)	734.400 kr.
Aşâir Memurlar (II.sınıf)	912.000 kr.
Toplam	3.090.400 kr.⁴⁰

Taşra Masrafları	
Isınma ve Aydınlatma	80.000 kr.
Mefruşat	90.000 kr.
Kira	150.000 kr.
Harcırah	150.000 kr.
Kırtasiye ve Matbu Evrak	150.000 kr.
Muhtelif Masraflar	50.000 kr.
Hizmetli Elbisesi	25.000 kr.
Toplam	695.000 kr.
Genel İskân Masrafları	10.000.000 kr.
GENEL TOPLAM	15.798.000 kr.

³⁹ MAZC, Dev. III, C.2, İ.S.2, 33.Bir., 151.

⁴⁰ Meclis-i Mebusan kayıtlarında toplam yanlış olarak 3.940.000 kuruş olarak verilmiştir. Aynı kayıt Meclis-i Ayan'da ise doğru olarak ifade edilmiştir. Her iki mecliste de genel toplam sonucunun aynı olması Meclis-i Mebusanda verilen rakamın muhtemel bir baskı hatasından kaynaklandığını göstermektedir.

Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi bütçesinin kalemlerine ait tutarları Mecliste tek tek oylanarak kabul edilmişti.⁴¹ Dâhiliye Nezareti, iskân masrafları için ayrılan bütçe kaleminin yetersiz gelmesi neticesinde 50 milyon kuruşluk bir artırım için yeniden Meclise başvurdu, Meclis de konuyu Muvazene-i Maliye Encümenine havale etti.⁴² Bütçe artırımını konusunda söz alan İzmir Mebusu Simonaki Simonoglu, Muvazene-i Maliye Encümeni mazbatasında 150 milyon kuruştan fazla bir paranın tahsis edildiğini, Çanakkale cephesinden düşman hücum ettiği zaman hükümetin tedbir amaçlı Edirne vilayeti, Marmara Havzası ve Bursa vilayetinin bazı kısımlarındaki Rum ahaliyi içerilere gönderdiğini, bunların yerleşmiş oldukları yerlerde sefil ve perişan olduklarını artık geri dönmeleri gerektiğini ifade etti. Dâhiliye Nazırı Mehmet Talat Bey ise memlekette vatandaş namı altında yaşayan bazı kimselerin düşman ile işbirliği yapıp erzak taşıdıklarını bundan dolayı bu icraata mecbur kaldıklarını belirtmiş, bu konuda konuşursa pek acı şeyler söyleyeceğini ifade ederek konuyu kapatmıştı.

Ahmet Rıza Bey istenilen ek tahsisatın önemli bir mesele olduğunu ve müzakere edilmesi gerektiğini belirtmişti. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi Müdürü Şükrü Bey, istenilen paranın sadece mültecilere/muhacirlere ait olduğunu söyledi. Konuşmasına devam eden Şükrü Bey, Birinci Dünya Savaşı nedeniyle 800 bin mültecinin geldiğini, kasım ayından beri bu paranın arkasından koştuklarını, Meclis-i Mebusanda konunun acil olarak gündeme alındığını, ayandan da aynı duyarlılığı beklediğini ifade etti. Meclisi Ayan 50 milyon kuruşluk ek tahsisatı 8 Ocak 1917’de⁴³ ve Meclisi Mebusanda 12 Ocak 1917’de kabul etti.⁴⁴ Ayrıca irade-i seniyyeler ile Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin de bulunduğu çeşitli bütçelere ek tahsisat yapılmasına yönelik düzenlemelerde Meclise iletilmişti.⁴⁵ Örneğin Müdüriyet-i Umûmiye bütçesine 28 Mart 1916’da 25 milyon kuruş,⁴⁶ 25 Haziran 1916’da 30 milyon

⁴¹ MMZC, Dev. III, C.1, İ.S.2, 27.Bir., 579-580; MAZC, Dev. III, C.2, İ.S.2, 34.Bir., 174; Maliye Bakanlığı, *Osmanlı Bütçeleri*, 428.

⁴² MMZC, Dev. III, C.1, İ.S.3, 15.Bir., 179, 190; MAZC, Dev. III, C.1, İ.S.3, 16.Bir., 195.

⁴³ MAZC, Dev. III, C.1, İ.S.3, 18.Bir., 225-226, 232.

⁴⁴ MMZC, Dev. III, C.1, İ.S.3, 16.Bir., 211-212; MMZC, Dev. III, C.1, İ.S.3, 17.Bir., 218.

⁴⁵ MMZC, Dev. III, C.1, İ.S.3, 27.Bir., 403-406.

⁴⁶ *Düstur*, II. Tertip, C.8, 891.

kuruş,⁴⁷ 15 Ağustos 1916'da 45 milyon kuruş,⁴⁸ 7 Kasım 1916'da 50 milyon kuruş ilave yapılmıştı.⁴⁹

1917 yılı geçici bütçesinde Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi için 25.541.500 kuruş ayrılmış,⁵⁰ geçici bütçenin tahsisinden sonra bütçe görüşmeleri geçilmişti. Bu görüşmeler sırasında konuşan Karesi Mebusu Ali Galip Bey Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesine çeşitli eleştiriler ve sorular yöneltmişti: “93 Harbi’nden gelen muhacirlerin bazılarını iyi yerler düşerken bazıları memlekete sürekli lazım olan yerlere iskân edilmiş. Örnek olarak bir kasabanın kullanışlı ormanlık arazisine muhacirler yerleştirilmiş ve bu suretle ormanlar mahvolmuştur. Eskiden hayvan bakımı ile uğraşan insanlar bağlık, bahçelik ve zeytinlik olan yerlere iskân edilmişler. Bu insanların kesinlikle zeytinlikle ve bağcılıkla alakaları yoktur. Bu alanlara ziraattan anlayan muhacirler yerleştirilse daha uygun olur. Rumeli’den göç eden insanlara Anadolu kucağını açtı. Onlara tarla ve emlak verildi ve her şey verilmeye devam ediyor. Buna karşılık memleketin muhtaç yerli ahalisine ne yapılmıştır? Memleketin muhtaç ahalisine de muhacirlere yapılan yardım kadar yapılamaz mı? Hiç olmazsa dörtte biri verilemez mi? Memleketinde zengin olan bir muhacir burada yine zengin oluyor. Fakat bizimkiler fukara kalıyor ve bu fukaralar hizmetkâr mı olsun? Bunlara da hiç olmazsa bir parça yer verelim onlarda kazansın.” Ali Galip Bey konuşmasında pek çok sosyal konuya değinmiş, sistemsiz iskân politikalarını eleştirmiş, muhacirlerden ziyade yerli ahalinin ihtiyaçları üzerinde durmuştu. Aşâir ve Muhacirin Genel Müdürü Hamdi Bey cevaben: “Ali Galip Bey’in ifadeleri Nezaretçe bilinmektedir. 93 Harbi’nden beri bizim yaptığımız araştırmalar muhacirlerden gelip de kalanların sayısının 854 bin olduğunu gösteriyor. Kendilerinin belirttiği muhacirlerin iştiغال ettikleri işlere göre iskânı esas programımızdır. Ancak bunun tatbik edilemediği, zorlukların yaşandığı yerler bulunmaktadır”, demiştir. Ayrıca Hamdi Bey memleketin muhtaç ahalisine yapılacaklar konusunda konuşmaya yetkili olmadığını ifade etmişti. Bu karşılıklı konuşmadan sonra Meclis Başkanı Hacı Adil Bey bütçenin fasıllarını okumaya başlamıştır:

⁴⁷ *Düstur*, II. Tertip, C.8, 1198.

⁴⁸ *Düstur*, II. Tertip, C.8, 1259.

⁴⁹ *MMZC*, Dev. III, C.1, İ.S.3, 28.Bir., 436.

⁵⁰ *MMZC*, Dev. III, C.2, İ.S.3, 42.Bir., 240; *MAZC*, Dev. III, C.1, İ.S.3, 33.Bir., 523.

1. Fasıl – İdare-i Merkeziye Maaşları:	1.491.000 kr.
2. Fasıl – İdare-i Merkeziye İhtiyaçları:	141.000 kr.
3. Fasıl – Vilayât Maaşları:	3.091.200 kr.
4. Fasıl – Vilayât İhtiyaçları ve Masrafları:	413.800 kr.
5. Fasıl – Muhtelif Masraflar:	22.200 kr.
6. Fasıl – Genel İskân Masrafları:	50.000.000 kr. (bu kalem sonradan 200.000.000 kr. çıkarılmıştır). ⁵¹
7. Fasıl – Memur ve Hizmetli Tahsisatı:	540.640 kr. ⁵²

1917 (1333) yılına ait Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi bütçesi 5 Mart 1917 tarihinde Meclis tarafından onaylanmıştı.⁵³ Yılsonuna doğru Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi, meclisten 6. Fasıl olan Genel İskân Masrafları kalemine 1 Aralık 1917’de 60 milyon kuruş ilave,⁵⁴ 22 Aralık 1917 tarihinde 100 milyon kuruş ilave⁵⁵ edilmesini istedi. Ancak bu duruma Erzincan Mebusu Halet Bey itiraz etti. Halet Bey, “Şuanda Muhacirin Müdüriyetinden verilen rakamlara göre 1.077.155 kişi muhacir ve mülteci bulunmakta ve bunların %70’i bir işe yerleştirilmiştir. Bu durumda tahminen işsiz muhacir ve mülteci miktarı 400 bin civarındır. Nüfus başına müdüriyetin senelik tahsisatı 166 kuruş günlük 19 para olarak belirtiliyor. Yaptığım hesaba göre ek para ile nüfus başı 900 kuruş düşüyor. Hükümetin senelik olarak hesapladığı 166 kuruş bu miktardan düşüldüğünde 734 kuruş artmış oluyor. Acaba bu para nereye gidiyor? Bu fazla para Muhacirin Müdüriyeti memurları için mi harcanıyor?” diyerek bu hususta Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinden izahat istedi. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi Müdürü Hamdi Bey cevap olarak yapılan harcamaların sadece muhacirlerin iaşelerine gitmediğini, sevk işlemlerine, çift aletlerine, tohumluk alımına, cenaze işlemleri, misafirhanelerin masrafları, tedavi harcamaları, han ve otel kiralrı

⁵¹ Bu fasıl Arap, Ermeni, Rumlara yapılacak olan harcamaların yetersiz kalacağı anlaşıldığı için artırılmıştır (BOA, BEO, 334063/1-2).

⁵² MMZC, Dev. III, C.3, İ.S.3, 49.Bir., 56-58; 7. Fasıla daha sonradan 270.320 kuruş ilave yapılmıştı. Bu ilave için bkz. MAZC, Dev. III, C.1, İ.S.4, 7.Bir., 94.

⁵³ Meclis-i Mebusanda genel toplama ilişkin bir rakam verilmezken (MMZC, Dev. III, C.3, İ.S.3, 50.Bir., 72), Meclisi Ayan’da genel toplam olarak bütçe 205.700.440 kuruş olarak belirtilmişti (MAZC, Dev. III, C.2, İ.S.3, 42.Bir., 215); toplam bütçe miktarı başka bir kaynak ile de örtüşmektedir. Bkz. Maliye Bakanlığı Araştırma Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, *1917 Yılı Osmanlı Bütçesi*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 2003, 5, 113.

⁵⁴ MMZC, Dev. III, C.1, İ.S. 4, 11.Bir., 144-146; MMZC, Dev. III, C.1, İ.S.4, 12.Bir., 154; MAZC, Dev. III, C.1, İ.S.4, 10.Bir., 119-122; MAZC, Dev. III, C.1, İ.S.4, 11.Bir., 128; *Düştur*, II. Tertip, C.10, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928, 33.

⁵⁵ MAZC, Dev. III, C.1, İ.S.4, 190.

gibi pek çok kaleme aktarıldığını belirtti. Bu açıklamaları yeterli bulan genel kurul bütçeye ilave para verilmesi teklifini onayladı.⁵⁶

1918 yılındaki bütçe görüşmelerinde artık kuruş yerine lira ifadesi kullanımına başlanmıştı.⁵⁷ Şubat 1918’de Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi için geçici bütçe olarak 505.629 lira tahsisat ön görülmüştü.⁵⁸

Tablo 3.4. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi 1918 Yılı Bütçesi⁵⁹

Bütçe Fashı	Miktar (Lira)
İdare-i Merkeziye Maaşları	14.916
İdare-i Merkeziye İhtiyaçları	1.285
Vilayât Maaşları	30.912
Mesarif-i Müteferrika	222
Vilayât İhtiyaçları ve Masrafları	4.263
Memur ve Hizmetli Tahsisatı	5.406
Genel İskân Masrafları	2.000.000 ⁶⁰
TOPLAM	2.057.004

Toplam miktara yılsonuna doğru 7.358 lira ilave tahsisat eklenmişti.⁶¹ 1918 yılı genel bütçesinin 1919 yılında da uygulanması kararlaştırıldığı⁶² için 1919 yılında Müdüriyet-i Umumiyenin bütçesi sabit kalmıştı.

Şubat 1920’de olağanüstü toplanan Meclisin Mart ve Nisan aylarına mahsus geçici bütçe layihasında Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi için 721.200 lira

⁵⁶ MMZC, Dev. III, C.1, İ.S. 4, 21.Bir., 360-361; MMZC, Dev. III, C.1, İ.S. 4, 22.Bir., 378; MAZC, Dev. III, C.1, İ.S.4, 16.Bir., 208-209; MAZC, Dev.III, C.1, İ.S. 4, 17.Bir., 208-209, 216; *Düstur*, II. Tertip, C.10, 70.

⁵⁷ 100 kuruş 1 liradır.

⁵⁸ MMZC, Dev. III, C.2, İ.S.4, 49. Bir., 291; MAZC, Dev. III, C.1, İ.S.4, 407.

⁵⁹ Maliye Bakanlığı, *Osmanlı Bütçeleri*, 484.

⁶⁰ Genel iskân masrafının bütçeye ilavesi için bkz. MMZC, Dev. III, C.2, İ.S.4, 57.Bir., 531-532; MAZC, Dev. III, C.2, İ.S.4, 41.Bir., 219.

⁶¹ MMZC, Dev. III, C.1, İ.S.5, 18.Bir., 197.

⁶² Maliye Bakanlığı, *Osmanlı Bütçeleri*, 5.

ayrıldı.⁶³ Ancak Meclis-i Mebusan, 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'un işgaliyle⁶⁴ kalıcı bir bütçe çalışmasına başlayamadan İngilizler tarafından dağıtıldı.

3.2.3. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi Faaliyetleri

Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi, Birinci Dünya Savaşı ve Mondros Mütarekesi dönemindeki faaliyetlerini 24 Mayıs 1920 tarihinde hazırlamış olduğu ayrıntılı bir rapor ile duyurmuştu.⁶⁵ Rapor aynı zamanda Balkan Savaşları sonrası yaşanan göç olaylarına da ışık tutmaktaydı. Müdüriyetin raporu 12 alt başlıktan oluşmaktaydı:

- 1- Hülâsa “Tablo”
- 2- Hicret ve Muhacirler
- 3- Mülteciler
- 4- İzmir Muhacir ve Mültecileri
- 5- Rum ve Ermeni Muhacirleri
- 6- Arap Aileleri
- 7- Vilâyât-ı Müstahlasa “Şarkiye”
- 8- Yetimler ve Dullar
- 9- Muavenet
- 10- Muamelat-ı Müteferrika, Teftişat
- 11- Mütareke Ahkâmıyla Avdet Eden Ermeniler ve Rumlar Hakkındaki Muamele ve İngiliz Heyetleri
- 12- Hülâsa-i Muamela

3.2.3.1. Müdüriyet-i Umûmiyenin Sorumluluğundaki Nüfus ile Bu Nüfus için Yapılan Yardımlar

Müdüriyet, tutmuş olduğu raporda; göç olayını II. Viyana kuşatmasına kadar götürmekte ve o zamandan beri Osmanlı Devleti'nin bir geri çekilme içerisinde

⁶³ MMZC, Dev. IV, C.1, İ.S.1, 15.Bir., 246.

⁶⁴ İstanbul'un işgali ve Mecliste yaşanan gelişmeler konusunda bkz. Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele-II Son Meşrutiyet 1919-1920*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 2010, 352-360.

⁶⁵ BOA, DH. MHC, 75/7; Bu rapora ilk dikkati çeken Ahmet Efiloğlu'dur. Bkz. Ahmet Efiloğlu, “ ‘24 Mayıs 1920 Tarihli Raporuna’ Göre Aşâir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi ve Faaliyetleri”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S.19, (İstanbul 2011), 117-180.

olduğunu ifade etmekteydi. Bu ifadelerin aynısı daha önce Mecliste kurumun müdürü Şükrü Bey tarafından da kullanılmıştı.⁶⁶

Raporunun ilk kısmında genel anlamda Balkan Savaşları ile başlayan süreçte muhacirler için iskân sahası araştırması ve muhacirlerin yapabileceği işler konusunda çalışma yapılmamasının pek çok yanı sıra sebep olduğu belirtilmişti. Bu tarz yanlışların yeniden yapılmaması için de Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesine duyulan ihtiyaca vurgu yapılmış ve kısa bir görev tanımına yer verilmişti. Raporda Müdüriyet-i Umumiyenin ilgilenmiş olduğu nüfus ve yapılan yardımlar genel bir tablo ile verilmişti. Buna göre nüfus ve yardım tabloları şöyleydi:⁶⁷

Tablo 3.5.1. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin Sevk, İskân ve İaşesinden Sorumlu Olduğu Nüfus

Muhacirler	413.922
Mülteciler	407.900
İzmir Mültecileri	142.131
Ermeni ve Rumlar	300.000
Arap Aileleri, sivil esirler	13.600
TOPLAM	1.277.553

Tablo 3.5.2. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin Yapmış Olduğu Para ve Eşya Yardımları

Para ve Eşya Yardımları			
Para (Nakdî) Yardımları		Eşya (Aynî) Yardımları	
Yardımanın Türü	Yardım Miktarı (Kuruş)	Yardımanın Türü	Yardımanın Cinsine Göre Miktarı
Ziraat aleti bedeli	7.421.813	Arazi	1.598.300 dönüm
Hayvan bedeli	12.247.830	Hane	33.316 adet

⁶⁶ Şükrü Bey Meclisteki konuşmasında muhacir meselesinin 1683 Viyana Bozgunu ile başladığını ifade etmiş ve devlet kaderinin ordu kaderine bağlanmasını eleştirmiştir. Bu bağlamda Şükrü Bey, şunları ifade etmişti: “Bir anlamda ordunun yenilip geri çekilmesi orada yaşayan halkın da geri çekilmesine yol açtı. Bizden başka devletlerin ordusu çekilmiş fakat milleti kalmıştır. Bizim sancağımız nerden çekilmişse millette oradan çekilmiştir” (MAZC, Dev. III, C.2, İ.S.2, 38.Bir., 262).

⁶⁷ Üçüncü Bölümde Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin faaliyetlerini anlatan tabloların tamamı -aksi belirtilmedikçe bazı değişiklikler yapılarak- BOA, DH. MHC, 75/7’den alınmıştır.

Tohumluk zahire	10.635.572	Elbise, çamaşır vb.	987 adet balya
İaşe	447.526.270	Sağlık malzemesi	6 vagon
Sevk masrafı	52.588.748	Dokuma makinesi	46 adet
İşkân Masrafı	80.670.171	Kumaş	8.100 metre
Sermaye Desteği	2.449.669	Çadır ve İşkân için gerekli malzeme	11.027 (tabloda bir ölçü ifadesi bulunmuyor.)
TOPLAM	613.540.073 ⁶⁸		

3.2.3.2. Muhacirler ve Mülteciler için Yapılan Çalışmalar

Müdüriyet-i Umumiye'nin raporunda da öncelikle Balkan Savaşlarından sonra gelen muhacirler için bir çalışma yapılarak hangi bölgelerden ne kadar nüfus geldiğine dair sonuçları ortaya konulmuştur.

Tablo 3.6. Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesinin 1913-1916 Yıllarında Balkanlardan Gelen Muhacirlerle İlgili İstatistiki Çalışması

Muhacirlerin Geldikleri Bölgeler	Yıllara Göre Gelen Muhacirlerin Sayısı				TOPLAM
	1913	1914	1915	1916	
Bulgaristan	57.481	42.319	9.157	3.963	112.920
Yunanistan	68.947	53.718	1.256	6.737	130.658
Sırbistan	46.293	12.363	8.499	100.631	167.786
Karadağ	7.986	9.520	—	758	18.264
Diğer	1.645	2.646	—	156	4.447
GENEL TOPLAM	182.352	120.566	18.912	112.245	434.075 ⁶⁹

⁶⁸ Raporda genel toplam yanlış olarak 612.540.073 kuruş verilmiştir.

⁶⁹ Raporda Bulgaristan'dan gelenler 107.920 kişi, Yunanistan'dan gelenler 130.657 kişi, 1913 yılında gelen toplam muhacir sayısı 177.352 kişi, 1916 yılında gelen muhacirler 112.244 kişi genel toplamda 449.074 kişi olarak yanlış hesaplanmıştır (BOA, DH. MHC, 75/7). Bu yanlışlıklara Efilöğlu da dikkat çekmekle beraber Efilöğlu tarafından da genel toplam 429.074 olarak yanlış hesaplanmıştır (Efilöğlu, "24 Mayıs 1920..", 120).

Balkan Savaşları ile başlayan göç akınında Devlet oldukça çaresiz kalmış, göçmenleri plansız bir şekilde rastgele yerleştirmeye çalışmıştı. Bu yerleştirme işlemlerinde Devlete ait bazı çiftlikler, hazine arazileri ve hali hazırda yerleşim bulunan Müslüman köylerine sayıya göre dağıtımlar yapılmıştı. Devletin Balkan Savaşları ile gelen göçmenleri ekonomik yetersizlikler, vasıta eksikliği gibi nedenlerle Anadolu içlerine taşıma durumu olmadığı için göçmenlerin çoğunlukla Edirne, Aydın, Balıkesir ve Bursa taraflarına yerleştirilmişti. Balkan Savaşlarından sonra Birinci Dünya Savaşı ile 78.848 nüfus da bu çerçevede yerleştirilmişti.

İskân alanı olarak yoğun bir şekilde Edirne, Aydın, Balıkesir ve Bursa *mecburi tercih* olmuş, daha önceki iskân işlerinde de İzmir büyük bir rol oynamıştı. Yapılan çalışmalarda önceden İzmir'e iskân edilen 144.000 bin nüfustan büyük bir kısmının açıkta kaldığını tespit edilmişti. Bu nüfus dışında bölgeden 142.000 bin kişinin de farklı alanlara gittiği de anlaşılmıştı.

Adana bölgesinde Aralık 1918'de başlayan Fransız -yerli ahaliden Ermenilerin de katıldığı- işgali,⁷⁰ bölgeye iskân edilmiş muhacirler üzerinde özellikle iâşe ve yardımların kesilmesi sonucu yıkıcı tesirlere yol açtı. Barış anlaşması imzalandıktan sonra nasıl hareket edileceğine karar verilmek üzere kötü durumda kalan muhacirler cami, mescit ve yerleşik Müslüman köylerine dağıtılarak geçici bir rahatlama sağlanması yoluna gidildi. Bölgeye iskân edilmiş nüfus sayısı 412.000'den fazla olup açıkta kalan 200.000 nüfusun bu şekilde dağıtımı sağlanarak *kısmi çözüm* bulunmuştu.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Doğu ve Karadeniz Bölgelerinde Rus işgali ya da işgal tehlikesi ve Ermeni çetelerinin Osmanlı Devleti'nin doğu bölgesindeki ahaliye saldırması neticesinde bölgedeki ahali, iç kesimlere doğru göç etmeye başlamıştı. Bu mülteciler için 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesine ait olarak *Menatık-ı Harbiyeden Vürud Eden Mültecilerin Sevk, İskân, İaşe ve İkdarlarını Mübeyyin Talimatname* hazırlanmıştı.⁷¹ Bu talimatname kısaca *Mülteci Talimatnamesi* olarak isimlendirilmekte⁷² olup Aşâir ve Muhacirin Müdüriyetinin

⁷⁰ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I*, TTK, Ankara, 1993, 64-65; Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi (30 Ekim 1918-11Ekim 1922)*, TTK, Ankara, 1989, 10.

⁷¹ Dâhiliye Nezareti Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyeti, *Menatık-ı Harbiye'den Vürud Eden Mültecilerin Sevk, İskân, İaşe ve İkdarlarını Mübeyyin Talimatname*, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1332. (Bundan sonra bu talimatnameye yapılan atıflarda *Mülteci Talimatnamesi* ifadesi kullanılacaktır).

⁷² Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, 131.

mülteciler ile ilgili olarak nasıl çalışacağına dair önemli bilgiler içermektedir. Talimatname 42 maddeden oluşmaktaydı:

Talimatnamenin birinci maddesi kimlere muhacir kimlere mülteci denileceğine dair bir açıklama ile başlamaktaydı. İkinci maddede ise Türk mültecilere tahsis edilen iskân mıntıkalarının sınırları çizilmiştir.

Tablo 3.7. Türk Mültecilerin İskân Alanları

Vilayet	Vilayete Bağlı Sancak	Vilayet	Vilayete Bağlı Sancak
Adana	Merkez	Diyarbakır	Merkez
	Mersin		Mardin
	Cebelibereket		Siverek
	Kozan		Ergani
Sivas	Merkez	Mamuret-ül-Aziz	Merkez
	Karahisar-ı Şarkî		Malatya
Musul	Merkez	Van	Hakkâri
	Kerkük		Batı ve
	Süleymaniye		Kuzey Tarafları
Müstakil Livalar: Urfa, Canik, Zor, Maraş			

Türk mülteciler için iskân sahaları araştırılırken geldikleri yerlere dikkat edilecek ve kendi memleketlerine yakın alanlar öncelikli olarak değerlendirilecekti.⁷³ Bu tabloya ek olarak Aşâir ve Muhacirin Müdürü Şükrü Bey muhacirlerin geldikleri yöne doğru;

- a- Karadeniz Sahili
- b- Sivas Vilayeti- Tokat, Amasya, Çorum, Yozgat, Ankara yolu
- c- Kemah, Harput, Malatya, Besni yolu
- d- Diyarbakır, Urfa, Maraş ve Adana şeklinde dört ayrı kola ayrıldıklarını belirtmekteydi.

⁷³ *Mülteci Talimatnamesi*, mad.3.

Böylelikle geri dönüşler sırasında ortaya çıkacak problemler ve masrafların azaltılması amaçlanmıştı.

Mültecilerin memleketlerine yakın bölgelere iskânı sağlanamazsa ya da nüfus olarak bölgenin alabileceği kapasite aşılsa mültecilerin belirli yollar ile farklı noktalara sevk edilmeleri sağlanacaktı. Bu yollar şu şekilde tespit edilmişti:

Diyarbakır vilayeti	: Diyarbakır – Siverek – Urfa
Mamuret-ül-Aziz vilayeti	: Mamuratülaziz – Ergani – Diyarbakır
Sivas vilayeti	: Sivas – Şehirkışla (Şarkışla) – Kayseri – Hacin – Sis – Adana
Musul vilayeti	: Vilayet dâhili ile Hakkâri sancağının münasip

mahallerinde iskân çalışması yürütülecekti.

İskân olduğu yerden iklim şartları, akrabalarının yanına gitme veya başka nedenlerle ayrılmak isteyen muhacirler kendi para ve vesaitlerini karşılamak şartıyla yapılacak tahkikata göre iskân için ayrılmış farklı bir noktaya gidebilirdi. Tayin edilen noktalar haricinde hiçbir tarafa sevkiyat yapılmayacaktı.⁷⁴ İskân olunan her aile veya şahsın doğum yeri, hicret tarihi, ikamet yeri, aile efradı, san ve sanatının yazılacağı defterler hazırlanacaktı.⁷⁵

Doğu ve Güneydoğu bölgesinde yaşayan Kürtler savaştan sonra yerlerine gönderilmeyecekti. Kürtler Ankara vilayeti (merkez sancağı, Yozgat, Kırşehir, Çorum), Konya vilayeti (Merkez sancağı, Burdur, Hamitabat), Sivas eyaleti (Amasya sancağı, Tokat sancağı) ve müstakil livalarda (İçel, Teke, Karahisar-ı Sahib, Kayseri, Niğde) iskân edileceklerdi. Kürt mültecilerin sayısı sevkiyat esnasında 300'ü geçmeyecek ve bu mültecilerin silahları ellerinden alınacaktı. Kürt mülteciler gönderildikleri yerlerde %5 nüfustan fazla olmamak şartıyla iskân edileceklerdi.⁷⁶

⁷⁴ *Mülteci Talimatnamesi*, mad.5,11.

⁷⁵ Talimatnamede defterde yer alacak numunenin örneğine de yer verilmiştir (*Mülteci Talimatnamesi*, mad.6).

⁷⁶ *Mülteci Talimatnamesi*, mad.9-12. Bu talimatnameye ulaşamayıp Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki çeşitli belgelerden faydalanılarak! yapılan bazı çalışmalarda Osmanlı Devleti'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da -Birinci Dünya Savaşı karmaşası sırasında- Kürtlere karşı sistemli bir asimilasyon politikası uygulandığı iddia edilmektedir (Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi(1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, 409-418). Oysa sorun bölgede bulunan başına buyruk Kürt aşiretlerinden kaynaklanmaktaydı. Bu durum bölgede konsolosluk yapan yabancılarında ortak kanısıdır. Nitekim Van'da bulunan İngiliz Konsolosu Molyneux-Seel, Büyükelçi Sir Greart Lawther'a 9 Temmuz 1913 tarihinde Kürt meselesinin çözümü konusunda kendi görüşlerini içeren bir rapor göndermişti. Rapor, bir

Aşiretlerin ayrı ayrı iskân edilmesi ve başlarında bulunan şeyh, aşiret reisi, aşiretin önde gelen nüfuzlu kişilerinin aşiretinden ayrı olarak kasaba ve şehir merkezlerine yerleştirilmesi kararlaştırılmıştı.⁷⁷

Birinci Dünya Savaşı dolayısıyla işgal edilen topraklardan gelen memurlar, askerler ve diğer kolluk kuvvetlerinin istedikleri mahalle gitmelerine izin verilecekti.⁷⁸

Mültecilerin hareket noktalarında en az iki günlük erzak ve levazım hazır bulunacak, mülteciler bir noktadan hareket ederken gidecekleri noktaya hemen haber verilecekti. Mültecilerin sevk ve iâşesinde mülkiye memurları ve kuvve-i inzibatiye görevli olup, mültecilerin sayıları, vefat durumları ve kayıplarına ilişkin durumlar kayıt altına alınarak en büyük mülkî amire ibraz edilecekti.⁷⁹ Nihayetinde mültecilere ait tüm bilgiler Dâhiliye Nezareti bünyesinde toplanacaktı.⁸⁰

İhtiyar, kadın ve çocuklar için araç temin edilecek ve bunların kendi yanlarında bulunan eşyalarına müdahale edilmeyecekti. Hareket esnasında kar, yağmur, fırtına gibi nedenlerle yoluna devam edemeyen kafileler hava şartları normale dönünceye kadar en yakın kasabada muhafaza edilecek ve sevkıyat tehir edilecekti.⁸¹

Mülteci ve muhacirlerin fakir ve sahipsiz çocukları darüleytamlar aracılığıyla eğitilecekti. Dul, kimsesiz kadın ve kızlara sahip çıkılacak, bunların iâşe ve eğitimleri sağlanacaktı.⁸²

anlamda Osmanlı Devleti'nin doğu ve güneydoğu bulunan aşiretler dolayısıyla yaşadığı otorite kaybını yansıtmakta ve çözüm için şunları ifade etmekteydi:

Kürtler arasında feodal koşulların sürmesi ve dinî şeyhlerin kullandıkları etki, kötülüğün kaynağını oluşturmaktadır. Türkler, aşiret süvari alaylarını kaldırarak, Kürtleri bey ve ağaların elinden kurtarırsa, her aileye kendi toprağına ve kaynaklarına sahip olma hakkını sağlarsa, şeyhlerin etkisini kırıp hükümetin yetkisini geri getirirlerse, Kürtleri topraklandırılırsa, onlara iyi bir eğitim verip, güçle, kararlılıkla ve adaletle yönetirlerse ve bu konularda iyi niyet gösterirlerse kendi görüşümce Kürt sorunu kalmayacaktır.

(Salahi Sonyel, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemi ve Türkiye’yi Bölme Çabaları(1908-1918)”, *Belleten*, C. LXI, S. 231, (Ağustos 1997), 404). Van’da kısa süre görev yapan bir konsolosun tespitlerini bölgede yüzyıllardır hâkimiyet kurmuş Osmanlı Devleti’nin görmemesi mümkün değildi. Kaldı ki konsolosun belirttiği durumlar doğu ve güneydoğuda *devlet hüviyetinin işleyişi* için gereklidi. Çünkü bölgede silahlı aşiretler asayiş anlamında sıkıntı çıkarmakta, nüfus sayımlarına, vergi ve asker alımlarına izin vermemekteydiler.

⁷⁷ *Mülteci Talimatnamesi*, mad.13; BOA, DH. ŞFR, 63/190.

⁷⁸ *Mülteci Talimatnamesi*, mad.19.

⁷⁹ *Mülteci Talimatnamesi*, mad.20-24, 40.

⁸⁰ *Mülteci Talimatnamesi*, mad.31,39.

⁸¹ *Mülteci Talimatnamesi*, mad.25-26

⁸² *Mülteci Talimatnamesi*, mad.38-39.

Bu talimatnamenin doğru bir şekilde uygulanmasında mülkiye müfettişleri görevli olacaktı. Mültecilerin sevk, iskân, iâşe ve ikdarlarına ilişkin bu talimatnameden önce çıkarılan emirler, talimatlar ve tebligatlar gibi düzenleyici hükümler yürürlükten kaldırılmıştı.⁸³

Bu talimatnamenin mevcut koşullarda tam olarak uygulandığını ifade etmek güçtür. Özellikle savaş ortamı ve ekonomik durum Devletin planladığı adımları atmasına izin vermemişti.

Tablo 3.8. Birinci Dünya Savaşı İçerisinde ve Sonrasında Mülteci Nüfus

Vilayet ve Sancak	İltica Eden Nüfus	Memleketlerine Sevk ve İade Edilen Nüfus	Mevcut Mülteciler
Trabzon ve çevresi	324.848	208.788	116.040
Erzurum “	287.474	157.659	129.815
Van “	102.808	35.415	67.393
Bitlis “	128.222	48.070	80.152
Batum “	25.630	11.130	14.500
TOPLAM	868.982⁸⁴	461.062	407.900

Savaş dolayısıyla iltica eden nüfus iltica ettiği yerin yakınlığına göre Suşehri, Sivas, Ordu, Giresun, Samsun, Musul, Mamuret-ül-Aziz, Malatya ve Diyarbakır bölgelerine yerleştirilmişti. İltica eden nüfusun Kemah, Suşehri, Şiran ve Karahisar-ı Şarkî üzerinden savaş tehlikesi az hissedilen güney bölgelerine nakledilmesi şeklinde uygulamalar da olmuştu.⁸⁵

Rusların Birinci Dünya Savaşı’ndan çekilmesi ile birlikte Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis vilayetleriyle Erzincan sancağı bölgesi Vilâyât-ı Müstahlasa (kurtarılmış vilayetler) olarak adlandırıldı. Rusya’nın Doğu Anadolu ve Karadeniz’den askerlerini çekmesiyle Vilayat-ı Müstahlasa bölgesine geri dönüş için çalışmalar başlatıldı. Öncelikle 1918 yılında geri dönüşlerin sistemli yapılması için Dâhiliye Nezareti

⁸³ *Mülteci Talimatnamesi*, mad.41-42. Talimatnamede baskı hatası olarak 41. madde ibaresi iki defa yazılmıştır. Sonuncu maddenin 42 olduğu anlaşılıyor.

⁸⁴ Raporda İltica Eden Nüfus için toplam 868.962, Memleketlerine Sevk ve İade Edilen Nüfus için toplam 361.062 kullanılmış olup toplamaların yanlış yapıldığı anlaşılmaktadır (BOA, DH. MHC, 75/7).

⁸⁵ BOA, DH. ŞFR, 534/120

tarafından *İade Talimatnamesi* yayınlandı. Talimatnameye göre mülteciler bulundukları Rus işgal sahasına göre üç ayrı bölgeye ayrılmıştı:

Birinci Bölge: Canik, Sivas, Mamuret-ül-Aziz, Diyarbakır, Musul, Trabzon ve havalisine denizden ulaşmaya elverişli sevkiyat merkezleri,

İkinci Bölge: Kastamonu, Ankara, Halep, Adana Vilayetleri ve Niğde, Kayseri, Maraş ve Urfa sancakları,

Üçüncü Bölge: Bolu, İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı Sahip, Hüdavendigâr, Karesi, Aydın, Konya, Teke, İçel vilayet ve livaları.⁸⁶

Bu talimatname dışında Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi Trabzon, Erzurum, Van, Bitlis vilayetleri ve Erzincan mutasarrıflığına telgraflar çekerek nerelere ne kadar mülteci yerleştirilebileceğini öğrenmeye çalışmıştı.⁸⁷ Alınan sonuçlara göre 461.062 kişinin yeniden memleketlerine sevk edilme kararı alındı.⁸⁸ Ancak hükümetin mültecilerin tamamını sevk edecek mali gücü bulunmadığı için dönem dönem sevkiyatlar ertelendi.⁸⁹ Mültecilerin barınma ve iâşe sorunları çözümlenemediği için ilk olarak sadece eski memleketinde meskeni olanlar yerlerine iade edilmesi ön görüldü.

Sevkiyatlar sadece ekonomik yetersizlikler dolayısıyla akamete uğramıyordu. Vilayat-ı Müstahlasa'ya muhacir sevk edilememesinin başka bir nedeni de mülkî idarede ortaya çıkan boşluk durumuydu. Her ne kadar bu topraklar eskiden Osmanlı idaresinde olsa da bölgeye yeniden Osmanlı idarecisi atamak hükümet için hiçte kolay olmamıştır. Hatta ilk başta bölgede bulunan kazalarda kaymakamlık yapmayı dahi kimse istememişti.⁹⁰ Ortaya çıkan bu imkânsızlıklar nedeniyle Devlet, dolayısıyla Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi, tahliye edilen bölgede sözünü geçirmekte oldukça zorlanmıştır. Yine de kontrolsüz bir yer değiştirme işlemi yapılmasını engellemek için mevcut umum vilayât ve mutasarrıflıklarına vesikasız sevk yapmamaları konusunda uyarılar yapıldı.⁹¹

⁸⁶ İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, 169.

⁸⁷ BOA, DH. ŞFR, 91/96.

⁸⁸ BOA, DH. MHC, 75/7.

⁸⁹ BOA, DH. ŞFR, 96/278.

⁹⁰ Çeşitli vilayet ve sancaklara Vilayat-ı Müstahlasa'nın kazalarında görev yapmak isteyen kaymakam olup olmadığı sorulmuştu. Ancak ilk gelen cevaplar olumsuz olmuştur. Olumsuz cevapların bazıları için bkz. Kayseri (BOA, DH. ŞFR, 579/55), Çatalca (BOA, DH.ŞFR, 668/22), Teke (BOA, DH.ŞFR, 579/77), Kütahya(BOA, DH.ŞFR, 579/83), Aydın (BOA, DH.ŞFR, 579/155), Bolu (BOA, DH.ŞFR, 579/155).

⁹¹ BOA, DH. ŞFR, 97/87.

Vilâyât-ı müstahlasa bölgesi savaş sırasında hem nüfus olarak hem de yaşam koşulları anlamında ciddi bir yıkıma uğramıştı. Bölgenin yeniden kalkındırılması, ziraatın canlandırılması, sağlık hizmetlerinin kurulması ve eski nüfus gücüne ulaşabilmesi için Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi çalışma başlattı. Savaş sırasında bu toprakları terk eden ahali yeniden geri dönsün diye çeşitli teşvikler yapıldı. Öncelikle bölgeye 5 milyon lira nakit tahsisat ayrıldı.⁹² Bölgeye gönderilecek memura ait tahsisatın da ilgili kanun layihası hazırlanıncaya kadar seferberlik tahsisatından verilmesi,⁹³ bütün mahalli hizmetlerin umumi bütçeden karşılanması kararlaştırıldı.⁹⁴ Bütün bu çalışmalar neticesinde Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi Ekim 1918- Şubat 1919 tarihleri arasında 361.621 nüfusu memleketlerine iade ederek bunlara iâşe, tohumluk ve ziraat aleti gönderildi. Bu yardımlar çeşitli vapur ve sefineler ile gönderilmişti.⁹⁵

Tablo 3.9. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin 1918 Yılında Vilâyât-ı Müstahlasa Gönderdiği Yardımlar

Tarih	İâşe Miktarı (Kilogram)	Alet Türü	Adet/kilogram
31 Temmuz 1918	65.358	-	-
30 Ağustos 1918	99.341	-	-
9 Ekim 1918	107.626	-	-
10 Ekim 1918	138.804	-	-
12 Ekim 1918	127.734	Kürek	2.000
15 Ekim 1918	77.622	Balta	1.000
-	230.482	Kazma	700
TOPLAM	846.967	Çatal, Bel	1.500
20 Mart 1918	800.000	Kürek, Pulluk	1.000

⁹² BOA, MV, 249/173.

⁹³ BOA, MV, 211/69.

⁹⁴ BOA, DH. UMVM, 3/11.

⁹⁵ Hangi vapur ve sefinenin ne kadar miktarda iâşe taşıdığına raporda ayrıntılı olarak yer verilmişti. Ancak tabloda fazla yer kaplamasını önlemek amacıyla bu vapur ve sefine isimleri yazılmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, DH. MHC, 75/7.

7 Nisan	662	Büyük Pulluk	1.000
1 Mayıs 1918	306.405	Küçük Pulluk	150
1 Mayıs 1918	8.448	Çivi	50.000 (kg)
1 Mayıs 1918	11.207	Sandık, Cam	2.500
GENEL TOPLAM	1.973.689	Sebze Tohumu	411 kıyye

Tablo 3.10.1 Vilayat-ı Müstahlasla İçin Ayrılan 5 Milyon Liralık Bütçenin
Harcama Kalemleri

Harcama Yapılan Yer	Para miktarı (Kuruş) 1 Lira = 100 Kuruş
Ticaret ve Ziraat Nezaretinin emriyle tohumluk nakliyat bedeli	12.350.000
Erzurum, Trabzon, Van vilayetleri ve Erzincan sancağına tohumluk nakliyatı ve ambar ücreti	11.700.000
Erzurum, Trabzon, Van vilayetleri ve Erzincan sancağına tohumluk ve hayvan nakliyesi	25.000.000
Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis'e eğitim ve imar faaliyetleri için gönderilen	50.000.000
Trabzon vilayetindeki 54 okulun tamiri	2.000.000
Aydın vilayetine (çuval tedarik ve satın alınması için)	200.000
Vezne-i Umumi adına havalesi verilen	24.200.000
Umumi Müfettişlik	2.000.000
Ziraat Bankasına (çiftçilere borç olarak verilen)	100.000.000
TOPLAM	227.450.000

Ayrıca Vilayat-ı Müstahlasa için 11 Ekim 1919 tarihli kararname ile 3 milyon tahsisat daha ayrıldı.

Tablo 3.10.2. Vilayat-ı Müstahlasa İçin Ek Tahsisat

Vilayet-Liva	Miktar(kuruş)
Erzurum Vilayeti	50.000.000
Erzincan Livası	28.651.000
Van Vilayeti	15.000.000
Bitlis Vilayeti	7.000.000
Trabzon Vilayeti	19.000.000
Edirne Vilayeti	13.000
Kala-i Sultaniye (Çanakkale)	500.000
Vezne-i Umumiye	126.000
TOPLAM	120.290.000 ⁹⁶

Hükümetin Vilayat-ı Müstahlasa için ayrılan olduğu bütçeler, ek tahsisatlar bölgenin uğramış olduğu tahribatın yaralarını sarmada yetersiz kalmıştır. Hem imar faaliyetleri hem de geri dönen göçmenlerin iâşe ihtiyaçları istenen düzeyde karşılanamamıştır. Yapılan çalışmalara göre vilayetlerde yardıma ihtiyacı olan nüfus Erzurum vilayetinde 400.000, Trabzon vilayetinde 172.500, Bitlis vilayetinde 130.000 ve Erzincan livasında 85.000'dir. Bu nüfusun sadece bir senelik iâşesi karşılayacak miktar ise 5.270.000 lira olarak hesaplanmıştı.

İâşe meselesinin dışında bölgenin yeniden imar edilmesi de önemli bir konuydu. Erzurum vilayetinde 140 bin haneden 30 bini harap olmuştu. Harap olan her bir hane için ortalama 500 lira harcanması düşünüldüğünde toplam ihtiyaç miktarı 35 milyon liraya ulaşıyordu. Kısmen harap olan yerlerin tamiri için ise 6 milyon liraya ihtiyaç duyulmaktaydı. Trabzon vilayeti için 2.8 milyon liraya, Erzincan için 40 bin lira merkezlerin ziraat, sıhhiye, teşkilat ve tesisat işleri için ise 8 milyon lira gerekliydi.

⁹⁶ Raporda genel toplam 120.290.531 yazılmıştır.

Mevcut imkânlar ile ihtiyaçların karşılanamayacağı anlaşılınca ek tedbirler alındı. Demiryolu hattı üzerinde bulunan vilayet ve livalardan tohumluk ve iâşe zahiresi teminine çalışıldı,⁹⁷ harman zamanı gelmeden bölgeye geri dönüşler durduruldu⁹⁸ ve bölge için çeşitli ek tahsisatlar çıkartıldı.⁹⁹

3.2.3.2.1. İzmir Muhacir ve Mültecileri İçin Yapılan Çalışmalar

İzmir'in 15 Mayıs 1919 tarihinde işgal edilmesiyle İzmir'den bir kaçış başlamıştı. Yunanlıların ileri harekâtla yerli halka yağma ve saldırılarda bulunması Ege'den iç bölgelere göç hareketini hızlandırdı.¹⁰⁰ Müdüriyet-i Umumiyenin verdiği sayıya göre 142.200 kişi iltica etmeye mecbur kalmıştı.¹⁰¹

Tablo 3.11. İzmir Mültecileri İçin Yapılan Yardımlar

Mültecilerin Bulundukları Yerler	İâşe Verilen Nüfus	Çalışan ve İhtiyacı Olmayan Nüfus	Mültecilerin Bulundukları Yerler	İâşe Verilen Nüfus	Çalışan ve İhtiyacı Olmayan Nüfus
Denizli	3.000	7.000	Yeni Pazar	750	5.000
İzmit	3.010	-	Karahayıt	600	1.000
Aydın	13.000	-	Dalama	2.500	4.000
Kütahya	800	-	Bağarası	671	2.000
Teke-Antalya	570	-	Karesi	2.057	9.200
Adapazarı	4	-	Balya	767	1.800
Nazilli	3.004	5.000	Burhaniye	5.768	3.925
Çine	3.200	7.000	Sındırgı	306	1.400
Söke	3.134	5.000	Gönen	1.253	2.978
Kuşadası	3.134	3.000	Balad	51	1.700

⁹⁷ BOA, DH. UMVM, 124/151.

⁹⁸ Burada amaçlanan göçmenlerin harman zamanına kadar bulundukları yerlerde bakılması ve harman zamanı eski topraklarına giderek kendi ihtiyaçlarını kendilerinin karşılamasıydı (BOA, DH. UMVM, 124/156; BOA, DH. ŞFR, 96/278).

⁹⁹ 3 Haziran 1918'de 5 milyon lira (BOA, HR. SYS, 2454/10), 25 Kasım 1918'de 5 milyon lira (BOA, MV, 213/24).

¹⁰⁰ Yunanlıların yapmış oldukları barbarlıklara dair bkz. Salahi R. Sonyel, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türk-Yunan İlişkileri 1821-1923*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011, 158-160, 170-176, 177-181, 192-195, 270-272.

¹⁰¹ BOA, DH. MHC, 75/7.

Ödemiş	1.066	2.000	Kepsut	243	3.735
Dinar	1.000	500	Korucu	304	2.779
Sandıklı	268	800	Karasu, Fart(?), Konakpınar, Şamlı, İvrindi	2432	18.483
Edremit	1.389				
Havran	1.559	-	TOPLAM		
Uşak	621	411	İaşe Verilen Nüfus	İhtiyacı Olmayan Nüfus	
Sultanhisar	411	500	57.506 ¹⁰²		91.711 ¹⁰³
Atça	366	1.500	8000 Soma, Bergama, Merkez(?) ¹⁰⁴		
Köşk	268	1.000	GENEL TOPLAM		157.217 ¹⁰⁵

Göç için hareket eden ahalinin, iaşe ve barınma ihtiyaçlarının temin edilebilmesi için iki ayrı kol üzerinde hareket edilerek *geçici yerleşim* yerleri kuruldu. Muhacir ve mültecilerin yerleştikleri bölgeler şöyleydi:

1. Bölge: Balıkesir, Kırkağaç, Soma, Edremit ve Burhaniye
2. Bölge: Karahisar, Manisa, Salihli, Söke, Denizli, Koçarlı, Bozdoğan ve Çine.

Muhacir ve mülteciler ulaştıkları bölgelerde resmi kurumlar ve yardımseverler tarafından tedarik edilen çadırlara yerleştirildi. Civarda bulunan aşar ve iaşe ambarlarından satın alma yoluyla göçmenler için yiyecek tedarik edildi. Bölgedeki ahali tarafından da göçmenlere eşya yardımı yapıldı. Göçmenlerin yol güzergâhında Hilâl-ı Ahmer Cemiyeti tarafından Çine, Nazilli, Alaşehir, Soma ve Burhaniye’de seyyar hastaneler kuruldu.

3.2.3.3. Rumlar ve Ermeniler İle İlgili Çalışmaları

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı’nın devam ettiği 27 Mayıs 1915 tarihinde ayrılıkçı faaliyetler, kanlı isyanlar, cephe gerisinde Devleti tehdit eder konumda hareket edip düşmanla işbirliği yaparak iç savaş çıkarmaya çalışan gruplar için geçici bir kanun

¹⁰² Raporda İaşe Verilen Nüfus toplamı 50.812 yazılmıştır.

¹⁰³ İhtiyacı Olmayan Nüfus (Erbab-ı Servetten Olanlar) 91.459 olarak yazılmıştır.

¹⁰⁴ Tablonun son kısmına ilave edilen 8000 nüfusun hangi kategoride değerlendirildiği ifade edilmemişti.

¹⁰⁵ Bazı toplama yanlışları olduğu için genel toplam raporda 150.271’dir.

yayınlandı.¹⁰⁶ İçerisinde herhangi bir etnik grup ifadesi bulunmayan bu geçici kanun ile casusluk ve vatana ihanet ettikleri anlaşılan köy ve kasaba halkının tek tek veya toplu olarak başka yerlere sevk ve iskân ettirilme yetkisi ordu, kolordu ve askerî firkalara verildi. Böylelikle zararlı faaliyetlerde bulundukları tespit edilen bir kısım Ermeniler ile Karadeniz, Ege ve Marmara bölgelerinde İtilaf Devletleri lehine casusluk, çetecilik yapan Rumlar *geçici sevk ve iskân kanuna* tabi tutuldular.¹⁰⁷ Ermeniler ve Rumların dışında azda olsa Süryani, Keldani, Arap, Arnavut, Boşnak, Çingene, Çerkez, Gürcü, Kürt, Laz, Türk ve Yahudilere de bu kanun uygulanmıştı.¹⁰⁸

Geçici sevk ve iskân kanununa tabi tutulan göçmenlerin güvenliği, yiyecek ve barınma konusundaki ihtiyaçlarının karşılanması valilikler ve Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti tarafından yapıldı.¹⁰⁹ İaşe temini, ihtiyaçların tespit edilmesi, sevkîyat işlemlerinin düzenli bir şekilde yürütülmesi işleriyle ilgili olarak Aşâir ve Muhâcirîn Müdürü Şükrü Bey görevlendirildi.¹¹⁰ Şükrü Bey, bu görevlerini yürütürken bölgedeki idari birimler¹¹¹ ve ordu kumandanlıklarından¹¹² Şükrü Bey'e yardım etmeleri istendi. Sevk ve iskân sırasında yol şartları, iklim, güvenlik, lojistik ve barınma ihtiyaçları tespit edilerek şu güzergâhlar belirlendi:¹¹³

- 1- Samsun ve Kayseri'den gönderilenler Malatya yoluyla Diyarbakır ve Urfa'ya,
- 2- Sivas, Elazığ, Erzurum ve çevresinden gönderilenler Diyarbakır-Cizre yolundan Musul'a,

¹⁰⁶ Geçici kanun *Vakti Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler için Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-ı Muvakkat* olarak isimlendirilmekte olup 4 maddeden oluşmaktadır. Tam metin için bkz. *Düstur*, II. Tertip, C.7, Dersaadet, 1336, 609.

¹⁰⁷ İbrahim Ethem Atnur, "Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskânı Meselesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C.4, S.14, (1994), 121.

¹⁰⁸ Süleyman Beyoğlu, "Ermeni Propagandasının Gölgelediği Gerçek: Tehcir Kanunu ve Birinci Dünya Savaşı'nda Arap Tehciri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.11 (2004-Güz), 33-34

¹⁰⁹ Ermeni Meselesi ile ilgili yapılan pek çok çalışma olduğu için biz daha çok konumuzu ilgilendiren Aşâir ve Muhâcir Müdüriyetinin faaliyetlerinden bahsedeceğiz.

¹¹⁰ Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Konya vilayetine çekilen cevabî bir telgrafta "Ermeni muhâcirlerin sevkîyatını tanzim için Muhâcirin Müdürü Şükrü Bey izam kılınmıştır", denilmekteydi (BOA, DH. ŞFR, 55-A/41).

¹¹¹ Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 9 Eylül 1915'te Musul ve Suriye vilayetleri ile Urfa, Zor ve Ayıntab mutasarrıflıklarına gönderdiği telgrafta Muhâcirin Müdürü Şükrü Bey'e bölgede ihtiyaçlar ve alacağı tedbirler konusunda yardım etmelerini bildirildi (BOA, DH. ŞFR, 56/69).

¹¹² Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Ermeni sevki için görevlendirilen Şükrü Bey'e vazifesini yürütürken kolaylık gösterilmesi isteğine dair 9 Eylül 1915 tarihinde Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya çekilen telgraf (BOA, DH. ŞFR, 56/65).

¹¹³ Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, TTK, Ankara, 2005, 98; Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, TTK, Ankara, 2001, 66.

- 3- Batı Anadolu'dan gönderilen kabileler Kütahya-Afyonkarahisar-Konya-Karaman-Tarsus üzerinden Kadirli-Maraş-Pazarcık yolu ile Deyrizor'a,
- 4- Van ve Bitlis'ten hareket edenler Diyarbakır üzerinden Urfa, Antep ve Adana'ya,
- 5- Trakya'dan gönderilenler İzmit üzerinden Balıkesir ve diğer illere,
- 6- Yozgat'tan çıkarılanlar Sivas veya Kayseri üzerinden Zor'a sevk edilmişlerdi.

Mayıs 1915 sonlarında başlayan sevk ve iskân süreci, 16 Şubat 1916'da son buldu.¹¹⁴ Sevk ve iskân süresi içerisinde yapılan bütün harcamaların Muhacirin Tahsisatı'nda karşılanması kararlaştırıldı.¹¹⁵ Konya'ya 400 bin, İzmit'e 150 bin, Eskişehir'e 200 bin, Adana'ya 300 bin, Ankara'ya 300 bin, Musul'a 500 bin kuruş¹¹⁶ olmak üzere toplam 2.250.000 kuruş tahsisat ayrıldı.¹¹⁷ Bu tahsisatın dışında sevk, iskân ve iâşe için ek kaynak gönderildiği de olmuştu.¹¹⁸

Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyeti Müdürü Şükrü Bey, hemen hemen bütün vilayetlere telgraflar çekerek sevk edilen Ermeni sayısını ve boşaltılan yerlerin tespit edilmesine çalıştı.¹¹⁹ Anadolu'nun muhtelif yerlerinden gelen cevaplara göre toplamda sevk edilen Ermeni sayısı 422.758'di.¹²⁰

Müslümanlar ile evlenen Ermeni kız ve kadınların eski dinlerine dönmek ya da ailelerinin yanına gitme istekleri konusunda serbest bırakılmıştı. Bu durum ile ilgili olarak Müdüriyet tarafından Edirne, Adana, Ankara, Maraş, Menteşe, Niğde,¹²¹ Sivas,¹²² Kastamonu¹²³ ve Konya'ya¹²⁴ telgraflar gönderildi.

¹¹⁴ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, 101.

¹¹⁵ BOA, MV, 198/163; BOA, DH. ŞFR, 53/152; BOA, DH. ŞFR, 54/301

¹¹⁶ 9 Haziran 1915'te Musul'a 500 bin kuruş gönderilmesi (BOA, DH. ŞFR, 53/305).

¹¹⁷ Y.Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, 67; Sevk ve İâşe masraflarına yönelik daha ayrıntılı bilgi için bkz. Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri*, AAM, Ankara, 2009, 108-115.

¹¹⁸ 19 Ağustos 1915'te Kütahya'ya 100 bin kuruş sonra 200 lira (BOA, DH. ŞFR, 55/106; BOA, DH. ŞFR, 70/92); 5 Eylül 1915'te Halep'e 5 bin lira (BOA, DH. ŞFR, 55/77) gönderilmişti.

¹¹⁹ Aşâir ve Muhacirin Müdüriyetinden 12 Temmuz 1915'te Adana, Erzurum, Trabzon, Sivas, İzmit, Canik vilayetlerine (BOA, DH. ŞFR, 54/412); 20 Temmuz 1915'te Zor mutasarrıflığına (BOA, DH. ŞFR, 54-A/58); 12 Ağustos 1915'te Adana, Halep, Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır vilayetlerine (BOA, DH. ŞFR, 54/15) gönderilen telgraflarda sevk edilen Ermenilerin miktarı ve sevk mahalleri hakkında bilgi verilmesi istenmişti.

¹²⁰ Y.Halaçoğlu, Osmanlı Arşivi belgelerinden derleyerek çeşitli bölgelerden gelen sayıları tek tek tablo halinde ayrıntılı olarak vermiştir. Tablo uzun olduğu için biz genel toplamı vermekle yetindik. Ayrıntılı bilgi için bkz. Y. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, 74-75.

¹²¹ 28 Kasım 1918 tarihli telgraf (BOA, DH. ŞFR, 93/300).

¹²² 11 Haziran 1919 tarihli telgraf (BOA, DH. ŞFR, 100/49).

¹²³ 10 Haziran 1919 tarihli telgraf (BOA, DH. ŞFR, 98/125).

¹²⁴ 1 Şubat 1919 tarihli telgraf (BOA, DH. ŞFR, 96/13).

Geçici Sevk ve İskân Kanunu'na tabi tutulan Ermeni ve Rumların geride bırakmış oldukları gayr-i menkulleri, borçları ve eşyaları konusunda da Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti çeşitli çalışmalar yürüttü. Müdüriyet, borçlar konusunda Ermenilerden resmi kurumlara ve şahıslara borcu olanların bir deftere kaydedilmesini vilayetlere bildirdi.¹²⁵ Ayrıca borçlar konusunda Devlete resmi başvuru yapılması,¹²⁶ borçların ertelenmesi,¹²⁷ Ermenilere ait emlâklerin istimlâk edilerek borç miktarına karşılık sayılması,¹²⁸ sevk edilenlerden borç tahsilâtının yapılmamasına¹²⁹ dair uygulamalar yapıldı.

Kısa bir müddet sonra sevkleri kararlaştırılan Rum ve Ermenilerin geride bıraktıkları malların ne olacağına dair bir problem ortaya çıktı.¹³⁰ Bu meselenin çözümü için hemen hemen her bölgede *emval-i metruk* (*terk edilmiş mallar*) komisyonları kuruldu. 10 Haziran 1915'te Ermenilerin mal ve emlâklerinin muhafazası, kontrolü ve idaresinin nasıl olacağına dair 34 maddeden oluşan bir talimatname yayınlandı.¹³¹ Talimatnameye göre 1 başkan 1 idare memuru ve 1 maliye memurundan oluşacak emval-i metruk idare komisyonları yapacağı her işlemi 15 gün içerisinde nezaret ve vilayete bildirmekle yükümlüydü. Ermenilere ait malların tespit edilerek kayıt edilmesi, bu malların korunması, çabuk bozulacak malların açık artırma ile satılıp paralarının sahiplerine ödenmesi, satılan ya da kiraya verilen yerler için cetveller oluşturularak elde edilen kazancın sahibi adına mal sandıklarına konulması gibi işlemler yapılacaktı. Önceleri Rum ve Ermeni malları ile ilgili bu talimatname ortak olarak kullanılmış,¹³²

¹²⁵ İskân-ı Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyetinden 10 Ağustos 1915'de Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Halep, Hüdâvendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Mamuret-ül-Aziz, Musul, Van Vilâyetleriyle Urfa, İzmit, Canik, Zor, Karesi, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Maraş, Eskişehir, Niğde Mutasarrıflıkları'na gönderilen telgraf (BOA, DH. ŞFR, 54-A/368).

¹²⁶ BOA, DH. EUM, 16/13.

¹²⁷ BOA, DH. UMVM, 132/42.

¹²⁸ BOA, DH. ŞFR, 55/196.

¹²⁹ BOA, DH. ŞFR, 53/200.

¹³⁰ Ermenilerden kalan mallar konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Firdes Temizgüney, *Emval-i Metruke Meselesi (Ermenilerden Kalan Mallar 1915-1923)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (b.d.t.), Erzurum, 2014.

¹³¹ Talimatname *Ahvâl-i Harbiyye ve zarûret-i fevkâlade-i siyasiye dolayısıyla mahâll-i âhere nakilleri icrâ edilen Ermenilere âid emvâl ve emlâk ve arazinin keyfiyet-i idâresi hakkında talimatnamedir* şeklinde ifade edilmiştir. Talimatnamenin tam metni için bkz. Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, C.1, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2005, 435-438.

¹³² İskân-ı Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyeti 4 Temmuz 1915'de Hüdâvendigar Vilayeti'ne gönderdiği telgrafta Rumlar için ayrı bir talimatname olmadığından Ermenilerin emval-i metrukelerinin muhafazası hakkında daha önce gönderilen talimatnamenin Rumlar için de uygulanmasına belirtmiştir (BOA, DH. ŞFR, 54/296).

ancak Rumlar için sonradan yeni düzenlemeler yapılmıştır.¹³³ Talimatnamenin ülke geneline dağıtılması görevini Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti üstlendi.¹³⁴ Talimatname titizlikle uygulanmaya çalışılmış, satılan malların bedelleri emval-i metrûke komisyonları tarafından sahiplerine gönderilmeye çalışılmıştı.¹³⁵ Ayrıca satılacak mallar konusunda karaborsa ve vurgunculuk gibi suiistimallere imkân verilmemesi konusunda Müdüriyet vilayetlere ihtarda bulunmuştu.¹³⁶ Ayrıca Müdüriyetin tutmuş olduğu raporda Ermeni ve Rumların malları konusunda İngiliz Sefareti ile birlikte çalışmalar yapıldığı ifade edilmişti. Yine de mevcut imkânlar çerçevesinde Ermeni ve Rumların malları elden geldiğince korunmaya çalışılsa da bazı istenmeyen durumların yaşandığı da olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'nın son yılı olan 1918'de daha önce geçici olarak iskân kanuna tabi tutulan Rum ve Ermenilerin eski yerlerine iadeleri için Osmanlı Devleti tarafından çalışma başlatılmıştı.¹³⁷ Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi de Ermeni ve Rumların eski yerlerine iadeleri sırasında iaşe sağlanması ile sevk ve iskân konusunda çeşitli görevler üstlenmişti. Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği süre zarfında çeşitli mahallerden nakilleri/sevkleri söz konusu olan Rum ve Ermenilerin iaşeleri Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi tarafından seferberlik tahsisatından karşılandı. Kafkasya'dan gelecek olan Ermenilerin geri dönüşleri sırasında ilk giriş yapacağı ve yoğun olarak bulunacakları noktalar olan Erzurum, Van, Bitlis vilayetleri ile Erzincan mutasarrıflığına 21 Ekim 1918'de Müdüriyet-i Umumiye tarafından telgraf çekilerek iskân noktaları ve iaşe temini konusunda çalışmalar yapılması, herhangi bir mağduriyete meydan verilmemesi bildirildi.¹³⁸ Yapılan çalışmalar bütün muhacir ve mültecilerde olduğu gibi Rum ve Ermeniler için de nakdî ve aynî yardım şeklinde yürütüldü. Rum ve Ermenilere tohumluk zahire ve ziraat bankaları aracılığıyla nakit yardımında bulunuldu.

¹³³ Ahmet Efiloğlu-Raif İvecan, "Rum Emvâl-i Metrûkesinin İdaresi", *History Studies*, Vol. 2/3, (2010), 130-135.

¹³⁴ İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyetinden 27 Haziran 1915'te Sivas, Trabzon, Mamuret-ül-Aziz vilayetleri ve Canik mutasarrıflığına (BOA, DH. ŞFR, 54/202); Urfa mutasarrıflığına (BOA, DH. ŞFR, 54/337) talimatın posta edildiğine dair telgraflar.

¹³⁵ Y.Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, 69.

¹³⁶ Aşâir ve Muhacirin Müdüriyetinden 11 Ağustos 1915'de Erzurum, Adana, Ankara, Musul, Van ve Zor ile sair vilayet, mutasarrıflık ve Emval-i Metrûke Komisyonu Riyasetlerine çekilen telgraf.

¹³⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Ethem Atnur, *Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (b.y.t), Erzurum, 1991.

¹³⁸ BOA, DH. ŞFR, 91/274.

30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nden sonra Suriye'den gelen ve Konya civarında yerleşerek, Osmanlı Hükümetine müracaat eden 200 binden fazla gayr-i Müslim nüfusun, sevk masrafları ile iaşeleri karşılanarak memleketlerine iade edilmeleri sağlandı. Bununla birlikte kendi imkânlarıyla Osmanlı topraklarında hareket eden gayr-i Müslimler de hesaplanırsa bu sayı 335 binden fazlaydı. Gayr-i Müslim nüfusa hükümet tarafından yapılan yardımlar genele yayılmış, çeşitli köylere gayr-i Müslimlere yardım etme emirleri verilmişti.

3.2.3.4. Aşiretler ile İlgili Çalışmalar

Aşiret köken olarak Arapça bir kelime olup anlamı kabile, oymak,¹³⁹ birlikte konup göçen halk demektir.¹⁴⁰ Aşiret kelimesinin çoğulu ise aşâirdir.

Araplarda kabile anlamı taşıyan kelime Türkçeye geçerken anlam değişikliğine uğramış büyük aile manasından çıkarak, göçebe veya yarı göçebe hayatı yaşayan oymak ve boy ifadelerine karşılık kullanılmaya başlanmıştır.¹⁴¹ Bu tanımlamalar ile birlikte Halaçoğlu, aşiretlere ilişkin şu değerlendirmeyi yapmaktadır: *Osmanlı kanunname ve belgelerinde genel olarak “konargöçer” veya “yörük” olarak kaydedilen teşekküller, yukarıdan aşağıya bir sıraya göre, boy (kabile, tâife) aşiret, cemaat, oymak,¹⁴² mahalle, oba(aile) şeklinde bölümlere ayrılmıştır.*¹⁴³ Boy ve oymakların başında bir bey, Araplarda ise bir şeyh bulunurdu.¹⁴⁴

Osmanlı Devleti için aşiretleri iskân etmek birkaç açıdan önemliydi. Bunlar; aşiretlerin merkeziyetçi devlet sistemi ile bağdaşmayan hayat tarzları nedeniyle yerli halka verdikleri zarar eşkıyalık faaliyetleri dolayısıyla yerleşik halkın ekili alanlarını ve

¹³⁹ Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lûgat*, 47.

¹⁴⁰ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Turkî*, haz. Paşa Yavuzarslan, TDK, Ankara, 2010, 75.

¹⁴¹ Mükrimin Halil Yinanç, “Aşiret”, *İslâm Ansiklopedisi*, C.1, MEB Yayınları, İstanbul, 1979, 709-710.

¹⁴² Osmanlı Devleti bünyesinde yer alan aşiret, cemaat ve oymakların alfabetik sıraları veren bir çalışma için bkz. Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşivi Belgeleri'ne Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*, Tercüman Kaynak Eserler Serisi, İstanbul, 1979.

¹⁴³ Yusuf Halaçoğlu, “Aşiret”, *TDVİA*, C.4, 9; Orhonlu, boy (aşiret), oymak (cemaat), oba (mahalle) bölümlere ayrılan konar-göçerlerin il ya da ulus ismiyle gruplandırıldıklarını da ifade etmektedir. Bkz. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü(1691-1696)*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1963, 13.

¹⁴⁴ Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü*, 13.

hayvanlarını muhafaza etmek (yerleşik halkı korumak), harap ve boş yerleri imar etmek ve yeniden ziraata açmaktı.¹⁴⁵

Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi kurumunun baş kısmında yer alan *Aşâir* (aşiretler) kelimesi Arap, Türkmen ve Kürtleri kapsamaktadır.¹⁴⁶ Böyle bir sınıflandırma etnik kökenden ziyade yaşam tarzı ile ilgili olup, içerisinde kalabalık aileler ve yerleşik bir hayatı olmayan konar-göçerleri barındırmaktaydı.

Aşiretlerin yerleştirilmesi konusunda İskân-ı Aşâir Kanunu¹⁴⁷ ve İskân-ı Aşâir Kanunu'na ait talimatname yayınlanmıştı.¹⁴⁸ İskân-ı Aşâir Kanunu 32 maddeden oluşmaktaydı. Bu kanun ile aşiretlerin seyyar ya da yarı seyyar olsun arazi-i haliyye ve sahipsiz arazilere yerleştirilecekti. Öncelikle ziraat faaliyetinde bulunan yarı seyyar aşiretlere verilecek, daha sonra genele yayılacaktı. Aşiretlere tahsis olacak arazilerin 1/10.000 ölçüsünde haritası düzenlenerek her aileye verilen arazinin numarası, sınırları bu harita üzerinde gösterilecekti. İskân sahası oluşturulan bölgede su kaynaklarının bulunmasına dikkat edilecek, yerleşimi yapılan ahalinin su kaynaklarından eşit oranda faydalanması sağlanacaktı. Aşiretlerin yerleştirildikleri noktalarda asayişin temin edilmesi için karakollar inşa edilecekti. Arazi dağıtımında her ailenin nüfusu göz önünde bulundurulacak ve 80-150 dönüm arasında değişen miktarlarda arazi tahsis edilecekti. Aşiretlerin önde gelenlerine rütbesine göre daha fazla arazi tahsis edilebilecekti. Aşiret reisleri mensup oldukları aşiretin büyüklüğüne göre münasip maaşla köy muhtarı olarak istihdam edilecekti. Ailelere ait hayvan sayısı göz önünde bulundurularak mera alanları belirlenecek, bu mera alanları ailenin nüfusu da değerlendirilerek tahsis edilecekti. Kurulması planlanan iskân alanları en az 50 haneden oluşacak ve mümkün mertebe yol güzergâhlarına yakın olmasına dikkat edilecekti. Kurulacak iskân birimlerinde yerleşim konusunda günlük çıkaran nüfus için seyyar süvari müfrezeleri oluşturulacaktı. Bu müfrezeler aşâir nüfusunun %2'si oranında

¹⁴⁵ Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü*, 27-52; Yusuf Halaçoğlu, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, TTK, Ankara, 1991, 43-70.

¹⁴⁶ MAZC, Dev. III, C.1, İ.S.4, 16.Bir., 207.

¹⁴⁷ Marttin, *Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyyet-i Umûmiyyesi Teşkilât Tarihi*, 288-289.

¹⁴⁸ Aşiretlerle ilgili bu düzenlemeler dışında Başbakanlık Osmanlı Arşivinde 30 Mayıs 1915 tarihli bir Aşair Kanun Layihası daha görünmektedir (DH. EUM. KLH 1/57-A). Marttin, 2012 yılında tamamladığı tez çalışmasında bu belgeye tadilatla olması dolayısıyla ulaşılamadığını belirtmektedir. (Marttin, *Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyyet-i Umûmiyyesi Teşkilât Tarihi*, 217) Benzer şekilde 2014 yılında ilgili belgeye talep ettiğimizde belgenin hâlen daha tadilatla olması dolayısıyla araştırmacılara verilmediği tarafımıza yeniden ifade edilmiştir.

olacaktı. Ortaya çıkabilecek beklenmedik durumlar konusunda vilayet valisi tarafından özel kararlar alınabilecekti. Aşâire ücretsiz arazi verilip, iskânları sağlandıktan sonra boş kalacak araziler bedeli karşılığında satılacaktı. Satılamayan araziler hükümet namına kayıt edilecekti. Aşiretler arasındaki kavgalar, düşmanlıklar sonlandırılacak ve birbirleriyle kaynaşmaları sağlanacaktı. Aşiretler farklı bir bölgeye iskân edildikten sonra eskiden yaşamakta oldukları araziye terk edecekler, terk edilen araziye başka bir aşiret yerleştirilmeyecekti. Yeni kurulacak iskân birimlerinde cami ve okul yapılacak ve bunların masrafları için düzenli gelir kaynağı (dükkân kirası gibi) olan vakıflar kurulacaktı. Araziler aşiretlere vesika ile verilecek, 15 sene iskân ve ziraate devam edilen arazinin vesikası tapu senedi ile değiştirilecekti. Bu müddet zarfında arazisini satmaya teşebbüs edenlerin arazisi ellerinden geri alınacaktı. Kendisine tahsis edilen araziye terk eden ya da ziraat faaliyeti yürütmeyen aşiretin sorumluluklarını yerine getirmedigiinden arazisi elinden alınacak, arazi müzayede yoluyla satışa sunulacaktı. Aşiret mensuplarının yetenekli çocukları seçilerek resmi okullarda tahsil ettirilecek ve tahsilleri sırasında kendilerine bir miktar para (burs) verilecekti. İskân edilen aşiretler 15 sene süreyle aşar ve ağnam vergilerinden muaf tutulacaktı. Benzer şekilde iskân edilen aşiret mensupları askerlikten de muaf olacaktı. Kendilerinden asker alınmakta olan veya özel durumlarda askerlik yapanlar muafiyet dışıydı. Aşiretlerden iskân edilenlerin hazineye olan borçları silinecek, ancak iskân sahasını terk edenler için hukuki takibat yapıp borçları tahsil edilecekti. Hane yapımında ortaya çıkacak inşaat masrafları ve ziraat hayvanı bedeli için 5 sene geri ödemesiz kredi verilecek, 5 sene sonunda ödemeler başlayacak ve ödemeler 10 yıllık taksitlere bölünecekti. Aşiret iskânıyla iştigal etmek üzere Dâhiliye Nezaretine bağlı olarak İskân-ı Aşâir Müdüriyet-i Umumiyesi teşkil olacak ve bu dairenin çeşitli vilayetlerde şubeleri bulunacaktı. Merkezdeki müdüriyet 1 genel müdür, 5 kâtip, 1 muhasebe ve 1 istatistik memuruyla ihtiyaca binaen çeşitli görevlilerden (arazi araştırmak ve hesap işleriyle görevli vb.) oluşacaktı. Aşiret iskân edilen bölgelerdeki merkezlerden mahalli dili bilen eşraftan bir zat ve ziraat memurundan mürekkep daimi bir komisyon olacaktı. Mahalli defter-i hakanî, sıhhiye memurları ve jandarma kumandanı bu komisyonun doğal üyesi olacaktı. Aşiretlerin iskânı için dâhiliye bütçesine tahsisat dâhil edilecekti. Bu kanunun icrasına Harbiye, Dâhiliye, Maliye Nezaretleri memurdu.

Müdüriyetin yapmış olduğu çalışmalarda ekonomik kaynak temini dışında en çok zorlandığı bir diğer konu da aşiretlerin iskân edilmesi sorunuydu. Meclis-i Ayan'da Müdüriyetin bütçesine ilişkin yapılan görüşmeler sırasında Ayandan Mahmut Paşa, Umumi Müdür Şükrü Bey'e aşiretler ile ilgili ne tür çalışmalar yapıldığı sorusunu yöneltmişti. Şükrü Bey'de memleketimizde İstanbul surlarına çıkılır çıkılmaz aşiretlerin başladığını, İzmit'ten Basra'ya kadar aşiret bulunduğunu ifade edip, aşiretlerin meskûn, nîmmeskûn (yarı yerleşik), seyyar, nimseyyar (yarı seyyar) olarak ayrıldığını belirtti. Ancak bunların hangi esaslara dayandığının bilinmediğini ifade eden Şükrü Bey aşiret olayının bir türlü anlaşılamadığını söyledi. Aşiret isimleri üzerinde çalışma yapılması için bölgede bulunan jandarmalara cetveller gönderilmesine rağmen bir sonuç elde edilememişti. Yapılan çalışmalardan bir sonuç alamayan Şükrü Bey 1916 yılında bizzat bölgeye giderek araştırmalar yaptı.¹⁴⁹ Bu araştırmalar sonucu aşiretleri *medeniyete yaklaşmış* ve *seyyar aşiretler* diye iki kısma ayıran Şükrü Bey, netice itibariyle aşiretlerin çok karmaşık bir yapısı olduğunu ve hepsinin iskân edilmesinin mümkün olmadığını ifade ederek konuşmasını tamamladı.¹⁵⁰

Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin kendi hazırlamış olduğu faaliyet raporunda da aşiretlerle ilgili yapılan herhangi bir çalışmadan bahsedilmemişti. Aşiretlerin yerleşik hayata geçirilmesi düşüncesi bulunmasına rağmen bunun uygulanmasında Müdüriyet (ve Müdüriyet-i Umumiye) başarısız olmuştu. Bu duruma Müdüriyetin daha çok muhacir/mülteciler sorunu, Ermeniler ve Rumlar ile meşgul olması etki ettiği gibi, bir yerden başka bir yere insan sevk etmenin bir müfreze askerin sevkiyle karşılaştırıldığında 10 kat daha zor bir işlem olmasından kaynaklanmaktaydı.¹⁵¹

XVII.-XVIII. ve XIX. yüzyılda aşiretlerin iskân edilmesi konusu benzer gerekçelerle XX. yüzyılda da Devlet için önemini sürdürmüştür. Devlet otoritesini tanımayan, asker ve vergi vermek istemeyen her grup Devlet tarafından iskân siyasetine tabi tutularak azami fayda elde edilmek istenmişti. Ancak mevcut otoritenin bu aşiretleri iskânda başarılı olduğunu iddia etmek mümkün olmadığı gibi, yapılanları geçmişteki

¹⁴⁹ BOA, DH. ŞFR, 530/27.

¹⁵⁰ MAZC, Dev. III, C.2, İ.S.2, 38. Bir., 262-267.

¹⁵¹ MAZC, Dev. III, C.1, İ.S.3, 18. Bir., 227.

benzer uygulamalarla karşılaştırmadan değerlendiren bazı kitapların da¹⁵² konuyu sistemli asimilasyon olarak nitelendirmesi doğru değildir. 1917 yılında çıkan *İktisadiyat mecmuasında* aşiretlerle ilgili olarak şunları ifade etmekteydi: *Müdüriyet-i Umumiye Konya ve Adana vilayetinde bir iki küçük taife istisna edilirse şimdiye kadar hemen de hiçbir aşiret iskân edememiştir. Şimdilik aşair hakkında tedkikat-ı ilmiye icrasıyla iktifa edilmektedir. Harpten sonra aşâir iskânının Müdüriyeti Umumiyenin en büyük meşgalelerinden birini teşkil edeceği şüphesizdir.* Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın kaybedilmesiyle Devletin yapısı dolayısıyla da Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyeti Umumiyesinin yapısı büyük değişikliklere uğramış ve aşiretler konusu çözümlenememişti.

3.2.3.5. Arap Aileleri İçin Yapılan Çalışmalar

Birinci Dünya Savaşı nedeniyle bazı Arap aileleri Dördüncü Ordu Kumandanlığının emriyle can güvenliklerinin sağlanması için savaş bölgesinden uzaklaştırılarak Medine, Suriye ve Anadolu'nun iç kısımlarına gönderilmişti. Böylelikle gönderilen nüfus sayısı yaklaşık 2800 civarındaydı.¹⁵³ Ayrıca bunların dışında Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın emriyle Osmanlı Devleti'ne muhalefette bulunan 5000 Suriyeli aile de Anadolu'ya gönderilmişti.¹⁵⁴ Arapların sevk ve iskânlarıyla ilgili olarak 23 Nisan 1916'da Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesi tarafından 14 maddelik bir talimatname yayınlandı. Talimatnamede Arap ailelerin uygun evlere yerleştirilmeleri, arazi, tohum ve ziraat aleti verilmesi, ailelerin düzenli bir şekilde kayıtlarının tutulması, emir gelmedikçe bulundukları mahalleri terk etmelerinin yasak olduğu üzerinde durulmuştu.¹⁵⁵

Arap aileleri içerisinde bulunduğu bölgenin eşraf ve hanedanından olanlarının önceki hayat standartları göz önüne alınmış olup yardımlar da ona göre yapılmıştı. Muhacir tahsisatından böyle bir yardımın yapılması söz konusu olmadığı için de bu kişilerin masrafı seferberlik tahsisatından karşılanmıştı.¹⁵⁶ Anadolu'ya gönderilen Arapların iâşe ve iskânlarının *Seferberlik Tahsisatı*'ndan karşılanması için 22 Mart

¹⁵² Dündar İttihat ve Terakki'nin sistemli bir asimilasyon politikası uyguladığını iddia etmektedir. Bkz. Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, 399-419.

¹⁵³ BOA, DH. MHC, 75/7.

¹⁵⁴ Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, Türk Tarih Vakfı Yurt Yayınları, çev. Türkan Yöney, İstanbul, 2003, 218.

¹⁵⁵ Beyoğlu, "Ermeni Propagandasının Gölgelediği Gerçek...", 50-52.

¹⁵⁶ BOA, DH. ŞFR, 86/82; BOA, DH. ŞFR, 85/174.

1917’de vilayet ve sancaklara telgraflar gönderilmişti.¹⁵⁷ Bu genel telgrafın yanı sıra Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi tarafından 6 Ağustos 1917’de Sivas vilayetine,¹⁵⁸ Ankara vilayetine,¹⁵⁹ Eskişehir mutasarrıflığına,¹⁶⁰ 20 Aralık 1917’de Niğde mutasarrıflığına,¹⁶¹ 3 Mart 1918’de Urfa, İzmit, İçel mutasarrıflıklarına¹⁶² Arap ailelerin iâşe ve iskânlarının Seferberlik Tahsisatı’ndan karşılanması dair özel talimat verilmişti.

Mondros Mütarekesi’nden sonra bu ailelerin büyük çoğunluğunun İstanbul yoluyla memleketlerine sevk ve iade işlemi başlatıldı. Bu ailelere yevmiye verilmiş ve yol masraflarının karşılanması konusunda Edirne, Ankara, Aydın vilayetleri ile Maraş, Menteşe, Canik mutasarrıflıklarına telgraf çekildi.¹⁶³ Ancak Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin geri dönüşleri hızlandırmak için yaptığı çalışmalar bazen sonuç vermemiştir. Çeşitli bahaneler ileri sürerek sevkiyatı geciktiren ya da eski memleketine geri dönmek istemeyen Arap aileleri olmuştu. Müdüriyet-i Umumiye bu ailelerin yevmiyelerini keseceğini¹⁶⁴ ve memleketlerine gidecek Arap ailelere ise teşvik etmek için yevmiye verileceğini bütün vilayet ve mutasarrıflıklara bildirmişti.¹⁶⁵

3.2.3.6. Yetim ve Dullar İçin Yapılan Çalışmalar

Savaşların çıkış nedenleri farklı olsa da insanlar için vermiş olduğu zararlar hemen hemen aynıydı. Bu bağlamda savaşlar ile ortaya çıkan göç sorunu kimsesiz çocuklar ve kadınlar problemini de beraberinde getirmişti. XIX. yüzyılda yoğun bir şekilde göç alan Osmanlı Devleti’nde Balkan Savaşlarından sonra kimsesiz kalan çocuklar için darüleytamlar kurulmuştu.¹⁶⁶ Yetimler yurdu, yetimhane anlamlarına gelen darüleytam Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey’in teklifi ile 25 Kasım 1914 kurulmuş, 1915 yılı başlarında İttihat ve Terakki Fırkası’na bağlı olarak hizmete açılmıştı. Darüleytamların kuruluş amacı; Birinci Dünya Savaşı’nda ortada kalan

¹⁵⁷ BOA, DH. ŞFR, 74/234.

¹⁵⁸ BOA, DH. ŞFR, 79/59.

¹⁵⁹ BOA, DH. ŞFR, 79/61.

¹⁶⁰ BOA, DH. ŞFR, 79/60.

¹⁶¹ BOA, DH. ŞFR, 82/148.

¹⁶² BOA, DH. ŞFR, 85/10.

¹⁶³ BOA, DH. ŞFR, 93/52.

¹⁶⁴ BOA, DH. ŞFR, 97/108.

¹⁶⁵ BOA, DH. ŞFR, 97/94.

¹⁶⁶ Balkan Harbi sonrasında 71.505 çocuk yetim kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Salih Özkan, “Türkiye’de Darüleytamların Gelişimi ve Niğde Darüleytamu”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:19, (Bahar 2006), 215.

kimsesiz çocukları himaye altına alarak, bu çocukların talim, terbiye ve eğitimlerini sağlamaktı. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi ise kimsesiz çocuklar konusunda bir takım çalışmalar başlatmaya mecbur kalmıştı. Özellikle savaşın uzaması, malî sıkıntı, yiyecek ve eşya temininde yaşanan sorunlar dolayısıyla¹⁶⁷ Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin elindeki kimsesiz çocuklar darüleytamlara yerleştirilememişti.¹⁶⁸ Böylelikle Müdüriyet-i Umumiye çocukların sorumluluğunu üstlenmek durumunda kaldı.

Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesi Birinci Dünya Savaşı ile elden çıkan topraklarda yapılan çalışmalarda 69 bin Müslüman çocuğun yetim kaldığı sonucuna ulaşmıştı. Göç ile birlikte gelen sefalet ile mücadele edilirken, kimsesiz kalan çocukların toplatılması için de çalışma başlatılmıştı. Kimsesiz olarak tespit edilen çocukların İstanbul'da toplanması,¹⁶⁹ uygun binaların yetim çocuklara tahsis edilmesi ve *mahalli darüleytamlar* kurulması kararlaştırılıp vilayetlere bu yönde telgraflar gönderilmişti.¹⁷⁰ Uygulamaya konulan mahalli darüleytamlar kurulması düşüncesi her yerde darüleytam açmaktan ziyade belli başlı merkezlerde çocukları birleştirmeye yönelik olmuştu.¹⁷¹ Toplanan çocuklar darüleytamlara yerleştirilmiş, imkânlar dâhilinde çocukların eğitim ve terbiyeleri sağlanarak belirli bir yaşa geldiklerinde devlet okullarına yerleştirilmelerine çalışılmıştır.

1920 yılı içerisinde darüleytamlar için Vakit Gazetesi bir iane kampanyası başlatmıştı. Kampanya ile Birinci Dünya Savaşı ile başlayan ve devam eden 5 yıllık süre içerisinde darüleytamlara yerleştirilen çocukların ihtiyaçlarına kısmen de olsa karşılanması amaçlanmıştı. Basında yer alan haberlere göre ayrı ayrı 18 defa iane toplandı ve 25.763 kuruş rakamına ulaşıldı.¹⁷²

¹⁶⁷ Hidayet Y. Nuhoglu, "Dârüleytam", *TDVİA*, C. 8, 521.

¹⁶⁸ Örneğin 24 Şubat 1918 tarihinde Bolu Darüleytamı mali şartlar dolayısıyla muhacir ve mültecilerin çocuklarını kabul edemeyeceğini Maarif Nezaretine bildirmiştir (BOA, MF. MKT, 1232/93).

¹⁶⁹ BOA, DH. ŞFR, 58/34; BOA, DH. ŞFR, 102/132.

¹⁷⁰ BOA, DH. ŞFR, 63/142; BOA, DH. ŞFR, 64/67; BOA, DH. ŞFR, 64/82.

¹⁷¹ BOA, MF. MKT, 1232/54.

¹⁷² Beşinci yardım ilanı gazete nüshalarında yer almamakla beraber toplanan 17 yardım sırasıyla şöyledir: *Vakit*, 1 Haziran 1920, Numro: 905; *Vakit*, 2 Haziran 1920, Numro: 906; *Vakit*, 3 Haziran 1920, Numro: 907; *Vakit*, 4 Haziran 1920, Numro: 908; *Vakit*, 6 Haziran 1920, Numro: 910; *Vakit*, 7 Haziran 1920, Numro: 911; *Vakit*, 10 Haziran 1920, Numro: 914; *Vakit*, 11 Haziran 1920, Numro: 915; *Vakit*, 13 Haziran 1920, Numro: 916; *Vakit*, 14 Haziran 1920, Numro: 917; *Vakit*, 15 Haziran 1920, Numro: 918; *Vakit*, 16 Haziran 1920, Numro: 920; *Vakit*, 17 Haziran 1920, Numro: 921; *Vakit*, 22 Haziran 1920, Numro: 923; *Vakit*, 23 Haziran 1920, Numro: 924; *Vakit*, 24 Haziran 1920, Numro: 925; *Vakit*, 29 Haziran 1920, Numro: 930.

Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi kimsesiz Müslüman çocukları sünnet ettirmek amacıyla 1921 yılında Hitan (sünnet) Cemiyetini kurdu.¹⁷³ Bir taraftan Müslüman çocukların İslamî vecibeleri yerine getirilirken, diğer taraftan din ve millet ayrımı yapılmamasına gayret edilmiş ve gayr-i Müslim çocukların bakımı da Devlet tarafından üstlenilmişti.¹⁷⁴ 1921 tarihinde Dâhiliye Nezareti Muhacirin Müdüriyet-i Umumisi tarafından yayınlanan *Cemiyet-i Akvam ve Türkiye’de Ermeni ve Rumlar* isimli çalışmanın son kısmı *Eytam Hakkında Tablo* başlığı ile kimsesiz Hristiyan çocuklara ayrılmıştı. Bu çalışmaya göre 1918 Mondros Mütarekesi’nden sonra darüleytam şubeleri tarafından Ermeni oldukları tespit edilen çocuklar velilerine ve Hristiyan cemaatlerine teslim edilmişti. Bu darüleytam şubeleri ve teslim ettikleri çocuk sayıları ise şöyleydi: Hastane Şubesi 1 çocuk, Kadıköy Şubesi 5 çocuk, Çağlayan Şubesi 65 çocuk, Yedikule Şubesi 7 çocuk, Bebek Şubesi 4 çocuk, Beyoğlu Şubesi 56 çocuk, Ermişe Şubesi 44 çocuk, Bahçecik Şubesi 65 çocuk, Balmumcu Şubesi 14 çocuk olmak üzere toplam 260 çocuk. Milletini saklayan ama darüleytam şubeleri tarafından yapılan çeşitli tahkikatlarla Ermeni oldukları anlaşılan 59 çocuk polise, Hristiyan cemaatlere ve akrabalarına teslim edilmişti. Müdüriyeti Umumiyenin yayına göre 1-2 yaşında olup kendilerini teşhis edecek hiçbir akrabası bulunmayan ve hüviyet tayini yapılamayan 18 çocuk, Ermeni oldukları iddiasıyla yaşları farklı 42 çocuk, Müslüman oldukları halde Ermeniler tarafından isimleri değiştirilen 14 çocuk Ermeniler tarafından çeşitli darüleytam şubelerinden alınmıştı. Müslüman olup Kayseri’den İstanbul’a getirilen ve Haydarpaşa İstasyonu’nda Ermeniler tarafından alınıp Beyoğlu Balıkpazarı Kilisesi’ne götürülen 165 çocuk ise yapılan araştırmalar neticesinde geri alınarak çeşitli şubelere yerleştirilmişti.¹⁷⁵ Yine Ermeniler tarafından Müslüman olmasına rağmen kimlikleri değiştirilen çocuk sayısı ise 174 olarak verilmişti.¹⁷⁶

Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi yardıma muhtaç dul kadınlar için ise halıcılık, dokumacılık ve çeşitli el işlerine yönelik atölyeler açmıştı.¹⁷⁷ Atölyelerde üretilen halı, çorap, ayakkabı gibi ürünlerin birer numunesi de Müdüriyetin genel

¹⁷³ *Tevhid-i Efkar*, 7 Temmuz 1921, Numro: 3062.

¹⁷⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi 1915-1923*, Ebabil Yayıncılık, Ankara, 2005, 49-70.

¹⁷⁵ Kimliği belirsiz kimsesiz çocukların aidiyet sorunu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Safiye Kıranlar, *Savaş Yıllarında Türkiye’de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)*, TTK, Ankara, 2013, 95-101.

¹⁷⁶ Dâhiliye Nezareti Muhacirin Müdüriyeti Neşriyatı, *Cemiyet-i Akvam*, 43-46.

¹⁷⁷ MAZC, Dev. III, C.1, İ.S.4, 16.Bir., 208.

merkezinine gönderilmiştir. Müdüriyet, genç kız ve dul kadınlara sahip çıkılarak evlendirilmelerine yardım edilmesi,¹⁷⁸ yaşı küçük kızların munasip ailelere evlatlık verilmeleri konusunda vilayetlere telgraflar göndermişti.¹⁷⁹

Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi ülke genelinde kimsesiz çocuklar için 12 yetimhane, 4 öksüz yurdu, daha çok dul kadınların üretime yönelik faaliyette bulunması için 6 atölye, ihtiyaç sahipleri için 3 iaşe merkezi, 3 acezehane açarak bu kurumlarda 5537 kimsesiz çocuğa ve yardıma muhtaç sayısız dul kadına hizmet vermişti. Bunların dışında çeşitli tarihlerde Bursa, Beyrut, Karesi, Trabzon, Gümüşhane, Konya ve Kayseri'den İstanbul'a getirtilen 750 kadar çocuktan 191'i darüleytamlara yerleştirilirken geriye kalanı munasip ailelerin yanına evlatlık olarak verilmişti.¹⁸⁰

3.2.3.7. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesi Yayın Faaliyetleri

Müdüriyet-i Umumiye göç, göçmen işleri ve iskân politikalarının yanı sıra halkı aydınlatmak, karşılaşılan göç olaylarına hazırlıksız yakalanmamak, acil göç durumlarında sistemli hareket edebilmek, Avrupa'da göçmen işlerinin nasıl yürüdüğünü etüt edip uygulanabilirliğini tespit etmek gibi amaçlarla bir takım yayın faaliyetlerinde bulunmuştu. Ayrıca Müdüriyet-i Umumiye Yunanlılar tarafından Türklere yapılan soykırım hareketleri de yayın yoluyla dünyaya duyurulmaya çalıştı.

Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesinin yapmış olduğu yayınlar sırasıyla şöyleydi:¹⁸¹

- 1- Beynelmilel Usul-i Temsil: İskân-ı Muhâcirîn¹⁸²
- 2- Türkmen Aşiretleri¹⁸³
- 3- Kürtler Tarih ve İctimai Tetkikat¹⁸⁴
- 4- Türkiye'de Yunan Fecayı I. Kitap¹⁸⁵

¹⁷⁸ 30 Mayıs 1916'da Ankara (BOA, DH. ŞFR, 64/162), 30 Haziran 1916'da Adana, Erzurum, Konya, Trabzon, Urfa, İzmit, Canik, Eskişehir ve Kayseri'ye (BOA, DH. ŞFR, 63/142) çekilen telgraflar.

¹⁷⁹ 8 Eylül 1919'da Trabzon, Kastamonu, Hüdavendigar, Samsun, Karesi ve İzmit'e gönderilen telgraf (BOA, DH. ŞFR, 103/77).

¹⁸⁰ BOA, DH. MHC, 75/7.

¹⁸¹ Müdüriyet-i Umumiyenin Yayınlarının kapak görüntüleri için bkz. EK 14 ve 15.

¹⁸² Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi Neşriyatından 1: Van P.Goç, *Beynelmilel Usul-i Temsil: İskân-ı Muhâcirîn*, çev. Hâbil Adem, Matbaa-ı Orhaniye, İstanbul, 1334.

¹⁸³ Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi Neşriyatından 2: Doktor Freyliç-Mühendis Ravlig, *Türkmen Aşiretleri*, Kütüphane -i Suudi, İstanbul, 1334.

¹⁸⁴ Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi Neşriyatından 3: Doktor Friç (Frih?), *Kürtler Tarih ve İctimai Tedkikat*, Kütüphane Suudi, İstanbul, 1334.

5- Türkiye’de Yunan Fecayı II. Kitap¹⁸⁶

6- Cemiyet-i Akvam ve Türkiye’de Ermeni ve Rumlar¹⁸⁷

3.2.3.7.1. Beynelmilel Usul-i Temsil: İskân-ı Muhâcirîn

Kapağından anlaşıldığı kadarıyla yazarı Van P. Goç (Gvç?) olan *Beynelmilel Usul-i Temsil: İskân-ı Muhâcirîn* kitabı, Habil Adem¹⁸⁸ tarafından Osmanlı Türkçesi’ne çevrilmişti. Kapak kısmında Van P. Goç için yapılan açıklamada Prusya Müstemleke Nezareti memurlarından olduğu ifade edilmekteydi.

Kitap 210 sayfa ve iki kısımdan oluşmaktadır.¹⁸⁹ Birinci kısım usulü temsil olarak isimlendirilmiş olup, muhacirlerin iskân ve temsil usulü, İngiliz, Amerikan, Rus, Fransız, Flemenk usulleri ve müstemleke usullerinin incelenmesi başlıkları bulunmaktadır. İkinci kısımda ise değişik ülkelerin muhacirler ve sömürgeleri için çıkarmış oldukları kanunlar anlatılmaktadır.

Kitapta birinci kısmında kısaca muhacirlerin sınıflandırılması (vatan harici, müstemleke vb.) yapılmakta, her ülkenin muhacir işleriyle iç ya da dış göç olarak uğraşmak zorunda kaldığı anlatılmaktadır. İkinci kısımda sömürge sahibi devletlerin müstemlekelerindeki düzenlemeleri, muhacirlere ilişkin çıkarmış oldukları kanunlar ve hukuki düzenlemeler maddeler halinde verilmektedir.¹⁹⁰

3.5.7.2. Türkmen Aşiretleri

Müdüriyet-i Umumiye’nin yayın sıralamasında iki numarada yer alan *Türkmen Aşiretleri* kitabının yazarları Doktor Fraylıç ve Mühendis Ravlig’tir. Kapak kısmında

¹⁸⁵ Muhacirin Müdüriyeti Umumisi Neşriyatından 4: *Türkiye’de Yunan Fecayii I. Kitap*, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, 1337.

¹⁸⁶ Muhacirin Müdüriyeti Umumisi Neşriyatından 5: *Türkiye’de Yunan Fecayii II. Kitap*, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, 1337

¹⁸⁷ Muhacirin Müdüriyeti Umumisi Neşriyatından 6: *Cemiyet-i Akvâm ve Türkiye’de Ermeniler ve Rumlar*, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, 1337.

¹⁸⁸ Habil Adem ismi üzerine çeşitli tartışmalar bulunmakta olup hayali bir kimse olduğunu iddia edenleri bir kenara bırakılırsa, asıl adının Naci Pelister olduğu takma ad olarak Habil Adem’i kullandığı konusunda bilgiler daha fazladır. Pelister, Macaristan’da öğrenimini tamamlamış, Almanca, İngilizce ve Fransızca bilmektedir. Aşiretler konusunda çalışmalar için görevlendirilmiş, çeviri faaliyetlerinde bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Şahin-Yaşar Akyol, “Habil Adem ya da Nam-ı Diğer Naci İsmail (Pelister) Hakkında”, *Toplumsal Tarih*, (Kasım 1994), S.11, 6-14; Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*, Nöbetçi Yayınevi, İstanbul, 2008, 91-95.

¹⁸⁹ Dündar, yanlış olarak kitabın beş kısımdan oluştuğunu belirtmekte ilk iki kısımdaki başlıkları vermekte ancak diğer üç kısım hakkında ise bir bilgi vermemektedir (Dündar, *Modern Türkiye’nin Şifresi*, 137).

¹⁹⁰ *Beynelmilel Usul-i Temsil: İskân-ı Muhâcirîn*’in günümüz Türkçesine de çevrilmiş hali için Bkz. Ali Cin - Haluk Kortel, *Beynelmilel Usul-i Temsil: İskân-ı Muhâcirîn*, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2001.

eserin Almancadan tercüme edildiği ifadesi bulunmaktadır. Bununla birlikte yapılan araştırmalara göre eserin yazarı Habil Adem'dir.¹⁹¹

Türkmen Aşiretleri kitabı 10 bölüm 433 sayfadan oluşmaktadır. İlk bölümde Türkmen aşiretlerinin genel durumu anlatılmakta, Farsaklar, Afşarlar, Kaçarlar, Sarılar olarak adlandırılan aşiretlerin ve yörüklerin yaşamış oldukları hudut bölgeleri ve nüfus sayıları hakkında bilgiler verilmektedir.

İkinci bölüm Türkmenler arasında medeni hayat başlığını taşımaktadır. Alt başlık olarak aşiretler arasında hukuk-ı şahsiye, aşiretler dâhilinde hukuk-ı şahsiye, fertler arasında hukuk-ı şahsiye, aşiretlerle hükümet arasındaki vaziyet-i idare bulunmaktadır.

Üçüncü bölüm Türkmenlerin daire-i cevelânları¹⁹² şeklindedir. Afşar, Farsak, Yörük, Kaçar ve Sarılar yaylak-kışlak olarak gezindikleri konar-göçer yaşadıkları bölgeler anlatılmaktadır.

Dördüncü bölüm başlığı Türkmenlerin hayat-ı umumiyesidir. Alt başlıklar ise (Türkmen aşiretlerinin) seyr-i tarihleri hakkında malumat, Türkmen aşiret teşkilatı, Türkmen aşiretlerinde aile teşkilatı şeklindedir.

Beşinci bölüm Türkmen halkiyatı başlığını taşımaktadır. Bu başlık altında Türkmen şarkıları, çocuk ninnileri, Türkmen hikâyeleri, Türkmen oyunları bulunmaktadır.

Altıncı bölüm Türkmen şeytaniyatı olarak adlandırılmış ve darb-ı meseller, sihir, cin ve peri gibi somut olarak açıklanamayan durumlar alt başlıklar halinde ele alınmıştır.

Yedinci bölüm Türkmen rakslarıdır. Bu bölümde kaşık oyunu, zeybek oyunu, gelin oyunu, peri oyunu, hırsız oyunu yer almıştır.

Sekizinci bölüm Türkmenlerin asr-ı hazırda intibakları imkânı, dokuzuncu bölüm Türkmenler ve ticaret-i mahalliye, onuncu bölüm Türkmenleri iskân projesi şeklindedir.

Kitaptaki bölümler ve alt başlıklar incelendiğinde Türkmen aşiretlerine dair pek çok bilgiyi bulmak mümkündür. Aşiretlerin yaşam sahalarından nüfusuna, geçim

¹⁹¹ Bahsedilen Alman yazarların gerçekte olmadığı kitabın yazarının Habil Adem olduğuna dair bkz. Ali Cin - Haluk Kortel- Haldun Eroğlu, *Türkmen Aşiretleri*, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2008, 10.

¹⁹² Cevalân: Dolaşma, dolanma, gezme (Devellioğlu, *Osmanlıca - Türkçe Lûgat*, 137).

kaynaklarından halk inanışlarına ve onların iskânında dikkat edilmesi gereken hususlara kadar her ayrıntı kitapta detaylı bir şekilde işlenmiştir. Bu sonuçlar aşiretler üzerinde yıllarca çalışma yapan birinin bu eseri kaleme aldığını göstermektedir. Bu ismin de Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi aşiretler biriminde yıllarca görev yapan Habil Adem olması kuvvetle muhtemeldir.

3.2.3.7.3. Kürtler

Kürtler Tarih ve İctimai Tetkikat, Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin üç numaralı yayınıdır. Kitabın yazarı Doktor Friç¹⁹³ olup kitabın Berlin Şark Akademisi tarafından yayınlandığı kapak kısmında ifade edilmektedir. Fihrist kısmı bulunmayan kitap 384 sayfadan oluşmaktadır. İçerikteki başlıklar ise şöyledir; Kürtlerin menşei, Kürt aşiretleri, İran Kürtleri, bugünkü Türkiye hududu dâhilinde bulunan Kürt aşiretleri ve Kürt tarihi başlıkları yer almaktadır. Kitabın bitiminde birinci cildin sonu ifadesi bulunmaktadır. Ancak hem yayın sırası hem de Müdüriyetin yayınları göz önüne alındığında ikinci cildin yayınlanmadığı anlaşılmaktadır.

Kitabın yazarının uydurma bir yazar olduğu ve kitabın Habil Adem tarafından inandırıcı olsun diye yabacı isimlerle kaleme alındığına dair iddialar bulunmakla beraber¹⁹⁴ Martin, Kürtler ve yapılan diğer çalışmaları tek kişinin yazmasından ziyade bir *bilim kurulu* tarafından yazıldığını ifade etmektedir.¹⁹⁵ Tek bir kişinin aynı yıl içerisinde çeşitli araştırmaları kapsayan değişik konulu kitapları yazması zor olması bilim kurulu ifadesini doğrular niteliktedir.

3.2.3.7.4. Türkiye’de Yunan Fecaiyi I. Kitap ve II. Kitap

Müdüriyet-i Umumiye’nin dört ve beş numaralı yayın olarak çıkardığı iki cilt kitabın ilki *Türkiye’de Yunan Fecaiyi I. Kitap* olup 124 sayfadan oluşmaktadır. Kitabın özelliği Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin sadece iskân işleriyle ilgili yayınlar değil aynı zamanda Yunanlıların Türklere yaptığı soykırım olaylarını dünyaya duyurmaya çalışmasına örnek teşkil etmesidir.

¹⁹³ Ancak çeşitli kaynaklarda Doktor Fritz şeklinde de ifade edilmişti. Bkz. Dr. Fritz, *Kürtlerin Tarihi*, çev. Sinan Şanlıer, Hasat Yayınları, İstanbul, 1992; Dündar, *Modern Türkiye’nin Şifresi*, 139. Ancak kitap kapağına bakıldığında yazarı Fritz olarak okumak pek mümkün değildir.

¹⁹⁴ Dündar, *Modern Türkiye’nin Şifresi*, 142

¹⁹⁵ Martin, *Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyyet-i Umûmiyyesi Teşkilât Tarihi*, 240-241.

Kitap bir mukaddime kısmı ile başlamakta, vakâyi (olaylar), rapor ve resimler şeklinde devam etmektedir. Fihrist kısmı bulunan kitapta nerelerde katliam yapılarak kaç insan öldürüldüğü, Müslümanların ne tür işkencelere maruz kaldıkları, fotoğraflarla Yunanlıların yerleşim birimlerinde yapmış oldukları tahribatlar, sorumluların ortaya çıkarılması anlatılmaktadır. Ayrıca kitapta aynı olayların tekrar yaşanmaması için İtalya, İngiltere, Fransız temsilcileri ve Amerika fevkalade temsilcisinin müdahale etmesine yönelik istekler de bulunmaktadır.

Türkiye’de *Yunan Fecaiyi II. Kitap* Müdüriyet-i Umumiye’nin beş numaralı yayınıdır. Kitap 256 sayfadan oluşmaktadır. Birinci kitap ile paralel bir yayın olmakla beraber göze çarpan farklılık harita kullanılmasıdır.

3.2.3.7.5. Cemiyet-i Akvam ve Türkiye’de Ermeniler ve Rumlar

Cemiyet-i Akvam ve Türkiye’de Ermeniler ve Rumlar, Müdüriyetin altı numaralı yayını olup 46 sayfadan oluşmaktadır. Kitapta öncelikle Türkler, Rumlar ve Ermenilerin asırlardır bir arada yaşadığı, bazı yabancı devletlerin kışkırtmasıyla Rum ve Ermenilerin ayaklandıkları anlatılmaktadır. Ermeni ihtilal komitelerinin Erzurum, Kayseri, Bitlis, Diyarbakır, Trabzon, Ankara, Van, İzmit, Bursa, Adana, İzmir ve Halep’te yaptıkları fenalıklar ifade edilmektedir. Benzer şekilde Rumların da yaptığı olaylar anlatılmaktadır. Kitap, Ermeni ve Rumların ortada kalan çocuklarının sahipsiz bırakılmadığı, bakımları, eğitimleri ve ailesi tespit edilebilen çocukların ailelerine teslim edildiklerine dair istatistikî bilgiler ile son bulmaktadır.

3.2.4. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesinin Kapatılması

Refet Paşa Mudanya Mütarekesi hükümlerine göre TBMM adına 9 Ekim 1922’de Doğu Trakya’yı teslim almakla görevlendirilmişti.¹⁹⁶ Paşa, Doğu Trakya’yı teslim almadan önce 19 Ekim 1922’de İstanbul’a gitmişti. Zafer kazanmış milli ordunun İstanbul’a giren ilk komutanı olan Paşa, pek çok cemiyet, heyet, kulüp, öğrenci ve halk tarafından coşkulu bir şekilde karşılanmıştı. Karşılama törenine Muhacirin Komisyonu/Müdüriyeti temsilcileri de katılmıştı.¹⁹⁷ Refet Paşa İstanbul’da bulunduğu süre içerisinde Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesi ile de temasta bulunmuştu. Nitekim 22 Ekim

¹⁹⁶ Veysi Akın, *Trakya’nın Türklere Devir Teslimi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996, 90.

¹⁹⁷ *İkdam*, 20 Teşrinievvel/Ekim 1922, Numro: 9192.

tarihinde Paşa, Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi Müdürü Hamdi Bey ile birlikte Beyazıt barakalarında yaşayan muhacirleri ziyaret etmişti.¹⁹⁸

Refet Paşa'nın İstanbul'daki temaslarından Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesinin 1922 yılı sonlarına kadar varlığını devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte 4 Kasım 1922'de Mustafa Kemal Paşa tarafından Refet Paşa'ya gönderilen talimatname ile İstanbul'daki Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesi Sıhhiye Vekâletine bağlanmıştı.¹⁹⁹

3.3. MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİNDE ANKARA'DA KURULAN AŞÂİR VE MUHÂCİRİN MÜDÜRIYET-İ UMUMİYESİ

Ankara Hükümeti, İstanbul Hükümeti'nin bazı bürokratik kurumları örnek alınarak yapılandırıldığından²⁰⁰ aynı yıllar içerisinde (1920-1922) aynı isimlerle Ankara ve İstanbul'da faaliyette bulunan kurumlara rastlamak mümkündür. Bu iki başlı yapı saltanatın kaldırılıp İstanbul'da Türkiye Büyük Millet Meclisi İdaresi'nin kurulmasına kadar da devam etmiştir.²⁰¹

İstanbul'daki kurum gibi 1920-1922 yılları arasında Ankara'da da bir Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesi kurulmuştu.²⁰² Ankara'da kurulan Müdüriyet-i

¹⁹⁸ *İkdam*, 23 Teşrinievvel/Ekim 1922, Numro:9195

¹⁹⁹ Refet Paşa'ya gönderilen talimat genel anlamda İstanbul'da bulunan pek çok kurumun nasıl idare edileceğini içeriyordu. Bu talimatla İstanbul'da bulunan Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesinin durumu da ele alınmıştı. Buna göre Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Muavenet-i İçtimaiye Müdüriyeti namıyla Sıhhiye Vekâletine tabi olarak devam edecek, kurumun yürüttüğü muhacirin ve darüleytlara ait işler ile Muavenet-i İçtimaiye Müdüriyeti ilgilenecekti (Betül Aslan, *Refet Paşa ve İşgalden Kurtarılacak İstanbul'un İdâresi Meselesi*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (b.y.t.), Erzurum, 1991, 107).

²⁰⁰ Tuncay Öğün, *Vilayât-ı Şarkîye Mültecileri(1915-1923)*, Babil, Yayın Dağıtım, Ankara, 2004, s.185.

²⁰¹ İstanbul'da Türkiye Büyük Millet Meclisi idaresinin kurulması konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Aslan, *Refet Paşa ve İşgalden Kurtarılacak İstanbul'un İdâresi Meselesi*, 101-140.

²⁰² Ankara'da kurulan Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesinin hangi tarihte kurulduğu tam olarak belli değildir. Ancak Dâhiliye Vekâleti kurulduğunda Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesinin de Vekâlet bünyesinde göreve başladığını söylemek mümkündür (Mayıs 1920). Nitekim 22 Mayıs 1920 tarihinde Malatya Mebusu Lûtfi Bey ile arkadaşlarının Vilayât-ı Şarkîye muhacirlerine muavenet edilmesi hakkında vermiş oldukları taktirde Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesinin faaliyette bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu taktirde; “Şu kütle-i aciz meskenetin ikdar ve işçeleri için Hazine-i Celile'den mühim miktarda tahsisat verilmiş ise de muhacirin idaresi namı altında bir teşkilat vücuda getirilip...” ifadeleri yer almaktadır. Ayrıca taktirde muhacirin idaresi olarak ifade edilen kurumun lağvı ve yapısının değişmesi konusuna da yer verilmiş ve bu konu Muaveneti İçtimaiye ve Dâhiliye Encümenlerine havale edilmişti (*TBMM Zabıt Ceridesi*, Dev. I, C.2, İ.S.1, 4-5). İlerleyen celse zabıtlarında Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesinin geleceğinin sıkça tartışılması hususu sırasında vekillerin kullandığı muhacirin idaresi/dairesi olarak bahsedilen kurumun aslında Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesi olduğu anlaşılmaktadır.

Umumiye'nin müdürü umumisi bütçe tartışmaları sırasında söz alan Suat Beydi.²⁰³ Dâhiliye Vekâletine bağlı olarak kurulan Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesinin varlığı/gerekliliği Mecliste sürekli olarak tartışma konusu olmuştu. Nitekim Büyük Millet Meclisi Reisi açılışından birkaç ay sonra Mustafa Kemal Paşa 21 Temmuz 1920 tarihinde Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin geleceği hakkında Mecliste görüşme yapılmasına dair resmi teklifte bulundu. Bu teklif şöyleydi.²⁰⁴

Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine

Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesinin Dâhiliye Vekâletinden irtibatı fekkolunarak (ayırma) Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâletine raptı hakkında Heyeti Vekilece kabul edilen madde-i münferide-i kanuniye layihası takdim kılındı. Mecliste müzakeresine dalalet buyrulmasını rica ederim.

Büyük Millet Meclisi Reisi

Mustafa Kemal

Müzakereye geçilmeden önce usule ilişkin küçük bir tartışma yaşanmış ve Büyük Millet Meclisi İkinci Reisi Celalettin Arif Bey'in yaptığı oylama ile Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesinin geleceği konusunu öncelikle Dâhiliye ve Sıhhiye Encümenlerine havale etmiştir.²⁰⁵ 28 Temmuz 1920'de Bolu Vekili Tunalı Hilmi Bey, Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesinin lağvına ilişkin olarak Meclise bir karar vermiş²⁰⁶ bu sırada (31 Temmuz 1920) Encümenlerin gönderdikleri cevap mazbataları Meclise ulaşmıştı.²⁰⁷ Dâhiliye Encümeni mazbatasında, muhacir konusunun dönemin en önemli meselelerinden biri olduğuna dikkat çekmişti. Mazbatada ayrıca şu noktalar öne çıkmaktaydı: Muhacirlerin sorunlarını çözmek için kurulan Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi sadece dolgun maaşlar ile çalışan memurların çalıştığı bir yapı haline

²⁰³ İstanbul'da Hamdi Bey görevine devam ederken Ankara'da kurumun genel müdürlüğünü Suat Bey yürütmekteydi. Suat Bey Büyük Millet Meclisi'nin 1921 yılı bütçe görüşmeleri sırasında söz alarak kurumun bütçesinin artırılması gerektiğine dair açıklamalarda bulunmuştu. [Ankara] Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesi Umum Müdürü Suat Bey'in meclisteki konuşması için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dev.I, C.8, İ.S.1, 159.Bir., 511-512, 533. Suat Bey'in kimliğine dair fazla bir bilgiye ulaşamadık. Ulaşabildiğimiz tek bilgi Suat Bey'in Türkiye Büyük Millet Meclisi kayıtlarında bürokrat olarak zikredilmiş olmasıdır. Bu kayıt için bkz.

http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_erisim_burokrat_liste (e.t.21.09.2014).

²⁰⁴ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dev.I, C.2, İ.S.1, 38.Bir., 370-371.

²⁰⁵ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dev.I, C.2, İ.S.1, 39.Bir., 376-377.

²⁰⁶ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dev.I, C.2, İ.S.1, 40.Bir., 389.

²⁰⁷ Mazbataların tam metinleri için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dev. I, C.3, İ.S.1, 41.Bir., 21-22.

gelmişti. Önemli bir bütçeye sahip kurumun kapatılmasıyla tasarruf edilerek kuruma ayrılan bütçe ile mahrumiyet içinde yaşayan muhacirlere daha fazla yardım yapılabileceği anlaşılmaktadır. Bu nedenle Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesine ilişkin görevlerin mahalli belediyelere devredilmesi Encümente uygun görülmüştü.

Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Encümeni ise mazbatasında muhacir ve mülteci birçok vatandaşın muhtaç bir halde bulunması dolayısıyla Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesinin, Muaveneti İçtimaiye Vekâletine bağlanmasının doğal olduğunu, ancak aşâir meselesinin siyasî ve idarî bir mesele olması dolayısıyla Dâhiliye Vekâleti bünyesinde yer alması gerektiğini belirtmişti.

Mazbataların Mecliste okunmasıyla birlikte Müdüriyet-i Umumiyenin geleceği konusunda sert tartışmalar yaşandı. Menteşe Vekili Tevfik Rüştü (Aras) Bey, konuşmasında kısa bir muhacirlik/mültecilik tanımlaması yaptıktan sonra Almanya ve Türkiye'nin uygulamış olduğu iskân politikalarını karşılaştırdı. Alman hükümetinin işi şirketleşmeye kadar götürdüğünü ve sorunla ilgili bir anlamda özelleştirme sisteminin uygulandığını belirtti. Dâhiliye ve Sıhhiye Encümenlerinin görüşlerine katılmayarak Tevfik Bey muhacir işleriyle hükümetin değil halkın seçeceği yetkili heyetlerin ilgilenmesinin gerekliliğine işaret etti. Hükümet bu heyetlere sadece yardımda bulunmalı ve işleri tamamen üstüne almamalıydı. Bu halk heyetlerinin yapacağı işlemler teftiş edilmeliydi, ancak teftiş maliye müfettişleri gibi yalnız soru soran değil Düyun-ı Umumiyyede olduğu gibi sorucu ve öğretici olmalıydı. Tevfik Bey, konuşmasının sonunda muhacir işlerinin halk heyetlerine bırakılması konusunda meclise dört maddelik bir kanun teklifini sundu:

Madde 1- Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesinin yürüttüğü aşâir iskânı dışındaki tüm hizmetleri Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâletine bağlanmıştır (Çünkü Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi kendisinden beklenen hizmeti yapamamaktadır).

Madde 2- Muavenet faaliyetlerini yürütmek üzere merkezde bir daire ile teftiş ve talim işlerini yürütmek için Muaveneti İçtimaiye Müdüriyeti kurulmuştur.

Madde 3- Nafia, sıhhiye ve ziraiyede çalışan memurlardan mahalle ahalisi tarafından seçilmek üzere muaveneti içtimaiye heyetleri kurulmuştur.

Madde 4- Bir bölgede bulunan Maliye Bakanlığına bağlı çiftlik ve araz-i emriyye muaveneti içtimaiye heyeti emrine verilmiştir.

Tevfik Bey, kabul edilecek bu kanun teklifi ile işin halka bırakılarak çözüleceğini ifade edip konuşmasını sonlandırmıştı. Ancak kanun teklifi kabul edilmemiştir.

Karesi Vekili Vehbi (Bolak) Bey, konuşmasında zaruret içerisinde bulunan genel bütçeye oranla Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi memurlarının fazla maaş aldığını, bu görevlilerin işlerini belediyelerin yürüterek elde edilen tasarruf ile muhacirlere daha iyi yardım edileceğini belirtip Müdüriyetin kapatılması gerektiğini ifade etti.

İzmit Vekili Sırrı (Bellioğlu) Bey, konuşmasında muhacir işlerinin belediyelere verilmesi ile bir muhacir teşkilatına ihtiyaç kalmayacağını ve böylelikle bu teşkilatın kaldırılmasına herkesin ittifak edeceğini söyledi.

Saruhan Vekili Mustafa Necati (Uğural) Bey, konuşmasında Muhacirin Müdüriyeti'nin lağvedilmesi ile müdüriyete ayrılan bütçenin nasıl harcanacağını ve Muaveneti İçtimaiye Vekâletinin yapacağı görevi detaylı bir şekilde izah etmesi gerektiğini belirten bir konuşma yaptı.

Yozgat Vekili Süleyman Sırrı (Aral) Bey, konuşmasında Dâhiliye Encümeninin “müdüriyetin lağvedilmesi ile muhacir işlerinin belediyelere havale edilmesine” ilişkin görüşünü sakıncalı bulduğunu belirtti. Çünkü belediyeler mahalli (aslı) vazifesini yapmakta zorlanırken muhacir işlerini yürütemezdi. İki maddelik bir teklif sunan Sırrı Bey muhacir ve mültecilerin işlerini her liva ve kazada en büyük mülki amir başkanlığında, belediye tabibi ile meclisi idare, belediye azaları, mal ve nüfus memurlarından oluşacak bir komisyona devredilmesini teklif etti. Ancak bu teklif muhacir komisyonlarının düzenlenmesi için çıkarılan eski kanunlara benzediği gerekçesiyle eleştirilmiş ve reddedilmiştir.

Sivas Vekili Mustafa Taki (Doğruyol) Bey, konuşmasında belediyelerin muhacir işlerinin altından kalkmayacağını bu nedenle muhacirlere ait bir Muhacirin İdare-yi Umumiyesinin bulunmasını ve bu kurumun da Muavenet-i İçtimaiye Vekâletine bağlı olarak çalışması gerektiği yönünde fikir beyan etti.

Sihhiye Vekili Dr. Adnan (Adıvar) Bey, konuşmasında geçmişte kurulan komisyonlardan, Aşâir ve Muhacir Müdüriyeti Umumiyesi bütçesinden müdüriyetin memurlara verdiği maaşa kadar pek çok konuda açıklamada bulundu. Aşâir ve muhacirin bir çatı altında olamayacağı, aşâir konusunun siyasi bir mesele olması dolayısıyla Dâhiliye Vekâletinde olması gerektiğini belirtti. Nihayetinde lağvetmenin

kolay olduğu inşa ve bina etmenin zor olduğu gerekçesiyle Meclisin meseleyi biraz daha tetkik etmesini rica etti. Adnan Bey'in, Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin iki ayrı birime ayrılarak, aşâir için ayrı muhacir için ayrı bir yapı kurulması görüşünde olduğu anlaşılmaktadır. Meclis kayıtlarında ismi belirtilmeyen bir vekil de Adnan Bey'in ayrı kurumsallaşma düşüncesine katılarak eskiden beri aşâirin sadece isim olarak var olduğunu, ancak kendisine ait bir teşkilatının olmadığı eleştirisini getirmişti.

Bursa Vekili Operatör Emin (Erkul) Bey, konuşmasında Balkan Savaşı'ndan sonra pek çok muhacirin Bursa'ya geldiğini belirtti. Muhacirin Müdüriyeti bünyesinde aza ve sıhhiye müdürü olarak çalışan Emin Bey yapılan suiistimal ve yolsuzluklara dair Mecliste örnekler verdi. Özellikle muhacirlere verilmesi gereken paraların zimmete geçirildiği, torbalar dolusu mühürler bulunduğunu, para ve malzemelerin %85'inin uygun kullanılmadığını ifade etti. Emin Bey bir müddet Bursa'da Belediye Başkanlığı yaptığı için mevcut belediyeçilik teşkilatı düzelmeden muhacir işlerini belediyelerin kontrolüne verilmesinin yeni suiistimaller ve yolsuzluklara yol açacağını söyleyerek Dâhiliye Encümeninin muhacir işlerini belediyelerinin yürütmesi fikrine karşı çıktı.

Yapılan müzakereler yeterli görüldüğünden Elaziz Vekili Hüseyin (Gökçelik) Bey, tarafından müzakerenin sona erdirilmesine dair verilen tahrir okundu. Bu tahrirde muhacir idarelerinin lağvıyla vazifenin maliye memurlarına verilmesine dair 3 maddelik bir kanun teklifi sunuldu. Ancak Saruhan Vekili Refik Şevket (İnce) Bey, 31 Temmuz 1920'de kanunun teklifinin reddi için Meclise bir tahrir verdi. Bu tahrirde İcra Heyeti kurulurken Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekâleti vazifesine Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi de dâhil edildiği belirtilerek bu nedenle kanun-i esasi mahiyetinde kabul edilen bir kanunun tebdili mümkün olmadığı için reddedilmesi gerektiğini belirtiliyordu. 2 Ağustos 1920'de yapılan oylamada Refik Şevket Bey haklı bulunarak tahriri kabul edildi,²⁰⁸ ancak Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin kaldırılmasına ilişkin olarak Mecliste çoğunluk olmadığı için celse sonlandırıldı.²⁰⁹ Her ne kadar Refik Şevket Bey'in vermiş olduğu tahrir Meclis tarafından kabul edilse de bir sonraki birleşimde vekiller konunun tam olarak açıklığa kavuşturulmadığı gerekçesiyle tahririn yeniden okunup müzakere edilmesini istedi. Yapılan müzakerelerde Sıhhiye ve

²⁰⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Dev.I, C.3, İ.S.1, 41.Bir., 21-30.

²⁰⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Dev.I, C.3, İ.S.1, 42.Bir., 36.

Muaveneti İçtimaiye Vekâletinin görevlerinin muhacirleri kapsamakla birlikte Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin lağvının farklı bir konu olduğu üzerinde durulmuş ve Refik Şevket Bey'in belirttiği durumların kanun-i esasi ile ilişkilendirilemeyeceği gerekçesiyle yeniden oya sunulan takriri reddedildi.²¹⁰

Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin lağvına ilişkin olarak 3 Ağustos 1920'de²¹¹ Sıhhiye Encümeni Meclise yeni bir mazbata sundu. Bu mazbatada Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesinin Dâhiliye Vekâleti bünyesinden alınarak Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâletine bağlanması, aşâir meselesinin ise siyasi ve idari bir mesele olduğu için Dâhiliye Vekâleti bünyesinde kalması isteniyordu. Ancak yapılan oylama neticesinde bu mazbata reddedildi. Reddedilen bu mazbata üzerine Dâhiliye Encümeni Meclise yeni bir mazbata sundu. Dâhiliye Encümeni, Muhacirin Müdüriyetinin bir işe yaramadığını, gereksiz yere masrafa sebep olduğunu belirterek, kurumun lağvedilmesini ve muhacir işlemlerinin belediyelere verilmesi görüşünü yeniledi. Dâhiliye Encümeni mazbatasının görüşülmesi kabul edilerek Aşâir ve Muhacir Müdüriyet-i Umûmiyesinin kaldırılması için yapılan kanun teklifine ilişkin maddelerin müzakeresine geçildi. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin kaldırılması sırasında söz alan vekiller genellikle Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesinin görevini layıkıyla yerine getiremediğinden kaldırılmasının daha doğru olacağından bahsettiler. Müzakere edilen maddeler ise şöyleydi:

Madde 1- Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi mülgadır.

Madde 2- Muhacirin ve mültecilere ait muamelat, rüesayı memurini mülkiyenin nezareti tahtında belediyelerce ifa edilir.

*Madde 3- Muhacirin ve mültecilere ait umur muamelat mahalli belediyelerine devrolunacak ve muamelat-ı hesabiyesini ifa etmek üzere belediyeler nezdinde ayrıca bir muhasebe memuru bulundurulacaktır.*²¹²

Mecliste yapılan görüşmelerde 8 maddelik kanun teklifinin 3, 4, 5 ve 6. maddeleri yeniden açıklanması için Dâhiliye Encümenine havale edildi.²¹³ 11 Eylül 1920 tarihinde

²¹⁰ TBMM Zabut Ceridesi, Dev.I, C.3, İ.S.1, 43.Bir., 87-90.

²¹¹ Mazbata sureti 25 Temmuz 1920 tarihli olup mazbatanın mecliste okunma tarihi 3 Ağustos 1920'dir.

²¹² TBMM Zabut Ceridesi, Dev.I, C.3, İ.S.1, 43.Bir., 90-100.

²¹³ Mecliste konu ile ilgili çok sayıda tartışma bulunduğundan bazı çalışmalarda ilk üç madde üzerinden değerlendirmeler yapıp geri kalan 6 maddeye değinmeden, yanlış bir şekilde Aşâir ve Muhacirin Müdüriyetinin kaldırılıp 48 gün sonra yeniden kurulduğuna dair ifadeler bulunmaktadır. Bkz. Ögün, *Vilayât-ı Şarkiye Mültecileri(1915-1923)*, 185-191.

Dâhiliye Encümeninin yapmış olduğu düzeltmelerle Meclise gönderilen kanun maddeleri ise şöyleydi:

Madde 3- Dâhiliye bütçesine vazedilecek muhacirin bütçesi muhassasatı, vilayatta rüesayı memurini mülkiyenin tahtı nezaret ve mesuliyetinde olarak belediyelerce sarf ve tevzi olunacak ve muhacirin tahsisatına ait muamelatı hesabiye devairi Maliyece idare edilecektir.

Madde 4- Muhacirine sarfı icap eden mebalîğ, belediye meclislerimize tahakkuk ettirilip berayı sarf ve tevzi mal sandıklarından avans olarak alınacak ve usule tevfi kan tanzim olunacak evrakı müsbite mal sandıklarına tevdi olunarak muamelei mahsubiyesi icra edilecektir.

Madde 5- Mecalisi belediyeye her defa vuku bulacak avans miktarı yirmi beş bin kuruşa tecavüz etmeyecektir.

Madde 6- Muadel usulü muhasebei umumiye kanununun nakte vazı-ul yed muhasipler ve mutemetler hakkındaki ahkâmı, Mecalisi belediye rüesa ve azası hakkında dahi tatbik olunacaktır.

Madde 7- Bu kanunun neşri tarihinden itibaren bir ay sonra mülteci ve muhacirlere verilmekte olan yevmiyeler kat olunur.

Madde 8- İş bu kanun tarihi neşrinin ferdasından muteberdir.

Madde 9- İş bu kanunun icrasına Dâhiliye ve Maliye Vekilleri memurdur.

Her ne kadar Meclis görüşmeleri sırasında çoğunluk aranmaksızın kanunun maddelerinin tek tek oylanmasında vekiller tarafından kabul oyu verilse de genel oylamada çoğunluk olmadığı için kanun teklifi kabul edilmedi. Meclis reisi tarafından herhangi bir aciliyet söz konusu olmadığı gerekçesiyle de kanun görüşmesi daha sonraki bir zamana ertelendi. Bir anlamda Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin kapatılma teklifi sonuca ulaşamadığı için rafa kalktı. Erzurum Vekili Mustafa Durak (Sakarya) Bey, bu karara “muhacirin dairesine biraz daha fazla hırsızlık ettirin” diyerek tepki gösterdi.²¹⁴

²¹⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Dev.I, C.4, İ.S.1, 63.Bir., 89-93.

3.3.1. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin Mali Kaynakları

23 Nisan 1920 tarihinde açılan Büyük Millet Meclisinde hükümet tarafından Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesine 1920 yılı genel bütçesinden 1.310.000 lira ayrılması teklif edilmişti.²¹⁵ Ancak Müdüriyetin gereksiz harcamaları, memur maaşları dolayısıyla kapatılmasının veya başka bir kuruma bağlanmasının sık sık gündeme geldiği müzakerelerde bu rakam 874.735 liraya çekildi.²¹⁶ Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi 1920 yılı bütçesinin 797.922 lirası (% 91) iskân masraflarına ayrıldı. Bu para içerisinde 431.326 lirası (%55) hayvan bedeli - iâşe masrafı - tohumluk giderlerine, 150.475 lirası (%19) sevkiyat giderlerine, 49.284 lirası (%6.2) muhacirler/mülteciler için açılan atölyelere ayrılmıştı.²¹⁷ Kabul edilen miktarda ziraat aletleri masrafı, istimlâk bedeli ve sanat sahiplerine verilecek sermaye gibi kalemlere bütçe ayrıl(a)madığı görülmektedir.

3.3.2. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesinin Faaliyetleri

23 Nisan 1920 yılında açılan Büyük Millet Meclisi'nin de en önemli sorunlarından birisi muhacir meselesiydi. Bu dönemde tahminen 400 bin kişi yurtlarına dönmeyi beklemekteydi.

TBMM tutanaklarından anlaşıldığına göre Milli Mücadele döneminde kurulan Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umumiyesi Vilayât-ı Şarkîye mültecilerinin ihtiyaçlarını gidermek için çalışmıştı. Müdüriyet-i Umumiye mültecilere çiftlik hayvanı, tohumluk bedeli vermiş mülteciler için istihdama yönelik olarak atölyeler açmıştır. Ancak tutanaklara mülteciler için yapılmış olan çalışmalardan ziyade Müdüriyet-i Umumiye kurumunun varlığının gerekli olup-olmadığı konusu yansımıştı.

3.3.3. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin Kapatılması

Mecliste 1921 yılına ait bütçe görüşmeleri sırasında Müdüriyet-i Umûmiyenin durumu yeniden gündeme gelse de bir sonuç çıkmamış, eski tartışmalar tekrarlanmış ve kurum mevcut yapısıyla bir müddet daha varlığını devam ettirmiştir. Bununla birlikte

²¹⁵ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dev.I, C.4, İ.S.1, 76.Bir., 452.

²¹⁶ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dev. I, C.3, İ.S.1, 159.Bir., 506-513, 533, 537-538; 1920 yılı genel bütçesi 63.018.354 liradır (*TBMM Zabıt Ceridesi*, Dev. I, C.7, İ.S.1, 140 Bir., 7).

²¹⁷ Rıdvan Akın, "TBMM'nin İlk Bütçe Yasası: 1336 Muvazene-i Umumiye Kanunu", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S.2, (İstanbul-2002), 35-36.

Müdüriyetin kabul edilen bütçesinde ve görevli personelin maaşlarında indirimle gidilerek memur sayısı da azaltılmıştı.

12 Mart 1921 tarihinde Yozgat Vekili Süleyman Sırrı Bey, Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesinin lağvı için kanun teklifinde bulundu ve bu teklif Layiha Encümenine gönderildi.²¹⁸ 2 Nisan 1921’de Layiha Encümeninin teklifi uygun bulması üzerine Meclis konuyu Dâhiliye Encümenine havale etti.²¹⁹ Encümen de cevap mazbatasını 28 Mayıs 1921’de meclise sundu. Mazbatada belediyelerin muhacir işleri için gerekli vesaiti ve bilgisi olmadığı, 1921 yılı bütçesi tanziminde Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi çalışan kadrosunun mümkün mertebe azaltıldığı ve bu durumun bütçe görüşmelerinde Meclis tarafından tetkik edilebileceği ifade edilerek teklifin reddi yönünde karar verildi. Diğer taraftan Yozgat Vekili Sırrı Bey de teklifini, neden belirtmeksizin geri çekti.²²⁰

Dâhiliye Encümeninin Meclise cevap mazbatası ulaşmadan Dâhiliye Vekâletine bağlı olarak faaliyet gösteren Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi 1 Mayıs 1921 tarihinde Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti bünyesinde bulunan İskân Müdüriyetine bağlandı.²²¹ Bu tarihe ilişkin bir Meclis tutanağı bulunmamakla beraber muhacirlik/mültecilik konusunda görev yetki sorumluluğunun kime ait olacağına dair bir nizamname üzerinde çalışmalar yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâletine bağlanmasından sonra 5 Haziran 1921 tarihinde *Muhacir ve Mültecilerin Tarzı İdare ve Sevkleri Hakkında* 19 maddelik nizamname yayınlandı.²²² Nizamname 5 Haziran 1921 tarihli olmakla beraber, 19. maddenin değişikliğini içeren zeyl (ek) ile birlikte 15 Haziran 1921’de Heyet-i Vükelâ (Bakanlar Kurulu) onayı²²³ ile yürürlüğe girdi.²²⁴ Nizamnameye göre:

²¹⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Dev. I, C. 9, İ.S. 2, 6. Bir., 84; TBMM Zabıt Ceridesi, Dev. I, C. 9, İ.S. 2, 7. Bir., 95.

²¹⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Dev. I, C.9, İ.S.2, 15. Bir., 303; TBMM Zabıt Ceridesi, Dev. I, C.9, İ.S. 2, 15. Bir., 334.

²²⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Dev. I, C.10, İ.S. 2, 37. Bir., 339.

²²¹ BCA, F. 30.18.1.1 K. 3, D. 19, Sıra No: 8.

²²² Nizamnamenin tam metni için bkz. *Düstur*, III. Tertip, C. 2, 74-77; *Ceride-i Resmiye* (Resmi Gazete), 27 Haziran 1337/1921, Numro: 18; BCA, F. 30.18.1.1, K.3, D.23, Sıra No: 20.

²²³ Nizamnamede ismi bulunan Heyet-i Vükela şöyledir: Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal, İcra Vekilleri Heyeti Reisi ve Müdafaaı Milliye Vekili Fevzi, Şeriye Vekili Fehmi, Adliye Vekili Refik Şevket, Dâhiliye Vekili M. Ata, Hariciye Vekili Yusuf Kemal, Maliye Vekili Hasan Hüsnü, Maarif Vekili

Muhacir ve mültecilerin işleri ile meşgul olmak üzere Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâletine bağlanan *Muhacirin Müdüriyeti İdare-i Merkeziyesi* kadrosu 1 müdür, 2 müdür yardımcısı, 1 mümeyyiz, birisi sicilde istihdam olmak üzere 2 kâtip, 1 mukayyit ve 2 odacıdan oluşmaktaydı.

Vilayetlerde bulunan muhacir müdürlerinin, memur ya da muvakkat çalıştırılan tüm görevlilerin işine son verilmişti. Muhacir ve mülteci işleri için vilayet, liva merkezlerinde sıhhiye müdürleri, kazalarda hükümet doktorları görevli olup doktorların yanında bir kâtip ya da memur yer alacaktı. Açıkta kalacak yerler için gerekli atamalar en büyük mülki amir tarafından yapılacaktı. Muhacir ve mülteci komisyonları; vilayet ve liva merkezlerinde vali veya mutasarrıfın başkanlığında muhasebeci, sıhhiye müdürü veya merkez doktoru, belediyeden seçilecek iki kişiden; kaza merkezlerinde kaymakam başkanlığında mal müdürü, hükümet doktoru ve kaymakamın belirleyeceği muhacir işlerinden anlayan iki kişiden oluşacaktı. Bu komisyonlar haftada bir toplantı yapacaktı.

Her mülteci ve muhacirin durumuna, geliş tarihi, aile fertleri sayısına göre iâşe verilecekti. Bir memuriyet, mazuliyet veya tekaüt maaşı olmayan herkes iâşe müracaatında bulunabilirdi.

Memleketine gitmek isteyen Vilayât-ı Şarkiye mültecilerinin yol masrafı karşılanacak, maddi gücü olan muhacirler harekette serbest olacaktı. Vasıtası ya da parası olmayanlara hükümet tarafından araç tahsisi yapılacaktı. Yerine göre vapur ve şimendifer ücretleri hükümet tarafından ödenecekti. Ancak harcırah alıp da gitmeyen olursa verilen para geri alınacaktı.

Yüz kişiden fazla gerçekleşecek sevkیاتlarda kafiye sevk memuru ve sıhhiye memurları görevlendirilecekti. Muhacirlerden hasta olanların hastane ve ilaç bedelleri de hükümet tarafından karşılanacaktı. İâşe, elbise, mesken, erzak ihtiyacı için mülki amirler Hilal-i Ahmer ve Sıhhiye Vekâletine başvuracaklardır. Her ay iâşe verilen, sevk edilen, vefat eden muhacirlerin sarfiyat miktarı kaydedilecekti.

Hamdullah Suphi, Nafia Vekili Ömer Lütfi, İktisat Vekili Mahmut Celal, Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekili Dr. Refik, Erkânıharbiye Vekâleti Vekili Fevzi Beyler.

²²⁴ *Muhacir ve Mültecilerin Tarzı İdare ve Sevkleri Hakkında Nizamnameye Zeyl* için bkz. *Düstur*, III. Tertip, C.2, 79; BCA, F.30.10.0.0, K.3, D.24, Sıra No:11.

Darüleytamlar ve benzeri yerlerin idaresi de Sıhhiye ve Muavenet-i İc̣timaiye Vekâletine bağlanmıştı. Darüleytamlar yeni bir tebligata kadar çalışan kadrosunu muhafaza edecekti.

Lozan Barış Antlaşması gereğince Türkiye ve Yunanistan vatandaşlarının -din esaslı olmak üzere- mübadil olarak zorunlu göçe tabi tutulmasına kadar muhacir işleriyle Sıhhiye ve Muavenet-i İc̣timaiye Vekâleti ilgilendi. 18 Kasım 1923 Resmi Gazete’de ilan edilen Mübadele, İmar ve İskân Kanunu ile muhacirler konusunda tek yetkili kurum Mübadele, İmâr ve İskân Vekâleti²²⁵ olmuştu. İlgili kanun maddesi ise şöyleydi:

*Madde 4- Şimdiye kadar Sıhhiye ve Muaveneti İc̣timaiye Vekâleti’ne merbut bulunan İskân Müdüriyeti ilga edilmiştir. Bu müdüriyetin ve mülga Dâhiliye Nezaretine merbut İskânı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin bütün hizmet ve vesaike ile levazımı Mübadele, İmar ve İskân Vekâletine devredilmiştir.*²²⁶

²²⁵ Lozan Barış Antlaşması ile Milli Mücadele’nin savaş devri noktalanmış ve Yeni Türkiye Devleti’nin yapılanma dönemi başlamıştır. Yeni Devlet bu dönemde pek çok sorunu da içinde barındıran bir miras devralmıştı. İmâr ve iskân konusu da bu önemli sorunlar içerisinde yer almaktaydı. Önceleri iskân ve muhacir sorunuyla Sıhhiye Vekâleti ilgileniyordu, ancak İmâr, İskân ve Mübadele konularının farklı birimler bünyesinde olması sorunların çözümünü geciktireceğinden 13 Ekim 1923’te Mübadele, İmâr ve İskân Vekâleti kuruldu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yavuz Aslan, *TBMM Hükümeti Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu (23 Nisan 1920- 30 Ekim 1923)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, 95-96.

²²⁶ *Ceride-i Resmîye* (Resmi Gazete), 11 Mart 1923, S. 43, Kanun No: 368; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dev. II, C.3, İ.S.1, 47.Bir., 195.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MUHACİRLERLE İLGİLENEN DİĞER KURULUŞLAR ve MUHACİRLERE TANINAN MUAFİYETLER

4.1. İANE-İ MUHACİRİN ENCÜMENİ (MUHACİRİNE MUAVENET CEMİYETİ/MUHACİR-İ ENCÜMENİ ÂLİ)

Padişahın önderliğinde kurulmuş olan bu komisyon 1878-1880 yıllarında muhacirlere yapılan yardımları bünyesinde toplayarak hizmet etmiş bir kurumdur. Komisyon *İane-i Muhacirin Encümeni* ve *Muhacir Encümeni Âlisi* olarak iki farklı şekilde de ifade edilmiştir.¹

Komisyonun kuruluş temelleri Meclis-i Mebusanda atılmıştı. Meclis-i Mebusan Reisi Hasan Fehmi Efendi, 2 Ocak 1878 tarihli meclis konuşmasında vatan ve memleketlerini düşmana terk edip, Osmanlı topraklarına sığınan muhacirlerin perişan bir vaziyette ve yardıma muhtaç olduklarını ifade etti. Muhacirler için hayırseverler ve Meclis tarafından kurumsallaşmış bir yardım organizasyonunun olması gerektiğine dikkat çekti. Söz alan İstanbul Mebusu Astarıcılar Kethüdası Hacı Ahmet Efendi muhacirlere yardım konusunda Altunizade İsmail Efendi² ve Cevdet Paşa ile görüştüğünü ifade etti ve İsmail Efendi 100 bin kuruş, Cevdet Paşa ise Hamidiye İmareti'nin kullanılması konusunda yardımcı olabileceğini belirtti. İmarat bünyesine muhacirler yerleştirilerek kalıcı iskânlarına gidinceye kadar muhacirlerin yeme-içme masrafları mebuslar ve hayırseverler tarafından karşılanacaktı. Camilerin içi ve avluları muhacirlerle dolup taşarken bazı konakların kapalı kalmasının doğru olmayacağı Hacı Ahmet Efendi tarafından söylendi. Ayrıca Hacı Ahmet Efendi mebuslara hitaben muhacirlere yardım için sadece sarfiyata bakan bir komisyon kurulmasını ve münasip ise veznesinin de Altunizade İsmail Efendi'ye teslim edilmesini teklif etti. Söz alan mebuslardan Aydın Mebusu Yenişehirizade Ahmet Efendi, İstanbul Mebusu Agop Efendi, Yanya Mebusu Daviçon Efendi de Altunizade İsmail Efendi'nin komisyonda görev almasından memnuniyet duyduklarını belirttiler. Daviçon Efendi komisyonun Mecliste hayat bulması dolayısıyla rutin olarak her mebusun belirli bir miktarda

¹ İane-i Muhacirin Encümeni isminin kullanıldığı birkaç örnek için bkz. BOA, Y. PRK. KOM, 1/69; BOA, Y. PRK. KOM, 1/14; Muhacir Encümeni Âli ismi için bkz. BOA, İ. MMS, 63/2966; BOA, BEO. AYN, d. 1553, 1, 7.

² Altunizade İsmail Efendi: Babası altın işleriyle uğraşan bir esnaf olduğu için "Altunizade" lakabı ile bilinir. Fakirlere yardım etmek ve hayır eserleri yapmakla şöhret kazanmıştır. 1295/1878'de kendisine vezir rütbesi ihsan edilmiştir. 1305/1888'de ölmüştür (Süreyya, *Sicill-i Osmanî III*, 831).

yardımda bulunması konusunda bir konuşma yaptı. En az 5 kaime (5 kaime 2 lira) üzerinde mebuslar anlaşmış, meclis reisi tarafından bunun bir zorunluluk ya da kanun olmadığı ifade edildiği gibi isteyen mebusun daha fazla yardım yapabileceğinin de altı çizilmişti.

Meclis-i Mebusanda, kurulacak yardım komisyonu hakkında âyana da bilgi verilmesi hatta komisyona âyandan yapılacak katılımlar ile komisyonun daha kuvvetli olacağı fikri ileri sürülmüştü. Yapılan tartışmalar neticesinde 20 üyeden oluşacak bir yardım komisyonunun kurulması için meclis başkanı konuyu ilgili birimlere havale etti.³

Komisyon, Yanya Mebusu Davoçin Efendi'nin ifadesine göre 15 Ocak 1878'de kuruldu⁴ ve 20 Ocak 1878 tarihinde Komisyon adına mühür siparişi verildi.⁵ Komisyonun kuruluşu sırasında Padişah'tan onay alınmış hatta Padişah'ın Komisyonun fahri başkanlığını üzerine alması dolayısıyla Meclis-i Mebusan Padişah'a teşekkürlerini iletmişti.⁶

4.1.1. İane-i Muhacirin Encümeninin Kadrosu

İane-i Muhacirin Encümeni iki yıllık bir hizmette bulunmuştu. Salnamelerde Encümen/Komisyon “*Taht-ı Riyaset-i Hazret-i Padişahîde Bulunan Muhacirin Encümeni*” şeklinde ifade edilmekteydi.⁷

II. Abdülhamit, Meclis-i Mebusanı 2 Şubat 1878 tarihinde tatil⁸ etmesine rağmen bir Meclis çatısı altında kurulan İane-i Muhacirin Encümeninin faaliyetlerine devam

³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi II (1293/1877-1878)*, Haz. Hakkı Tarık Us, Vakıf Gazete-Matbaa-Kütüphane, İstanbul, 1954, 138-141.

⁴ Komisyonun kurulduğu tarihe ilişkin zabıt kaydı bulunmamaktadır. Ancak Komisyonun kuruluşunu Yanya Mebusu Davoçin Efendi'nin 17 Ocak 1878 tarihinde Mecliste iki gün önce Yardım Komisyonunun kurularak hizmete başladığını ifade eden cümlesinden tespit edebildik (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi II (1293/1877-1878)*, 154.); 14 Ocak 1878 tarihli bir İngiliz Ulusal Arşiv kaydına göre ise muhacirlere yardım için Meclis-i Mebusanda her milletvekilinin en az 500 kuruş verdiği bir fon kurulmuştu. (TNA, F.O, 424/66, No: 91, s.98.)

⁵ BOA, Y. PRK, HH, 2/29; Komisyonun mührü için EK 16.

⁶ Muhacirin iskân ve iâşesi zımında Meclis-i Mebusanca teşkil eden komisyonun himayet-i mahsusası hazret-i padişahîde olduğundan mazhariyetinden dolayı teşekkür (BOA, Y. PRK, BŞK, 1/26; *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi II (1293/1877-1878)*, 189).

⁷ 1296/1879 yılını içeren iki aynı tarihli salnameden sadece birisinde “*Taht-ı Riyaset-i Hazret-i Padişahîde Bulunan Muhacirin Encümeni*” ve çalışanlarının listesi bulunmaktadır. *Devlet Salnamesi*, 1296/1879, 34. Def'a, Matbaa-i Amirede, (b.y.y ve t.y.), 100. Bkz. Ek 17; Diğer aynı tarihli salname kapağında ise matbaa ifadesi bulunmamaktadır. Karşılaştırma için bkz. *Devlet Salnamesi*, 1296/1879, 34. Def'a, İstanbul, (t.y.).

etmesine karar vermişti. Padişahın vermiş olduğu karar gereği olarak İane-i Muhacirin Encümeni çalışanları: Komisyon başkanı olarak Meclis-i Mebusan Reisi Hasan Fehim Efendi, üye olarak Mabeyn Feriki Şeyh Bahaeddin Efendi, Hüdavendigâr Mebusu Tevfik Efendi, Dersaadet Mebusları Ohannes, Sadi, Rıza, Emin Hilmi Efendiler, Halep Mebusu Aleksan Efendi, müfettiş olarak Ahmet Efendi ve sandık emini olarak Kerim Efendi'ydî.⁹

Hasan Fehmi'nin komisyon başkanlığından sonra tam olarak ne zaman başkanlığa geldiği bilinmese de Altunizade İsmail Efendi/Paşa komisyon başkanı olmuştur. Altunizade İsmail Efendi'nin başkanlığı sırasında Hasan Fehmi Efendi başkan vekilidir. Ayrıca bu dönemde Komisyon 7 üye, 1 başkâtip, 1 kâtip, 2 müfettiş ve 1 zabıt kâtibi olmak üzere toplam 13 kişiden oluşmaktaydı.

İane-i Muhacirin Komisyonu (metinde Encümen-i Âli) 1295/1879 Ağustos ayından itibaren İdare-i Umum Muhacirin Komisyonu ile birleştirmişti.¹⁰

4.1.2. İane-i Muhacirin Encümenine Yapılan Yardımlar

İane-i Muhacirin Komisyonuna yapılan yardımlara her kesimden birçok insanın iştirak ettiği, yardımların sadece para olarak değil eşya olarak da yapıldığı görülmektedir. Yardım işinde Padişah, bürokratlar, devlet kurumlarında çalışan memurlar, öğrenciler, yerli ve yabancı esnaflar başı çekmekteydi. Yapılan yardımların cins ve miktarı Mecliste tek tek okunmaktaydı.

İane-i Muhacirin Komisyonu kurulmasından iki gün sonra Mecliste mebuslar tarafından 91.000 kuruş, Tophane-i Amire zabıt ve öğrencileri tarafından 31.180 kuruş, Mekteb-i Tıbbiye zabıt ve öğrencileri tarafından 10.300 kuruş, Mekteb-i Bahriye zabıt ve öğrencileri tarafından 1038 kuruş, yerli ve yabancı yardım severlerden 8600 kuruş olmak üzere muhacirler için toplam 142.188 kuruş nakdî yardım toplanmıştı.¹¹ İane-i

⁸ Sina Akşin bu tatili kinayeli bir şekilde “geçici” 30 yıllık tatil olarak ifade etmektedir. Ayrıntılı Bilgi için bkz. Sina Akşin, “Birinci Meşrutiyet Meclisi Mebusanı”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Dergisi*, C.XXXV, S.2, 33-34.

⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi II (1293/1877-1878)*, 414.

¹⁰ BOA, İ. ŞD, 54/3086; Birleşme yılında Encümen-i Âli bütçesinde gelir 764.665 kuruş, gider 729.733 kuruştur. Arada kalan 34.932 kuruş İdare-i Umum Muhacir Komisyonuna devredilmişti (BOA, Y. PRK. KOM, 2/57). Encümen-i Âli'nin görevini layıkıyla yerine getirdiği ifade edilmiş ve 17 Eylül 1879'da memurlarına çeşitli rütbe ve nişanlar verilmişti (BOA, İ. DH, 793/64343).

¹¹ Yapılan yardım miktarı tek tek toplandığı zaman 142.118 sonucu çıkmaktadır. Ancak zabıt kaydında genel toplam yanlış bir şekilde 116.348 kuruş olarak ifade edilmişti (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi II*

Muhacir Komisyonuna yapılan yardımlar şahısların isimleri ve yapmış oldukları yardım miktarlarıyla birlikte kayıt altına alınmıştı.

21 Ocak 1878'de Mecliste yapılan oturumda İlane-i Muhacirin Encümeni tarafından gönderilen defter sureti Daviçon Efendi tarafından okunmuştu. Buna göre Meclis-i Âyandan 36.800 kuruş, hayırseverler ve devletin çeşitli birimlerinden 379.931 kuruş olmak üzere toplam 416.731 kuruş nakdî yardım toplanmıştı. Ayrıca Altunizade İsmail Efendi'nin daha önce söz vermiş olduğu 100.000 kuruş yardımı yapması ile Meclisten İsmail Efendi'ye ithafen bir teşekkür yazısı yazılması kararlaştırılmıştı.¹²

24 Ocak 1878 tarihli Meclis oturumunda yardım olarak 207.068 kuruşun toplandığı ifade edilmişti. Ayrıca İlane Komisyonu nakdî yardımların yanı sıra aynı (eşya) yardımları da kabul etmeye başlamıştı. Çoğunluğunu yabancı hayırseverlerin oluşturduğu bir gruptan 230 top basma kumaş, 130 top Amerikan kumaşı, 29 top dokuma kumaşı ve 200 adet şamdan Komisyona gönderilmişti.

İlane Komisyonuna gönderilen para ve eşyaların Meclis-i Mebusanda tek tek okunması bir takım tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Halep Mebusu Manok Efendi Komisyona yapılan yardımları Mecliste okumaya gerek olmadığını, isteyenlerin yapılan yardımları gazeteden öğrenebileceğini ifade etti. Daviçon Efendi ise Mecliste okunmasının herkesi teşvik için olduğunu söyledi. Aydın Mebusu Menekşelizade Emin Efendi de yapılan yardımların okunma kararının daha önce alındığını belirtti. Suriye Mebusu Nakkaş Efendi ise İlane Encümeninin paraları nasıl ve ne miktarda harcadığı konusunda Meclisin aydınlatılması gerektiğini söyleyince Meclis Başkanı Hasan Fehmi Efendi, Nakkaş Efendi'ye hak vererek bir sonraki birleşimde bu konuda görevli mebusların açıklama yapması gerektiğini ifade edip başka bir konuya geçti.¹³

Davoçin Efendi tarafından Mecliste okunan 7 Şubat 1878 tarihli ilan pusulasına göre muhacirlere yardım için 904.598 kuruş toplanmıştı. Bu yardım miktarında dikkati çeken Padişah'ın ihsan-ı şahane olarak komisyona 500.000 kuruş bağış yapmış

(1293/1877-1878), 154-155). Bu ve bundan sonra zabıtlara yansıyan yardım miktarlarının toplanmasında bazı hesap yanlışları görüldüğü için çalışmamızda bu yanlışlar düzeltilmeye çalışılarak yeniden değerlendirilmiştir.

¹² *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi II* (1293/1877-1878), 179-180.

¹³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi II* (1293/1877-1878), 214. Ancak sonraki bazı celse zabıtları hakkında bir bilgi bulunmadığı için Komisyonun harcamalarının Mecliste görüşülüp görüşülmediği bilinmemektedir.

olmasıydı.¹⁴ Yardımlar okunduktan sonra Mecliste başka konulara geçilmiş, ancak Daviçon Efendi yeniden söz alarak Avram Efendi'nin¹⁵ İane Komisyonuna 200 çorap verdiğini, Halep Mebusu Nafi Efendi de muhacirlerin ayakkabı ve diğer ihtiyaçları için sermayenin elverdiği ölçüde çalışmalar yapıldığını ifade etmişlerdi.¹⁶

13 Şubat 1878 tarihli Meclis oturumunda Meclis Başkanı Hasan Fehmi Efendi İane-i Muhacirine yapılan yardımlar konusunda Padişah'ın bilgi istediğini ve bu konuda Padişah'a bilgi verildiğini belirtmişti. Bu oturumda yapılan yardım miktarı ise 101.210 kuruştı. Yapılan yardımlar için Meclis tarafından Padişahın da zikredildiği bir teşekkür yazısı kaleme alındı.¹⁷

Mecliste görünen kayıtlara göre muhacirlere yardım için toplanan miktar 1.422.539 kuruştı. Ancak Meclis-i Mebusanın İane Komisyonuna yönelik son yardım kaydına göre toplam yardım miktarı 1.747.625 kuruştı.¹⁸ Aradaki 325.086 kuruşluk fark bazı celse zabıt kayıtlarının olmamasından kaynaklanmaktadır. Buna rağmen bir takım mebusların kayıt altına alınamayan geçmiş dönemlere atıf yaparak konuştukları ve yardım konusunda farklı noktalara temas ettikleri olmuştur. Buradan çıkan sonuç muhacirler için kayıt altına alınmayan dönemlerde de yardımların yapılmış olduğudur.

¹⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi II (1293/1877-1878)*, 323.

¹⁵ Zabıt ceridesinde Avram Efendi'nin nere mebusu olduğu belirtilmeyerek soru işareti konulmuştur. Diğer taraftan mebusların tam liste olarak yer aldığı listede Avram Efendi, Manastırlı Avram Efendi olarak Selanik ve Manastır mebusu olarak ifade edilmiştir (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi II (1293/1877-1878)*, 19).

¹⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi II (1293/1877-1878)*, 326.

¹⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi II (1293/1877-1878)*, 397.

¹⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi II (1293/1877-1878)*, 397.

4.2. MUHACİRİN İANE KOMİSYONU

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı dolayısıyla terk-i diyar edip İstanbul'a gelen muhacirleri Şehremaneti, tespit edilen uygun mahallere yerleştiriyor ve bunlara ikiye kuruş yevmiye verdiği gibi kalmış oldukları hanelerin de kirasını ödüyordu. Ancak bütün iyi niyetli girişimler muhacir sayısının artması dolayısıyla yetersiz kalıyordu. Ekonomik durumu iyi olan yardımseverler ve memurlar kendi rızalarıyla muhacirlere ayni ve nakdi yardım toplamak için harekete geçtiler. Toplamış oldukları yardımları kurumsal bir yapı altında biriktirmek ve sistemli bir dağıtım organizasyonu gerçekleştirebilmek için hayırsever gönüllüler bir komisyon kurmak amacıyla Şehremanetine başvurdular. Şehremaneti de bu girişime ön ayak olarak durumu Sadarete iletti.¹⁹ Nihayetinde Muhacir İane Komisyonu gerekli yerlerden onay aldıktan sonra 29 Temmuz 1877 tarihinde Şehremaneti bünyesinde faaliyet göstermek üzere kuruldu.²⁰

İane Komisyonunun bir başkan (reis-i evvel) ve bir başkan yardımcısı (reis-i sâni) ile on azadan müteşekkil bir yapı olması benimsenmişti. Başkan olarak ayandan Hacı Tahir Efendi ve yardımcısı olarak evkaf müfettişi Süleyman Efendi bu girişime ön ayak oldu.²¹

Komisyon, kuruluş prensibini muhacir ahalisinin rahat ve huzurunu temin etmek, yardımları (para ve eşya) hem bir merkezde hem de kapı kapı dolaşıp toplamak, yardıma ihtiyacı olanları tespit için gerekli tahkikleri yapmak olarak belirlemişti.

Komisyon hedeflerini gerçekleştirmek, kuruluşunu temellendirmek ve görev tanımını daha açık ortaya koyabilmek için 9 maddelik bir nizamname yayınladı. Bu nizamnameye göre; Komisyon bir başkan, bir başkan yardımcısı, on üye, bir zabıt ve bir sandık eminden kuruluyordu. Komisyon her gün Şehremaneti tarafından tahsis edilen odada toplantı yapacaktı. Bir hafta zarfında toplanılan yardımlar hesap kaydı alınarak defterlere kaydedilecek, bu defterler İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonuna

¹⁹ Yazılan arz tezkiresi padişahın onayına sunulmuş ve padişah da böylesi bir hayır kurumunun yararlı olacağından komisyonun kuruluşunu onaylamıştır (BOA, İ. DH, 751/61326).

²⁰ Komisyonun kuruluş tarihi olarak İpek, 13 Ağustos 1877 tarihini (İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, 75); Erkan, 29 Temmuz 1877 tarihini (Erkan, *Kırım*, 120) işaret etmektedir. Padişah tarafından komisyon kuruluşunun onaylanarak Sadarete iletilen belgenin tarihi 18 Recep 1294/29 Temmuz 1877'dir (BOA, İ. DH, 751/61326).

²¹ Tespit edilen azalar: Nafia Muhasebecisi Sadi Bey, Maliye Meclisi Azası Cemal Bey, Meclis-i Mebusan Reis-i Sâni Ohannes Bey, Aşar Müfettişi Cemal Bey, Beyoğlu Hukuk Muhakemesi Reisi Besim Bey, Şeyh Süleyman Efendi, tüccardan Hacı Ali ve Ahmet Efendilerdir (BOA, İ. DH, 751/61326).

iletilecekti. İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu da hangi mahallede ne kadar nüfus iskân edildiğine dair İane Komisyonuna bilgi verecekti. Bu bilgiler ışığında İane Komisyonu üyelerinden her biri bir mahalleden sorumlu olacak, yeni gelecek muhacirler için ise açılacak yeni iskân mahalleleri öğrenilip çalışmalar o bölgelerde de yürütülecekti. Yapılan yardımların cinsi ve miktarı gazetelerde ilan edilecekti. İane Komisyonunun çalışma yürüttüğü mahallerde muhacirden hasta olanların tedavisi sağlanacak, gerekli durumlarda muhacirlerin bulunduğu noktada tedavisi için Komisyon bütçesinden karşılanmak üzere doktor temin edilecekti. Muhacirlerin bulunduğu yerlerde tedaviye imkânları olmayanlara Komisyon tarafından bir pusula verilecek ve Gureba Hastanesi'ne yönlendirme yapılacaktı. Hesapta olmayan bir durum karşısında yapılan harcamalar için İdare-i Muhacirin Komisyonuna gönderilecek yardım miktarından para alınacak ve durum pusula ile Komisyona bildirilecekti. Muhacirlerden çalışabilecek durumda olanların istihdamı sağlanacak ve meslek sahibi muhacirlere iş kurmaları için İane Komisyonu bütçesinden para yardımı yapılacaktı. Komisyonda çıkacak bir anlaşmazlık ya da çözülemeyecek bir mesele olduğunda Şehremanetine müracaat edilecekti.²²

İane Komisyonu her ne kadar yaptığı işlerde Şehremanetine karşı sorumlu olup emanet bünyesinde faaliyet gösterse de 1295/1878 Devlet Salnamesi'nde İdare-i Muhacirin Komisyonu altındaki bir birim olarak gösterilmişti. Başkan ve başkan yardımcısı görevlerine devam ettiği İane Komisyonu 1878 yılında genişletilerek 19 üye ve 2 kâtiplerle çalışan bir kurum olmuştu.²³ Ancak komisyonun bu genişlemesi kalıcı olmamış mal varlığı Şehremanetine devredilen Komisyon 1878 yılında kapatılmıştır.²⁴

²² Talimatnamenin tamamı dört sayfadır (BOA, İ. DH, 751/61326).

²³ *Devlet Salnamesi*, 1295/1878, 223-225.

²⁴ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, 76; Erkan ise Muhacirin İane Komisyonunun Encümeni Âli ile birleştirildiğini ifade etmektedir (Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, 121).

4.3. OSMANLI DEVLETİ'NDE DIŞ YARDIM KONUSU VE YABANCI YARDIM KOMİSYONLARI

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti elindeki tüm kaynakları göçmenler için seferber etti. Hatta Padişah kendi cebinden göçmenlere yardım ettiği gibi göçmenlerle ilgilenen komisyonların sorumluluğunu da üzerine aldı. Bu durum Devletin göçmenlik meselesine nasıl baktığının bir göstergesiydi. Ancak yapılan bütün iyi niyetli girişimler Devletin yetersiz ekonomik gücü dolayısıyla tam anlamıyla başarıya ulaşamıyordu. Bu ortamda Devlet yeni arayışlar içerisine girdi ve elindeki mevcut kaynakları sonuna kadar kullanıp gibi kendi halkının da muhacirlere yardım etmesi için çeşitli kampanyalar başlattı. Ancak mevcut durumda yapılan veya toplanan yardımların yeterli gelmemesi yeni arayışları da beraberinde getirdi. İç kaynaklar ile halledilemeyen göçmenlik sorunu için dış kaynak arayışları başladı. Burada benimsenen temel felsefe hâlihazırda Osmanlı Devleti'ne düşmanlık yapmayan devletlerden göçmenler için yardım alabilmektir. Bu amaçla yabancı devletlere çağrıda bulunuldu. Bu çağrıda göçmenlik meselesinin dünyanın ortak problemi olduğu ve bu problemin çözümü için göçmenlere din, dil ve ırk farkı gözetmeksizin herkesin yardım etmesi gerektiği vurgulandı. Devletin yapmış olduğu çağrılar neticesinde yabancı göçmenler için kurulan iki yardım organizasyonu ön plana çıkmıştır. Bunlardan biri *Sermaye-i Şefkat-i Osmanîye* (Turkish Compassionate Fund) diğeri *Göçmenlere Yardım Milletlerarası Komitesi*'dir.

4.3.1 Sermaye-i Şefkat-i Osmanîye (Turkish Compassionate Fund)

Dış yardım çağrılarına kayıtsız kalınmadığı özellikle İngilizlerin yardım için çalışmalar başlattıkları görülmektedir.²⁵ İşte bu ortamda göçmenlere yardım amacıyla Osmanlı kaynaklarında *Sermaye-i Şefkat-i Osmaniye*,²⁶ İngiliz kaynaklarında *Turkish Compassionate Fund*²⁷ olarak isimlendirilen dernek (fon) Ağustos 1877'de Baroness

²⁵ Bir İngiliz gazetesi bu çağrıya atıf yaparak, İngiliz ulusuna yapılan hiçbir yardım çağrısının asla cevapsız kalmadığını ifade etmektedir (*The Pall Mall Gazette*, 12 Eylül 1877).

²⁶ BOA, YA, RES. 1/50.

²⁷ Turkish Compassionate Fund ile ilgili olarak farklı noktalara da işaret eden bilgiler 20-21 Şubat 2014 tarihinde Selanik'te düzenlenen *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu*'nda tarafımızdan sunulan *Abdülhamid Dönemi İstanbul'da Bir İngiliz Yardım Teşkilâtı: Sermaye-i Şefkat-i Osmanîye* başlıklı bildiri ile ele alınmıştır. Bildiri metni TTK tarafından yayına hazırlanmaktadır.

Burdett Coutts²⁸ öncülüğünde kuruldu.²⁹ Derneğin kuruluş amacı; 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile ortaya çıkan ve zorunlu kitlesel göç hareketine maruz kalan savaş mağduru insanların temel ihtiyaç maddelerine duymuş oldukları gereksinimleri mümkün mertebe karşılamaya çalışmaktır. Bununla birlikte derneğin göçmenlere yönelik yardımları içerisinde kadın ve çocuklara yönelik yapmış olduğu pozitif ayrımcılık dikkat çekmektedir. Hatta dernek kadın ve çocuklara hizmet etmek için kurulmuştu, denilebilir. Bu duruma derneğin kurucusunun bir bayan olmasının etki ettiği anlaşılmaktadır.

Derneğin kuruluş ve İstanbul'daki çalışmalarında İngiltere'nin İstanbul Elçisi Henry Layard önemli rol oynamıştır.³⁰ Baroness Burdett de Layard ile derneğin faaliyetleri, teşkilatlanması ve göçmenler için yapılacaklar konusunda sürekli olarak yazışmalar yapmıştır. Nitekim Sermaye-i Şefkat-i Osmanîyenin (Turkish Compassionate Fund) kuruluş aşamasında Baroness Burdett, Elçiye derneğin mükemmel bir şekilde teşkilatlandığını ifade edip, yeni yapılan yardımları kamuoyu ile paylaşmıştı. Bu yardımlar şöyleydi: “*Sayın Coutts&Co £500,*³¹ *Colonel Beresford £20, Mr.J. Buckle £50, £100 Lord Blantyre ve bir takım küçük miktarlar.*”³² Kurulştan itibaren yapılan yardımlar gazetede ilan edilmişti. Bir anlamda yardım için medyanın insanlar üzerindeki yönlendirme (manipölasyon) etkisinden faydalanılmıştı.

Sermaye-i Şefkat-i Osmanîye, çalışma prensibi olarak üye aidatı kabul ederek bir abonelik sistemi ile finansal destekte süreklilik sağlamaya çalışmıştır. Dernek,

²⁸ Angelina Georgina Baroness Burdett-Coutts (1804-1906): İngiltere’de (Londra) doğdu. Radikal politikacı Sir Francis Burdett ve Sophia’nın kızı. İngiltere’nin en zengin mirasçılarında biridir. Arkadaşı ünlü İngiliz yazar Charles Dickens’ın etkisiyle hayırseverlik (philantropy) işlerine yöneldi. 1881 yılında William Lehman Ashmead Barlett ile evlendi. Afrika, Avrupa, Asya kıtalarında çeşitli yardım kuruluşlarında aktif rol oynadığı gibi finansal olarak da destek verdi. 1906 yılında öldü. Baroness Burdett hayatını hayır işlerine adanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. H. C. G. Matthew, Brian Harrison, Oxford Dictionary of National Biography, C. 13, Oxford University Press, London, 2004, 715-721; Sarah Knowles Bolton, *Lives of Girls Who Became Famous*, Thomas Y.Crowell & Co., Boston, 1886, 320-330; *The Times*, 31 Aralık 1906; Baroness Burdett- Coutts’un İngiliz Ulusal Arşivindeki bir fotoğrafı için bkz. EK 19.

²⁹ H. Mainwaring Dustan, *The Turkish Compassionate Fund: An Acoount of its Origin, Working, and Results*, Remington and Co., Londra, 1883, 1.

³⁰ Henry Layard’ın İstanbul’daki elçilik günlerini anlatan bir kaynakta Turkish Compassionate Fund’dan hiç bahsedilmemektedir (Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard’ın İstanbul Elçiliği 1877-1880*, Ankara, Üniversitesi Basımevi, 1968).

³¹ £: İngiltere para birimi olan İngiliz sterlininin (pound) kısaltması.

³² *The Belfast News-Letter*, 18 Ağustos 1877; *Aberdeen Weekly*, 25 Ağustos 1877.

kuruluşundan faaliyetlerini sonlandırmasına kadar geçen süreçte yapmış olduğu harcamaları ve katkıda bulunan üyelerini kayıt altına almıştır.³³

Derneğin kuruluş aşamasında, İstanbul'daki faaliyetleri İngiliz Elçisi Henry Layard yürütülmekteydi. Baroness Burdett tarafından Henry Layard'a ilk olarak £1000 gönderilmiştir.³⁴ Layard tarafından derneğin çalışma prensibi olarak üyelik sisteminin benimsediği, İstanbul'da da üye kayıtlarına başlanıldığı duyuruldu. Yanlış anlaşılmalara önlemek için devletlerarası bir ayırım olmaksızın tüm savaş mağdurlarına (Müslüman-Hristiyan-Yahudi gibi) yardım edileceği ilan edildi.³⁵

Derneğin İstanbul'da yardım faaliyetine başlaması üzerine Sultan II. Abdülhamit de İngiltere'ye teşekkür telgrafı çekmişti. Sultan, 430 numaralı özel telgrafta:³⁶ “Baroness Burdett'e Rus zulmü karşısında kalan Müslümanlara iyilik ve cömertlik gösterdiği için en içten teşekkürlerini sunuyorum. Bu bayan sadece asil biri olmayıp aynı zamanda derneğe kendi girişimleriyle pek çok üye kazandırmıştır. Talihsiz göçmenler yapılan bu yardımları her zaman hatırlayacaklardır” diyerek derneğin faaliyetlerinden dolayı memnuniyetlerini ifade etmişti.³⁷ Sultan ayrıca İngiliz Elçisi Henry Layard'ı -derneğin göçmenlere yönelik yapmış olduğu çalışmalarına teşekkür etmek için- Saray'a yemeğe davet etti.³⁸

Turkish Compassionate Fund, göçmenlerin ihtiyacına göre yardımları para ve eşya olarak toplamıştır. Öncelikle savaşın etkisiyle kaçan insanlar üzerine gözlemler yapan İngiliz Elçisi H. Layard, göçmenlere acil lazım olacak malzemelerin listesini telgrafla Baroness Burdett Coutts'a bildirdi. Bu listede kinin (sıtma tedavisinde kullanılan madde), renkli fanila, kalın yün çorap, giyim için ortak kullanılabilecek patiska, pamuklu elbise bulunmaktaydı. Telgraf üzerine harekete geçen Baroness Burdett İngiltere genelinde yapılan yardım çağrısından 225 ton yardım malzemesi

³³ Derneğin yapmış olduğu harcama kalemlerinin çoğunluğunu elbise, bebek elbisesi, süt, ayakkabı, yastık, yorgan, çorap, battaniye gibi ihtiyaç kalemleri oluşturmaktaydı. Derneğe üye olan ve yardım yapan kişi listesi Dustan'ın Dernek tarihçesini anlattığı kitabının ekler bölümünde 29 sayfa halinde verilmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dustan, *The Turkish Compassionate Fund*., 238+29.

³⁴ Ağustos ayının sonunda Layard'a gönderilen miktar 10 bin sterline ulaşmıştı (*The Leeds Mercury*, 31 Ağustos 1877; *Liverpool Mercury*, 31 Ağustos 1877).

³⁵ *Lloyd's Weekly Newspaper*, 19 Ağustos 1877.

³⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivinde Sultan Abdülhamid tarafından gönderilmiş bir teşekkür telgrafına ulaşamadık.

³⁷ *The Morning Post*, 29 Ağustos 1877.

³⁸ İngiltere basını bu olayı Türkiye tarihinde eşi olmayan bir durum olarak haber etmişti (*The York Herald*, 19 Eylül 1877).

topladı. Dernek, yardım malzemelerini kış şartları bastırmadan göçmenlere ulaştırmayı hedeflemekteydi. Bu amaçla toplanan yardımların deniz yolu ile İstanbul'a gönderilmesi kararlaştırıldı. Bu amaçla derneğe önemli desteklerde bulunan Mr. Lovett'in sahibi olduğu "Constance"³⁹ adlı gemi, kısa bir süre içerisinde hareket etmek üzere kiralandı. Southampton Nehri'nden hareket eden gemi 3 Ekim 1877 tarihinde İstanbul'a ulaştı. Constance Gemisi'nin İstanbul'a ulaşması ile gemideki eşyalar kayıt altına alınarak, Osmanlı yetkilileri tarafından bir defter tutuldu. Bu defterde Turkish Compassionate Fund'dan gönderilen eşyalar şöyle ifade edilmekteydi:

Muhacirin İçin Tesis Eden İngiliz Komitesi

Asaletli Mösyö Layard hazretlerinin tahtı nezaretinde olarak muhacirine tevzi' olunmak üzere Madam Baroness Burdett Hatun'un gönderdiği yün yorgan ve çorap ve eşyayı sairenin Mösyö Layard marifetini ve mumaileyh Kostans (Constance) seyfiyesiyle vurud eden numunelerin defteridir.

Tablo 4.1. Constance Gemisinde Bulunan Yardım Malzemeleri⁴⁰

Miktar (adet)	Eşya
4000	Yün yorgan
8000	Yün çorap
160	Yün içlik
300	Yün şalvar
100	Gömlek
15	Gelinlik
1000	Yün boyun şalı
400	Kenarı yünlü terlik
100	Çarşaf
150	Başlık (şapka)
400	Terlik
20000	Ferace (Kadınların sokakta giydikleri mantoya benzer üst giysisi)

³⁹ Constance Gemisi uzunluk olarak 40 metre, genişlik olarak 7 metre olup 15 kişilik bir mürettebata sahipti (*The Graphic*, 29 Eylül 1877).

⁴⁰ BOA, Y. PRK. KOM, 1/8

1000 (top)	Kumaş
8000	İplik ve iğne

Gönderilen yardım mallarına ilişkin olarak numunelere seri numarası da verilmişti. Yardım listesini ifade eden defterin bir tarafı Fransızca diğer tarafı Osmanlıca olarak düzenlenmişti.⁴¹

Constance Gemisi ile birlikte Turkish Compassionate Fund'un özel komiserliğiyle görevlendirilen William Ashmed Barlett⁴² de İstanbul'a gönderilmişti.⁴³ Constance Gemisi'nin İstanbul'a ulaştığı haberini dernek üyelerine H. Layard ilettili. Gemi ile ulaştırılan malzemeler İstanbul'da H. Layard idaresindeki İstanbul Komitesi tarafından dağıtılacaktı. Kışın yaklaşması dolayısıyla yardım malzemelerinin hızlı bir şekilde dağıtılması gerekiyordu.⁴⁴ Dernek yardım faaliyetlerinin yanı sıra elindeki giysi stoklarının dağıtımı için göçmenleri küçük bir bedel karşılığında çalıştırarak istihdam alanı da oluşturdu. Bu sistem yerel otoritelerin destek ve övgüsünü aldı.

Turkish Compassionate Fund, Şumnu (Schumla), Varna, Edirne, Filibe (Phippopolis), Tatar Pazarcık ve Sofya bölgelerinde 100 binden fazla göçmene hizmet etmek amacıyla yardım merkezleri kurmuştu. Geçiş güzergâhlarındaki bu merkezlerde iki önemli sorun tespit edilmişti. Bunlardan ilki yardım organizasyonu için para miktarının artırılmasıyken, ikincisi ilkbaharda göçmenleri gelmiş oldukları köylere ya da yeni evler kurularak farklı merkezlere yönlendirebilmektir.⁴⁵

1878 Ocak ayının gelmesiyle muhacirlerin sıkıntılarının giderek artmaktaydı. Bu duruma elverişsiz hava koşulları (kış mevsimi) ile birlikte göçmen trafiğinin beklenmedik şekilde artması en önemli etken olmuştu. İstanbul'daki İngiliz Elçisi Layard, Baroness Burdett'e giderek kötüleşen durumla ilgili olarak şu telgrafi gönderdi:

⁴¹ BOA, Y.PRK, KOM, 1/8.

⁴² William Ashmed Barlett: 1851 yılında ABD'de doğdu. Aldığı burs ile Oxford Keble College'dan 1876 yılında mezun oldu. 1877 yılında Türk-Rus Savaşı sırasında Turkish Compassionate Fund'un İstanbul komiseri olarak görev yaptı. 1881 yılında Baroness Burdett Coutts ile evlendi. 1885 yılında Westminster Parlamentosu üyeliğine seçildi. 1900 yılında hasta ve yaralı insanlara yardımcı olmak için Kraliyet Komisyonu görevlisi olarak Güney Afrika'ya gitti. 1921 yılında öldü. Ayrıntılı bilgi için bkz. Robert Henry, Mair, LL.D, *Debrett's Illustrated Heraldic and Biographical House of Commons, and The Judicial Bench*, Dean & Son Fleet Street E.C, London 1886, 5; *The Times*, 21 Ocak 1906; *The Times*, 29 Temmuz 1921.

⁴³ Dorothy Anderson, *The Balkans Volunteers*, Hutchinson, 1968, 181.

⁴⁴ *The Belfast News Letter*, 9 Ekim 1877.

⁴⁵ *The Morning Post*, 26 Aralık 1877.

“Sıkıntı gittikçe artıyor. Binlerce göçmen buraya (İstanbul’a) yaklaşıyor. Edirne’den 9 trenle hareket eden çoğu kadın ve çocuklardan oluşan 10 bin göçmenin bugün ulaşması bekleniyor. Yoksul göçmenlere yiyecek dağıtımını sağlamak için istasyon yakınındaki bir eve yerleştim. Güçlük çeken 12 bin göçmen küçük barakalara yerleştirilerek biraz rahatlama sağlandı. Acilen para gereklidir. Hükümet elinden geleni yapıyor ama sıkıntının büyüklüğü tüm iyi niyetleri felç ediyor”.⁴⁶

Edirne taraflarında çalışan Turkish Compassionate Fund’un temsilcisi Mr. Master da konu ile ilgili olarak Birmingham Daily Post gazetesi muhabirine şu demeci verdi:

“Edirne’den 12 bin göçmen İstanbul’a sevk ediliyordu; 10 bin kişi de kurtulmaya çabalıyordu. Yolculuğa hazır üç tren gördüm, çok kalabalık olduğu için izdihamda iki erkek ve iki çocuk öldü. Bütün bölge terk edilmiş ve korkunç bir görüntü içerisindeydi. Bütün hat boyunca aşevleri açılmıştı. Ancak para olmadığı için bu aşevlerinin on beş günden fazla açık kalması pek mümkün görünmüyor. Sıkıntı çok büyük olduğundan acil ihtiyaçlar Fondan (dernekten) karşılanmazsa binlerce kişi ölecek”.⁴⁷

Mr. Master’ın bahsetmiş olduğu göçmenlerin İstanbul’a ulaşma süreçleri oldukça sıkıntılı olmuştu. Yolculuk esnasında tren vagonlarının kapıları tam anlamıyla kapalı olmadığı için 15 kişi soğuktan ölmüştü. Soğuk dışında Çatalca’ya yakın bir hat üzerinden bir trenin raydan çıkması sonucu 50 göçmen ölmüştü.⁴⁸ Çorlu’da 15 bin kişilik bir katile (çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan) sığınacakları bir yer olmadığı için dışarıda kalmıştı.

Turkish Compassionate Fund yöneticileri hummalı bir çalışma örneği sergilemesine rağmen göçmen sayısının çokluğu ihtiyaçların karşılamasını güçleştiriyordu. Derneğin İstanbul’dan Londra’ya gönderdiği hemen hemen tüm raporlarda acil para isteği ön plana çıkıyordu. Nitekim nakit para isteği kısa bir süre içerisinde İngiltere’de karşılık bulmuştu. Ancak göçmenler için yapılan nakdî yardımların derneğe ulaştırılmasında bir takım sıkıntılar ortaya çıkınca yeni bir düzenleme yapılması kararlaştırıldı. Sıkıntıları önlemek için dernek kamuoyuna bir

⁴⁶ *The Sheffield & Rotherham Independent*, 14 Ocak 1878.

⁴⁷ *Birmingham Daily Post*, 15 Ocak 1878; *The Lancaster Gazette and General Advertiser for Lancashire*, 16 Ocak 1878.

⁴⁸ *The Blackburn Standard*, 19 Ocak 1878; *York Herald*, 22 Ocak 1878.

çağrıda bulundu ve yapılacak olan para transferlerinin Londra Westminster Banka veya Osmanlı Bankasına gönderilmesini istedi.⁴⁹

1878 Ocak ayının ilk iki haftasında İstanbul'a 20 bin civarında göçmen ulaşmıştı. İngiliz Elçisi'nin bildirdiğine göre; Edirne ve Rumeli'den İstanbul'a gelen yardıma muhtaç göçmen sayısı 150 bin civarındaydı.⁵⁰ %90'ı Müslüman olan göçmenlerin çoğunluğu Boğaz'da ve Üsküdar taraflarında bulunuyordu.⁵¹ Colonel Winton'un konu ile ilgili Şubat 1878 tarihli raporu da göçmen nüfusuna ve hareketliliğine vurgu yapmaktaydı. Bu raporda; 31 tren (1093 vagon) ile taşınan 54.650 göçmenin 12-24 Şubat tarihleri arasında Çorlu'ya vardıkları belirtilmekteydi.⁵² 1878 Şubat ayının ilk haftasında Rusların İstanbul kapılarına ulaşmaları kısa sürede göçmen sayısını daha da artırdı. Sınırdaki bekleyen göçmen sayısı 150 binden fazlayken İstanbul'daki göçmen sayısı yaklaşık 120 bin kişiye ulaşmıştı.⁵³

Göçmen sayısındaki artış temel ihtiyaçların yanı sıra istihdam sorununu da ortaya çıkarmıştı. Çünkü yapılan yardım politikası istihdam ile desteklenmedikçe başarıya ulaşması mümkün görünmüyordu. Osmanlı Hükümeti de bu sorunu çözmek için dernek aracılığıyla istihdam konusunda bir takım adımlar atmıştı. Nitekim dernek kayıtlarında bulunan Mühendis Radziwonowicz'in 1 Temmuz 1879 tarihli raporundan, İstanbul'da bulunan göçmenlerin belediye hizmetlerinde istihdam edildiği anlaşılmaktadır. 19 Aralık 1878 - 23 Temmuz 1879 tarihleri arasında göçmenler mühendis Radziwonowicz yönetiminde şu işlerin yapımı için istihdam edildi:

- 1- Pangaltı yolunun onarımı, 1245 metre uzunluk, 6-7 metre genişlik
- 2- Taksim'de yol düzeltme çalışması, 190 metre uzunluk, 7-8 metre genişlik
- 3- Çukur ve oyuklarından dolayı kullanılmaz hale gelen Gümüşsuyu yolunun tamamen restore edilmesi, 102 metre.
- 4- The Chausse du Petit-Champs (?) tamiri, 400 metre.⁵⁴

Turkish Compassionate Fundun yapmış olduğu çalışmalara Kraliçe Victoria (Alexadrina Victoria 1819-1901) da kayıtsız kalmadı ve £100 ile derneğe üye oldu.

⁴⁹ *The Essex Standard, West Suffolk Gazette, and Eastern Counties' Advertiser*, 25 Ocak 1878.

⁵⁰ *Manchester Times*, 26 Ocak 1878.

⁵¹ TNA, F.O, 424/68, No:194, s.119-120.

⁵² Dustan, *The Turkish Compassionate Fund..*, 197.

⁵³ Dustan, *The Turkish Compassionate Fund..*, 202-203, 216.

⁵⁴ Dustan, *The Turkish Compassionate Fund..*, 222-223.

Kraliçenin derneğe üye olması hemen hemen bütün İngiliz basını tarafından haber yapılmıştı.⁵⁵ Londra Belediye Başkanı ve Osmanlı Devleti'nin İngiltere'deki temsilcisi Müsürüs Paşa⁵⁶ da Derneğe kayıt oldu. Pembroke Kontu £1000⁵⁷ ve Rothschild, Yahudi Cemaati vasıtasıyla Dernek hesabına £400 gönderdi.⁵⁸ İngiliz Parlamentosundaki her milletvekilinin de göçmenler için en az £2 vermesi Parlamento da kabul edildi.⁵⁹ Londra Piskoposu da adının dernek çalışmalarında kullanılmasına müsaade etti.⁶⁰ Buradaki dernek üyelerine bakınca hemen hemen herkesinden üye bulunduğu görülmektedir. Bu duruma Baroness Burdett'in soylu bir aileden gelmesi nedeniyle güçlü siyasi ilişkilerinin bulunmasının etki ettiği anlaşılmaktadır.

9 Şubat 1878 tarihinde bir İngiliz gazetesi İstanbul'daki mevcut duruma ilişkin bir rapor yayınladı. Raporda mütareke imzalanmadan önce Müslümanların, Bulgarların ve Yahudilerin İstanbul'a kaçtığı ve kendi aralarında düşmanlıkları bir tarafa bıraktıkları üzerinde durulmaktaydı. Yardıma muhtaç göçmenler camilere, hanlara ve boş evlere yerleştirilmişti. Hükümetin, Turkish Compassionate Fundun ve kişisel gayretlerin yapmış olduğu yiyecek desteği sayesinde göçmenlerin hayata tutunduğu, ancak durumun gittikçe kötüye gittiği vurgulanıyordu. Raporda binlerce göçmene nasıl yardım edileceği sorunu tartışılmaktaydı. Raporun sonunda Türkiye için İngiltere'nin çok yardımda bulunduğu, ancak bu yardımların yeterli olmadığı belirtilmekteydi.⁶¹

15 Mart 1878 tarihli *The Times* gazetesi haberinde savaş kurbanları için Londra'daki Alexdra Palace'da yardım yemeği organizasyonu yapılmış, toplanan para Dernek hesabına gönderilmişti.⁶² Turkish Compassionate Fund, göçmenler için sadece para ve eşya yardımında bulunmamış aynı zamanda sağlık hizmetleri için de çalışmıştır. İstanbul ve Edirne'de hastane kurulmuş, mevcut hastanelerin eksik malzemeleri de

⁵⁵ Kraliçenin dernek üyeliğini haber yapan bazı İngiliz gazeteleri için bkz. *The Morning Post*, 24 Ocak 1878; *Western Mail*, 24 Ocak 1878; *Leeds Mercury*, 24 Ocak 1878; *London Standard*, 24 Ocak 1878; *The York Herald*, 24 Ocak 1878; *Dundee Courier*, 24 Ocak 1878; *Edinburg Evenings News*, 24 Ocak 1878; *Newcastle Journal*, 24 Ocak 1878; *Huddersfield Chronicle*, 24 Ocak 1878; *Gloucester Citizen*, 25 Ocak 1878; *Manchester Evening News*, 25 Ocak 1878; *Grantham Journal*, 26 Ocak 1878; *Sheffield Daily Telegraph*, 26 Ocak 1878; *The Star*, 26 Ocak 1878.

⁵⁶ *Freeman's Journal and Daily Commercial Advertiser*, 29 Ocak 1878.

⁵⁷ *The Hampshire Advertiser*, 30 Ocak 1878.

⁵⁸ *The Morning Post*, 25 Nisan 1878.

⁵⁹ *The Blackburn Standard*, 19 Ocak 1878.

⁶⁰ *Berrow's Worcester Journal*, 25 Ağustos 1877.

⁶¹ *The Penny Illustrated Paper and Illustrated Times*, 9 Şubat 1878.

⁶² *The Times*, 15 Mart 1878.

temin edilmeye çalışılmıştı.⁶³ Hastanelerde çalışmak üzere 11 doktor dernek tarafından istihdam edilmişti.⁶⁴ Yapılan bu yardımlar neticesinde Sultan Abdülhamit, Baroness Burdett'e Büyük (Birinci Derece) Mecidiye Nişanı verdi. Bu olay İngiliz basınında sıradışı, benzeri görülmemiş bir olay olarak haber yapıldı.⁶⁵ Özellikle önemli devlet nişanlarından birisinin bir bayana verilmesi İngiliz basınına en çok şaşırtan durumdu.

25 Nisan 1878 tarihinde İngiliz Elçisi Layard İstanbul'daki duruma ilişkin kendi değerlendirmelerini de içeren bir telgrafı Baroness Burdett'e gönderdi. Bu telgrafta, derneğin göçmenlere yapmış olduğu yardımlarla göçmenlere yönelik sürekli bir rahatlık sağlamanın zor olduğu ve daha fazla yardım gerektiği üzerinde duruluyordu. Kalıcı rahatlık sağlanması noktasında göçmenlerin tekrar evlerine dönmeleri gerekiyordu ve bunun için Rusların ikna edilip, bazı düzenlemelerin yapılmasına ihtiyaç vardı. Ayrıca Müslümanlar yönelik yağma ve katliamlarda bulunan Bulgarların da önlenmesi gerekiyordu.⁶⁶

İlkbahar ile birlikte bazı göçmenlerin eski topraklarına dönmeye başlamıştı. Dernek adına Baroness Burdett, İstanbul'dan köylerine dönmekte olan göçmenlere tohum, sığır ve tarım aleti temin edilmesi için son bir çağrıda bulundu. Bütün göçmenlere gerekli aletlerin alınması mümkün değildi. Ancak göçmenlere gerekli olan sığır ve tarım aletlerini imece usulüyle kullanması sağlanabilirdi. Dernek hayırsever üyelerinden tarım aletlerini İstanbul'dan alarak göçmenlere son bir iyilik yapmalarını istedi.⁶⁷

1878 Kasım ayında İngiliz Göçmen Komitesinden C. Hanson göçmenler üzerine İstanbul'daki durumu özetleyen bir rapor hazırladı. Turkish Compassionate Fund'un personeli Charles Kerr bu raporu İngiliz Elçisi Henry Layard'a iletti. C. Hanson imzalı bu rapora göre;

İki ay önce İstanbul'daki göçmen sayısı yaklaşık 70 bindi; o zamandan beri bu sayı Batum, Varna ve Bosna'dan gelenlerle 120 bine yükseldi. Bu göçmenlerin yerleştikleri yerler ve sayıları şöyle:

⁶³ *The Graphic*, 29 Eylül 1877.

⁶⁴ *The Hull Packet and East Riding Times*, 11 Ocak 1878.

⁶⁵ *The Morning Post*, 13 Mart 1878; *Belfast News-Letter*, 14 Mart 1878; *The Preston Guardian*, 16 Mart 1878; *The Huddersfield Daily Chronicle*, 15 Mart 1878.

⁶⁶ *The Morning Post*, 25 Nisan 1878.

⁶⁷ *The Graphic*, 4 Mayıs 1878; *The Derby Mercury*, 8 Mayıs 1878.

1- Sultan Beyazıt:	9.560
2- Sultan Ahmet:	9.222
3- Sultan Mehmet:	13.178
4- Akınoğlu Ali Paşa:	18.591
5- Eyüp:	5.971
6- Haseki:	2.571
7- Yeniköy:	1.335
8- Tarabya:	226
9- Büyükdere:	1.063
10- Beykoz:	2.304
11- Anadolu Hisarı:	3.252
12- Beylerbeyi:	1.949
13- Yeni Mahalle (ve Nutan):	11.133
14- Kadıköy (ve Manikeu?):	3.969
15- Nafé déren (?) ve Salil Sultan Ahmet Toubin(?)	3.529
Toplam	87.853

Muhtelif yerlerden gelen ve henüz yardım almayan 32.147 kişi ile birlikte toplam 120.000.

Hükümet her gün için kadın, çocuk ve yaşlı erkeklere iki kaime⁶⁸ ödemektedir. Hâli vakti yerinde olan erkeklere ise bu bedel ödenmemektedir. Ödemeler düzensiz yapıldığı gibi miktarı da yetersizdir. Göçmenlerin sağlık durumlarına bakılınca şu anda ciddi bir hastalıkları yoktur. Her göçmen için günlük ödenen bedeller ise şöyledir:

⁶⁸ Kaime: Önce Sırp ayaklanması, daha sonra da 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı patlak verince, Osmanlı Devleti ek kaynak sağlamak amacıyla kupürleri 1 kuruştan 500 kuruşa kadar uzanan büyüklü küçüklü kaimeler bastırmıştı (Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, 129).

Değeri (Kuruş cinsinden)

<i>50 dirhem Pirinç</i>	<i>80</i>
<i>1 kâse çorba</i>	<i>20</i>
<i>1 okka kömür</i>	<i>10</i>
<i>Ek masraflar</i>	<i>10</i>

120 kuruş kişi başına iyi bir para gibi görünmektedir. Ortalama bir hesapla 1000 lira yukarıda ifade edilen erzakların temin edilmesi noktasında (dağıtım giderleri dahil değil) 30 gün boyunca her gün 2.222 kişinin ihtiyacı karşılanacaktır.

Ben, 5 Kasım Salı günü Albay Blunt ve Albay Coope ile birlikte Alemdağ ve İşkodra'da bulunan geçici göçmen kampını ziyaret ettim. Biz orada Kandıra kıyılarından Karadeniz'e uzanan sınırda göçmenler baş komiseri olarak görev yapan, Avrupalı bir beyefendi ve çok üstün yetenekleriyle enerjik bir kişi olan Ali Rıza Bey ile görüştük.

Önceden Alemdağ'da 5.000-6.000 göçmen vardı ama bu sayı göçmenlerin Anadolu, Suriye ve çeşitli yerlere yerleştirilmesinden sonra azaldı. Hükümet bu hafta 1.500 kişiden daha fazlasını Beyrut ve Damascus (Şam)'a gönderdi.

Göçmenlerin durumları gerçekten sefil, her gün sadece yarım okka ekmek veriliyor, odun ve kömür sağlamak için başka herhangi bir çalışma yapılmamaktadır. Göçmenlerin kulübeleri su geçirmez değil, kulübeleri geliştirmeye yönelik hiçbir çalışma yapılmamaktadır, hükümet kışa kadar Alemdağ'dan göçmenlerin tamamını taşımak için görüşmeler yapıyor. Göçmenlerin sağlık durumları iyi ama soğuk ve yağışlı hava başlar başlamaz kötü şeyler olabilir. Hastane, yatak sayısı iyi durumdadır ve şu andaki ihtiyaçtan fazladır.

12 Kasım'da Osmanlı Göçmen Komisyonundan Vehbi Efendi beni çağırdı. Bosna'dan yeni gelen ve gün be gün artan göçmenlerin sayısının 120.000 olduğunu belirtti. Göçmenlerin en büyük isteklerinin kömür, ayakkabı, yatak, elbise, pirinç, yataklı hastane olduğunu ifade etti. Son iki ay boyunca 18.000 kişi kendi memleketine gönderilmesine rağmen 3000 kişi Ruslar tarafından çeşitli sebeplerle geri gönderildi.

*Merkez yerlerde bulunan göçmenler arasındaki sıkıntılar şüphesiz daha azdır, bu kış geçen kıştan daha ağır geçecek ve göçmenler için geçen kıştan daha fazla sıkıntılı olacaktır.*⁶⁹

Turkish Compassionate Fund'un İstanbul'da ya da Balkanlar'da yapmış olduğu faaliyetleri tam olarak ne zaman sonlandırdığı belli değildir. Bununla birlikte derneğin İstanbul'daki özel komiseri W. Ashmed Bartlett, 1880 yılı Ocak ayında İrlanda'ya görevlendirildi.⁷⁰ Bu durum Derneğin Osmanlı Devleti bünyesindeki faaliyetlerini giderek azaltmaya başladığının bir işareti olarak yorumlanabilir. Derneğin tarihçesinin anlatıldığı kitapta 1882 Mart ayına kadar hizmet edildiği belirtilmekte⁷¹ ancak 1881 ve 1882 yıllarına ait bir kayıt bulunmamaktadır.

4.3.2 Göçmenlere Yardım Milletlerarası Komitesi

Göçmenlere Yardım Milletlerarası Komitesi 22 Ocak 1878'de İstanbul'daki yabancı konsolosluklar tarafından 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde İstanbul'da mağdur durumda bulunan muhacirlere yardım amacıyla kurulmuştu. Milletlerarası Komitenin başkanlığını Avusturya-Macaristan konsolosu yapmaktaydı. Komite 12 konsolos, 15 banker, 5 yabancı gazete muhabiri, 31'i çeşitli şirket ve kurum temsilcileri ile serbest meslek gruplarına mensup olan 83 kişiden oluşuyordu. Bu 83 kişi içerisinde Türk bulunmuyordu.

Milletlerarası Komite Dersaadet'te bulunan yabancılar ve Avrupa'daki hayırseverlerin desteğini alabilmek için iş bölümü yaparak üç ayrı kısma bölünmüştü:

- 1- Avrupa Ahalisini Teşvik Komitesi
- 2- Dersaadet Ahalisini Teşvik Komitesi
- 3- İcra Komitesi.⁷²

Komite kuruluşundan kısa bir süre sonra Avrupa'ya yardım çağrısında bulunmuş⁷³ ve bu çağrı neticesinde 30.204 lira 61 kuruşluk bir yardım miktarı

⁶⁹ *Parliamentary Papers, Command Papers; Account Papers, LXXIX.53, Turkey No.53, 1878-1879, 218-219.*

⁷⁰ *The Times*, 22 Ocak 1880.

⁷¹ Dustan, *The Turkish Compassionate Fund.*, 1.

⁷² Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri II*, 202-205; İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, 76.

⁷³ 24 Ocak 1878 tarihinde Komite tarafından yapılan çağrıda göçmenlerin çok kötü bir durumda oldukları ve on binlerce göçmeni ölümden kurtarmak için acil bir şekilde yardım yapılması gerekliliği ifade edilmişti (Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri II*, 303-304).

toplamıştı.⁷⁴ İcra komitesinin vermiş olduğu rapora göre; muhacirlere yapılan yardımlar şöyleydi:

- a- Fatih'te 1500, Şehzadebaşı'nda 1500, Ayasofya'da 1200 ve Beyazıt'ta 1000 olmak üzere toplam 5200 kişiye günlük tayin (ekmek) çıkarmak amacıyla İstanbul'da 4 fırın kuruldu. Muhacirlerin yiyecek alması için karne uygulaması yapılmış ve bu 4 fırın üç ay içerisinde 426.439 adet çorba ve ekmek dağıtıldı.
- b- Albay Atta Bey ve Doktor Bliss idaresinde İşkodra'da muhacirler için 2 fırın açılmış ve bu fırınlarda 193.082 tayin dağıtıldı.
- c- Kadıköy'de bir alt komite kurularak 2900 muhacire 338.000 tayin dağıtıldığı gibi çeşitli elbise yardımları da yapıldı.
- d- Fenerbahçe bölgesindeki muhacirler için Komite önemli görevler üstlenerek ihtiyaçlarının hemen hemen tamamını giderildi ve burada kurulan fırın sayesinde 120.000 ekmek, çorba ve pirinç dağıtıldı.
- e- Bebek, Arnavutköy ve Kuruçeşme'den oluşan bölge için bir alt komite oluşturularak bir fırın kurulmuş, 241.800 tayin ve muhacirler için 50.670 adet elbise, hasır ve şilte gibi karışık malzemeler dağıtıldı.
- f- Albay Fawcett başkanlığından alt komitenin kontrolünde olan Tarabya ve Boğaz'da 191.000 tayin dağıtıldı.
- g- Pera'da kurulan fırın sayesinde karneyle 191.500 tayin dağıtıldı.

Muhacirler için kurulan hastanelere de verilen tayinler ile birlikte komite toplamda 3 milyon civarında erzak dağıtmıştı.

İcra Komitesinin raporuna göre; İstanbul'un çeşitli bölgelerinde açılmış olan fırınların yanı sıra muhacirlere sağlık anlamında da destekte bulunuldu. Komitenin sağlık çalışmaları şöyledir:

- a- Erkekler için 200 yataklı bir hastane Gülhane'deki bir kışla binasına taşındı, Sermaye-i Şefkati Osmaniye tarafından da Darphane'de bir taş ev kadınlar için 260 yataklı bir hastaneye dönüştürüldü.

⁷⁴ Bu yardımda çeşitli Avrupa ülkelerine ait miktarlar şöyledir: İngiltere'nin 9286 lira 30 kuruş, Fransa'nın 5061 lira 8 kuruş, Almanya'nın 4068 lira 08 kuruş, Avusturya-Macaristan 2057 lira 90 kuruş. Milletlerarası Göçmen Komitesi İstanbul genelinde ise 5401 lira 17 kuruş toplamıştı (Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri II*, 205).

- b- İşkodra ve Boğaz'ın Asya yakasında muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılamak için Dr. Stecoulis başkanlığında 4 hastane açıldı. Çatalca Hastahanesi 70 yataklı, Çengelköy Hastanesi ile Fenerbahçe Hastanesi 40 yataklıydı.
- c- Tophane'de yatak sayısı 20-40 arasında değişen bir muhacir hastanesi faaliyete geçirildi.
- d- Boğaz ve Altıncı Dairenin⁷⁵ Avrupa yakasında muhacirlere tıbbi yardım için Dr. Gabuzzi başkanlığında bir hastane organize edildi.

Önemli bir sorun teşkil eden sağlık konusunda Göçmenlere Yardım Milletlerarası Komitesi 770 yatak sayılı 9 hastane ile sağlık anlamında muhacirlere önemli katkılarda bulundu.

Komite beslenme için 12.428 lira 37 kuruş, nakdî yardım olarak 7.450 lira, giyim için 1262 lira 66 kuruş, ilaç için 729 lira 10 kuruş, çeşitli binalara satın alınan eşyalar için 931 lira 49 kuruş harcama yaptı.⁷⁶ Komite gerek muhacirler için ve gerekse kendi giderleri için yapmış olduğu tüm harcama kalemlerini ve harcama miktarlarını ayrıntılı olarak kaleme almıştı.⁷⁷

Göçmenlere Yardım Milletlerarası Komitesi 9 Nisan 1879 tarihinde Komite başkanı tarafından yapılan kapanış konuşması ile faaliyetlerini sonlandırdı. Bu konuşmada başkan Komitenin kuruluşunu, kısa tarihçesini, Komitenin yardım çağrılarına karşılık gösterdiği çabayı, açlık ve salgın hastalıklar ile yapılan mücadeleyi anlatarak komite üyelerine ve yardımda bulunan herkese teşekkür edip Komiteyi feshetti.⁷⁸

⁷⁵ Altıncı Daire: Şehremanetinin kuruluşundan bir yıl sonra 1856 yılında İntizam-ı Şehir Komisyonu adı altında bir kurul oluşturulmuştu. Bu kurulun almış olduğu kararların belediyeçilik anlamında zorunlu olarak kabul edilmesi kararlaştırılmıştı. Bu kurulun vermiş olduğu rapora göre İstanbul'un 14 belediye dairesine ayrılması ve Beyoğlu ile Galata'nın Altıncı Daire olarak isimlendirilmesi öneriliyordu. 28 Aralık 1857 tarihli 6. *Daire-i Belediye Nizamı* ile Beyoğlu ve Galata bölgesi içine alan Altıncı Daire kurulmuştu. Altıncı Daire'nin kuruluşunda Fransız etkisi vardır. Paris'te birçok pilot belediyeçilik uygulamasının yürütüldüğü bölge Altıncı Daire olarak adlandırılmaktaydı (*Altıncı Daire-i Belediye Başkanları ve Hizmetleri Kronolojisi Sergisi 3-12 Ocak 2013*, [b.y.y], 7-9).

⁷⁶ Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri II*, 205-210.

⁷⁷ Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri II*, 218-230.

⁷⁸ Konuşmanın tam metni için bkz. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri II*, 211-214.

4.4. RUMELİ MUHACİRİN-İ İSLÂMİYE CEMİYETİ

II. Abdülhamit'in tahtan indirilmesiyle ortaya çıkan *özgür ortam algısı* pek çok değişiklikle beraber toplantı yapma ve dernek kurma hakkını da toplumsal yaşamın içerisine yerleştirmiştir. Özellikle 16 Ağustos 1909'da kabul edilen Cemiyetler Kanunu⁷⁹ ile amaçlarına göre sınıflandırılırsa: a- siyasal, b- fikir-eğitim-kültür, c- iktisadî-meslekî, d- hayır-yardım, e- kadın, f- gençlik, g- dinsel, h- etnik-ayrımcı dernek ve cemiyetler kurulmuştur.⁸⁰ Bununla birlikte yardım derneklerinin kuruluşunu sadece siyasi ortama indirgemek yanlış olur. Özellikle muhacirler ile ilgili kurulan yerli ve yabancı tüm kuruluşlar Devlet tarafından her dönemde desteklenmiştir. Diğer bir ifadeyle eldeki maddi imkânsızlıklar Devleti yardım çalışmalarını desteklemeye ve teşvik etmeye mecbur bırakmıştır.

Rumeli Muhacirin-i İslamiye Cemiyeti isminden de anlaşılacağı üzere Rumeli'deki Müslüman muhacirlere yardım etmek amacıyla 1909 yılında kurulmuştu.⁸¹ Bununla birlikte Dâhiliye Nezareti Cemiyetin gerçekten muhacirlere yardım için mi yoksa muzır (zararlı) faaliyetlerde bulunmak için mi kurulduğunu tetkik etmek için takibat başlatmıştı.⁸² Takibatın nasıl sonuçlandığı bilinmese de Cemiyetin faaliyetlerine devam etmesi, olumsuz bir durumun ortaya çıkmadığını gösteriyordu.

Kuruluş aşamasında Cemiyetin İstanbul'daki merkezi için tescil ilmühaberi verilmiş, ancak taşradaki şubeleri için merkeze ya da mahallindeki idari birimlere başvuruları belirtilmişti.⁸³

Rumeli Muhacirin-i İslamiye Cemiyeti Nizamnamesi bugüne kadar yapılan çalışmalarda bulunamadığı için ele alınmamıştır.⁸⁴ Bununla birlikte cemiyet kuruluş amacını, yapacağı çalışmaları ve teşkilât yapısını 22 maddelik nizamnamesinde

⁷⁹ 19 maddeden oluşan Cemiyetler Kanunu'nun tamamı için bkz. *Düstur*, II. Tertip, C.1, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1329, 604-608; *Cemiyetler Kanunu*, (b.y.y.) İstanbul, 1909.

⁸⁰ Zafer Toprak, "1909 Cemiyetler Kanunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, 207.

⁸¹ Cemiyetin kuruluşu ile ilgili tam tarih belli olmamakla birlikte cemiyetin yayın organı Muhacir gazetesinin ilk sayısından 1909 yılı içerisinde kurulduğu anlaşılmaktadır (*Muhacir Gazetesi*, 22 Kanun-ı Evvel 1909, Numro:1).

⁸² BOA, DH. MUI, 21/18.

⁸³ BOA, DH. MUI, 48/50.

⁸⁴ Ağanoğlu, Dâhiliye Nezareti belgeleri arasında derneğin kuruluşu ile ilgili bir tüzüğe rastlanılmadığını belirtmektedir (Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Talihi Göç*, 155). Derneğin yayın organı olan Muhacir gazetesine ilişkin bir makalede de nizamname konusu geçmemektedir (Züriye Çelik, "Osmanlı'nın Zor Yıllarında Rumeli Göçmenlerinin Türk Basınındaki Sesi: 'Muhacir' Gazetesi (1909-1910)", *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.28, (Güz-2010), 408).

açıklamıştı.⁸⁵ Nizamnameye göre Cemiyet; Rumeli'den göç eden Müslüman ahalinin göç ederek geride bıraktığı malları için yaşadıkları memleketlerin kanunları ve anlaşma metinlerini inceleyerek haklarını geri almasına yardım edecekti. Göçmenlerin bulundukları mahallerde ziraat, ticaret ve sanayi gibi iş kolları konusunda teşebbüste bulunularak göçmenlere yardım edilecekti.⁸⁶

Cemiyetin genel merkezi İstanbul'du. Taşrada şube açmak isteyenler doğrudan genel merkeze müracaat edecekti. Cemiyete katılmak için 20 yaşından büyük olmak, kötü ahlâk ve şöhrete sahip olmamak, hayır ile bilinmek şarttı. Bir yıllığına gizli oylama ile cemiyetin 10 kişilik genel merkez yönetim kurulu seçilecekti. Bu kurul içerisinde bir sandık emini, bir kâtip, bir de evrak memuru seçilecekti.

Merkez yönetim kurulunu olağanüstü toplantıya çağırma müdürün yetkisindeydi. Müdür alınacak kararlarda üye olarak oy hakkına sahipti. Cemiyetin genel merkezi hariç şubelerdeki yönetim kurulu üyelerinin Rumeli Muhacirin-i İslâmiye Cemiyeti üyesi olması şarttı. Genel merkez şubelerin tetkik ve tahkiki için müfettiş görevlendirebilecekti.⁸⁷

Genel merkez ve taşra idareleri haftada iki defa toplantı yapacaktı. Üye sayısında çoğunluk olmadıkça müzakere yapılmayacak ve karar alınmayacaktı. Her toplantı müzakere müdürü tarafından idare edilecekti. Yapılan toplantılar kayıt altına alınarak müdüriyet tarafından muhafaza altına alınacaktı.⁸⁸

Cemiyet amaçlarını gerçekleştirmek ve masraflarını karşılamak için üyelerinden bir kuruştan az olmamak kaydıyla aidat alacaktı. Ayrıca gelir için yardım kampanyaları ve müsamere gibi etkinlikler düzenleyecekti.⁸⁹

Gerekli şartları taşıyan kişilerin cemiyete üye olması için cemiyetten birisinin ona kefil olması şarttı. Gerekli incelemeler yapıldıktan sonra üyelik başlayacaktı. Düzenlenen toplantılara mazeretsiz üç defa katılmayanlar istifa etmiş sayılacaklardı. Yine aidatlarını ödemeyen üyeler ihtar edilecek ve ihtara rağmen ödeme yapmayanlar

⁸⁵ 1326 Senesi Martında Birinci Def'a Olarak İçtima Eden Rumeli Muhacirin-i İslamiye Cemiyeti Nizamnamesi (Bu nizamname farklı konuları da içeren el yazması bir defterin içerisinde bulunmakta ve İstanbul Büyükşehir Belediyesine bağlı Atatürk Kitaplığında Demirbaş: Bel_Yz_K.000816/05 kaydıyla yer almaktadır).

⁸⁶ Rumeli Muhacirin-i İslamiye Cemiyeti Nizamnamesi, Mad. 1-2.

⁸⁷ Rumeli Muhacirin-i İslamiye Cemiyeti Nizamnamesi, Mad. 3-9.

⁸⁸ Rumeli Muhacirin-i İslamiye Cemiyeti Nizamnamesi, Mad. 10-11.

⁸⁹ Rumeli Muhacirin-i İslamiye Cemiyeti Nizamnamesi, Mad. 12-13.

ihraç edilecekti. Üyeler cemiyet ve sosyal hayatta olumsuz davranışlar sergilerse uyarılacak ve üç uyarı alan kişi ihraç edilecekti. Ayrıca ihraç edilen üyeye kefil olan üye de ihraç edilecekti.⁹⁰

Cemiyetin şubeleri her ay toplanan paranın %10'u cemiyetin masraflarının karşılanması için merkeze gönderecekti. Geriye kalan %90'ını ise şubeler tasarrufa riayet etmek şartıyla mahallerinde sarf edecekti. Her ihtimale karşı da belirli bir nakit para tedbir amaçlı (ihtiyaten) saklanacaktı. Sandık eminleri genel merkezde 200 şubelerde 100 kuruş harcama yetkisine sahip olacaktı. Bu miktarlardan fazlası için idare heyetinden izin alınacaktı. Merkezde 1000 şubelerde 500 kuruştan fazlası hesab-ı hayriye adıyla bankaya yatırılacaktı. Bu para banka olmayan yerlerde idare heyeti tarafından muhafaza altına alınacaktı.⁹¹

Rumeli Muhacirin-i İslamiye Cemiyeti “Muhacir” adıyla bir gazete çıkaracak ancak yazılardan üyeler sorumlu olmayıp mesul müdür sorumlu olacaktı.⁹²

4.4.1. Rumeli Muhacirin-i İslamiye Cemiyetinin Yayın Faaliyetleri

4.4.1.1. Cemiyetin Çıkardığı Kitaplar

Cemiyet, çıkarmış olduğu kitaplar ile dünya kamuoyuna Türklerin uğramış olduğu katliamları duyurmaya çalışmıştır. Tespit edilen yayınlar ve içerikleri kısaca şöyledir:

1- Bulgar Vahşetleri: Cemiyetin ilk yayını olduğu kapaktaki *Numro 1* yazısından anlaşılmaktadır. Kapak kısmında ayrıca *İslamiyetin Enzar-ı Basiretine ve Âlem-i İnsaniyet ve Medeniyet Nazar-ı Dikkatine* yazmaktadır. Mukaddime kısmıyla başlayan eser 95 sayfa olup, Ruslar ve Bulgar arasında sıkışıp kalan Müslüman ahalinin çekmiş olduğu sıkıntıları anlatmaktadır. Özellikle Rumeli’de Türkçe’nin yasaklandığı, Türk okullarının kapatıldığı, Balkan Harbi ile Müslümanların katledildiği belirtilmektedir. Yapılan katliamlar, kitapta tanık ve yer gösterme usulüyle anlatılmıştır.⁹³

2- Rumeli Mezalimi ve Bulgar Vahşetleri: Cemiyet tarafından *Numro 2* olarak yayınlanmıştır. Kapak yazısı ilk yayında olduğu gibi *İslamiyetin Enzar-ı Basiretine ve Âlem-i İnsaniyet ve Medeniyet Nazar-ı Dikkatine* şeklinde olup, kitap 81 sayfadan

⁹⁰ Rumeli Muhacirin-i İslamiye Cemiyeti Nizamnamesi, Mad. 14-17.

⁹¹ Rumeli Muhacirin-i İslamiye Cemiyeti Nizamnamesi, Mad. 18-21.

⁹² Rumeli Muhacirin-i İslamiye Cemiyeti Nizamnamesi, Mad. 22.

⁹³ Rumeli Muhacirin-i İslâmiye Cemiyeti Hayriyesi Müellifatından: Numro 1, *Alam-ı İslâm- Bulgar Vahşetleri*, Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, İstanbul, 1328.

oluşmaktadır. İlk kitaptan farklı olarak medeniyet iddiasında bulunan Avrupa'ya, Rumeli'de Müslümanlara yapılan vahşetlere ses çıkarmaması dolayısıyla eleştiri getirmektedir. Aynı zamanda Müslümanların da çifte standarttan ders alması gerektiği vurgulanmaktadır. Eserde Rumeli vilayetinde yapılan mezalim, Balkan mezalimi, Bulgar vahşeti, Sırpların katliam ve vahşetleri, yağma ve katliam başlıkları yer almaktadır. Kitapta ayrıca camide toplanan kadın ve çocukların yakılışı, papazların yanında zorla Hıristiyan yapılan Müslümanları, bir kasabada öldürülen 8 Müslüman'ı, nehirlerle atılan Müslümanları, anne ve masum çocuğunun öldürülüşünü tasvir eden resimler bulunmaktadır.⁹⁴

3- Türk Katilleri ve Yunanlılar: Cemiyet tarafından çıkarılan 3 numaralı yayın olup 77 sayfadan oluşmaktadır. Mukaddime kısmından sonra Yunanlılara ait olduğu ifade edilen bir mektup yayınlanmıştır. Bir asker tarafından yazıldığı anlaşılan mektupta Müslümanlara ne gibi işkenceler yapıldığı, mallarına nasıl el konulduğu, çocukların nasıl öldürüldüğü, izzet ve nefislerinin nasıl kırıldığı anlatılmaktadır. Mektup dışında bir Yunanlı subayın yazmış olduğu hatıralardan da alıntı yapılmıştır. Bu hatıralarda halka ve esirlere yapılan haksız muameleye dair günlük örnekler verilmektedir.⁹⁵

4- Zavallı Pomaklar: Cemiyetin 4 numaralı yayını olarak kaleme alınmıştır. Çalışma 31 sayfadan oluşmaktadır. Pomakların yaşamış olduğu sıkıntılar, olaylara şahit olan bir kişinin kaleminden anlatılmıştır.⁹⁶

⁹⁴ Rumeli Muhacirin-i İslâmiye Cemiyeti Hayriyesi Müllefâtından: Numro 2, *Alam-ı İslâm-Rumeli Mezalimi ve Bulgar Vahşetleri*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1329.

⁹⁵ Rumeli Muhacirin-i İslâmiye Cemiyeti Hayriyesi Müllefâtından: Numro 3, *Türk Katilleri ve Yunanlılar*, Matbaa-ı Amedi, İstanbul, 1332.

⁹⁶ Rumeli Muhacirin-i İslamiye Cemiyeti Neşriyatından, Numro 4, *Zavallı Pomaklar*, Matbaa-ı Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul, 1330. Bu yayın konusunda ayrıca bkz. Faris Şaşan, "Zavallı Pomaklar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.101, (1996), 35-46; Ahmet Akgün, "Bulgaristan'da Asimilasyon ve 'Zavallı Pomaklar' Adlı Bir Risale", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.8, S.13, (Mayıs 2005), 1-28.

4.4.1.2. Cemiyetin Resmi Yayın Organı: Muhacir Gazetesi

Rumeli Muhacirin-i İslamiye Cemiyeti nizamnamesinde de belirtildiği gibi Cemiyet faaliyetlerini duyurmak için bir gazete çıkarma kararı almıştı. Kurulan gazetenin adı cemiyetin yapmış olduğu faaliyetlere temel teşkil eden muhacirlerden ilham alınarak “Muhacir” olarak belirlenmişti.

Gazete, Cemiyet tarafından haftada iki defa (Çarşamba-Cumartesi) olmak üzere çıkarılmıştı. Abone olacak kişilerin en az altı aylık abone olması şartı getirilmişti. 1909-1910 yılları arasında yayınlanan gazete toplamda 90 sayı olarak çıkarılmıştı. Gazetenin sloganı “Siyasiyat ile malumat-ı ziraiye, sınaie, ilmiyeden bahs ve Rumeli Muhacirin-i İslamiye Cemiyet-i Hayriyesinin efkârına hadimdir” şeklindeki ifadeyle bütün sayılarda yer almıştı. Gazetenin imtiyaz sahibi Pravadili Bekir Sıddık, mesul müdürü Muhammed Hulusi, başyazarı Silistreli Ahmet Şükrü idi.

Gazete, muhacirler konusunda yapılan haberlerde her şeyin hükümetten beklenilmemesini, kişisel çaba ya da hayır cemiyetleri tarafından da girişimlerde bulunulmasını gerektiğini vurgulamaktaydı. Ayrıca Muhacirlere yardım etmenin İslâm dininin gereği olduğu ve her Müslüman’ın ödevi olduğu belirtilmekteydi.⁹⁷

Gazetede, farklı noktalara yerleştirilen muhacirlerin kış mevsimi dolayısıyla daha fazla yardıma ihtiyaç duyacaklarına dair halkı uyarıcı haberler yapıldığı görülmektedir.⁹⁸ Sadece göçmenlere değil kaybedilen topraklarda yaşamak zorunda kalan Müslümanların çektiği sıkıntılar ve gönderdikleri mektuplar da gazetede yayınlanmıştı.⁹⁹ Bu mektuplarda çoğunlukla çekilen sıkıntılar ve sorunlar anlatılmakta ve cemiyetin muhacirler için yapmış olduğu çalışmalara teşekkür edilmekteydi. Cemiyet hakkında gazeteye ulaşmış pek çok teşekkür yazısı da gazetenin çeşitli nüshalarında yayınlanmıştı.

Muhacir gazetesindeki haberlere göre Cemiyet, nizamnamesinde belirtilen doğrultuda çeşitli bölgelerde şubeler açmaya başlamıştı. Açılan şubeler: Kirmastı,

⁹⁷ *Muhacir Gazetesi*, 1 Kanun-ı Sâni 1909, Numro: 4.

⁹⁸ *Muhacir Gazetesi*, 5 Kanun-ı Sâni 1909, Numro: 5; *Muhacir Gazetesi*, 22 Kanun-ı Sâni 1910, Numro: 10.

⁹⁹ Gazeteye muhacir bulunan bazı bölgelerden gelen mektup örnekleri için bkz. *Muhacir Gazetesi*, 8 Kanun-ı Sâni 1909, Numro: 6; *Muhacir Gazetesi*, 22 Kanun-ı Sâni 1910, Numro: 10; *Muhacir Gazetesi*, 29 Kanun-ı Sâni 1910, Numro: 12; *Muhacir Gazetesi*, 9 Şubat 1910, Numro: 15; *Muhacir Gazetesi*, 2 Nisan 1910, Numro: 30; *Muhacir Gazetesi*, 8 Nisan 1910, Numro: 31.

(Bursa),¹⁰⁰ Havsa (Edirne),¹⁰¹ Adapazarı,¹⁰² İskece,¹⁰³ Biga,¹⁰⁴ Edremit,¹⁰⁵ Karamürsel,¹⁰⁶ Dersaadet Kocamustafapaşa,¹⁰⁷ ve Fatih'te¹⁰⁸ bulunmaktaydı.

Gazetede Cemiyet tarafından muhacirler için yapılan yardımların miktarına dair çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte zaman zaman müzayedeler düzenlendiği, muhacirler için müsamere gösterileri yapılarak gelir elde edilmeye çalışıldığı görülmektedir.¹⁰⁹

Gazete okuyucuların ilgilerini muhacirler üzerine çekmek için muhacirlerin durumları hakkında sürekli haber yapmıştır. Nitekim Boğaziçi,¹¹⁰ Çatalca,¹¹¹ Tekfurdağı,¹¹² Edremit,¹¹³ Kirmastı,¹¹⁴ Lüleburgaz¹¹⁵ ve Rumeli'nin değişik bölgelerinde bulunan muhacirlerin kış mevsimi, işe, arazi ve iskân konularındaki sıkıntılarına dikkat çekilerek, yardım ihtiyacı konusunda gazetede çeşitli haberlere rastlamak mümkündür.

Gazete Osmanlı Devleti'ne gelen ve giden muhacirlere ilişkin okuyucularına istatistikî bir tablo sunmuştur. Buna göre 1908 yılı içerisinde Dersaadet'e gelen ve taşraya sevk olunan hane sayısı 697, muhacir sayısı ise 3295'tir.¹¹⁶

Göçmen meselesi dışında gazetede Meclis-i Mebusan görüşmeleri, dâhiliye, hariciye, maliye, eğitim, ziraat, sanayi, ticaret, demiryolları, vb. toplumsal hayatta karşılaşılan her türlü konu hakkında haber ve makale de okuyucuya sunulmuştur.

Muhacir gazetesinde 1909-1910 muhacirleri hakkında çok sayıda bilgi bulunmadığı gibi Rumeli Muhacirin-i İslamiye Cemiyetinin işleyişi hakkında fazla bir

¹⁰⁰ *Muhacir Gazetesi*, 15 Kanun-ı Sâni 1909, Numro: 8.

¹⁰¹ *Muhacir Gazetesi*, 26 Kanun-ı Sâni 1910, Numro: 11.

¹⁰² *Muhacir Gazetesi*, 29 Kanun-ı Sâni 1910, Numro: 12.

¹⁰³ *Muhacir Gazetesi*, 2 Şubat 1910, Numro: 13.

¹⁰⁴ *Muhacir Gazetesi*, 16 Şubat 1910, Numro: 17.

¹⁰⁵ *Muhacir Gazetesi*, 16 Mart 1910, Numro: 25.

¹⁰⁶ *Muhacir Gazetesi*, 30 Nisan 1910, Numro: 38.

¹⁰⁷ *Muhacir Gazetesi*, 18 Mayıs 1910, Numro: 43.

¹⁰⁸ *Muhacir Gazetesi*, 6 Temmuz 1910, Numro: 57.

¹⁰⁹ *Muhacir Gazetesi*, 13 Ağustos 1910, Numro: 68.

¹¹⁰ *Muhacir Gazetesi*, 12 Şubat 1910, Numro: 16.

¹¹¹ *Muhacir Gazetesi*, 5 Mart 1910, Numro: 22; *Muhacir Gazetesi*, 20 Temmuz 1910, Numro: 61.

¹¹² *Muhacir Gazetesi*, 5 Mart 1910, Numro: 22; *Muhacir Gazetesi*, 16 Mart 1910, Numro: 25.

¹¹³ *Muhacir Gazetesi*, 30 Mart 1910, Numro: 29; *Muhacir Gazetesi*, 3 Mayıs 1910, Numro: 39.

¹¹⁴ *Muhacir Gazetesi*, 8 Nisan 1910, Numro: 31.

¹¹⁵ *Muhacir Gazetesi*, 6 Mayıs 1910, Numro: 40.

¹¹⁶ *Muhacir Gazetesi*, 26 Mart 1910, Numro: 28.

bilgi yer almamaktadır. Örneğin cemiyetin müdürü, ne kadar üyesi olduğu, toplanan yardım miktarı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

4.5. MUHACİRİN-İ MÜSLİMEYE MUAVENET KOMİSYONU

Yunanlıların 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir’i işgal edip yakıp, yıkarak ileri harekâta devam etmesi sonucu Müslüman nüfus yaşadığı yerleşim birimlerini terk etmek zorunda kalmış, İstanbul ve Anadolu içlerine doğru bir göç dalgası başlamıştı.¹¹⁷ Özellikle Nisan 1920’den sonra Yunanlıların Bursa, Eskişehir, Kütahya ve Afyon üzerine yürümesi göç hareketini hızlandırmıştı.¹¹⁸

İstanbul’da artan muhacir sayısı karşısında muhacirlere yardım etmek üzere yeni arayışlar içerisine girilerek, Dâhiliye Nezaretine bağlı olarak Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi ile işbirliği içerisinde çalışacak olan Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonu kuruldu. Komisyonun hangi çerçevede, nasıl iane toplayacağı konusunda bir nizamname hazırlanmıştı. 5 Haziran 1921 tarihli 6 maddelik nizamname şöyleydi:¹¹⁹

Müslüman muhacir ve mültecilere yardım toplamak ve gelen yardımları kabul etmek üzere bir komisyon kurulmuştur.¹²⁰

Komisyonun fahri reisi Meclis-i Vükelaca seçilecektir. Komisyon yardımları toplarken Cem-i İanat Nizamnamesinde¹²¹ belirtilen usullere riayet ederek hibe, vasiyet, muhacirlerin ihtiyacına göre müsamere, müsabaka, sergi tertip edebilecektir. Toplanan yardımlar muhacir ve mültecilerin iskânı, iaşesi, sıhhiyesi, ziraat ve sanayi için sermaye teşviki olmak üzere Muhacirin Müdüriyetine teslim edilecekti.¹²²

¹¹⁷ Emine Pancar, “Yunan İşgalleri Karşısında Göç Hareketi”, *ÇTTAD*, VIII/18-19, (2009/Bahar-Güz), 57.

¹¹⁸ “Muhacir Vürudu”, *Dersaadet*, 9 Temmuz 1336/1920, Numro:7; “Yeni Muhacir Vürudu”, 22 Temmuz 1336, Numro:15; “Yeni Gelen Muhacirler”, *Dersaadet*, 30 Temmuz 1336, Numro:23; “Marmara Felaketzedeleri”, *Tevhid-i Efkâr*, Numro: 3037; “Dün Gelen Muhacirler”, *Vakit*, 21 Eylül 1920, Numro:1000.

¹¹⁹ BOA, İ.DUİT, 21/43; *Düstur*, II. Tertip, C. 12. Evkaf Matbaası, İstanbul, 1927, 437-438; *Takvim-i Vekayi*, 11 Haziran 1337, Numro: 4183; *Akşam*, 11 Haziran 1921, Numro: 976, *Alemdar*, 12 Haziran 1921, Numro:1260; *Tevhid-i Efkâr*, 12 Haziran 1921, Numro: 3037; *Vakit*, 12 Haziran 1921, Numro:1260.

¹²⁰ *Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonu Nizamnamesi*, mad.1.

¹²¹ 33 maddelik Cem-i İanat Nizamnamesi için bkz. *Düstur*, II. Tertip, C.8, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928, 190-196.

¹²² *Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonu Nizamnamesi*, mad.2.

Toplanan yardımların dağıtılması, bir komisyon azası tarafından tetkik ve tahkik edilecektir. Komisyon, Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi kontrolü altında bulunacaktır.¹²³

Toplanan yardımlar her ay sonunda ilan edilecektir. İstihdamı zaruri görülen kâtip ve müstahdem için, toplam yardım miktarının %5'ini geçmemek kaydıyla para ayrılacaktır.¹²⁴

Nizamname, Meclis-i Vükela tarafından 6 Haziran 1921 yılında kabul edildikten¹²⁵ sonra komisyon için teşkilat yapılanmasına yönelik çalışma başlatıldı. Öncelikle Sadrazamın himayesinde, Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi Müdürü Hamdi Bey'in doğal üyeliği şeklinde yapılandırılan¹²⁶ Komisyonun başkanlığına Damat Şerif Paşa getirilirken, üyeliklerine Mabeyn-i Hümayun Eski Başkâtibi Cevat Bey, Adliye Eski Muhasebecisi Hasan Bey, Eşraftan Hacı Mustafa Bey, Meclis-i Mebusan Eski İkinci Reis Vekili Abdülaziz Mecdi Bey ve Mahrukizade Cafer Bey tayin edildiler.¹²⁷

Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi, Muavenet Komisyonu faaliyetlerine başlamadan önce İslâm dininin yardımlaşma kültüründen/inancından faydalanma yoluna gitmiştir. Bu amaçla Müdüriyet, Müslümanlara zekât¹²⁸ ve sadaka-ı fıtırlarını¹²⁹ muhacirlere vermeleri hususunda çağrıda bulundu.¹³⁰ Halkın yardımlarını Komisyona kolay bir şekilde ulaştırması için çeşitli cami ve iskelelere sandıklar kuruldu. Böylelikle halktan 12 bin lira toplandı.¹³¹ Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonu, toplanan 12 bin liranın muhacirlerin ihtiyaçlarına harcanması ile faaliyetlerine başladı.¹³² Benzer şekilde Kurban Bayramı dolayısıyla toplanacak derilerin de muhacirlere yardım amaçlı

¹²³ *Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonu Nizamnamesi*, mad.3.

¹²⁴ *Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonu Nizamnamesi*, mad.4.

¹²⁵ *Akşam*, 6 Haziran 1921, Numro: 973; *Tevhid-i Efkâr*, 6 Haziran, Numro: 3033.

¹²⁶ *Vakit*, 6 Haziran 1921, Numro: 1256.

¹²⁷ *Vakit*, 16 Haziran 1921, Numro: 1264; *Tevhid-i Efkâr*, 17 Haziran 1921, Numro: 3042.

¹²⁸ Zekat: Zengin sayılan Müslümanların, mallarının belli bir bölümünü (temel ihtiyaçları dışında kalan, artıcı malvarlıklarından, yılda bir kez, oran olarak malın %2.5'ü), karşılıksız olarak, dinen belirlenmiş olan yardıma muhtaç kimselere vermeleri demektir (Nihat Dalgın, "Zekat Hükümleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.16, (Samsun 2004), 43).

¹²⁹ Sadaka-ı Fıtır: Kısaca fitre. Ramazan ayının sonunda gücü yeten Müslümanların fakirlere verdiği sadakadır. Ayrıntılı Bilgi için bkz. Yunus Vehbi Yavuz, "Fitre", *TDVİA*, C.13, 160-161.

¹³⁰ "Zekat ve Fitrelerinizi Muhacirlere Veriniz", *Akşam*, 6 Haziran 1921, Numro: 973; "Fitrelerimiz Muhacirlerin Hayatlarını Kurtaracak", *Vakit*, 6 Haziran 1921, Numro: 1256.

¹³¹ *Akşam*, 11 Haziran 1921, Numro: 976; *Vakit*, 13 Haziran 1921, Numro: 1261.

¹³² *Vakit*, 16 Haziran 1921, Numro: 1264.

verilmesi için Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi tarafından halka gazeteler aracılığıyla çağrı yapılmıştı.¹³³

Muavenet Komisyonu 19 Haziran 1921’de, Dâhiliye Nezaretinde ilk toplantısını yaptı. İlk toplantıda daha çok muhacirlerin durumları hakkında istihbarat mahiyetinde olup bazı tedbirlerin alınmasına karar verildi. Ayrıca muhacirlere fazla miktarda yardım lazım geldiğinden, geçici yardım toplamak yerine kalıcı kaynaklar bulunması için çalışılma yapılması kararlaştırıldı. Bu amaçla mahalleler arasında teşkilatlanarak, -daha önce 1897 yılında da uygulanan- muhacirler için pul bastırılması, muhacirler yararına ücretli çeşitli eğlenceler düzenlenecekti.¹³⁴

Daha önce Donanma Cemiyeti için çıkarılan pullar Maliye Nezaretinin de onayı alınarak muhacirlere devredilmişti. Bu pullar 5, 20, 100 kuruş olarak düzenlenip muhacir yararına bastırıldı.

Muavenet Komisyonu mahallelerdeki teşkilatlanmasını ihtiyar heyetleri üzerinden gerçekleştirdi. İhtiyar heyetleri mahallerindeki ihtiyaç sahibi muhacirleri Komisyona bildirmekle görevlendirildiği gibi muhacirler için basılan pulların dağıtılması ve satılması konusunda da Muavenet Komisyonunun fahri şubeleri gibi çalışmışlardı.¹³⁵ Muavenet Komisyonu, mahallelerdeki ihtiyar heyetleri vasıtasıyla yerleşim birimlerinin en küçük birimlerine kadar inmeyi hedeflemişti. Komisyon, kendisine gelen yardımları Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesine ve ihtiyar heyetlerine yapılan başvurulara göre dağıtacağını bildirmişti. İane dağıtımı sırasında Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi bir kontrol memuru görevlendirildi.¹³⁶ Yardımların artırılmasını sağlamak için Muhacirin Müdüriyeti muhacirlerin kötü durumlarını tasvir ederek, yardım beklenildiğini gazetelerden ilan etmişti.¹³⁷

Muavenet Komisyonunun 23 Temmuz 1921’de gerçekleştirdiği toplantısının ardından Başkan Damat Şerif Paşa gazetecilere toplantı ve Komisyonun faaliyetleri hakkında demeç verdi. Paşa, bu demeçte şunları ifade etti: “Komisyon teşkilinden bu ana kadar felaketzedelerin durumlarının iyileştirilmesine çalışılmaktadır. Akdedilen toplantılarda bazı suiistimaller ve özensizlik dolayısıyla halkın yardım yapmaya

¹³³ *Vakit*, 1 Ağustos 1921, Numro: 1310; *Vakit*, 14 Ağustos 1921, Numro: 1323.

¹³⁴ *Vakit*, 22 Haziran 1921, Numro: 1270.

¹³⁵ *Vakit*, 12 Temmuz 1921, Numro:1290.

¹³⁶ *Tevhid-i Efkar*, 11 Temmuz 1921, Numro:3065.

¹³⁷ *Tevhid-i Efkar*, 23 Temmuz 1921, Numro:3077.

çekimser olduğu anlaşılmıştır. Bu olumsuz koşulları ortadan kaldırarak halkı yeniden yardım yapmaya teşvik etmek istedik. Kabul ettiğimiz esaslar dâhilinde her ay asgari 5 azami 100 kuruş toplayacağız. Halka yük olmadan iane dağıtmaya devam edeceğiz. Beş-on kuruş hiç hissedilmeden verilir ve bu suretle ayda 8-9 bin lira toplanarak muhacirlerin sefaletten kurtarılmasına yardım edilmiş olunur. Bu sistem bir haftadır uygulanmaktadır. Bu müddet zarfında 2600 lira iane toplanmış ve Komisyona teslim edilmiştir. Toplanan paralar ihtiyar heyetleri tarafından makbuz karşılığında verilmektedir. Bunun dışında maliye müessesatı nezdinde de teşebbüsatta bulunmaktadır. Bu cümleden olmak üzere dün İtibar-ı Milli Bankası tarafından 1000 lira iane verilmiştir. Muhacirlerin sadece bu günü için değil geleceği için de pek çok şeyler düşünmekteyiz. Bunların gelişlerinden itibaren memleketlerine iade edilebilmesine çalışmaktayız. Şartlar oluştuğça bir kısım muhaciri memleketlerine ya da arzu ettikleri yerlere göndermekteyiz. Komisyon yardım toplamakla beraber muhacirleri çeşitli yerlerde istihdam etmeye de çalışmaktadır. Muhacirler çorap üretimi ve Hereke’de halı dokumanın yanı sıra taş ocaklarında çalışmaları için istihdam edilmektedirler. Bu muhacirlere günlük 80 kuruş verilmektedir. Kadın muhacirleri çocuk bakıcılığı ve hizmetçilik işlerine sevk ediyoruz. Muhacirler için toplanan paralar ile muhacirlerin sağlık sorunlarını da gidermeye çalışmaktayız. İplikhane, Selimiye, Davutpaşa Kışlaları ile Beyazıt’ta bulunan dört salgın hastalık revirine muhacirler için malzeme ve elbise temin edilmektedir. Ancak bu kadar mesai ve topladığımız yardımlar muhacirlerin ihtiyacının ancak %20’sini karşılamaktadır. Ümit ediyoruz ki Müslümanlar muhacir kardeşlerini ihmal etmeyecek ve yardıma koşacaktır.”¹³⁸

1921 yılı Temmuz ayı içerisinde Muavenet Komisyonuna ulaşan yardım miktarı gazeteler aracılığıyla duyurulmuştu. Bu yardımlar; Veliht Abdülmecit Efendi 500 lira,¹³⁹ Merhum Mısırlı Halim Paşa’nın eşi 400 lira, Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası 1000 lira, Cemil Paşa tarafından 270 lira, ismini vermek istemeyen bir hanım tarafından 5000 kuruş, Polis Müdüriyet-i Umumisi tarafından iki defada toplam 6557 kuruş ve bir takım küçük meblağlardı.¹⁴⁰

¹³⁸ *Tevhid-i Efkar*, 24 Temmuz 1921, Numro: 3078.

¹³⁹ *Vakit*, 31 Temmuz 1921, Numro: 1309.

¹⁴⁰ Londra Darülfünun Türkçe muallimi Rıza Bey Hilal-i Ahmer vasıtasıyla 1254 kuruş, Mecidiye Cami şerifi tarafından 200 kuruş, Haliç Yıldız Caddesi’ndeki zevat tarafından 1254 kuruş muhacirlere yardım amaçlı olmak üzere Muavenet Komisyonuna iletilmişti (*Vakit*, 4 Ağustos 1921, Numro: 1313).

Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonu muhacirlere geçici yardımlar yerine kalıcı kaynaklar üretmeye çalışmıştır. Bu amaçla komisyon bütün memur maaşlarından komisyona %1 pay ayrılması için çalışma başlatmıştı.¹⁴¹ Ancak bu çalışmanın sonucuna ilişkin gazete ve arşiv kaynaklarında bir kayıt olmaması dolayısıyla düşüncenin uygulama safhasına geçirilemediği anlaşılmaktadır.

8 Haziran 1922 tarihinde Muhacirin-i Müslimeye Muavenet Komisyonu başkan ve üyelerine yapmış oldukları çalışmalar dolayısıyla Dâhiliye Nezareti tarafından teşekkür edildi.¹⁴² Komisyonun tam olarak faaliyetlerini ne zaman sonlandırıldığına dair bir kayıt bulunmamakta, ancak 1922 yılı sonlarında -İstanbul'daki Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi Ankara'ya bağlanması ile- Komisyonun faaliyetlerini sonlandırdığı anlaşılmaktadır.

¹⁴¹ BOA, DH. EUM. MH, 228/26.

¹⁴² BOA, DH. KMS, 62/22.

4.6. HİLAL-İ AHMER CEMİYETİ VE MUHACİRLER

Hilal-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay) her ne kadar muhacirler için kurulmuş bir kurum değilse de muhacirler için yapmış olduğu faaliyetler, muhacirlere ait tutmuş olduğu çeşitli istatistikî bilgiler, muhacir komisyonları/müdüriyetleri ile yapmış olduğu ortaklaşa çalışmalar dolayısıyla pek çok yardım organizasyonunun önüne geçmiştir. Kuruluş amacı farklı olduğu halde Hilal-i Ahmer Cemiyeti yönetmeliğini ve gücünü zorlayarak ve muhacirlerin kötü durumlarını düzeltmek için çalışmalar yürütmüştür.

22 Ağustos 1864 tarihli Cenevre Sözleşmesi'ne¹⁴³ kadar özellikle savaşlarda ölen askerlerin defnedilmesi, yaralanan askerlerin tedavisi ve esirlerin durumu hakkında benimsenmiş milletlerarası bir usul veya bir kaide yoktu.¹⁴⁴ 1864 tarihli Cenevre Sözleşmesi ile seyyar ve sabit askeri hastaneler ile personelinin tarafsızlığı milletlerarası camiada kabul edildi. Bütün muharipler hastaneleri ve çalışanları himaye etmekle mükellefi. Cenevre Sözleşmesi Osmanlı Devleti tarafından da 1865 yılında kabul edildi ve Avrupa'daki Kızılhaç kurumuna benzer bir cemiyetin kurulması için çalışmalar başlatıldı. Ancak her ne kadar 1877 yılı Hilal-i Ahmerin kuruluş tarihi kabul ediliyorsa da sistemli ve düzenli bir teşkilatın ortaya çıkması 1911 yılında gerçekleşti. Hilal-i Ahmer Cemiyetinin 1925 yılına kadar yürürlükte kalacak olan nizamnamesi de 1911 yılında yürürlüğe girdi. Nizamname 10 fasıl 61 maddeden oluşmaktaydı.¹⁴⁵

Birinci fasılda 8 madde yer almakta ve Hilal-i Ahmer Cemiyetinin Padişah'ın himayesinde kurulduğu belirtilmektedir. İkinci fasılda cemiyetin teşkilat yapısı ve idaresi 5 madde ile açıklanmıştır. Üçüncü fasıl 12 maddeden oluşmakta ve Hilal-i Ahmer Cemiyetinin bir meclis-i umumi tarafından nasıl idare edileceği anlatılmaktadır. Dördüncü fasılda 9 madde bulunmakta ve otuz azadan oluşacak olan merkezi umumi hakkındaki ayrıntıları içermektedir. Beşinci fasılda 5 madde bulunmakta ve vilayet meclisi umumileri ve merkezlerinin işlevleri anlatılmaktadır. Altıncı fasılda şubeler kısmı ve kadınlar kolu 4 madde ile açıklanmaktadır. Yedinci fasılda cemiyetin maliyesinin nasıl olacağı 5 madde ile ifade edilmiştir. Sekizinci fasılda 6 madde ile cemiyetin hükümet ile kuracağı ilişkinin çerçevesi çizilmiştir. Dokuzuncu fasılda

¹⁴³ Cenevre Sözleşmeleri 1864 yılında başlayıp 1949 yılına kadar dört adet olup dünya devletlerinin büyük çoğunluğu tarafından kabul edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zeki Mesud Alsani, "1949 Cenevre Sözleşmeleri", *AÜHFD*, VII/3, (1950), 37-57.

¹⁴⁴ Mesut Çapa, *Kızılay[Hilâl-i Ahmer] Cemiyeti*, Türk Kızılay Derneği Yayınları, Ankara, 2009, 9.

¹⁴⁵ Nizamnamenin tamamı için bkz. *Düstur*, II. Tertip, C. 5, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1332, 16-25.

cemiyetin amblemi 3 madde ile anlatılmış, onuncu fasılda 4 madde bulunmakta ve hangi durumlarda nizamnamede değişiklikler yapılabileceği anlatılmaktadır.

Cemiyetin nizamnamesinde muhacirlere yapılacak yardımlara ilişkin herhangi bir madde bulmak mümkün değildir.¹⁴⁶ Ancak özellikle Balkan Savaşları dolayısıyla bulundukları toprakları terk eden Müslümanlar Rumeli, İstanbul ve Anadolu'nun çeşitli vilayetlerine göç edince Cemiyet duruma kayıtsız kalamadı. Muhacirler için Hilal-i Ahmer Merkez-i Umumisinde muhacirler için neler yapılabileceği konusunda müzakereler yapıldı. Bu müzakerelerde özellikle Hilal-i Ahmer Cemiyetinin savaş zamanlarında yaralanan askerlere yardım için kurulmuş bir müessese olduğu, muhacirler için yardım yapılmasının kuruluş ilkeleri ile bağdaşıp-bağdaşmayacağı üzerinde duruldu.¹⁴⁷ Bir anlamda cemiyetin kuruluşu evrensel prensipler ile belirlendiğinden muhacirler için kapsamlı bir çalışma yapmayı engel teşkil ediyordu. Ancak nizamnameye yorum farkı katılarak muhacirlere miktarı yüksek miktarda yardımlar yapılmaya başlandı. Bu yardımlara dayanak olması için nizamnamenin beşinci maddesi kanuni zemin olarak kullanıldı. Beşinci madde: “Memalik-i Osmaniye’de harbin gayr-i mesaibden beri vukuunda cemiyet bir senelik varidatını tecavüz etmemek üzere münasip miktarda bir meblağı sarf edebilir”,¹⁴⁸ şeklindeydi. Cemiyet, bu maddeye dayanarak savaş dolayısıyla ortaya çıkan musibetleri def etmek için senelik gelirini geçmeden her türlü yardım faaliyetinde bulunmaya karar verdi.

4.6.1. Hilal-i Ahmer Cemiyetinin Muhacirlere Yönelik Çalışmaları

4.6.1.1. Balkan Muhacirlerine İçin Yapılan Çalışmalar

Hilal-i Ahmer Cemiyetinin 1911 yılında sistemli bir yapıya ulaştığı göz önüne alınırsa öncelikle yardım ettiği göçmenlerin Balkan Savaşları ile Osmanlı topraklarına akın eden göçmenler oldukları anlaşılmaktadır. Hilal-i Ahmer Cemiyeti bu dönem

¹⁴⁶ Cemiyetin kuruluş amacı yaralı askerlere yardım etmek ve ordunun sağlık teşkilatını güçlendirmek şeklinde belirlenmişti. Doğal ve başka afetlere uğrayan sivil halka hizmet vermesi ön görülüyordu (Sacit Kutlu, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Osmanlı Devleti*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, 294).

¹⁴⁷ Zuhâl Özyayın, *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Sâlnâmesi*, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, (b.y.t.), İstanbul, 1987, 106-107.

¹⁴⁸ *Düstur*, II. Tertip, C. 5, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1332, 16.

önemli bir artış gösteren muhacirler için yapmış olduğu faaliyetleri kendi çıkarmış olduğu salnamesinde detaylı bir şekilde anlatmıştı.¹⁴⁹

Balkan Savaşları sırasında göç eden Müslümanların öncelikli problemleri gıda, sağlık ve iskân ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelikti. Gıda ihtiyaçlarının karşılanması için Hilal-i Ahmer, Çerkezköy, Çorlu, Lüleburgaz, Kuleli, Burgaz ve Pavlu'da kurmuş olduğu gıda dağıtım istasyonlarında savaş yaralılarının yanı sıra muhacirlere de hizmet vermeye başlamıştı. Gıda istasyonlarında ekmek, çorba, çay, kahve, yoğurt ve bisküvi gibi maddeler dağıtılıyordu.¹⁵⁰

İstanbul'a ulaşmış bulunan muhacirlere yardım etmek için çalışan Şehremanetinin elindeki memur ve vesaitler tükenince Hilal-i Ahmer, Dâhiliye Nezaretinin onayı ile muhacirlerin iskân ve nafakaları için Şehremanetine 15.000 lira verdi. Bu yardımın ardından Cemiyet, muhacir işlerini daha sistemli yürütmek için teşkilât çalışmaları başlattı. Öncelikle Balkan Savaşları sırasında şehit düşen veya savaş alanında bulunan asker ailelerinden geçimini temin edemeyerek İstanbul'a göç eden kadın ve çocuklara ulaşılması hedeflendi. Bu amaçla Cemiyet azalarından Doktor Celalettin Muhtar Bey Haydarpaşa'da yeni inşa ettirmiş olduğu 15 daireden oluşan binasını muhacirlere tesis etti. Hilal-i Ahmerin kadın kolu tarafından buraya savaş mağduru kadın ve çocukların bir kısmı yerleştirildi. Bunların iâşesi için her nüfusa 3.5 kuruş yardım yapılması kararlaştırıldı. Haydarpaşa'daki ailelerin geçimi bu suretle temin edilmekle beraber göçmen aile sayısında artış olduğu için yeni iskân alanları çalışması başlatıldı. Nitekim Şehremaneti civarında bulunan Haşim Paşa Konağı'na, Çatalçeşme'de Şevket Bey Konağı'na da bir kısım aileler daha yerleştirildi.¹⁵¹

Bulgar mezaliminden kaçan Müslüman çocuklarının ihtiyaçları için Muhacir Komisyonunun elindeki kaynak azalınca Hilal-i Ahmer Merkezi Umumisi tarafından Komisyona önce iki defada 5 bin sonra 10 bin lira ve nihayetinde kongre kararıyla 50 bin lira gönderildi. Çocukların ihtiyaçlarını karşılamak için vesait ve memur tayin edildi. Muhacir Komisyonu ile müzakere edilerek çocuklar için göç güzergâhlarında imdat mıntıkaları oluşturuldu.

¹⁴⁹ *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi 1329-1331*, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, (b.t.y).

¹⁵⁰ Seçil Karal Akgün-Murat Uluğtekin, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a I*, TDV, Ankara, 2002, 119-120.

¹⁵¹ *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi*, 213-214.

Yedikule haricindeki barakalarda yaşayan muhacirler için yaşamlarını temin amacıyla 800 küçükbaş hayvan dağıtıldı. Ancak mevsimin kış olması dolayısıyla ot ve saman az bulunduğundan hayvan başına 3 kuruş ve 15 günlük yevmiyeler peşin ödendi. Bu işlemler müfettiş-i umumi Mehmet Ali Bey nezaretinde gerçekleştirildi. Yedikule taraflarında iskân edilen muhacirlerin dışında Davutpaşa, Cerrahpaşa, Muratpaşa cami ve civar mescitlerinde iskân edilen 5001 muhacire nafaka dağıtıldı. Buradaki muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılamak için Doktor Celalettin Muhtar Bey başkanlığında çoğunluğu muhacirlerden seçilen memur ve kâtiplerden oluşan bir komisyon teşkil edildi.

Hilal-i Ahmer muhacir miktarı fazla olan bölgeler ve çok çocuğa sahip ailelere yönelik, çok sayıda muhacirin bir arada yaşaması dolayısıyla hizmet götürme masraflarının düşeceğini göz önüne alarak, her birey için verilen nafaka miktarında yeni bir düzenlemeye gitti. Bu düzenleme önce günlük kişi başına ortalama 3 kuruş olarak belirlendi:

Nüfus Sayısı	Aylık Verilecek Miktar (Kuruş)
1 kişi	90
2 kişiden oluşan bir aile	180
3 kişilik bir aile	250
4 kişilik bir aile	300

Bu esas üzerine her nüfus için 50 kuruş da zam yapılmak üzere 10 nüfusluk bir aile için 600 kuruş tahsis edilmesi kararlaştırıldı.¹⁵² Ancak bu belirlenen birim fiyatı da mevcut ekonomik sıkıntılar, savaş ortamı ve kış mevsiminin bitmesi üzerine yeniden düzenlendi. Yeni düzenlemeyle şu miktarlar belirlendi:

Nüfus Sayısı	Aylık Verilecek Miktar (Kuruş)
1 kişi	90
2 kişiden oluşan bir aile	150
3 kişilik bir aile	290
4 kişilik bir aile	220

¹⁵² *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi*, 215-216.

Daha önce yapılan zam miktarı da 30 kuruşa düşürülmüş ve artık bu miktardan fazla para verilmemesi kabul edilmişti.

Hilal-i Ahmerin yapmış olduğu çalışmaların yanı sıra muhacirlere ilişkin ayrıntılı istatistikler de tutmuştu. Özellikle İstanbul'da evsiz kalıp mescit, cami ve mekteplerde bulunan muhacirlerin sayısı tespit edilerek kayıt altına alındı. 130 farklı noktada yapılan çalışmalar neticesinde 3709 aile ve 14.756 kişinin cami, mescit ve mektep vb. alanlarda yaşamlarını sürdürmeye çalıştıkları tespit edildi. Bu anlamda İstanbul'da en fazla muhacir bulunan mekânlar: Yedikule dışındaki barakalarda 643 aile 2798 nüfus, Sultanahmet Cami 246 aile 1334 nüfus, Edirnekapı Cami 120 aile 438 nüfus, Cerrahpaşa Cami 96 aile 313 nüfus, Fethiye Cami 71 aile 262 nüfus, Eski Ali Paşa Cami 53 aile 231 nüfus, Davutpaşa Cami 63 aile 258 nüfustu. Ayrıca çeşitli mahallerde de savaşta görevli asker ve memur 74 aile 277 nüfus tespit edildi.¹⁵³

Hilal-i Ahmerin kadın kolları da muhacirler için önemli çalışmalar yürütmekteydi. Kadın kolları, özellikle dokuma çalışmaları ile muhacirlerin bir kısım ihtiyaçlarını gidermek için çalışıyordu. Edirnekapı haricinde arabalarda yaşayan muhacirlere 1800'den fazla hırka, entari, gömlek, çorap, Zincirlikuyu'daki Ali Paşa Camisi'ndeki muhacirler ile Küçükusu'da iskân edilmiş muhacirlere 1274 parça çamaşır dağıtıldı. Sultanahmet, Kadırga Cami ve mescitlerde yaşamak zorunda kalan muhacirler için de binlerce çamaşır, ayakkabı, yatak, yorgan ve çarşaf gibi eşyalar verildi.

Elverişsiz yaşam koşulları nedeniyle muhacirler arasında çeşitli sağlık sorunları ortaya çıkmıştı. Hilal-i Ahmer bu durumu düzeltmek için öncelikle iki seyyar doktor görevlendirdi. Bu doktorlar muhacirlerin iskân edildiği baraka ve camileri dolaşarak hastaları tedavi edecek, yine ilaçlar da Hilal-i Ahmer tarafından karşılanacaktı. Bulundukları mekânda tedavisi mümkün olmayan ağır hastalar için bir muhacir hastanesi kurulmasına yönelik çalışmalar başlatıldı. Bu çalışmalar kısa süre içerisinde sonuç verdi ve Parmakkapı'da Erzurum Valisi Reşit Paşa'nın Konağı kiralanarak yüz yataklı bir muhacir hastanesi kuruldu.¹⁵⁴

¹⁵³ 130 farklı mekânda yürütülen tüm istatistik verileri için bkz. *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi*, 219-225.

¹⁵⁴ Salnamede muhacir hastanesinin "hastaneler" başlığı altında detaylı bir şekilde anlatılacağı ifade edilmektedir. *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi*, 226-227.

Hilal-i Ahmer Cemiyeti, sadece İstanbul'da bulunan muhacirler için değil Selanik, Gelibolu, Dedeâğaç ve Anadolu'da toplanan muhacirler için de çalışmalar yürüttü. Selanik'te muhacirlere yardım edecek bir komisyon için Hilal-i Ahmer Hastaneler Başhekimisi Rıfat Efendi görevlendirildi. Bu komisyonun teşkilatlanıp çalışma yürütebilmesi için 500 lira gönderildi.

Gelibolu'daki muhacirler için merkez-i umumi azasından Adnan Bey, iki yüz çuval peksimet, yirmi çuval patates, bin battaniye, üç bin çift çorap ve 200 lira ile bölgeye gönderildi. Adnan Bey bölgedeki muhacirlerin durumunu tetkik ederek, merkeze bilgi verecekti. Nitekim Çanakkale ve Biga'da perişan halde bulunan muhacir sayısının oldukça fazla olduğu haberi Hilal-i Ahmere ulaşınca 700 lira daha gönderildi. Çanakkale'de hastane aracılığıyla muhacirlere ekmek ve yemek dağıtımı yapılmaya başlandı.

Dedeâğaç'ta muhtaç durumda bulunan muhacirlere yardım edilmesi için güvenilir bir gayr-i Müslim aracılığıyla 390 lira ve 100 takım çamaşır gönderildi. Yanya'da bulunan muhacirler için dost bir ülke konsolosu aracılığıyla 1000 lira gönderildi.

Anadolu'ya gönderilen muhacirlerin durumlarının tetkik edilip zaruri ne tür malzemelere ihtiyaç duyulduğunun bildirilmesi için Hüdavendigar, Aydın, İzmir, Konya Hilal-i Ahmer merkezlerinden bilgi istendi. Görülen ihtiyaç üzerine İzmir'e 3000, Bursa'ya 600, Konya'ya 200 lira gönderildi.

Hilal-i Ahmer, muhacirler için toplamda 60 bin lira civarında yardımda bulunmuştu. Cemiyet, ayrıca bir kısım muhacirlerin iskân edilmesine yönelik olarak kurulması planlanan muhacir köyü için de 10 bin lira ayırmıştı.¹⁵⁵

4.6.1.1.1. Muhacir Hastanesi

Hilal-i Ahmer tarafından baraka ve camilerde yaşayan muhacirler için seyyar doktorlar tayin edilmişti. Ancak bu seyyar doktorlar muhacir sayısının fazlalığı ve ağır hasta olan muhacirler ile ilgilenmeye yeterli gelmemiştir. Bu durumu göz önünde bulunduran Hilal-i Ahmer, 8 Şubat 1912'de Parmakkapı'daki Reşit Paşa Konağı'nı kiralamış ve hastane için gerekli olan donanımlar temin edilerek muhacir hastanesi

¹⁵⁵ *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi*, 228-229.

faaliyete sokuldu.¹⁵⁶ Hastane kadın ve erkek bölümü olarak ayrılmış olup 100 yataktan oluşmaktaydı.

Muhacir hastanesi şubat ayı sonuna kadar kadın bölümünde 258 hasta kabul etmiş ve 201 hasta tedavi edilirken 16 hasta da vefat etmişti.¹⁵⁷ Hastanenin erkek bölümüne ise 98 hasta müracaat etmiş, bu hastaların 86'sı tedavi edilirken 4'ü vefat etmişti.¹⁵⁸ Mevcut rakamlardan hastanenin 1 ayda kadın-erkek toplamda 250-400 kişiye hizmet verdiği anlaşılmaktadır.

Muhacir hastanesinin çalışan kadrosu ise şöyledir:

Başhekim: Doktor İbrahim Bey

Müdavi(Hastalara bakan) Doktor: Feyzah Bey

Eczacı: Mehmed Hamid Efendi

Kâtip: Ali Galip Bey

Bu kadro dışında hastanede dört kadın, beş erkek hasta bakıcı, iki kadın, bir erkek olmak üzere üç hademe çalışmaktaydı. Ayrıca fahri olarak hasta bakıcılık yapan hayırseverlerin bulunduğu da görülmektedir.¹⁵⁹

4.6.1.2. Birinci Dünya Savaşı Sürecinde ve Savaş Sonrasında Muhacirlere Yönelik Çalışmalar

Birinci Dünya Savaşı sırasında yoğun olarak yaralı askerler ile ilgilenen Hilal-i Ahmer muhacirler için de çalışmalar yürütmeye devam etmiştir. Ordunun çekildiği noktalarda sivil halk da ordu ile birlikte daha güvenli noktalara çekiliyordu. Hilal-i Ahmerde özellikle sivil halkın çekilme yolu boyunca gıda ve çay dağıtımı yaparak düşmandan kaçan ahaliyi rahatlatmaya çalışmıştır. Yine bazı noktalarda da misafirhaneler kurarak geçici ikamet noktaları oluşturulmuştur.

Cemiyet, geçiş güzergâhları olan Kırkkilise, Çerkezköy, Edirne gibi noktalarda çayhanlar kurdu. Eskişehir, Konya, Ulukışla, Haydarpaşa'da misafirhaneler tesis

¹⁵⁶ Muhacir hastanesi fotoğrafı için bkz. EK 20.

¹⁵⁷ 258 hastanın 201 tedavi edilip 16'sı vefat etmiş arada kalan 41 hastanın durumu hakkında salnamede bir bilgi bulunmamaktadır.

¹⁵⁸ Kadın hastalarda olduğu gibi erkek hastalar içinde verilen rakamlar incelendiğinde 8 hastanın durumu bilinmemektedir.

¹⁵⁹ *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi*, 138.

etmiştir. Bu misafirhane ve çay haneleri askerler ile muhacirler birlikte kullanıyor, gelip geçen herkese çay, ekmek, süt, ayran ve yoğurt veriliyordu. Ayrıca bazen hastaların hastanelere taşınması için de araba temin ediliyordu.¹⁶⁰

15 Mayıs 1919'da başlayan İzmir'deki Yunan işgali ile Hilal-i Ahmer, işgal edilen topraklardan İstanbul ve Anadolu'ya kaçmak zorunda kalan muhacirler ile ilgilenmeye başlamıştı. Gelen göçmenlerin yollarda ihtiyacını karşılamak için Muhacirin Müdüriyeti Başkanlığında, sıhhiye ve Hilal-i Ahmer heyetlerinin de içinde olduğu bir iskân heyeti kurularak, Balıkesir civarına hareket edildi. Balıkesir civarında 120 bin civarında muhacirin iâşe ve iskânı için çalışma başlatıldı. Çalışmanın nasıl yapılacağına yönelik bir talimatname hazırlandı. Bu talimatnamede kurulan heyetin Muhacirin Müdüriyeti başkanlığında çalışacağı ifade edilmekte, muhacirlerin askeriye den temin edilecek çadırlar ve Müslüman köylerinde iskân edilecekleri belirtilmekteydi. Nakit olarak Dâhiliye Nezareti tarafından Aydın muhacirlerine 100 bin lira gönderilmiş, bu paranın 25 bin lirasının Balıkesir muhacirlerine harcanması kararlaştırılmıştı. İskân heyeti ayrıca geri dönmesi için uygun şartlar oluştuğunda muhacirleri eski yerlerine sevk etme görevini de üstüne almıştı.¹⁶¹

Hilal-i Ahmer muhacirlere yardım konusunda Devletin diğer kurumları ile koordineli çalışmalar yürütmüştür. Nitekim Aydın ve İzmir havalisindeki muhacirlere Maliye Nezareti tarafından temin edilen çamaşırların dağıtım işi, Muhacirin Müdüriyeti ve Hilal-i Ahmerin birlikte oluşturacağı karma bir komisyona verilmişti.

Hilal-i Ahmer yardım gücünü artırarak, muhacirlere daha fazla katkı sağlayabilmek amacıyla makbuz karşılığında yardım kabulüne de başladı. Ayrıca muhacirler yararına bir piyango tertip edilmesi¹⁶² için harekete geçildi ve ülke genelinde de muhacirlere yönelik yardım kampanyaları düzenlendi. Yapılan yardım çağrılarında en fazla talebi öğrenciler göstermişti. Darülfünun Mekatib-i Aliyye bünyesinde Hilal-i Ahmer makbuzları ve piyango biletleri konusunda iane grupları oluşturuldu. Bu gruplar arasında en fazla yardımı kimin toplayacağına dair de küçük bir yarış başlamıştı. Grupların topladıkları yardım miktarları gazetelerde de ilan ediliyordu. Her grubun bir

¹⁶⁰ S. K. Akgün-M. Uluğtekin, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a I*, 199-200; Hilal-i Ahmerin İstanbul'da süt, fasulye ve elbise dağıtımını yaptığına dair gazetelerde haberler bulunmaktadır. Bkz. *İfham*, 23 Aralık 1919, Numro:143.

¹⁶¹ *İstiklal*, 9 Temmuz 1919/1330, Numro: 195.

¹⁶² *İfham*, 3 Kasım 1919, Numro: 93.

başkanı bulunmakta ve gruplar başkanın ismi ile anılmaktaydı. Yapılan küçük yardım yarışını 800 lira ile en fazla yardımı Nafi Bey'in mensup olduğu grup toplamıştı.

Darülfünun dışında ülke genelinde diğer meslek gruplarının da yapmış olduğu yardımlar gazetelerde ilan edilmiştir. Yardımın sınırı ve boyutu yoktu. Aynî ve nakdî yardımların yanı sıra değişik yardımlarda görülmekteydi. Örneğin bazı esnaflar 2-3 günlük dükkân gelirlerini muhacirlere bağışlamışlardı.¹⁶³

Hilal-i Ahmer, muhacirlere her konuda yardımcı olmaya çalışıyordu. Kurum sayıları sürekli artan muhacirlerin özellikle iskân edilmesi konusunda da hane kiralama, bağış yoluyla geçici ikametler sağlamaya çalışıyordu. Bunların yanı sıra Harbiye Nezaretine başvurarak 100 adet çadır temin eden Hilal-i Ahmer bu çadırları Eskişehir üzerinden İzmir muhacirlerine göndermişti.¹⁶⁴

Yunanlılar İzmir'i işgal ettikten sonra, İzmir'den bir kaçış başlamıştı. Yunan vapurları da bu durumdan istifadeyle yüksek ücretler karşılığında muhacirleri İstanbul'a götürmeyi vaat etmişlerdi. Ancak bu vapurlar muhacirleri Tekfurdağı, Limni, Midilli, Sisam ve Burgaz iskelelerine terk ettiler. Yola çıkan muhacirlerden bir hafta süresince haber alınamayınca Hilal-i Ahmer harekete geçti. Yunan fevkalade komiserliği ile temasa geçip muhacirlerin çeşitli iskelelerde olduğu öğrenildi. Yunan yetkili mercilerinden gerekli izinler alınarak Gülnihal Vapuru muhacirleri taşımak üzere görevlendirildi ve 755 muhacir İstanbul'a getirildi.¹⁶⁵

Hilal-i Ahmerin Birinci Dünya Savaşı süreci ve sonrasında muhacirler konusundaki faaliyetleri incelendiğinde eldeki imkânları zorlayarak hareket ettiğini ve elverişsiz koşullar dolayısıyla sistemli bir şekilde hareket edemediğini görülmektedir. Bu durum Hilal-i Ahmeri gıda dağıtımı, sağlık sorunları, iskân faaliyetleri, muhacir sevk ve taşıma gibi pek çok faaliyet kolunda çalışmaya zorlamıştı.

¹⁶³ *İfham*, 11 Aralık 1919, Numro: 131.

¹⁶⁴ *İfham*, 21 Aralık 1919, Numro: 141.

¹⁶⁵ *Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası*, 15 Eylül 1921, Numro:1.

4.7. MUHACİRLERE TANINAN MUAFİYETLER

Muhacirlere yapılan yardımlar sadece devletin, arazi, eşya ve nakdî faaliyetleri ya da hayırseverlerin kurdukları dernek/cemiyet/komisyon bağlamında olmamış bir takım muafiyetlerle de bu yardım işleri genişletilmiştir. Bu anlamda muhacirler arkalarında her şeylerini bırakarak geldikleri için yeni bir düzen kurmaları noktasında Osmanlı Devleti elinden gelen desteği göstermeye çalışmıştır. Özellikle çıkarılan talimatlar ve nizamnameler incelendiğinde muhacirlerin yararına olacak tüm şartların zorlandığını görmek mümkündür. Devlet muhacirlerin bir an önce sosyal hayata uyum sağlaması ve üretici konuma geçmesini temel ilke olarak benimsemiştir. Devlet tarafından yapılan bütün yardımların dışında muhacirlere bazı muafiyetler tanınarak *pozitif ayrımcılık* da yapılmıştır.

Muhacirlere yönelik muafiyetlerin uygulanması işlemiyle ilgili olarak Muhacir Komisyonları da faaliyet göstermiştir. Bir bölgede iskân edilen muhacirin ne kadar süredir Osmanlı topraklarında olduğu, hangi muafiyetlerden faydalandığı komisyonlar tarafından kayıt altına alınmaya çalışılmıştır. Komisyonlar bu kayıtları Devletin ilgili birimleri ile paylaşarak muafiyetlerin sağlıklı bir şekilde uygulanması için çaba göstermiştir.

4.9.1. Askerlik Muafiyeti

Osmanlı Devleti'nin topraklarına gelen muhacirler için 1856 tarihinden itibaren askerlik anlamında bir takım muafiyetler uygulandığı görülmektedir. Pek çok muafiyet gibi askerlik muafiyetinin uygulanma nedeni; ülkenin nüfusunu ve nüfusa dayalı üretim kapasitesini artırmaktı.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Avrupa'da ortaya çıkan iktisadî bunalım dolayısıyla göç etmek isteyen ailelere Amerika, Fransa (Fransa Cezayir'de nüfus gücü elde etmek istiyordu) gibi Osmanlı Devleti de kucak açmıştı. Nitekim Osmanlı Devleti tarihinde ilk defa Avrupa gazetelerine ilanlar vererek, Batılıları “memâlik-i mahrûsa”ya yerleşmeye çağırıyordu.¹⁶⁶ Devlet, böyle bir çağırışı yaparken göçmenler tarafından tercih edilir bir ülke olmak amacıyla göçmenlere çeşitli muafiyetler vereceğini de ilan etmişti. Bu

¹⁶⁶ Avrupa'dan Osmanlı topraklarına yapılan göçler konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Ufuk Gülsoy, “Osmanlı Topraklarına Avrupa'dan Muhacir İskânı (1856-1859)”, *İlmî Araştırmalar* 3, (İstanbul 1996), 51-65.

amaçla Avrupa'dan Osmanlı topraklarına gelerek yerleşme arzusunda bulunanlar için 14 maddelik *Kabul-i Tabiiyet ile Hariçten Devlet-i Aliyye Memleketine Gelip Tavattun Etmek Arzu Eden Familyalar Hakkında Mukaddema Tanzim Buyurulan Nizamname*¹⁶⁷ neşredilmişti. Bu nizamnamede başka muafiyetlerde bulunmakla beraber 6. maddesi muhacirlerin askerlik muafiyeti konusuna ayrılmıştı. Buna göre Rumeli'de iskân edilen muhacirler altı yıl, Anadolu'da iskân edilenler on iki yıl askerlikten muaf sayılmıştı. İlgili maddeden de anlaşılacağı üzere Rumeli'den ziyade muhacirlerin boş Anadolu topraklarına yerleşmelerini gönüllü hale getirmek için bu toprakları tercih eden muhacirlerin muafiyet süreleri daha cazip hale getirilmişti.

Avrupalı muhacirler için uygulanan askerlik muafiyet süresi, daha sonra çeşitli nedenlerle Osmanlı topraklarına göç eden muhacirler için de genişletilerek uygulanmaya devam edilmişti. Askerlik muafiyeti öncelikle Kırım muhacirleri için uygulanmaya başlanmıştı.¹⁶⁸ Saydam'ın ifade ettiğine göre; ilk grup Kırım göçmenleri için 25 yıl askerlik muafiyeti verilmesi kararlaştırılmıştı. Göçmenlere ülkeye girişlerinde muafiyet sürelerini içeren bir belge veriliyor, böylelikle muafiyet süresi başlatılıyordu. Ancak tanınan bu muafiyet süresi bir takım sorunları da beraberinde getirmişti. Özellikle uzun muafiyet süresinin hazineye ağır geleceği, 25 yıllık bir muafiyetin Osmanlı topraklarına ilk gelen kuşağın askerlikten ömür boyu muaf tutulması¹⁶⁹ anlamına geleceği düşünülerek, hükümet muafiyet süresini yeniden değerlendirilmiş ve kısaltma çalışması başlatmıştır. Bu muafiyet sürelerini düzenlemek için 1860 yılında eski muhacirlerin haklarının devam etmesi, yeni gelenlere uzun muafiyetin tanınmaması ve muafiyet bilgilerinin yer aldığı belgelerde muafiyet kısmının boş bırakılması kararlaştırıldı.¹⁷⁰

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile her şeyini bırakıp göç etmeye mecbur olanlar 10 sene, barış devrinde mülklerini satarak göç edenler 6 sene askerlikten muaf

¹⁶⁷ *Takvim-i Vekayi*, Def'a: 562, 9 Şevval 1274/23 Mayıs 1858. Nizamnamenin son kısmında 5 Zilhicce 1272/7 Ağustos 1856 tarihi yer almaktadır. Anlaşılan nizamname 1856'da yürürlüğe girmiş, gazetede ise 1858'de yayımlanmıştır.

¹⁶⁸ BOA, MKT. MHM, 185/45; BOA, MKT. MHM, 188/92; BOA, MKT. MHM, 188/93; BOA, MKT. MHM, 188/95.

¹⁶⁹ Bazı göçmenlerin 4-5 yıl tam anlamıyla iskân edilememesi dolayısıyla göç sırasında yeni doğmuş olan ikinci kuşağın bile bu muafiyetten faydalanması söz konusuydu. Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası", 598.

¹⁷⁰ Saydam, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, 167.

tutulmuşlardı.¹⁷¹ Askerlik muafiyet süreleri dönem dönem çeşitli nedenlerle değişme göstermekle beraber en fazla 10 yıl ile sınırlandırılmıştı.¹⁷²

26 Ocak 1888'de Meclis-i Vükela, Kırım, Rusya, Yunanistan, Romanya, Sırbistan, Karadağ, Bosna, Hersek, Bulgaristan ve Rumeli-i Şarkî'den hicret eden muhacirlere tanınan on yıllık askerlik hizmetinden muafiyet müddetinin sona erdiğini ve muhacirlerin askerlik mükellefiyetlerinin başladığı bildiren bir karar aldı.¹⁷³ Meclis-i Vükela çeşitli bölgelerde ortaya çıkan askerlik muafiyet sorunlarına çözüm için bütün muhacirlerin geliş noktalarını tek tek sayarak muafiyet açıklaması yapmayı uygun görmüştü. Bu karardan sonra muafiyet süreleri dolan yirmi yaşındaki muhacirlere kura çektirilmesi, kırk yaşındakilere hizmet tezkeresi verilmesi, yaş itibarıyla askere gitmesi gereken ancak askere alındığında ailesine bakacak kimsesi olmayanların tespit edilmesi, yapılan tespitlerin ordu merkezlerine gönderilmesi için Dâhiliye Nezareti tarafından çalışma başlatıldı.¹⁷⁴ Dâhiliye Nezareti ayrıca Şehremanetinden Dersaadet'te bulunan ve muafiyet süreleri dolan muhacirlere ait kayıtların Ordu-yu Hümayun'a göndermesini tebliğ etti.¹⁷⁵

Muhacirler askerlik süresine ilişkin muafiyetlerin kısaltılmasıyla ülkeye giriş yaptıkları tarihleri gizlemeye, sicile kayıt olmamaya başlamıştı. Bu durumda Devlet yeni önlemler almak için harekete geçti. Askerlikten kaçmak için sicile kayıt olmayan muhacirlerin tahkik edilerek, tespiti halinde hemen askere alınacakları gazeteler aracılığı ile duyuruldu.

Muafiyetler için tanınan sürelerin dolması da Devleti askerlik noktasında meşgul eden başka bir konu olmuştu. Nitekim 1883 yılında gelip 10 yıllık muafiyetleri dolan muhacirlere gazeteler aracılığıyla çağrıda bulunuldu.¹⁷⁶ Askerlik muafiyetinin dolduğu ilanı çeşitli bölgelerde bir takım sorunlara neden oluyordu. Özellikle süresinin dolmadığı gerekçesiyle askere alınamayacaklarını ifade eden ve yanlışlıkla askere alındığını belirten muhacirler sorunu, Devletin ilgili birimlerini bir müddet meşgul

¹⁷¹ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, 223.

¹⁷² Başbakanlık Osmanlı Arşivi taramalarından muhacirler için askerlik süresinin 10 yıla düşürülmesinin ne zaman başladığına dair bir karara tesadüf edemedik. Ancak 9 Ocak 1888 tarihli Meclis-i Vükela'nın on yıl süreyle askerlikten muaf tutulan muhacirlerin 1887 yılından itibaren askere alınmalarına dair bir kararı bulunmaktadır. Bkz. BOA, MV, 27/52.

¹⁷³ BOA, MV, 28/15.

¹⁷⁴ BOA, DH. MKT, 1504/68.

¹⁷⁵ BOA, DH. MKT, 1530/60.

¹⁷⁶ *Tercüman-ı Hakikat*, 7 Eylül 1304/19 Eylül 1888, Numro:3075.

etti.¹⁷⁷ Bir başka sorunda iskân edilememiş muhacirlerden kaynaklıydı. Bir takım muhacirler mevcut imkânlar dolayısıyla iskân edilemezken, bazı muhacirlerde herhangi bir resmi izinleri olmadan keyfi olarak hareket ettikleri için askerlik muafiyet süreleri tespit edilemiyordu. Dâhiliye Nezareti ilgili birimlere bu şekilde bulunan muhacirlerin tespit edilerek hemen iskân edilmelerini ve keyfi hareket eden muhacirlerin de tespit edilerek, askerlik muafiyeti konusunda geliş tarihlerinin dikkate alınması gerekliliğini bildirdi.¹⁷⁸

1913 yılında çıkarılan İskân-ı Muhacirin Nizamnamesinin 28. maddesi ile muhacirlerin geliş tarihinden itibaren geçerli olmak üzere altı sene askerlikten muaf tutulacakları belirtilmişti. Ancak nizamnamenin bu açık kararına rağmen Harbiye Nezareti önemli ölçüde asker açığı bulunduğu muhacirlerin geliş tarihine itibar edilmesini ve muafiyetin böyle başlaması gerektiği yönündeki isteğini Meclise ilettili. Böylelikle muhacirlerin askerlik muafiyeti konusunda geliş tarihi mi yoksa tescil edildikleri tarih mi nazar-ı dikkate alınacak konusu Meclis gündemine taşındı. Ancak Harbiye Nezaretinin görüşünü kabul etmeyen Meclis-i Vükela, Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi aracılığıyla bir kez daha muhacirlerin tescil tarihine vurgu yaparak, muafiyetin nizamnamede belirtildiği gibi askere alınacak muhacirler konusunda tescil tarihine bakılmasını gerektiğini Dâhiliye Nezaretine bildirdi.

Birinci Dünya Savaşı arifesinde Osmanlı Devleti askerlik ile ilgili konuları yeniden düzenleyerek 12 Mayıs 1914'te 153 maddelik *Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-u Muvakkati* yayınlandı.¹⁷⁹ Kanunun muhacirler ile ilgili olan 135. maddesi: *Evvel ve ahir gelmiş ve gelecek bilumum muhacirinin tarihi hicretlerinden itibaren altı sene sonra sinlerine göre muamele-i askeriye tabi tutulurlar* şeklindeydi. Ancak Birinci Dünya Savaşı değişen koşullar nedeniyle askere duyulan ihtiyacın artması yeni düzenlemeleri beraberinde getirmişti. 5 Nisan 1915'te ilgili madde değiştirilerek şu hale getirildi: *Ahval-i Harbiye dolayısıyla Harbiye Nezareti lüzum ve ihtiyaç görürse şimdiye kadar gelmiş ve bundan sonra gelecek olan bilumum muhacirini müddeti hizmetleri*

¹⁷⁷ Bu sorunlar ve devlet birimleri arasındaki yazışma örnekleri için bkz. BOA, DH. MKT, 1567/60; BOA, DH. MKT, 1617/132; BOA, DH. MKT, 1620/56; BOA, DH. MKT, 1629/35; BOA, DH. MKT, 1674/118; BOA, DH. MKT, 1699/42.

¹⁷⁸ BOA, DH. MKT, 1829/9.

¹⁷⁹ 29 Nisan 1330(12 Mayıs 1914) tarihli Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-u Muvakkati'nin tamamı için bkz. *Takvim-i Vekayi*, 17 Cemadiyelahir 1332/30 Nisan 1330, Numro:1815; *Takvim-i Vekayi*, 18 Cemadiyelahir 1332/1 Mayıs 1330, Numro:1816.

seferberlik hizmetine münhasır olmak üzere Memalik-i Osmaniye'ye tarihi vürudlarından itibaren üç ay sonra sinlerine göre efrad-ı saire gibi silâhı altına celp ve davet edebilir. Savaş içerisinde bu düzenlemede yeterli gelmemiş ve askerlik çağında olan bütün muhacirlerin silâhı altına alınması kararlaştırılmıştı.¹⁸⁰

4.9.2. Vergi Muafiyeti

Osmanlı maliyesinde Devletin talep ettiği vergi ve haraçların genel adı *tekâlif* tir. Kısa anlamı yükümlülük olan tekâlif, Devletin talebini ifade etmek için belgelerde tekâlif-i emîriyye şeklinde geçer. Toprak, arazi, hayvan ve mahsulleri, bina, damga vb. değişik kalemlerden alınan vergi ve resimler *tekâlif-i emîriyyeden* sayılırlar.¹⁸¹

Osmanlı topraklarına gelen muhacirler ekonomik olarak kendi geçimlerini sağlayabilecek seviyeye gelene kadar bir takım maddi destekler yanı sıra çeşitli tekâlif-i emîriyyeden de muaf tutulmuşlardı.

Devlet, talimatname, nizamname ve kanunnamelerde vergi muafiyetleri bir düzene alınmaya çalışılmıştır. Nitekim *Muhacir İskânına Dair Nizamname Layihası* (Mart 1878)'nda, *Muhacirler İçin Kapsamlı bir Kanun Hazırlığı ve Vatandaşlığa Geçiş* (1902)'te ve *İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi* (1913)'de muhacirlere tanınan vergi muafiyetleri belirli çerçeveler içerisinde alınmıştı.¹⁸² Birinci Dünya Savaşı içerisinde bile Dâhiliye Nezareti muhacirlerden iki sene emlâk, temettu,¹⁸³ ve şahsi vergi alınmamasını belirtmişti.¹⁸⁴ Bu düzenlemeler ile muhacirler yol inşa vergisi, temettuat, ağnam resmi, öşür, damga, bina vb. vergilerden muaf tutulmuşlardı.

Devlet, bazen muafiyetleri genişletirken, bazen de mevcut koşulları göz önünde bulundurarak muafiyetlerin sınırlarını daraltmıştır. Bu muafiyetlerde hedeflenen ortak nokta muhacirlerin sürekli yerleşmelerini sağlamaktır. Bir muhacir izinsiz olarak yerini değiştirirse muafiyeti de kaldırılıyordu. Böylelikle Devlet iskân ettiği muhacire tanıdığı avantajlı koşullarla yer değişmesini önlemeye çalışıyordu.

¹⁸⁰ Osman Köksal, *Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-u Muvakkati 29 Nisan 1330*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (b.y.t), Ankara, 1987, 115.

¹⁸¹ Ahmet Tabakoğlu, "Tekâlif", *TDVİA*, C. 40, 336.

¹⁸² Belirtilen düzenlemeler Birinci Bölümde ayrıntılı olarak ele alındığı için burada sadece isimlerini vermekle yetindik.

¹⁸³ Temettu/ât: Tüccar ve esnafın senelik kazançları tahmin ya da takdir ederek, kazançtan binde veya yüzde hesabıyla alınan vergidir. Ayrıntılı Bilgi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü*, MEB, İstanbul, 1946, 453.

¹⁸⁴ BOA, DH. HMS, 27/57

4.9.2.1. Öşür ve Ağnam Vergisi Muafiyeti

Öşür veya aşar vergisi devletin, toprak üretimi yapan köylülerin tarım ürünlerinden %10 oranından aldığı verginin adıdır.

Muhacirler yeni yeni toprak elde edip çalışmaya başlayacaklarından ellerindeki mahsulün bir kısmının hemen alınması Devlet tarafından uygun görülmemiştir. Burada amaçlanan muhacirlerin bir an önce üretime geçmesiydi. Çiftçi muhacirler kısa sürede üretime geçecekler, böylelikle Devlet göçmen masraflarından kurtulduğu gibi muafiyet süresi sonrasında aşar gelirlerini de artıracaktı.¹⁸⁵

Öşür için uygulanmış tek bir muafiyet sistemi olmayıp dönem dönem değişiklikler yapılmıştır.¹⁸⁶ Genel olarak öşür için muhacirlere tanınan muafiyet süresi iki ve üç yıl arasında değişmektedir. Bu süre sonunda muhacirlerden öşür vergisi alınmaya başlanmıştır.

Ağnam vergisi koyun ve keçi gibi küçükbaş hayyalardan alınan vergidir. Muhacirler bazı zamanlarda, gelirken yollarında hayvanlarını da getirebilme imkânı bulmuşlardır. Ayrıca Devlet hayvanları ile birlikte göç eden muhacirlerin taşınması için vasıta temini, düşük ücretli ya da ücretsiz taşıma konularında yardımcı olmuştur. Muhacirlerin geçim kaynaklarını sağlayarak kendi başlarına ayakta durmalarına çalıştığı için Devlet muhacirlerden ağnam vergisi almamıştır.

4.9.2.2. Bina ve Damga Vergisi Muafiyeti

Müsakkafat Vergisi¹⁸⁷ kabul edilirken muhacirlere yönelik olarak bazı geçici düzenlemeler yapılması Meclis-i Mebusan gündemine alınmıştır. Muhacirlerin iskânı

¹⁸⁵ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, 221.

¹⁸⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivinde Osmanlı Devleti'ne kitlesel göçlerin başladığı yıllardan yıkılışa kadar geçen sürede değişik bölgelere yerleşen muhacirlerden belirli süreli olarak öşür alınmamasına ilişkin olarak pek çok kayıt bulunmaktadır. Birkaç örnek için bkz. Memalik-i Şahane'de yaşamak arzusu ile gelen muhacirlerden geçici süre öşür alınmaması 14 Ağustos 1859 (BOA, MKT. NZD, 288/14); Memalik-i Mahsura'ya iskânları üzerinden üç yıl geçen muhacirlerden öşür alınması 23 Ekim 1864 (BOA, MVL, 681/12); Muhacirlerin iskân tarihinden itibaren iki sene öşürden muaf tutulmaları 15 Eylül 1887 (BOA, MV, 24/28); Yerleşip ziraate başlayan muhacirlerden iki yıl öşür alınmaması (BOA, DH. MKT, 1470/110); Muafiyet müddeti dolmayan muhacirlerden öşür alınmayacağı 26 Eylül 1890 (BOA, DH. MKT, 1764/132); Muhacirine verilen araziden üç sene öşür alınmaması 5 Ağustos 1902 (BOA, DH. MKT, 553/70).

¹⁸⁷ Müsakkafat Vergisi: Müsakkaf kelimesi üzeri damla veya tavanla örtülmüş anlamına gelmektedir. 1860'lardan II. Meşrutiyet'e kadar arazi ve binalar tek bir emlak vergisi olarak içinde vergilendirilirken, 1910 yılında binalar için yeni bir düzenleme yapılarak Müsakkafat Vergisi Kanunu kabul edilmişti. Bu vergi 1931 yılına kadar uygulanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Onur Eroğlu, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinden Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Kamu Maliyesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi*

için (gerek hükümet tarafından ve gerekse kendileri tarafından) inşa edilecek meskenlerin beş yıl süreli olarak vergiden muaf tutulması konusu 19 Mart 1910 tarihinde Mecliste tartışılmıştı. Hama Mebusu Abdülhamit Zehravi Efendi muhacirlerin vergi muafiyetinin beş yıldan daha fazla süreli olarak düzenlenmesi gerektiğini ifade etmişti. Ancak Maliye Nazırı Cavit Bey muhacirler için yapılan beş yıllık vergi mükellefiyetinin yeterli olduğunun, muhacirlere aynı zamanda farklı muafiyetler, para, tohumluk yardımı ve askere alınmama gibi haklar verildiği üzerinde durdu.¹⁸⁸ Önce Layiha Encümenine havale edilen kanun küçük düzenlemeler ile Mecliste kabul edilmiştir.¹⁸⁹

Muhacirler bina vergisi gibi damga vergisinden de muaf tutulmuşlardı. 16 Haziran 1913'te muhacirlerin iskân ve iaşeleri hususundaki arzuhallerden damga vergisi alınmamasına dair geçici kanun yayınlandı.¹⁹⁰ Daha sonra muhacirlerin iskân işleriyle alakalı olarak damga vergisinden muaf tutulmaları Mecliste müzakere için gündeme alındı (13 Haziran 1914).¹⁹¹ Damga vergisine ilişkin olarak Meclisi Mebusanda bulunan mebuslar herhangi bir konuşma yapmamıştır. Aynı şekilde Meclisi Ayan'da da konuya ilişkin söz talebinde bulunan olmamıştır. Damga vergisi kanununa göre, savaş dolayısıyla göç eden muhacirlerin iskân ve iaşeleri hususunda Devletin bütün resmi dairelerine ve belediyelere verilecek dilekçelerin damga vergisinden muaf tutulması kararlaştırılmış, kanunun tatbik edilmesi Maliye Nezareti uhdesine verilmişti (23 Haziran 1914).¹⁹²

Dergisi, C.12, (Özel Sayı 2012), 64; Abdullah Mutlu, *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Vergileme Zihniyetinin Gelişimi*, Ümit Ofset Matbaacılık, Ankara, 2009, 64.

¹⁸⁸ MMZC, Dev.I, C.3, İ.S.2, 57.Bir., 246, 250.

¹⁸⁹ MMZC, Dev. I, C.4, İ.S.2, 75.Bir., 232; MMZC, Dev. I, C.4, İ.S.2, 254.

¹⁹⁰ BOA, DH. EUM, MH, 58/98.

¹⁹¹ MMZC (İçtima-i Fevkalâde), Dev. III, C.1, İ.S.1, 14.Bir., 277; MMZC (İçtima-i Fevkalâde), Dev. III, C.1, İ.S.1, 17.Bir., 358; MAZC (İçtima-i Fevkalâde), Dev. III, C.1, İ.S.1, 160-161; MAZC (İçtima-i Fevkalâde), Dev. III, C.1, İ.S.1, 14.Bir., 227; MAZC (İçtima-i Fevkalâde), Dev. III, C.1, İ.S.1, 15.Bir., 215.

¹⁹² MMZC (İçtima-i Fevkalâde), Devre: III, C.I, İ.S.1, 20.Bir., 455; MMZC (İçtima-i Fevkalâde), Dev. III, C.1, İ.S.1, 21.Bir., 480; BOA, DH. EUM, MH, 103/79.

SONUÇ

Göçler ve göçlerin beraberinde getirdiği sorunlar, coğrafi olarak bağlantı yolları üzerinde bulunan bir ülkenin en çok karşılaştığı sıkıntılardandır. Bu noktadan hareketle göç ve iskân olayının düzenli bir şekilde organize edilmesi, toplumsal refah seviyesini artırırken, tersi durumlarda toplumsal sefalet ortaya çıkmaktadır. Örneğin Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde uyguladığı göç ettirme ve iskân politikaları ile Balkanlarda Hristiyanlara karşı nüfus dengesi kurarak gücünü pekiştirmesi, stratejik bir yönetimdir. Ancak Devletin, ilk dönemlerde uygulamış olduğu başarılı iskân organizasyonunu, gerileme ve çöküş dönemlerinde tatbik edememesi ise bir kriz ve sorun sarmalını beraberinde getirmiştir. Bilhassa savaşlarda alınan yenilgiler ve ekonomik anlamda yaşanan ciddi sorunlar, başarılı politikalar üretilmesini engellemiş ve göçmenlik meseleleri günübirlik çözümlerle idare edilmeye çalışılmıştır. Başka bir deyişle muhacirler için kurulan tüm yapılar çoğunlukla Devletin savaş kaybı gibi belirli bir felakete uğraması sonucu kurulmuştur. Bu nedenle savaş bitip üzerinden belirli bir zaman geçince komisyonlar kapatılmıştır. Bu durum bir süreklilik sağlamadığından, sistemli bir kurum anlayışından uzak bir kurumsallaşmayı ortaya çıkarmıştır. Mevcut kötü ekonomik şartlar içerisinde göç olayı bitince komisyonların kapatılıp çalışanlarının başka birimlerde istihdam edilmesi ise Devlete kısa vadede daha cazip gelmiştir.

XIX. yüzyıldan ilk yarısından itibaren Osmanlı Devleti topraklarına doğru –Kırım ve Kafkasyadan- bir göç hareketi başlamıştı. Yüzyılın başlarında sayıları az olan muhacirler, ülke içerisinde çeşitli bölgelere dağıtılarak eritilmişti. Önceleri gelen muhacir sayısı az olduğundan Devlet, bunlarla ilgilenecek özel kurumlara ihtiyaç duymamış, Nezaretler ve Belediyeler gibi hâlihazırda var olan kurumlar muhacirlerden sorumlu olmuştu. Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise göçmen nüfusunda ciddi bir patlama yaşanmış ve kendilerine has vazifeleri olan kurumların, göçmenlerin sorunlarını çözmede yetersiz kaldığı anlaşılmıştır. Giderek büyüyen göçmen problemi, Devleti yeni adımlar atmaya zorlamış ve 1860'ta ilk Muhacir Komisyonu kurularak göçmen işleri bir düzene sokulmaya çalışılmıştır. Bu tarihten sonra Devlet, muhacirler konusunda daha metodik yaklaşımlar göstermeye çalışarak, sorunların çözümü için değişerek şekillenen, pek çok düzenlemeye imza atmıştır. Her gelen göçmen kitlesi, ayrı bir sorunu da beraberinde getirdiği için yapılan iyileştirmeler de duruma göre şekil almıştır. Göçmenlerin problemlerini çözmek için çıkarılan düzenlemelerin Devlet adına

takipçisi de çoğunlukla muhacir komisyonları olmuştur. Böylece Osmanlı Devleti hem komisyonlar hem de kanuni düzenlemelerle muhacirlerin sosyal hayata çabucak uyum sağlamalarını, üretici konuma geçerek iktisadî hayata katılımlarını hedeflemiştir.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı Osmanlı Devleti'nin göçmen politikasında keskin kırılmalara yol açmıştı. Özellikle Padişah II. Abdülhamit bizzat Muhacir Komisyonu başkanlığını fahri olarak üzerine almıştı. Hatta durum fahri başkanlıktan öteye geçmiş ve Komisyon tarafından gerçekleştirilen toplantılarda alınan kararlar bizzat Padişah'ın kontrolünden geçerek uygulama safhasına konulmuştur. Padişah II. Abdülhamit, İslâm birliği kurmak amacıyla muhacir konularına hassasiyet göstermiş, tebaa sayısını artırmak için çalışmıştır. Bir anlamda Abdülhamit döneminde kurulan Muhacir Komisyonları nüfus sayısını artırarak, İslâm birliği kurma girişimlerinin bir parçası olmuşlardır. Balkan Savaşlarından sonra ise Muhacir Komisyonları İslâm birliği düşüncesinden uzaklaş(tırıl)mış ve daha gerçekçi politikalar takip edilmeye başlanmıştır. Bu süreçte komisyondan müdüriyete geçiş sağlanmış ve İslâm birliği gibi uzak hedefler gündemden düşmüştür. Bir anlamda dışa dönük siyaset anlayışından, içe dönük bir siyaset uygulanmasına geçilmiştir.

Balkan Savaşları sonrası muhacirlerin yanı sıra aşiretlerle de ilgilenecek bir kurumun gerektiği görüşü ağırlık kazanmıştı. Özellikle başına buyruk hareket eden gruplar eskiden beri çıkarmış oldukları huzursuzluklarla Devlet otoritesine büyük zarar vermekte ve ekonomik faaliyetleri sekteye uğratmaktaydı. Bu durumun önlenmesi için aşiretlerin yer değiştirilmesi gündeme alınarak bir takım düzenlemeler yapıldı. Balkan Savaşları sonrasında komisyon ifadesinin yerini müdüriyet aldığı gibi aşiret konusunun önemine binaen de *Aşâir* ve Muhâcirîn Müdüriyeti kurulmuştur. Ancak müdüriyet isminin baş kısmında yer alan aşâir kelimesi, kurumun aşiretler üzerine etkili politikalar üreteceği çağrışımını uyandırır da, aşiretler için ön görülen politikaların hayata geçirilmesi mümkün olmamıştır. Aşâir kelimesi müdüriyet isminde sadece görüntü olarak kalmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın iç göç olayını tetiklemesi ve içerideki gayr-i Müslim unsurların bir takım karışıklıklar çıkarmaları, Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyetinin sorumluluğunu daha da artırmıştır. Bu sorumluluk artırımı beraberinde yetki artırımı da getirmiş, Müdüriyetin teşkilât şeması değiştirilerek Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i

Umûmiyesi şeklinde ifade edilen genel müdürlük haline dönüştürülmüştür. Yetki artırımı ile birlikte Müdüriyet-i Umûmiyenin mesuliyetindeki nüfusun yelpazesi genişlemiş ve etnik olarak farklı gruplarda sorumluluk kapsamına girmiştir. Farklı grupların sevk, iskân ve iaşeleri konusu Müdüriyet-i Umûmiyenin çalışma sahası olmuştur. Bu nedenle de kurum -kapatıldıktan sonra, günümüzde dahi- etnik mühendislik ve milliyetçi düşüncenin sistematik olarak sahaya yansıtılma aracı olarak değerlendirilmiş ve eleştirilmiştir. Ancak mevcut veriler ışığında kurumun (dolayısıyla Devletin) sistemli asimilasyon politikaları uyguladığını ifade etmek ya dönemin şartlarını okuyamamaktan ya da günümüz penceresinden geçmişe bakıp değerlendirmeler yapmaktan kaynaklanmaktadır. Oysaki dönemin hassasiyetleri göz önünde bulundurularak yapılan düzenlemeler ve uygulamalarda kurumun dikkat seviyesi üst düzeyde olmuştur. Bu anlamda Müslim ve gayri Müslim bütün unsurların her ihtiyacına elden geldiğince/imkânlar çerçevesinde cevap verilmeye çalışılmıştır. Ancak dönemin ekonomik ve sosyal koşulları yanı sıra Birinci Dünya Savaşı atmosferi iyi niyetle yapılması düşünülen bütün girişimleri akim bırakmıştır.

[İstanbul] Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti Umûmiyesi, Kasım 1922 tarihine kadar (saltanatın kaldırılması) faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu tarihten sonra ise Ankara'ya bağlanmıştır. Buna karşın 1920 yılında Büyük Millet Meclisi bünyesinde de çoğunlukla Vilayât-ı Şarkiye mültecileri için çalışacak Dâhiliye Vekâletine bağlı bir Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti Umûmiyesi kurulmuştur. Ancak Ankara'da kurulan Müdüriyeti Umûmiyenin açılmasından çok kapatılması üzerine yapılan tartışmalar, kurumun kimliğinin ve faaliyetlerinin önüne geçmiştir. Nihayetinde İstanbul ve Ankara'daki Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti Umûmiyesi kısa süreli tarih aralığında Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâletine bağlanmıştır. Bu süreçten sonra dahi Müdüriyeti Umûmiyelerin etkileri görmek mümkündür. Nitekim 1923 yılında Türk-Yunan nüfus değişimi sırasında kurulan Muhtelit (karma) Mübalede Komisyonunda, geçmişteki tecrübelerine binaen Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti Umûmiyesi görevlileri yer almıştır.

Kitlesel göç sorununu bir devletin kendi başına halledebilmesi çok kolay bir iş değildir. Nitekim Osmanlı Devleti 93 Harbi'nden sonra bu soruna dikkat çekerek yaşadığı göçmen sorunuyla ilgili dünyaya çağrıda bulunmuştur. Bu çağrıda göçmenlik konusunun ırk, din, cinsiyet ayrımı olmaksızın tüm insanlığın problemi olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu çağrının doğruluğunu günümüzde dahi görmemiz mümkündür. Nitekim

yapılan çağrıdan 70-80 yıl sonra Birleşmiş Milletlere üye devletler ortaklaşa adım atarak 1950 yılında Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliğinin kurulması Osmanlı Devleti'nin yaptığı çağrının bir tazahürüdür. Çünkü geçmişten günümüze göçmenlik/muhacirlik/mültecilik sorunları fazla bir değişiklik göstermemiştir. Örneğin günümüzde Suriyeli sığınmacılara kucak açan Türkiye geçmişte Osmanlı Devleti'nin yaşamış olduğu sorunların benzerlerini yaşamaktadır. Osmanlı Devleti, göçmenleri komisyonlar aracılığıyla elinden geldiğince belli başlı yerlere iskân etmeye çalışmıştır. Ancak başına buyruk hareket eden göçmenler yer değişikliği yaparak, dilencilik, hırsızlık, gasp gibi faaliyetlerde bulunup yerli ahaliyi rahatsız etmiştir. Bu durumda Devlet göçmenlerin yer değişikliklerini önlemek için ciddi adımlar atmıştır. Özellikle askerlik ve vergi konusunda muhacirlere tanınan muafiyetlerin iptali ile izinsiz yer değişikliklerinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Dönemin şartlarına göre göçmenlerin doldurması için bir takım seyahat belgeleri (mürûr tezkiresi, tahrirat-ı resmiye gibi) ve izahnameler oluşturulmuştur. Ancak Devlet muhacirlerin kayıt altına alınarak kontrolsüz hareket etmelerini önleyecek bu belgelerin eksiksiz doldurulmasını mevcut koşullar dolayısıyla sağlayamamıştır. Benzer durumda günümüzde Suriyeli sığınmacıların Türkiye içerisinde rahatsızlık vermesi, dilencilik, taşkınlık vb. olaylara karışması sonucu Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı bu gibilerin mülteci kamplarına gönderilmesi gerektiğini valiliklere bildirmiştir. Ayrıca Suriyeli sığınmacıları tanımlayacak parmak izlerinin alınması ve bu kişilere kimlik verilmesi gibi işlemlere de yeni başlanılmıştır. Buradan da anlaşılmaktadır ki her dönemde göçmenlerin kontrol altında tutulması, huzur, asayiş ve ekonomik hedefler bağlamında devlet politikasının gereğidir. Bu işlemlerin göçmenlerin giriş yaptığı noktadan başlayarak, iskân edileceği bölgeye kadar tatbik edilmesi elzemdir. Geçmiş de olduğu gibi günümüzde de ülke topraklarına giriş yapıp başına buyruk hareket eden grupların aynı sorunlara sebep olduğu aşikârdır. Bu duruma karşın geçmişten alınan derslerin uygulanabilirliği ise tartışmalıdır. Yaşadığımız Anadolu coğrafyası eski çağlardan beri göç almaktadır. Anadolu göçmenlerin geçiş güzergâhı olduğu gibi bazen geçici bazen de kalıcı ev sahipliği yapmıştır/yapmaktadır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin uğramış olduğu göç felaketleri ve bunlarla ilgilenen kurumların yapıları incelenerek, en kötü senaryolara bile anında müdahale edebilecek, stratejik planları bulunan kurumların varlığına her zaman ihtiyaç duyulacaktır.

KAYNAKÇA

A- ARŞİVLER

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

The National Archives

B- RESMÎ YAYINLAR

1326 Senesi Martında Birinci Defa Olarak İçtima Eden Rumeli Muhacirin-i İslâmiye Cemiyeti Nizamnamesi (Bu yayın resmi olmamakla beraber, nizamname olduğu için bu başlıkta değerlendirilmiştir).

Cemiyetler Kanunu, İstanbul, 1909.

Dâhiliye Nezareti Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i, Menatık-ı Harbiye'den Vürud Eden Mültecilerin Sevk, İskân, İaşe ve İkdarlarını Mübeyyin Talimatname, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1332.

Dersaadet ve Rumeli Sevâhilinden Anadolu'nun Vilâyât-ı Malûmesine Sevk Olunan ve Badema Gönderilecek Olan Muhacirinin İcra-yı İskânları Emrinde Vâli ve Mutasarrıf ve İskân Memurları ve Vilâyat ve Elviye Merkezlerinin İdare Komisyonları ve Kaza Kaymakamlarıyla Mezkûr Komisyonlar Şubelerinin Sûret-i Hareketlerini Mübeyyin Tanzim Olunan Talimâtıdır, Matbaa-i Âmire, 1296.

Dersaadet ve Rumeli Sevâhilinden Anadolu'nun Vilâyât-ı Malûmesine Sevk Olunan ve Badema Gönderilecek Olan Muhacirinin İcra-yı İskânları Emrinde Vâli ve Mutasarrıf ve İskân Memurları ve Vilâyat ve Elviye Merkezlerinin İdare Komisyonları ve Kaza Kaymakamlarıyla Mezkûr Komisyonlar Şubelerinin Sûret-i Hareketlerini Mübeyyin Tanzim Olunan Talimâtıdır, Matbaa-i Osmani, 1304.

Düstur: I. Tertip, C.1; I. Tertip, 2.Zeyl; I. Tertip, C.8; II. Tertip, C.1; II. Tertip, C.5; II. Tertip, C.7; II. Tertip, C.10; II. Tertip, C.12; III. Tertip, C.2.

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi: Dev. III, C.1; Dev. III, C.2; Dev. III, C.1 (İçtima-i Fevkalâde).

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi: Dev. I, C.1; Dev. I, C.2; Dev. I, C.3; Dev. I, C.4; Dev. I, C.5; Dev. III, C.1; Dev. III, C.2; Dev. III, C.3; Dev. IV, C.1; Dev. III, C.1 (İçtima-i Fevkalâde).

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi II (1293/1877-1878), Haz. Hakkı Tarık Us, Vakıf Gazete-Matbaa-Kütüphane, İstanbul, 1954.

Muhacirin Mesarif-i İskâniyesi Karşılığı Bulunan Pullara Mahsus Tarifnamedir, Dersaadet, 1315.

Muhacirinin Kayd ve İskânlarına ve Muamelatı Sairelerine Aid Olarak Muhacirin İdarelerince Tutulacak Kayd ve Defatir Hakkında İzahnamedir, Hilal Matbaası, Dersaadet, 1331.

Osmanlı Devlet Salnamesi: 1295; 1296; 1297; 1298; 1299; 1300; 1301; 1303; 1306; 1307; 1308; 1309; 1311; 1312; 1317; 1318; 1319; 1320; 1321; 1322; 1323; 1324; 1325; 1326; 1334/1918 (1334 Rumi).

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Salnamesi (1329-1331), Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, (t.y).

Parliamentary Papers, Command Papers; Account Papers, XCI.853, Turkey No.24, 1876-1877.

Ta'dil ve Tevsi' Edilen Muhacirin Pul Tarifnamesi, Matbaa-i Tahir Bey, Dârül-Hilâfet'ül Âliyye, 1318.

TBMM Zabıt Ceridesi: Dev. I, C.2; Dev. I, C.3; Dev. I, C.4; Dev. I, C.8.

C- SÜRELİ YAYINLAR

1. Gazeteler

Alemdar

Berrow's Worcester Journal

Birmingham Daily Post

Dersaadet

Dundee Courier

Edinburg Evenings News

Freeman's Journal and Daily Commercial Advertiser

Gloucester Citizen

Grantham Journal

Huddersfield Chronicle

İfham

İkdam

İstiklal

Liverpool Mercury

Lloyd's Weekly Newspaper

London Standard

Manchester Evening News

Manchester Times

Muhacir

Newcastle Journal

Resmi Gazete (Ceride-i Resmiye)

Sheffield Daily Telegraph

Tanin

Tasvir-i Efkâr

Tercüman-ı Ahval

Tercüman-ı Hakikat

Tevhid-i Efkâr

The Belfast News-Letter

The Blackburn Standard

The Essex Standard, West Suffolk Gazette, and Eastern Counties' Advertiser

The Graphic

The Hampshire Advertiser

The Huddersfield Daily Chronicle

The Hull Packet and East Riding Times

The Lancaster Gazette and General Advirtiser for Lancashire

The Leeds Mercury

The Morning Post

The Pall Mall Gazette

The Penny Illustrated Paper and Illustrated Times

The Preston Guardian

The Sheffield & Rotherham Independent

The Star

The Times

The York Herald

Vakit

Western Mail

2. Dergiler

Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi

Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Araştırmaları Dergisi

Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Dergisi

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi

Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Belgeler

Belleten

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi

Dâhiliye Nezareti, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.1, Hilal Matbaası, Dersaadet, 1329.

Dâhiliye Nezareti, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.2, Hilal Matbaası, Dersaadet, 1330.

Dâhiliye Nezareti, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.3, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1332.

Dâhiliye Nezareti, *Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası*, C.4, Bahriye Matbaası, İstanbul, 1333/1917.

Demography

Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi

Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi

History Studies

International Journal of Middle East Studies

İktisadiyat Mecmuası

İlmî Araştırmalar

İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
 İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası
 Karadeniz Araştırmaları Dergisi
 Middle Eastern Studies
 Notlar Dergisi
 Osmanlı Araştırmaları
 Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası
 Resimli Kitap
 Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
 Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi
 Tarih Dergisi
 Tarih ve Toplum Dergisi
 The Journal of International Social Research
 Toplumsal Tarih
 Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
 Turkish Studies
 Türk Dünyası Araştırmaları
 Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
 Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi
 Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi
 Türkiyat Mecmuası
 Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergi
 Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları
 Yeni Türkiye Dergisi

D- TELİF ESERLER

1. Kitaplar

Adıyeke Ayşe Nükhet, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, TTK, Ankara, 2000.

Ağanoğlu Yıldırım, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Talihi Göç*, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2001.

Ahmet Rıza, *Ahmet Rıza Bey'in Anıları*, Der. Bülent Demirtaş, Arba Yayınları, İstanbul, 1988.

Akgün Seçil Karal - Uluğtekin Murat, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, TDV, Ankara, 2002.

Akın Veysi, *Trakya'nın Türklere Devir Teslimi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996.

Akşin Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele-II Son Meşrutiyet 1919-1920*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 2010.

Altıncı Daire-i Belediye Başkanları ve Hizmetleri Kronolojisi Sergisi 3-12 Ocak 2013 [Katalog].

Anderson Dorothy, *The Balkans Volunteers*, Hutchinson, 1968.

Andıç Fuat – Andıç Süphan, *Kırım Savaşı Âli Paşa ve Paris Antlaşması*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2002.

Armaoğlu Fahir, *XIX. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2006.

Armaoğlu Fahir, *XX. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2012.

Aslan Yavuz, *TBMM Hükümeti Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu (23 Nisan 1920- 30 Ekim 1923)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.

Atnur İbrahim Ethem, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi 1915-1923*, Ebabil Yayıncılık, Ankara, 2005.

Aydemir Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1908-1914) II*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1971.

Aydemir Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006.

Aydın Mahir, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, TTK, Ankara, 1992.

Bakar Bülent, *Ermeni Tehciri*, AAM, Ankara, 2009.

Baliğ Mahmud, *Bulgar Komitalarının Tarihi ve Balkan Harbinde Yaptıkları*, Askeri Matbaa, İstanbul, 1936.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, Ankara, 2006.

- Bayur Y. Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C.II, Kısım: II, TTK, Ankara, 1991.
- Bolton Sarah Knowles, *Lives of Girls Who Became Famous*, Thomas Y.Crowell & Co., Boston, 1886.
- Bostan İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, TTK, Ankara, 2003.
- British Documents On Foreign Affairs, *The Near and Middle East 1856-1914*, Ed. David Gillard, Part I, Series B, Vol.5, University Publications of America, (b.y.y).
- Childs W. Timothy, *Trablusgarp Savaşı ve Türk-İtalyan Diplomatik İlişkileri*, çev.Deniz Berktaş, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008.
- Cin Ali - Kortel Haluk, *Beynelmilel Usul-i Temsil: İskân-ı Muhâcirîn*, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2001.
- Cin Ali - Kortel Haluk - Eroğlu Haldun, *Türkmen Aşiretleri*, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- Çakmak Mareşal Fevzi, *Batı Rumeli'yi Nasıl Kaybettik ?*, Haz.Ahmet Tetik, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2012.
- Çapa Mesut, *Kızılay [Hilâl-i Ahmer] Cemiyeti*, Türk Kızılay Derneği Yayınları, Ankara, 2009.
- Çiçek Kemal, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, TTK, Ankara, 2005.
- Damalı Atom, *Osmanlı-Girit Sorunu Sultan'ın Kermesi*, Nilüfer Damalı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005.
- Demirel Fatmagül, *Sultan II. Abdülhamid'in Mirası*, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul, 2011.
- Dugin Aleksandr, *Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım*, çev. Vügar İmanov, Küre Yayınları, İstanbul, 2005
- Dustan H. Mainwaring, *The Turkish Compassionate Fund: An Acoount of its Origin,Working, and Results*, Remington and Co., Londra, 1883.
- Dündar Fuat, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- Fritz, *Kürtlerin Tarihi*, çev. Sinan Şanlıer, Hasat Yayınları, İstanbul, 1992.
- Ellis Ashmead-Bartlett, *Türklerin Rumeli'ye Vedası*, çev. Gökem Şengün-H.Büşra Yavuz, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- Engin Osman Nuri, *İstanbul Şehreminleri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul, 1996.
- Eraslan Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1992.

Eren Ahmet Cevat, *Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri*, Nurgök Matbaası, İstanbul, 1966.

Erim Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C.1, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1953.

Erkan Süleyman, *Kırım ve Kafkasya Göçleri 1878-1908*, Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Trabzon, 1996.

Fisher Alan, *The Crimean Tatars*, Hoover Institution Press, California, 1987.

Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, C.1, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 2005.

Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *1853-1856 Osmanlı-Rus ve Kırım Savaşı Deniz Harekâtı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1977.

Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi(1793-1908)*, C.III, 5. Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1978.

Gül Abdülkadir - Gökçen Salim, *Son Dönem Osmanlı Nüfusu ve Ecnebîler Meselesi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2010.

Güler Ali, *Rakamlarla Türkiye’de Azınlıklar*, Berikan Yayınları, Ankara, 2001.

Habiçoğlu Bedri, *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler*, Nart Yayıncılık, İstanbul, 1993.

Halaçoğlu Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri (1912-1913)*, TTK, Ankara, 1994.

Halaçoğlu Yusuf, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, TTK, Ankara, 2001.

Halaçoğlu Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK, Ankara, 1991.

Hamzaoğlu Yusuf, *Balkan Türklüğü*, C.1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2010.

Hochwächter Gustav von, *Balkan Savaş Günlüğü*, çev. Sumru Toydemir, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009.

Horvâth Béla, *Anadolu 1913*, çev. Tarık Demirkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.

Hüseyin Raci Efendi, *Tarihçe-i Vak’a-i Zağra*, Kervan Kitapçılık, İstanbul, (t.y).

İnal İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar I*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982.

İnalcık Halil, *Osmanlılar*, Timaş Basım, İstanbul, 2010.

İpek Nedim, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yayınları, Trabzon, 2006.

İpek Nedim, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*, TTK, Ankara, 1999.

Jaeschke Gotthard, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi (30 Ekim 1918-11Ekim 1922)*, TTK, Ankara, 1989.

Jorga Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi V (1774-1912)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2009.

Karal Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 2010.

Karpat Kemal, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

Karpat Kemal, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.

Karpat Kemal, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

Kayalı Hasan, *Jön Türkler ve Araplar*, Türk Tarih Vakfı Yurt Yayınları, çev. Türkan Yöney, İstanbul, 2003.

Kıranlar Safiye, *Savaş Yıllarında Türkiye'de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)*, TTK, Ankara, 2013.

Kırımlı Hakan, *Türkiye'deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşmeleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

Kodaman Bayram, *1897 Türk-Yunan Savaşı (Teselya Tarihi)*, TTK, Ankara, 1993.

Kohn Hans, *Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği*, çev. Agâh Oktay Güner, Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği, İlgı Yayınları, İstanbul, 2007.

Koraltürk Murat, *Şirket-i Hayriye(1851-1945)*, İstanbul Deniz Otobüsleri San. ve Tic. A.Ş., İstanbul, 2007.

Kuneralp Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İsis Yayınları, İstanbul, 2003.

Kurat Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara, 2010.

Kurat Yuluğ Tekin, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968.

Kurtcephe İsrail, *Türk-İtalyan İlişkileri(1911-1916)*, TTK, Ankara, 1995.

Kurtulgan Kürşat, *Balkan Muhacirleri'nin Konya Vilayeti'ne İskânı (1923-1933)*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2010.

Kutlu Sacit, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Osmanlı Devleti*, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.

Maliye Bakanlığı Araştırma Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, *Osmanlı Bütçeleri(1909-1918)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 2000.

Maliye Bakanlığı Araştırma Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, *1917 Yılı Osmanlı Bütçesi*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 2003.

Matthew H. C. G., Brian Harrison, *Oxford Dictionary of National Biography*, C.13, Oxford University Press, London, 2004.

Mccarthy Justin, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Nüfus*, çev. İhsan Gürsoy, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995.

Mccarthy Justin, *Osmanlı'ya Veda*, çev. Mehmet Tuncel, Etkileşim Yayınları İstanbul, 2006.

Mccarthy Justin, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, çev. Fatma Sarıkaya, TTK, Ankara, 2012.

Mutlu Abdullah, *Tanzimattan Günümüze Türkiye'de Vergileme Zihniyetinin Gelişimi*, Ümit Ofset Matbaacılık, Ankara, 2009.

Nesimi Abidin, *Yılların İçinden*, Nöbetçi Yayınevi, İstanbul, 2008.

Orhonlu Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı*, Eren Yayınları, İstanbul, 1990.

Orhonlu Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1963.

Ortaylı İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara, 2011.

Öğün Tuncay, *Vilayât-ı Şarkîye Mültecileri (1915-1923)*, Babil Yayın Dağıtım, Ankara, 2004.

Pamuk Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

Robert Henry, Mair, LL.D, *Debrett's Illustrated Heraldic and Biographical House of Commons, and The Judicial Bench*, Dean & Son Fleet Street E.C., London, 1886.

Rumeli Muhacirin-i İslâmiye Cemiyeti Hayriyesi Müellefatından: Numro 1, *Alam-ı İslâm- Bulgar Vahşetleri*, Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, İstanbul, 1328.

Rumeli Muhacirin-i İslâmiye Cemiyeti Hayriyesi Müellefatından: Numro 2, *Alam-ı İslâm-Rumeli Mezalimi ve Bulgar Vahşetleri*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1329.

Rumeli Muhacirin-i İslâmiye Cemiyeti Hayriyesi Müellefatından: Numro 3, *Türk Katilleri ve Yunanlılar*, Matbaa-ı Amedi, İstanbul, 1332.

Rumeli Muhacirin-i İslâmiye Cemiyeti Neşriyatından, Numro:4, *Zavallı Pomaklar!*, Matbaa-ı Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul, 1330.

Sahil Güvenlik Komutanlığı, *Dünya Sahil Güvenlik Teşkilatları*, Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul, 2013.

- Sakin Orhan, *Osmanlı'da Etnik Yapı 1914 Nüfusu*, Ekim Yayıncılık, İstanbul, 2010.
- Sarıhan Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I*, TTK, Ankara, 1993.
- Saydam Abdullah, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876)*, TTK, Ankara, 1997.
- Seyitdanlıoğlu Mehmet, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ*, TTK, Ankara, 1999.
- Shaw Stanford j. - SHAW Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C.2, E Yayınları, İstanbul, 2006.
- Solak Mustafa, *Atatürk'ün Bakanı Şükrü Kaya*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2013.
- Sonyel Salahi, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türk-Yunan İlişkileri 1821-1923*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011.
- Stephen Castles - MARK J. Miller, *Göçler Çağı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.
- Süreyya Mehmed, *Sicill-i Osmanî II*, Yay. Haz. Nuri Akbayan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.
- Şıvgın Hale, *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri*, AAM, Ankara, 2006.
- Şimşir Bilal, *Ege Sorunu II*, TTK, Ankara, 1989.
- Şimşir Bilal, *Rumeli'den Türk Göçleri I*, Ay Yıldız Matbaası, Ankara, 1968.
- Şimşir Bilal, *Rumeli'den Türk Göçleri II*, Ay Yıldız Matbaası, Ankara, 1970.
- TBMM Albümü 1920-2010, 1.Cilt 1920-1950, TBMM Genel Sekreterliği Basın ve Halkla İlişkiler Genel Müdürlüğü, Ankara, 2010.
- Tekeli İlhan, *Anadolu'da Yerleşme Sistemi ve Yerleşme Tarihleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.
- Toynbee Arnold, *The Western Question in Greece and Turkey*, Constable and Company, Londra, 1922.
- Türkay Cevdet, *Başbakanlık Arşivi Belgeleri'ne Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, Tercüman Kaynak Eserler Serisi, İstanbul, 1979.
- Ubicini M.A., *Letters on Turkey: an account of religious, political, social, and commercial condition of the Ottoman Empire*, çev. Lady Easthope, Arno Press, Newyork, 1973.
- Uzdil Mahmut Belig I, *Balkan Savaşı'nda Çatalca ve Sağ Kanat Ordularının Harekâtı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006.
- World Health Organization, *"International Migration, Health & Human Rights"*, Fransa, 2003.
- Yalçın Cemal, *Göç Sosyolojisi*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2004.

Yerasimos Stefanos, *Milliyetler ve Sınırlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

2. Makaleler

Acehan Abdullah, “Osmanlı Devleti’nin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri”, *The Journal of International Social Research*, Vol. 1/5, (Fall 2008), 12-29.

Agha Kassab Sawgan, “II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı Vilayetleri’ne İskân Edilen Giritli Göçmenler”, *Osmanlı Ansiklopedisi* 4, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, 697-702.

Ayfoncu Erhan, “Defterhane”, *TDVİA*, C.9, 100-104.

Akbayar Nuri, “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu”, *Tanzimat Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.5, 1238-1246.

Akbayar Nuri, “Osmanlı Salnameleri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, 1247-1248.

Akgün Ahmet, “Bulgaristan’da Asimilasyon ve ‘Zavallı Pomaklar’ Adlı Bir Risale”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.8, S.13, (Mayıs 2005), 1-28.

Akın Rıdvan, “TBMM’nin İlk Bütçe Yasası: 1336 Muvazene-i Umumiye Kanunu”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S.2, (İstanbul-2002), 1-40.

Akşin Sina, “Birinci Meşrutiyet Meclisi Mebusanı”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Dergisi*, C.XXXV, S. 2, 19-39.

Aktepe M. Münir, “XIV. ve XV. Asırlarda Rumeli’nin Türkler Tarafından İskânına Dâir”, *Türkiyat Mecmuası*, C. X, 299-312.

Akyüz Julide, “XIX. Yüzyılda Rusya’dan Yapılan Göçler ve Kars-Sarıkamış Çevresinde Yaşanan Muhacir Hareketleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.154, 179-194.

Alsani Zeki Mesud, “1949 Cenevre Sözleşmeleri”, *AÜHFD*, VII/3, (1950), 37-57.

Arıkboğa Erbay, “19 Yüzyıl İstanbul’unda Gündelik Hayattan Kesitler”, *İstanbul: Şehir ve Medeniyet*, Haz. Şevket Kamil Akar, Klasik Yayınları, İstanbul, 2004, 273-282.

Atnur İbrahim Ethem, “Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskânı Meselesi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. 4, S.14, (1994), 121-139.

Aykun İbrahim, “Paskeviç ve Şark Seraskerliği”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 721-729.

Bala Mirza, “Çerkesler”, *İslâm Ansiklopedisi*, C.3, MEB Yayınları, İstanbul, 1997, 375-386.

Banse Ewald, “Bingazi”, *İslâm Ansiklopedisi*, C.2, MEB Yayınları, İstanbul, 1979, 626.

Barkan Ömer Lüffi, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kolonizatör Türk Dervişleri” *Türkler Ansiklopedisi*, C.9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 133-153.

Barkan Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.13, S.1-4 (1952), 56-78.

Bayraktar Hilmi, “Kırım ve Kafkasya’dan Adana Vilayeti’ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869-1907)”, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, Haz. Mehmet Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, C.2, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, 381-400.

Beyoğlu Süleyman, “Ermeni Propagandasının Gölgelediği Gerçek: Tehcir Kanunu ve I.Dünya Savaşı’nda Arap Tehciri”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.11, (İstanbul 2004-Güz), 31-52.

Bolsover G.H., “1815-1914 arasında Rus Dış Politikasına Bir Bakış”, *Belleten*, C. XXX, S.118, (Nisan 1966), 265-290.

Cin Halil, “Osmanlı Toprak Hukukunda Miri Arazinin Hukuki Rejimi ve Bu Arazinin TMK. Karşısındaki Durumu” *AÜHFD*, (Ankara 1965-66), C.22-23, S.1-4, 745-798.

Çadircı Musa, “Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men’i Mürûr ve Pasaport Nizâmnameleri”, *Belgeler*, XV/19, (1993), TTK, 169-181.

Çadircı Musa, “Tanzimat Döneminde Karayolları Yapımı”, *AÜDTCF Tarih Bölümü Araştırmaları Dergisi*, (Ankara 1991), C. 15, S.26, 153-167.

Canatar Mehmet - Baş Yaşar, “Şûrâ-yı Devlet Teşkilatı ve Tarihi Gelişimi”, *OTAM*, (1998), S.9, 111-148.

Çapraz Hayri, “XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyasının Kırım Politikası”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 11, (Güz 2006), 57-70.

Çelik Gülfettin, “Osmanlı’da İskân Tarihi ve Ömer L. Barkan’ın Eserlerine Giriş”, *Notlar Dergisi*, S.15, (Mart 2009), 5-30.

Çelik Züriye, “Osmanlı’nın Zor Yıllarında Rumeli Göçmenlerinin Türk Basınındaki Sesi: ‘Muhacir’ Gazetesi(1909-1910)”, *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.28, (Güz-2010), 403-413.

Çiçek Nazan, “Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti”: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865), *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (Ankara 2009) C. 64, S.1, 57-88.

Çimen Adnan, “Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14/3, (2012), 183-216.

Dalgın Nihat, “Zekat Hükümleri”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.16, (Samsun 2004), 43-72.

DEMİRCİOĞLU Hasan, “Birinci Balkan Savaşı Başlarında Makedonya’da Yunan Mezalimini Gösteren Örnek Bir Arşiv Vesikası”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.3, S.5, (Ocak-2013), 43-56.

Doğanay Hayati, “Dıştan Anadolu’ya Göçün Etkilerine Genel Bir Bakış (1783-1976)”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S.12, Fasikül:2, Sevinç Matbaası, (Ankara 1980), 351-378.

Durgun Bülent, “Balkan Harbi’nde Ulaştırma Hizmetleri”, *Balkan Savaşları Paneli (03-04 Mayıs 2011)*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 2012, 99-120.

EFİLOĞLU Ahmet, “‘24 Mayıs 1920 Tarihli Raporuna’ Göre Aşâir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi ve Faaliyetleri”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S.19, (İstanbul 2011), 111-180.

Efiloğlu Ahmet - İVECAN Raif, Rum Emvâl-i Metrûkesinin İdaresi, *History Studies*, Vol. 2/3, (2010), 125-146.

Emgili Fahriye, “Tarsus’ta Girit Göçmenleri”, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXIX/25, (2006), 189-197.

Er Serkan, “Balkan Harbi Çerçevesinde Osmanlı Ordusunun Demiryollarını Kullanımına Bakış”, *Balkan Savaşları Paneli (03-04 Mayıs 2011)*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 2012, 75-98.

Erinç Sırrı, “Bingazi”, *TDVİA*, C.6, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, 182.

Eroğlu Onur, “Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinden Cumhuriyet’in İlk Yıllarına Kamu Maliyesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.12, (Özel Sayı 2012), 57-89.

Gönüllü Ali Rıza, Antalya’da İskân Edilen Muhacirler (1878-1923), *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.26, (Güz-2009), 293-325.

Gülsoy Ufuk, “Osmanlı Topraklarına Avrupa’dan Muhacir İskânı (1856-1859)”, *İlmî Araştırmalar 3*, (İstanbul 1996), 51-65.

Göyünç Nejat, “ ‘Hane’ Deyimi Hakkında”, *Tarih Dergisi*, (İstanbul 1979), S.32, 331-348.

Güler İbrahim, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Nüfus Hareketleri Olarak ‘İç Göçler’ ”, *İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 1995-2000 Prof. Dr. Fikret Işıltan Hatıra Sayısı, S.36 (İstanbul 2000), 155-211.

Gündüz Ahmet, “XIX. yüzyılda Kırşehir’e Yerleştirilen Nogay Muhacirleri”, *Turkish Studies*, (Winter 2012), Vol. 7/1, 1271-1229.

Güran Tevfik, “Osmanlı Tarım Ekonomisi 1840-1910”, *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, (1987), S.1, 225-303.

Habiçoğlu Bedri, “Göçün veya Sürgünün Nedenleri”, *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 Sempozyum Kitabı*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 2001, 118-123.

Halaçoğlu Yusuf, “Kolonizasyon ve Şenlendirme”, *Yeni Türkiye Dergisi*, S.32, (Ankara 2000), 630-635.

İpek Nedim, “Göçmen Köylerine Dair”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, C.25, S.150, 15-21.

İpek Nedim, “Trablusgarp ve Bingazi Mültecileri”, *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.9, (Aralık 1994), 90-109.

İpek Nedim, “93 Muhacereti”, *Osmanlı Ansiklopedisi IV*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, 661-668.

Karasu Cezmi, “XIX. Yüzyılda Eflak ve Boğdan’daki Rus İşgalleri” *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C.12, 741-749.

Karpat Kemal, “Pan-İslâmizm ve İkinci Abdülhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi” *X. Türk Tarih Kongresi*, C.IV, TTK, 1993, Ankara, 1331-1360.

Kavas Ahmet, “Trablusgarp”, *TDVİA*, C.41, 289.

Kırımlı Hakan, “Emigrations from the Crimea to the Ottoman Empire During the Crimean War”, *Middle Eastern Studies*, Vol.44, No.5, (2008), 751-773.

Kırımlı Hakan, “Kırım (Rus İdaresi Dönemi)”, *TDVİA*, C. 25, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, 458-465.

Kocacık Faruk, “Balkanlar’dan Anadolu’ya Göçler”, *Osmanlı Araştırmaları*, (İstanbul 1980), S.1, 137-190.

Kumuk Tuğın (T.H. Kumikov), “Çerkeslerin Türkiye’ye Sürgünü”, *Vatanından Uzaklara Çerkesler*, çev. ve Ed. Murat Papşu, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 2004, 17-34.

Kurat Yuluğ Tekin, “1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkilerinin Siyasal Anatomisi”, *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992 Sempozyumu*, TTK, Ankara, 1999, 139-145.

Kurtcephe İsrâfil, “Rodos ve Oniki Ada’nın İtalyanlarca İşgali”, *OTAM*, S.2, (1991), 201-216.

LEE Everett S., “A Theory of Migration”, *Demography*, Vol.3, No.1, (1966), 47-57.

Martın Volkan, “Bir Osmanlı Kurumunun Adı ve Etkinliği Üzerine”, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl:2, S.5, (Aralık 2011), 14-30.

Nuhoğlu Y. Hidayet, “Dârüleytam”, *TDVİA*, C.8, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, 521.

Ölmez Adem, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı’nda Epir Cephesinin Savaşın Sonuçlarına Etkisi, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, S.1, (Nisan 2009), 81-88.

Özcan Azmi, “Said Paşa”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C.II, YKY, İstanbul, 2008, 491-492.

Özkan Salih, “Türkiye’de Darüleytamların Gelişimi ve Niğde Darüleytamı”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.19, (Bahar 2006), 211-229.

Pancar Emine, Yunan İşgalleri Karşısında Göç Hareketi, *ÇTTAD*, VIII/18-19, (2009/Bahar-Güz), 55-67.

Pinson Mark, “Russian Policy And The Emigration of the Crimean Tatars to the Ottoman Empire, 1854-1862”, *Güneydoğu Araştırmaları Dergisi*, S.2-3, (İstanbul1972), 101-114.

Pul Ayşe, “Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhacirlerinin İskânı (1860-1864)”, *Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu*, (09-11 Ekim 2008), C. I, Ankara, 2009, 544-561.

Rossi Ettore, “Trablus”, *İslâm Ansiklopedisi*, C.12/1, MEB Yayınları, İstanbul, 1979, 445-452

Satan Ali, “Osmanlı’nın Demiryolu Çağına Girişi”, Ed. Vahdettin Engin - Ahmet Uçar - Osman Doğan, *Osmanlı’da Ulaşım*, Çamlıca Basım, İstanbul, 2002, 209-215.

Serbestoğlu İbrahim, 1897 Türk-Yunan Savaşı’nda Ecneblerin Zararlarının Tazmîni Meselesi, *OTAM*, S.34, (Güz 2013), 223-243.

Sezer Hamiyet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Seyahat İzinleri (18-19.Yüzyıl)”, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXI/33, (2003), 105-124.

Shaw Stanford, “The Ottoman Census System and Population 1831-1914”, *International Journal of Middle East Studies* 9, (1978), 323-338.

Sonyel Salahi, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemi ve Türkiye’yi Bölme Çabaları (1908-1918)”, *Belleten*, C.LXI, S.231, (Ağustos 1997), 396-416.

Şahin Hasan, “Kaynarca’dan (1774) Paris Barışı’na (1856) Kadar Şark Meselesi Perspektifinde Osmanlı-Rus Münasebetlerine Genel Bir Bakış”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 531-544.

Şahin Mustafa - AKYOL Yaşar, “Habil Adem ya da Nam-ı Diğer Naci İsmail(Pelister) Hakkında”, *Toplumsal Tarih*, (Kasım 1994), S.11, 6-14.

Şaşan Faris, “Zavallı Pomaklar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.101,(1996), 35-46.

Tabakoğlu Ahmet, “Tekâlif”, *TDVİA*, C.40, 336.

Temizkan Abdullah, “Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feodal Beylerle İlişkileri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, (İzmir 2009), C.IX, S.2, 165-190.

Toprak Zafer, “1909 Cemiyetler Kanunu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, 205-208.

Uçarol Rıfat, “1912 Balkan Bunalımı, Osmanlı Devleti’nde Büyük Kabine’nin Kurulması ve Savaşa Gidiş”, *Balkan Savaşları Paneli 03-04 Mayıs 2011*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 2012, 23-48.

Uluçay Çağatay, “Sürgünler: Yeni ve Yakınçağlarda Manisa’ya ve Manisa’dan Sürülenler”, *Belleten*, C.XV, S.605 (1951), 507-592.

Yavuz Yunus Vehbi, “Fitre”, *TDVİA*, C.13, 160-161.

YEL Selma–GÜNDÜZ Ahmet, “XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyası’nın Çerkesleri Sürgün Etmesi ve Uzunyayla’ya Yerleştirilmeleri (1860-1865)”, *Turkish Studies*, (Summer 2008), Vol. 3/4, 949-983.

Yeniçeri Özcan, Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Paris Barış Antlaşması, *Türkler Ansiklopedisi*, C.12, 840-857.

Yılmaz Mehmet, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Muhaciri İskân Politikası*, *Osmanlı Ansiklopedisi* 4, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, 587-602.

Yusuf Sayit, “Türkiye’ye Yönelik Soydaş Göçü ve Sonuçları”, *8-11 Aralık 2005 Uluslararası Göç Sempozyumu Bildiriler*, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul, 2006, 112-118.

Zenegora Georgi, “Balkan Savaşı-Kitlesel Ölüm ve Etnik Temizlik”, çev. Ayşe Kayapınar, *Belleten*, C.LXXVIII, S.281, (Nisan 2014 ayrı basım), 315-342.

3. Basılmamış Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri

Akay Tolga, *Kafkasya’dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskân (1859-1876)*, (b.y.t.), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2009.

Aslan Betül, *Refet Paşa ve İşgalden Kurtarılacak İstanbul’un İdâresi Meselesi*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (b.y.t.), Erzurum, 1991.

Atnur İbrahim Ethem, *Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (b.y.t.), Erzurum, 1991.

Cuthell David Cameron, *The Muhacirin Komisyonu: An Agent in the Transformation of Ottoman Anatolia 1860-1866*, (b.d.t.), Columbia University, 2005.

Çelik Rüştü, *1898 Kandiye Olayları Sonrasında Girit’ten Mersin Sancağı’na Göçler (1898-1907)*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (b.y.t.), Mersin, 2009.

Göktepe Ramazan, *Kırım Savaşı Sonrası Osmanlı Basınında Kafkasya ve Kırım Göçleri*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (b.y.t.), Niğde, 2007.

Köksal Osman, *Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-u Muvakkati 29 Nisan 1330*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (b.y.t.), Ankara, 1987.

Martin Volkan, *Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umûmiyyesi Teşkilât Tarihi (1914-1922)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (b.d.t.), Ankara, 2012.

Özaydın Zuhâl, *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Sâlnâmesi*, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, (b.y.t.), İstanbul, 1987.

Sözer Kasım, *1913 Tarihli Bahriye-i Ticariye Salnamesindeki Bilgiler Işığında Cumhuriyetin İlk Yıllarındaki Deniz Ticaret Yapısının Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (b.y.t.), Ankara, 2006.

Taşbaş Erdal, *Osmanlı Topraklarına Yapılan Göçler ve Muhacirin-i İslâmiye Komisyonu*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (b.d.t.), Antalya, 2011.

Temizgüney Firdes, *Emval-i Metruke Meselesi (Ermenilerden Kalan Mallar 1915-1923)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (b.d.t.), Erzurum, 2014.

Yılmaz Mehmet, *Konya Vilâyetinde Muhacir Yerleşmeleri (1854-1914)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (b.d.t.), Konya, 1996.

Zeyrek Suat, *Birinci Balkan Savaşı Yenilgisinin İç ve Dış Sebepleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (b.d.t.) İstanbul, 2012.

E- SÖZLÜKLER VE ANSİKLOPEDİLER

Develioğlu Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugât*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998.

Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi

Osmanlı Ansiklopedisi

Pakalın Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü*, MEB, İstanbul, 1946.

Şemseddin Sami, *Kamus-ı Turkî*, haz. Paşa Yavuzarslan, TDK, Ankara, 2010

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

Türkler Ansiklopedisi

Üner Sunday, *Nüfusbilim Sözlüğü*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1972.

Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi

Yılmaz Fehmi, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Gökkuşbu Yayinevi, İstanbul, 2010.

F- İNTERNET ADRESLERİ

<http://en.wikipedia.org/wiki/Muhacir#mediaviewer/File:Muhajir.jpg>

http://www.metinhulagu.com/images/dosyalar/20120302115455_0.pdf.

http://www.mfa.gov.tr/sayin-sukru-kaya_nin_-ozgecmisi.tr.mfa.

<http://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet20en.pdf>.

<http://www.osmanlicaturkce.com/>

http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_erisim.burokrat_liste

<http://www.tc-america.org/files/news/pdf/balkan-wars-map.pdf>

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts

http://turkbilimi.com/?attachment_id=11360

<http://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet20en.pdf>.

EKLER

EKLER DİZİNİ

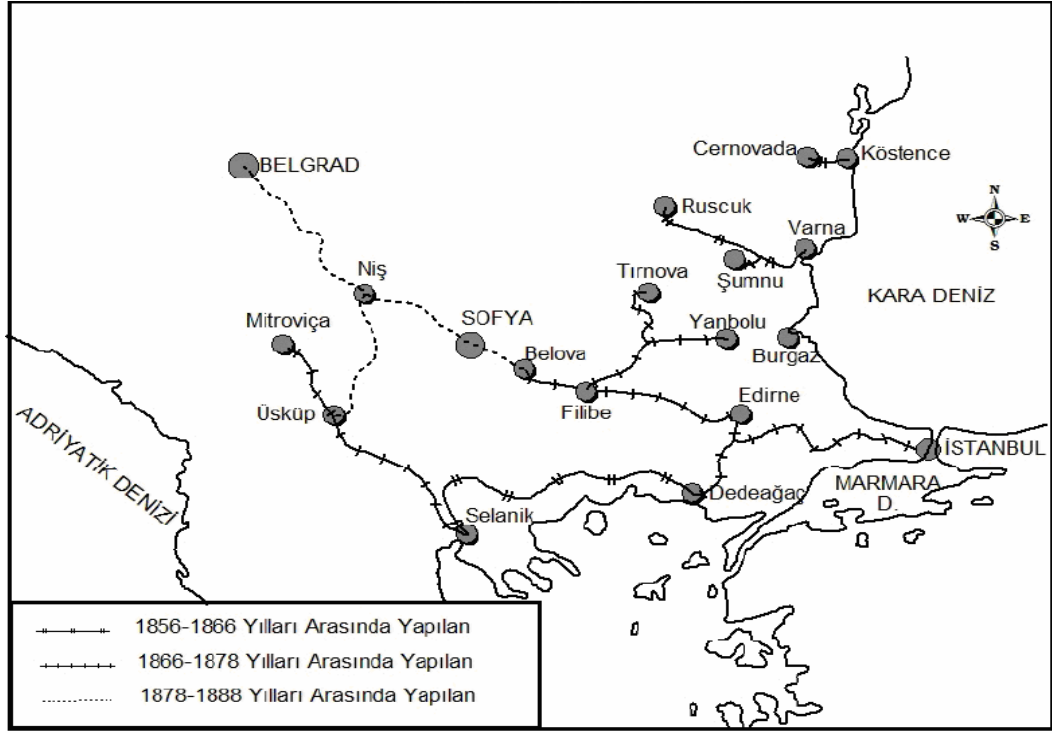
- EK 1:** Balkan Muhacirlerinin Yollardaki Görüntüsü
- EK 2:** Balkan Savaşları Öncesi Demiryolları
- EK 3:** Balkan Savaşları Sırasında Göç Yolları
- EK 4:** Büyük Çerkez Göçü(1864) Sırasında Osmanlı Topraklarına Giren Göçmen Sayısına İlişkin Veriler
- EK 5:** Muhacir Komisyonuna Ait Toplantı Tutanağı Örneği (7 Mart 1294 Tarihli)
- EK 6:** Muhacir Komisyonunun Kuruluşuna Dair İrade (3 Şaban 1294/13 Ağustos 1877)
- EK 7:** 1306/1888-1889 Devlet Salnamesinde Muhacir Komisyonu Görevlileri Listesi
- EK 8:** 1320/1902 Devlet Salnamesindeki Muhacir Komisyonu Âlisi Görevli Listesinin
Günümüz Türkçesine Çevrilmiş Hali
- EK 9:** Yusuf Rıza Paşa
- EK 10:** Muhacir Hastahanelerinin Mevcudu Hakkında Tutulan Örnek Bir Kayıt
- EK 11:** Eytamhane, Dulhane ve Mektebin Günlük Mevcuduna İlişkin Örnek Bir Kayıt
- EK 12:** İstanbul'dan Muhacir Manzaraları I
- EK 13:** İstanbul'dan Muhacir Manzaraları II
- EK 14:** Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin Çıkarmış Olduğu Yayınlar I
- EK 15:** Aşâir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umûmiyesinin Çıkarmış Olduğu Yayınlar II
- EK 16:** Muhacir Komisyonuna (1295/1878) ve İane-i Muhacirin Encümenine Ait Mühür Örnekleri
- EK 17:** Taht-ı Riyaset-i Hazret-i Padişahîde Bulunan Muhacirin Encümeni (Muhacir Encümeni Âli)
- EK 18:** Dersaadet Gazetesi “Muhacirlerimiz İçin Çalışanlar” Başlıklı Gazete Haberi
- EK 19:** Baroness Burdett Coutts
- EK 20:** Rumeli Muhacirin-i İslâmiye Cemiyetinin Çıkarmış Olduğu Yayınlar
- EK 21:** Hilal-i Ahmer Muhacirin Hastanesi

Galata Köprüsü Üzerindeki Balkan Muhacirleri (1912)
(<http://en.wikipedia.org/wiki/Muhacir#mediaviewer/File:Muhajir.jpg>)

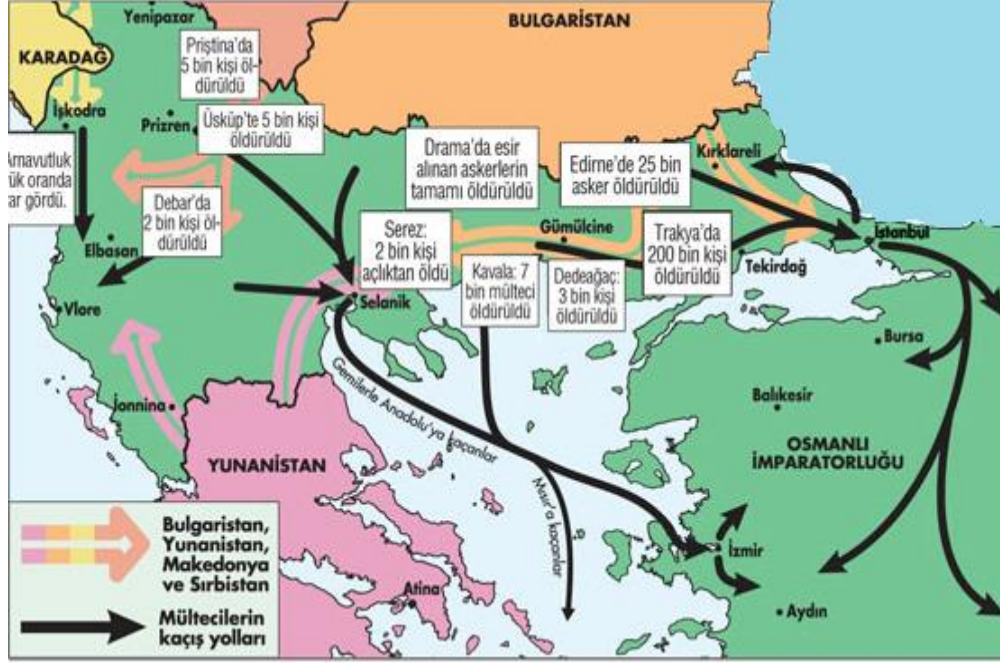
Çamurlu Yollarda Balkan Muhacirleri
(http://turkbilimi.com/?attachment_id=11360)

Balkan Savaşları Öncesi Demiryolu Hatlarını Gösteren Harita¹

EK 2

¹ Kürşat Kurtulgan, *Balkan Muhacirleri'nin Konya Vilayeti'ne İskânı (1923-1933)*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2010, 67; Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi(1793-1908)*, C. III, 5. Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1978, sayfa numarası yok (haritalar kısmı, harita no:8).

Balkan Savaşları Sırasında Göç Yolları

(<http://www.tc-america.org/files/news/pdf/balkan-wars-map.pdf>)

occurred during the voyage. The remainder were distributed to the following places, viz:

To Pandirna	13,630
Mudania	10,498
Gallipoli	4,463
Gemlik	2,377
Rodos	13,188
Chanderli	2,881
Salonica	2,134
Silivria	1,600
Chai-afzy	3,981
Isnid	6,034
Imyria	4,895
Dardanelles	1,300

In all 66,981

Landed at Constantinople 5,511

Deaths during voyage 1,393

Difference, arising from want of precision in the statements made to the Health Office } 321

Total 74,206

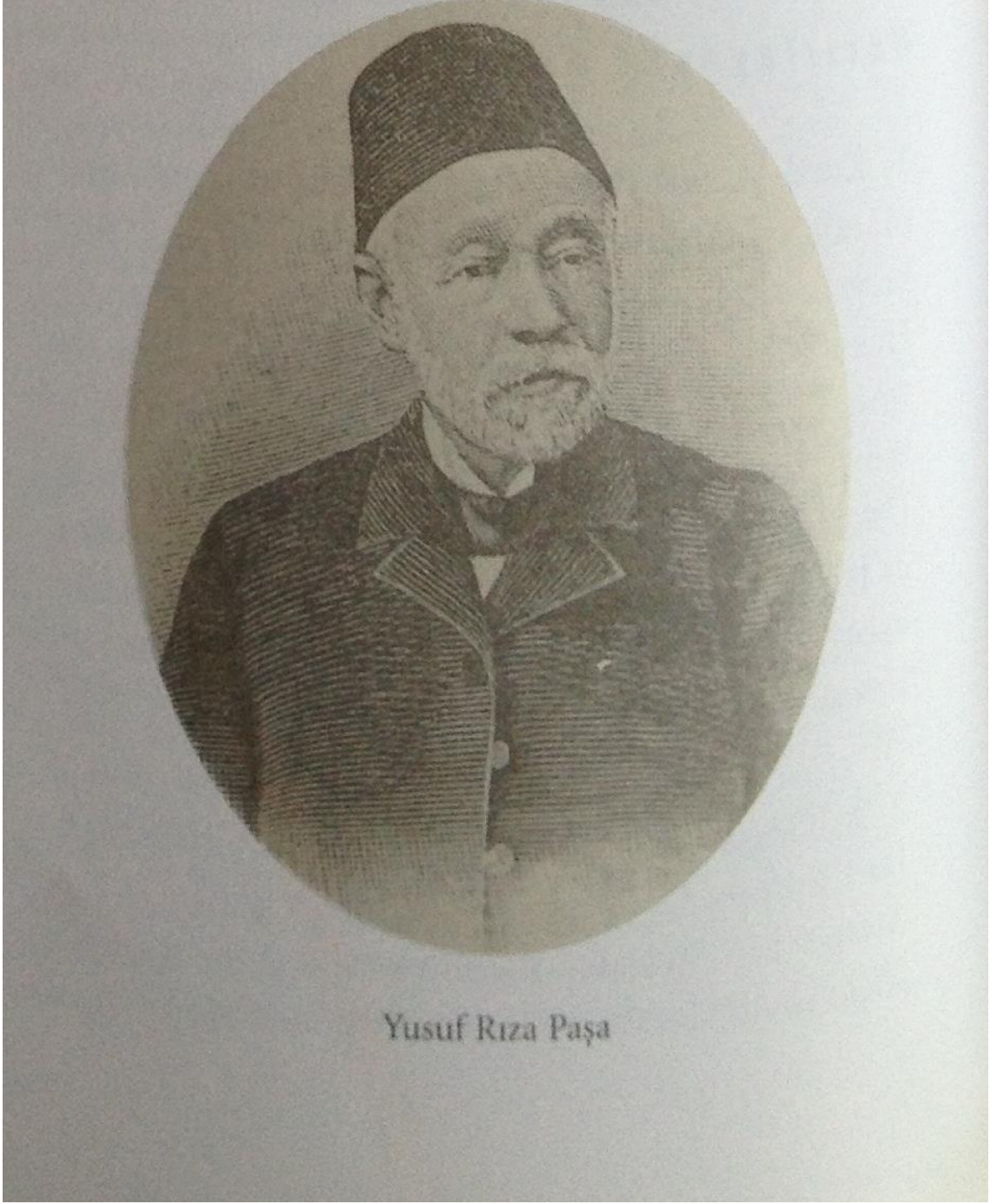
Out of this number, 3,724 persons were suffering from ill

Büyük Çerkes Göçü(1864) Sırasında Osmanlı Topraklarına Giren Göçmen Sayısına İlişkin Veriler (TNA, F.O, 97/424)

EK 6

				Taht-ı Riyaset Hazret-i Padişahîde Mütешekkil Muhacirin Komisyonu Âlisi									
Memuriyeti				Esami	Rütbe	Tarih	Nişan		Osmanî	Tarihi	Mecidi	Tarihi	Madalya
							İmtiyaz	İftihar					
Birinci Aza (Katib-i Sani Hazreti Şehriyari Hazret-i Padişahîden				İzzet Paşa	Vezir	320	Murassa	Murassa	Murassa	313	Murassa	312	Altın ve gümüş imtiyaz ve altın liyakat
Aza				Vahid Bey	Bâlâ	318	.	.	2	315	1	321	.
Şurâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi Azasından				Refik Bey	“	318	.	.	1	317	1	315	Altın liyakat
Şurâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi Azasından				Mehmet Reşad Bey	“	318	.	.	1	319	1	316	Altın ve gümüş imtiyaz ve altın liyakat
Şurâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi Azasından				Osman Paşa	Ferîk	.	.	.	1	311	1	306	Altın ve gümüş imtiyaz
Şurâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi Azasından				Behçet Bey	Ûla	300	.	Pederinden muntekil Murassa	2	.	1	.	.
Ûmûr-ı Tahririye Memuru (Şura-yı Devlet Dairesi Birinci Sınıf Muavinlerinden)				Vasıf Bey	“	324	.	.	3	324	3	318	.
Ûmûr-ı Hesabiye Memuru (Âşâir ve Rûsumat İdare-i Umumiyesi Muhasip Müdürü				Hacı Hüsnü Bey	Evvel-i Sanisi	321	.	.	3	324	3	318	.
Muhacirin İdare-i Umumiyesi													
Memur				Behçet Bey	Mütamayiz	306	.	.	4	315			.
Muavin ve başkâtip				Veli Bey	“	310	.	.	.	.	.	.	.
Muavin				Ali Rıza Bey	“	318	.	.	4	318	.	.	İftihar
Tahrirat Kalemi													
Mümeyyiz				Ahmet Sıtkı Efendi	Salise	318	.	.	.	.	.	.	.
Ser-mesud				Kemâl Efendi	Rabien	318	.	.	.	.	.	.	Gümüş liyakat
Evrak Kalemi													
Ser-mukayyid				Hafız Ali Efendi	Medrese	.	.	.	.	.	.	.	.

1320/1902 Devlet Salnamesi'ndeki Muhacir Komisyon Görevli Listesinin Günümüz Türkçesine Çevrilmiş Hali
(1320/1902 Devlet Salnamesi, Altmış üçüncü sene, Matbaai Ahmet İhsan, Dersaadet, 1322, 164-165)

Yusuf Rıza Paşa
(Engin, *İstanbul Şehreminleri*, 154.)

EK 9

تفویض		ملاحظات	تخصیص امر
۱	۲	۳	۴
۵	۶	۷	۸
۹	۱۰	۱۱	۱۲
۱۳	۱۴	۱۵	۱۶
۱۷	۱۸	۱۹	۲۰
۲۱	۲۲	۲۳	۲۴
۲۵	۲۶	۲۷	۲۸
۲۹	۳۰	۳۱	۳۲
۳۳	۳۴	۳۵	۳۶
۳۷	۳۸	۳۹	۴۰
۴۱	۴۲	۴۳	۴۴
۴۵	۴۶	۴۷	۴۸
۴۹	۵۰	۵۱	۵۲
۵۳	۵۴	۵۵	۵۶
۵۷	۵۸	۵۹	۶۰
۶۱	۶۲	۶۳	۶۴
۶۵	۶۶	۶۷	۶۸
۶۹	۷۰	۷۱	۷۲
۷۳	۷۴	۷۵	۷۶
۷۷	۷۸	۷۹	۸۰
۸۱	۸۲	۸۳	۸۴
۸۵	۸۶	۸۷	۸۸
۸۹	۹۰	۹۱	۹۲
۹۳	۹۴	۹۵	۹۶
۹۷	۹۸	۹۹	۱۰۰

Muhacir Hastahanelerinin Mevcudu Hakkında Tutulan Örnek Bir Kayıt

EK 10

ایٹا خانہ ایٹا طوطا ایٹا ایٹا ایٹا ایٹا ایٹا ایٹا ایٹا ایٹا ایٹا ایٹا ایٹا											
مکتبہ ایٹا طوطا			طوطا ایٹا طوطا			ایٹا خانہ ایٹا طوطا			ایٹا خانہ ایٹا طوطا		
شاکردان			نقوش			نقوش			نقوش		
زبان	زبان	زبان	زبان	زبان	زبان	زبان	زبان	زبان	زبان	زبان	زبان
دو نہن قدون	۲۹	۹۲	۱۴۰	۱	۱۱۹	۱۴۰	۲۹	۹۲	۱۴۰	۲۹	۹۲
بوکون کلا	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
بکون	۲۹	۹۲	۱۴۰	۱	۱۱۹	۱۴۰	۲۹	۹۲	۱۴۰	۲۹	۹۲
کین	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
موجود اولان	۲۹	۹۲	۱۴۰	۱	۱۱۹	۱۴۰	۲۹	۹۲	۱۴۰	۲۹	۹۲

Eytamhane, Dulhane ve Mektebin Günlük Mevcuduna İlişkin Örnek Bir Kayıt

Bulgar mezalimine maruz kalmamak için terkdar ve diyar [terk-i diyar] eden muhacirlerin
İstanbul Sokaklarında[ki] Manzarası (Resimli Kitap, C.8, numro: 45, 655)

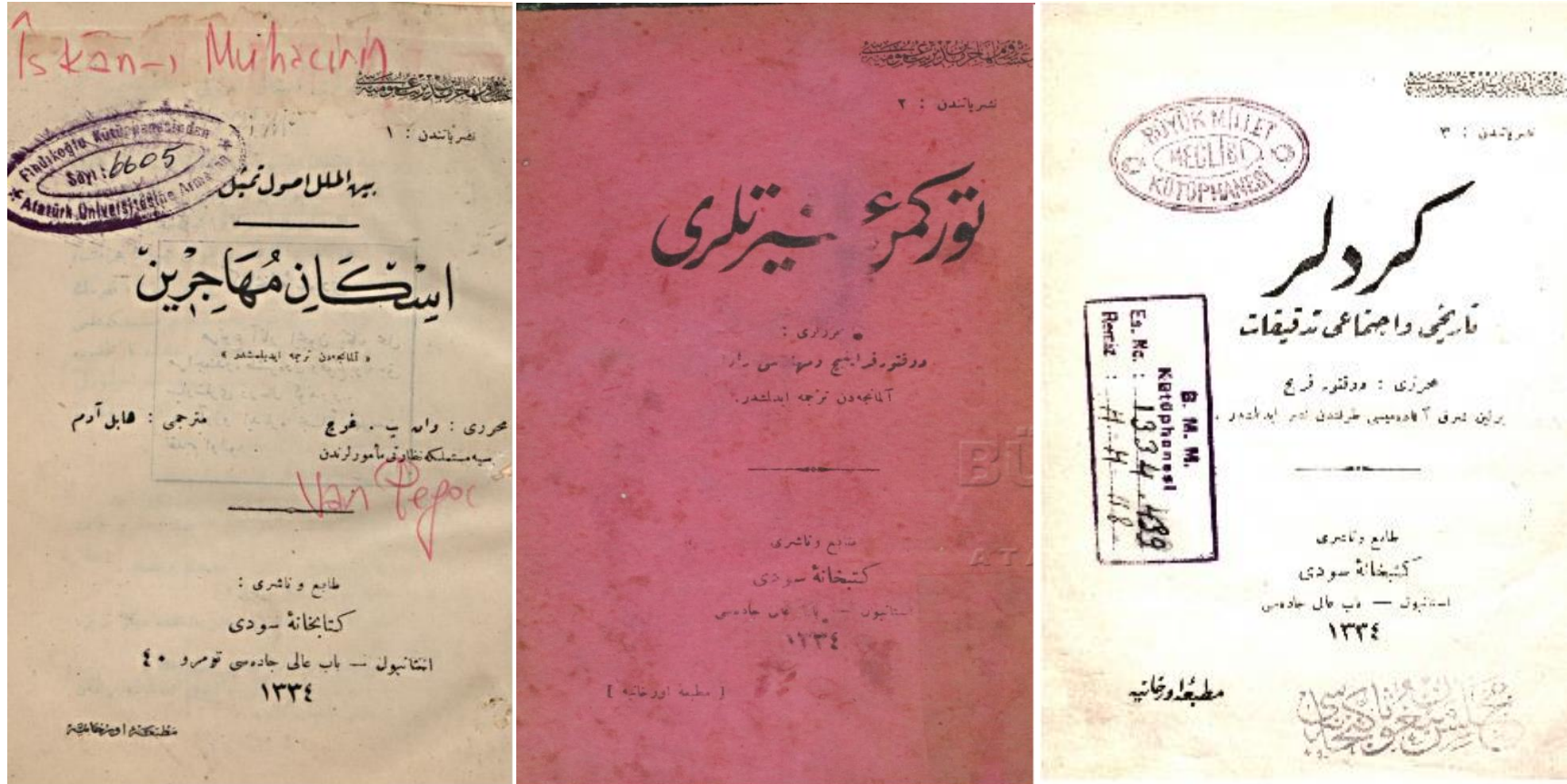
İstanbul'dan Muhacir Manzaraları I
Düçar-ı sefalet olan Muhacir Kafilelerinden biri (Resimli Kitap, C.8, numro: 45, 657).

Bulgar mezalimine maruz kalmamak için terkdar ve diyar([terk-i diyar] eden muhacirlerin
İstanbul Sokaklarında[ki] Manzarası (Resimli Kitap, C.8, numro: 45, 655)

İstanbul'dan Muhacir Manzaraları I
Düçar-ı sefalet olan Muhacir Kafîlelerinden biri (Resimli Kitap, C.8, numro: 45, 657).

Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin Çıkarış Olduğu Yayınları I (yayın sırasına göre soldan sağa)

- 1- Beynelmilel Usul-i Temsil: İşkân-ı Muhâcirîn
- 2- Türkmen Aşiretleri
- 3- Kürtler

Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin Çıkarış Olduğu Yayınları II (yayın sırasına göre soldan sağa)

- 4- Türkiye'de Yunan Fecayı I. Kitap
- 5- Türkiye'de Yunan Fecayı II. Kitap
- 6- Cemiyet-i Akvam ve Türkiye'de Ermeni ve Rumlar

Muhacir Komisyonuna Ait Mühür (1295/1878)

İane-i Muhacirin Encümenine Ait Mühür

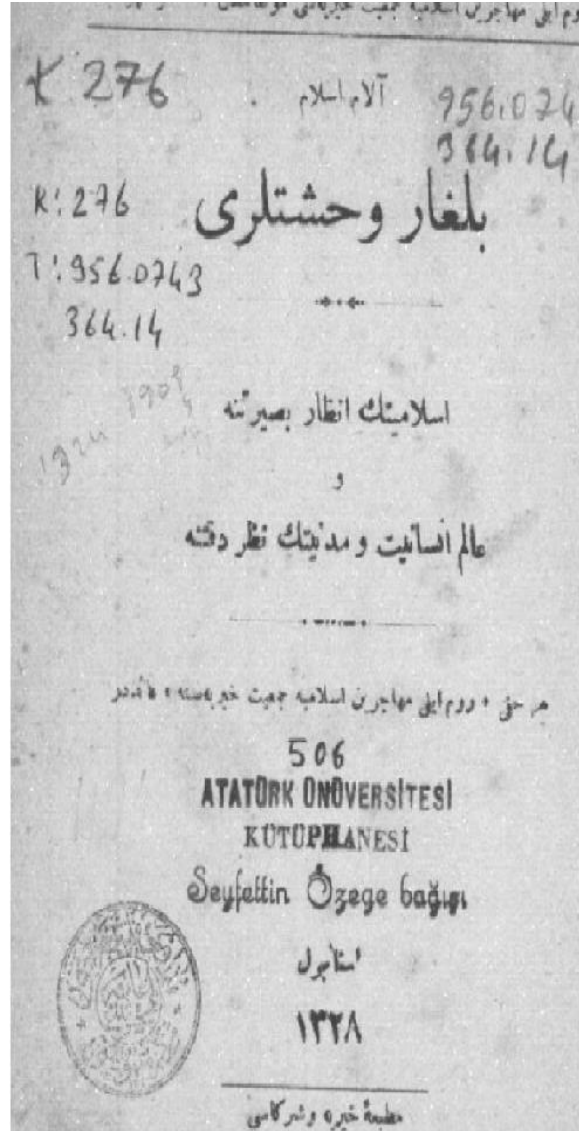
بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذي جعل في الدنيا دار عمل والآخرة دار عقاب والموتى في الآخرة مجازاة لما عملوا في الدنيا والموتى في الآخرة مجازاة لما عملوا في الدنيا			
۱	۴	بالا	التوفيق
۲	۰	شماره	زاده اسمعیل افندی
۰	۲	۰	حسن فهدی افندی
۴	۱	۰	اعضای القاضی امین خانی افندی
۲	۲	۰	اصلاحات مالی قومی و اعضا التوفیق افندی
۳	۰	۰	استیو سلا نیک دفتر دار رفعت افندی
۳	۰	۰	دیوان هایوز قلمی مسیری صبحی افندی
۳	۴	۰	خلیل راحی افندی
۰	۰	شماره	الله ویردی زاده اوخاسر افندی
۳	۰	۰	قرازیان اغوب افندی
۵	۰	۰	معتبران تجارت دارن اجرایی جافی افندی
۰	۰	۰	دیوان هایوز قلمی مهمنه او طبعی
۰	۰	شماره	خلفا مسندن اصطف بلک
۰	۰	۰	دیوان هایوز قلمی خلفا مسندن
۰	۰	شماره	عصمتی افندی
۰	۰	شماره	قدری افندی
۰	۰	۰	شکری افندی
۰	۰	شماره	موزیقته هایوز قلمی شوکت بلک
۰	۰	شماره	خدمت شاهان دارن حاجی صفوت
۰	۰	۰	افندی
۰	۰	۰	حسن بلک
۰	۰	۰	باش کاتب
۰	۰	۰	ایکینجی کاتب
۰	۰	۰	مکتب اموری
۰	۰	۰	مبصر
۰	۰	۰	مفتش اول
۰	۰	۰	مفتش ثانی
۰	۰	۰	منبه کاتبی

Taht-ı Riyaset-i Hazret-i Padişahîde Bulunan Muhacirin Encümeni (Muhacir Encümeni Âli)
(Devlet Salnamesi, 1296/1879, 34. Defa, Matbaa-i Amire, 100.)

Muhacirlerimiz için çalışanlar başlıklı fotoğrafın altındaki yazıda “muhacirlerin ahval-i umumiyesini tedkik ve esbab-ı istirahatlarını temine çalışan İstanbul Muhacirin Müdürü Muzaffer, Muhacirin Müdürü Umumisi Hamdi Bey ve muhacirlerimize kıymetdar muavenetlerde bulunan Doktor Fruv” ifadeleri yer almaktadır. (*Dersaadet Gazetesi*, Numro:42, 23 Ağustos 1336/1920, 1).

Barones Burdett Coutts (*TNA*, COPY, 1/425/249).

Rumeli Muhacirin-i İslâmiye Cemiyetinin Çıkarmış Olduğu Yayınlar

Hilal-ı Ahmer Muhacirin Hastanesi
(Osmanlı Hilal-ı Ahmer Cemiyeti Salnamesi, 301)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Ufuk ERDEM
Doğum Yeri ve Tarihi	Erzurum - 1983
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü - 2005
Yüksek Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı - 2009
Doktora Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı - 2014
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
İş Deneyimi	
Stajlar	
Çalıştığı Kurumlar	Ardahan Üniversitesi
İletişim	
E-Posta Adresi	ufukerdem@ardahan.edu.tr erdemufuk25@hotmail.com